

„Mindazok számára, akik a kapitalizmus válságából egy társadalmi egyenlőtlenségektől mentes közösségi társadalom felé keresik a kutat, létfontosságú levonni és általánosítani a Szovjetunió és az ún. »szocialista tábor« összeomlásának tanulságait: ez az az Ariadné-fonal, amely nélkül csak tévelygni lehet a jelen és a jövő labirintusában.

Abban persze, hogy a tanulságok tárgyilagossá vitákban tisztázódjanak, hosszabb időre, a ma hozzáférhetőnél jóval nagyobb dokumentációs anyagra, elsősorban pedig elfogulatlan közegre van szükség; az előítéletek és indulatok légkörében az igazság nehezebben tud megkapaszkodni, mint az ibolyaszál a sarkvidéken. Am a szükséglettel és a félgűlt tapasztalatoktól ösztönözve, a kutatók a történelmi jégkorszak ellenére is megkezdődtek már a baloldali körökben. Az itt következő tanulmány igyekszik feldolgozni és rendszerezni az eddigi eredményeket – természetesen a szerző személyes meggyőződése és értelmezése szerint.”

ROZSNYAI ERVIN

Forradalmi és ellenforradalmi Szovjetunió

TANULMÁNY

ROZSNYAI ERVIN

Forradalmi és ellenforradalmi Szovjetunió

TANULMÁNY

MÁSODIK KIADÁS

BUDAPEST

**Sorozatszerkesztő
SIMOR ANDRÁS**

**Fedélterv és tipográfia
JORDÁN GUSZTÁV**

© Rózsnyai Ervin

„Mindazok számára, akik a kapitalizmus válságából egy társadalmi egyenlőtlenségektől mentes közösségi társadalom felé keresik a kiutat, létfontosságú levonni és általánosítani a Szovjetunió és az ún. »szocialista tábor« összeomlásának tanulságait: ez az az Ariadné-fonal, amely nélkül csak tévelyegni lehet a jelen és a jövő labirintusában.

Ahhoz persze, hogy a tanulságok tárgyilagos vitákban tisztázódjanak, hosszabb időre, a ma hozzáférhetőnél jóval nagyobb dokumentációs anyagra, elsősorban pedig elfogulatlan közegre van szükség; az előítéletek és indulatok légkörében az igazság nehezebben tud megkapaszkodni, mint az ibolyaszál a sarkvidéken. Ám a szükséglettől és a felgyült tapasztalatoktól ösztönözve, a kutatások a történelmi jégkorszak ellenére is megkezdődtek már a baloldali körökben. Az itt következő tanulmány igyekszik feldolgozni és rendszerezni az eddigi eredményeket – természetesen a szerző személyes meggyőződése és értelmezése szerint.”

Letölthető:

[\[PDF formátumban \]](#) [\[EPUB formátumban \]](#)

*Magát megnevezni nem kívánó kedves ismerősömnek,
aki áldozatkészségével lehetővé tette
könyvem második kiadását.*

Mindazok számára, akik a kapitalizmus válságából egy társadalmi egyenlőtlenségektől mentes közösségi társadalom felé keresik a kiutat, létfontosságú levonni és általánosítani a Szovjetunió és az ún. szocialista tábor összeomlásának tanulságait: ez az az Ariadné-fonal, amely nélkül csak tévelyegni lehet a jelen és a jövő labirintusában.

Ahhoz persze, hogy a tanulságok tárgyilagos vitákban tisztázódjanak, hosszabb időre, a ma hozzáférhetőnél jóval nagyobb dokumentációs anyagra, elsősorban pedig elfogulatlan közegre van szükség; az előítéletek és indulatok légkörében az igazság nehezebben tud megkapaszkodni, mint az ibolyaszál a sarkvidéken. Ám a szükséglettől és a felgyült tapasztalatoktól ösztönözve, a kutatások a történelmi jégkorszak ellenére is megkezdődtek már a baloldali körökben. Az itt következő tanulmány igyekszik feldolgozni és rendszerezni az eddigi eredményeket – természetesen a szerző személyes meggyőződése és értelmezése szerint.

I.

A Szovjetunió történetének két korszaka

1. HOL SZÜLETIK A FORRADALOM

Engelsnek *A kommunizmus alapelvei* c., kérdés-felelet formájában megfogalmazott írásában, amely 1847 őszén készült, és a *Kommunista Kiáltvány* előzetes vázlatának tekinthető a következőket olvashatjuk: „19. kérdés: Végbe mehet-e a forradalom egyetlen egyedülálló országban?” (A szocialista, vagy akkori szóhasználat szerint a kommunista forradalomról van szó – *R.E.*) A válasz: *nem* – mert a világpiac megteremtésével a nagyipar a föld összes népeit, különösen a civilizáltakat, kölcsönös függőségbe hozta egymástól, és annyira *egyenlővé* tette a társadalmi fejlődést, hogy mindenütt a burzsoázia és a proletariátus harca vált a történelem döntő tényezőjévé. A kommunista forradalom ennél fogva „nem pusztán nemzeti forradalom lesz”, hanem *egyidejűleg* megy majd végbe *valamennyi civilizált országban*, „azaz legalábbis Angliában, Amerikában, Franciaországban és Németországban”, bár egyenlőtlenül fog kibontakozni az egyes országok fejlettségbeli különbségei miatt. – Ez a nézet megegyezik *A német ideológiának*, Marx és Engels valamivel korábban írt közös művének álláspontjával ^[1]

A kapitalizmus szabadversenyes formája a 19. század utolsó éveiben önmaga ellentétévé monopolkapitalizmussá fejlődik. A szerkezeti váltás eredményeként létrejön az *imperializmus* rendszere; kiéleződik a harc a nyersanyagforrásokért, a felvevőpiacokért, a befektetési lehetőségekért, a vezető tőkés országok felosztják egymás között a világot. Ekkor kezdi érvényesíteni pusztító erejét az *egyenlőtlen fejlődés* törvénye. Új, korábban elmaradó országok törnek előre (az USA, Németország, Olaszország, Japán), és késésükből előnyt kovácsolva, rögtön a legkorszerűbb technikával szerelik fel iparukat (erre kényszeríti őket a kíméletlen konkurencia, a piacok elhódításának szükséglete, az USA esetében pedig a munkaerő viszonylagos drágasága is). Az új ipari hatalmak csakhamar beérik a régieket, mivel azonban a világ felosztása már befejeződött, „békés” terjeszkedésre nincs módjuk: az újrafelosztás helyi és világháborúk, nemzetközi katasztrófák útján valósul meg.

Marx és Engels ismerték ugyan a fejlődés egyenlőtlenségét, amely az egész történelemben nyomon követhető, de semmiképpen sem ismerhették a törvény jelentőségét és működési módját az imperializmus idején (bár mind a ketten felfigyeltek az új fejlődési szakasz kezdeti jelenségeire, különösen Engels, aki közel egy évtizeddel élte túl Marxot). Csak az első világháború mutatta meg a maga teljességében, véres szemléletességgel a törvény igazi tartalmát, s ebből vonta le 1915-ben Lenin a szocialista forradalom új feltételeire vonatkozó következtetést. A kapitalizmusban – mondja Lenin – „az osztozkodásnak nem lehet más elve, mint az erő”, és ha az egyensúly felborul, helyreállítására nincs más eszköz, mint a válságok a gazdaságban, a háborúk a politikában. Márpedig az egyensúly időről időre törvényszerűen felborul. „1871 után Németország körülbelül háromszor-négyszer gyorsabban erősödött, mint Anglia és Franciaország, Japán tízszer gyorsabban, mint Oroszország. ... A gazdasági

és politikai fejlődés egyenlőtlensége a kapitalizmus feltétlen törvénye. Ebből következik, hogy a szocializmus győzelme lehetséges eleinte néhány vagy akár egy, egymagában vett tőkés országban is.” [2] – Két évre rá, 1917 novemberében, győzött a szocialista forradalom.

Miért éppen az elmaradott, félbarbár Oroszországban győzött, rációfolva arra a régebbi nézetre, hogy a proletár forradalomnak a *civilizált* országokból kell kiindulnia? Vajon törvényszerűen történtek-e így a dolgok? A válaszhoz talán elég lesz röviden megvizsgálni, milyen *objektív* körülményeknek tulajdonítható a győzelem leglényegesebb tényezője, az *oroszországi munkásosztály és parasztság forradalmi felkészültsége*.

Oroszország 1913-ban a világ ötödik ipari hatalma volt, kis létszámú, de rendkívül koncentrált munkássággal: bár az összes ipari üzemeknek csupán 5 százaléka foglalkoztatott 500 munkásnál többet, ezekben a nagyobb üzemekben dolgozott az ipari munkások 54 százaléka (az Egyesült Államokban csak 33 százalékuk), ami megkönnyítette a forradalmi agitációt és szervezést. [3] De még többet nyom a latban az a tény, hogy a nagy gyarmatosító hatalmaktól eltérően, Oroszországnak nem volt módja a gyengébb országok kifosztása révén megvesztegetni „saját” munkásosztályát, vagy legalább annak egy számottevő felső rétegét. Az oroszországi proletariátus, *éppen az ország elmaradottsága miatt*, jobbára mentes maradt a fejlett nyugati országok munkásmozgalmának rákfenéjétől, a munkásarisztokráciától; így válhatott az akkori idők *egyetlen következetes forradalmi pártjának bázisává*. Ez a párt legyűrte soraiban az opportunistát, amely Lenin szerint a mozgalom *fő ellensége*, az első világháború utáni forradalmak vereségének *fő felelőse*. („A gyakorlat bebizonyította, hogy a munkásmozgalomnak az opportunisták irányzathoz tartozó vezetői jobb védelmezői a burzsoáziának, mint maguk a burzsoáik. Ha nem ők vezették volna a munkásokat, a burzsoázia nem tudta volna fenntartani uralmát.” [4]) Összegezve: „... könnyebben kezdődik meg a mozgalom azokban az országokban, amelyek nem tartoznak a kizsákmányoló országok közé, vagyis azok közé, amelyeknek több lehetőségük van a fosztogatásra és munkásaik felső rétegeinek megvásárlására ... Másképp alakult a dolog, mint ahogy Marx és Engels várták.” [5]

Oroszország elmaradottsága a hatalmas paraszti túlsúlyban mutatkozott meg leginkább. Az 1897-es népszámláláskor a mezőgazdasági népesség a lakosság öthatodát tette ki, és ez az arány a fejlett nyugati országokétól lényegesen különböző társadalmi-politikai szerkezetet tükrözött. A cári birodalomban elevenen éltek még a feudális maradványok; a falut kizsigerelte a földesúr, a parasztot a legcsekélyebb „vétségért” megvesszőzték, a silány termelési technika miatt gyakori volt a rossz termés, az éhínség. A paraszti tömegek időnként az uradalmak elfoglalásával, a kastélyok felgyújtásával, a leggyűlöltebb földbirtokosok és közigazgatási tisztviselők lemészárlásával nyilvánították ki elkeseredettségüket és elszántságukat. A fejlett Nyugaton a burzsoázia állt élére a feudális rend elleni harcnak; Oroszországban, ahol az antifeudális forradalom fáziskéséssel, a proletariátus történelmi színre lépése *után* érlelődött, a parasztok nem számíthattak a burzsoáziára, mert a liberális polgárok, a szerveződő nemzetközi és hazai munkásmozgalomtól tartva, inkább törekedtek kiegyezésre a cárral és a monarchista nagybirtokosokkal, mint harci szövetségre a népi tömegekkel. A parasztság politikai eszmélésében végül a háború, valamint az 1917 februárja utáni néhány hónap játszotta a döntő szerepet. Oroszország 12 milliós, jórészt földművesekből álló hadseregének zöme torkig volt a háborúval és a földesúri-nemesi rendszerrel, amely a „békés” nyomorúságból a lövészárkokba kergette; a tapasztalatok pedig hamar meggyőzték ezeket a mundérba bújtatott féljobbágyokat arról, hogy békét és földet nemcsak a liberális burzsoáziától nem remélhetnek, de az eszerektől és a

mensevikektől, *a burzsoázia legbaloldalibb frakcióitól* sem. Az oroszországi parasztság tehát, eltérően a nyugatitól, *a proletariátussal kötött szövetséget, nem a burzsoáziával*, és a két nagyerejű forradalmi mozgalom, a munkások szocialista és a parasztok népi-antifeudális tömegmozgalma együtt szegülhetett szembe a háborúban legyengült uralkodó osztályokkal, üthette ki az imperializmus láncából a leggyengébb szemet.

Nyilvánvaló, hogy a két mozgalom nem fonódott volna össze a parasztság harc-készsége és a helyzetnek megfelelő politikai érettsége nélkül, amely viszont, az *objektív feltételek* oldaláról nézve, a legközvetlenebbül összefüggött a cári Oroszország feudális maradványaival, önkényuralmi rendszerével és azzal, hogy a burzsoázia a monarchista nemességhez törleszkedett. Persze, a két tömegmozgalom szervezethez és egyesítéséhez elképzelhetetlen lett volna a leglényegesebb *szubjektív tényező*, egy eszmeileg és szervezetenként egyaránt szilárd, tapasztalt, harcedzett párt nélkül – az sem véletlen azonban, hogy ilyen párt éppen Oroszországban, a jelzett objektív feltételek talaján jött létre először, nem Nyugaton. Ha mármost a két tömegmozgalom ereje, összekapcsolódása és vezérkarának következetessége a forradalom győzelmének *legfőbb tényezői* voltak, a *kérdéses időszakban* pedig ezek a tényezők *sokkal erőteljesebben lehettek jelen a félperiférián, mint a fejlett tőkés országokban*, akkor kijelenthetjük, hogy *a proletár forradalom törvénytörően egy elmaradott országban győzött először*.

Ennek a törvénytörésnek az érvényesüléséhez számos *különleges* körülmény *véletlen* egybeesésére volt szükség. Az első és legnagyobb súlyú az, hogy az egymással világháborúba bonyolódott imperialista hatalmak nem összpontosíthatták sokszoros túlerejüket a kezdetben szinte pusztán kézzel védekező forradalom ellen. Az intervenciók és a fehér seregek feletti győzelemben nem csekély szerepet játszott emellett az ország óriási kiterjedése (volt elég tér a visszavonulásra, a manőverezésre), valamint a természeti kincsek bősége; Lenin még a rossz közlekedési viszonyokat is a kedvező tényezők közé sorolja, mert nehezítették a támadó ellenség előremozgását. (Ismét az elmaradottság előnye!) „... ilyen vagy hasonló feltételek Nyugat-Európában most nincsenek, és ilyen vagy hasonló feltételek nem egykönnyen ismétlődnek meg” – mondta Lenin. [6] Az alkalom tehát *egyedülálló volt* – ami egyrészt fokozottan aláhúzza a forradalom korunkbeli árulóinak felelősségét, másrészt rávilágít arra, hogy a lehetőség elszalasztása *a legsúlyosabb bűn lett volna a tömegekkel szemben*. Vagy forradalom, vagy az esztelen háború folytatása, a Kornyilovok, a népet terrorizáló katonai csőcselék uralma – *más alternatíva, más választási lehetőség nem állt az ország előtt*. Vagy talán a bukás azt a divatos nézetet igazolja, hogy nem lett volna szabad a forradalmat elkezdni? Olvassuk el, mit ír erről a „tudálékos kinyilatkoztatásról” Erwin Riess osztrák publicista. „Lenin tévedett, amikor megrohmozta a bolsevikokkal a Téli Palotát. Túl korai volt; azonkívül túl hideg és túl sötét. Jobb lett volna, ha a forradalmárok odalépnek a háborút megelégtelt, hazatérő katonák elé, és ezt kiáltják: »Eltársak! Álljatok meg! Várjatok, míg a kapitalizmus, melynek háborúját szerencsés bajtársaitok éhségödémával és fagydaganatokkal megúszták, s amelynek békéje a győztesek gyáraiban és bányáiban fog elpusztítani benneteket, ha egyáltalán lesz munkások – várjátok meg, amíg a kapitalizmus át nem nő az általános gazdagság társadalmába!« Biztos vagyok benne, hogy Lenin bolsevikjai éppúgy hallgattak volna erre a hangra, mint a szociáldemokraták érveire, akik ugyanezt adták elő ugyanebben a tónusban – hallgattak volna rá, udvariasan, előkelően és illedelmesen, ahogy az a húszas évek forradalmi proletárjai körében olyannyira szokásos volt.” [7]

Végül hallgassuk ismét Lenint: „... még ha az imperialisták holnap megdöntnék is a bolsevik hatalmat, akkor sem bánánk meg egy másodpercre sem, hogy a hatalmat

kézbe vettük.” [8]

2. „SZOCIALIZMUS EGY ORSZÁGBAN”

1920-ban, amikor az intervenció és a polgárháború lényegileg lezárult, a szovjet-ország nagyipari termelése az 1913-asnak kb. egyhatedére, a mezőgazdasági össztermelés a felére, a nyersvas termelése mintegy 3 százalékra zsugorodott, a vasúti kocsiparknak több mint felét, a mozdonyok kétharmadát nem lehetett használni. Ám a háborús pusztításoknál is súlyosabban terhelte az országot az öröklött elmaradottság, amely megkönnyítette ugyan a forradalom megkezdését, de példátlan nehézségeket támasztott a folytatással szemben.

A legnyomasztóbb örökséget a falusi viszonyok jelentették. 1903-ban kb. 10 millió parasztgazdaságot számláltak össze, ebből legalább 3 és fél milliónak nem volt lova, és a másfél milliónyi kulákgazdaság birtokolta az egész paraszti vetésterület felét. Egy 1910-es összeírás szerint a parasztgazdaságok felszereléséhez 2,2 millió „normál” faeke, 7,8 millió egyoldalra forgató, egészen primitív faeke, 4,2 millió vaseke, 17,7 millió borona tartozott; még a húszas években is ez a jobbágykori technikával dolgozó mezőgazdaság állította elő a társadalmi össztermék értékének kétharmadát. Ami a tudati állapotokat illeti, forradalmi energiái ellenére a parasztság nyers, műveletlen tömeg volt; gondolkodásmódjának jellemzésére Lenin, egy 1897-es írásában, Engelhardt múlt századbeli orosz publicista „Falusi levelek” c. munkáját idézi. Engelhardt leírja, hogy a parasztok „szükkeblű, egyéni és önző indokokból gyűlölik a közös munkát”, mert „mindegyik attól fél, hogy többet kell dolgoznia a másiknál”. „... olyan parasztasszonyok, akik egy házban laknak, közös gazdaságban dolgoznak, és rokonságban vannak egymással, külön-külön súrolják az asztalnak azt a részét, ahol ebédelnek, ... és mindegyikük külön készíti a kását gyermekei számára. Engelhardt olyan részletesen világítja meg ezeket a vonásokat, oly sok példát hoz fel alátámasztásukra, hogy ezek a tények semmiképpen sem lehetnek véletlenek.” A paraszt célja, hogy zsirosparasztta legyen; gondolatvilágában „kulákeszmények uralkodnak”, „mindegyik azzal büszkélkedik, hogy csuka, és igyekszik bekapni a kárászt”. [9]

Milyen kilátásai lehetnek ebben a közegben a szocialista forradalomnak?

A kérdéssel már Engels is foglalkozott. Oroszország – írta 1875-ben – kétségkívül forradalom előtt áll, amely „már csak azért is fölöttébb fontos lesz egész Európa számára, mert egycsapásra megsemmisíti az összeurópai reakció utolsó, eddig sértetlen tartalékát”. Másutt Engels még élesebben fogalmaz: „egyetlen forradalom sem győzhet végérvényesen Európában, amíg fennáll mellette a jelenlegi orosz állam.” [10] Azt viszont Engels sehol sem állítja, sőt kereken tagadja, hogy az elmaradott Oroszország egymagában, nyugati támasz nélkül megvalósíthatná a szocializmust. Az oroszországi forradalom „új lökést és új, jobb harci feltételeket fog adni a Nyugat munkásmozgalmának”, meggyorsítva „a modern ipari proletariátus győzelmét”; az utóbbi nélkül azonban „Oroszország sem a földközösségből, sem pedig a kapitalizmusból kiindulva nem juthat el a szocialista átalakuláshoz”. [11]

A kérdés az *1920-as években* vetődött fel újra, immár nem elvont elméleti síkon, hanem a közvetlen gyakorlat, a konkrét gazdasági és politikai stratégia kérdéseként.

Azt, hogy lehetséges-e a proletár forradalom egy egyedülálló, méghozzá elmaradott országban, a történelem eldöntötte; a forradalmi Oroszország helytállt a túlerővel

szemben, és polgárháborús győzelmével lélegzetnyi szünethez jutva, megkezdhette a gazdasági bomlás felszámolását, az építőmunkát. De hogy az építés *milyen irányban* haladjon, arról most kellett döntenie, és ez korántsem volt egyszerű feladat. Nyugaton elapadt a forradalmi hullám, a kapitalizmus stabilizálódott, a romokban heverő szovjetország ellenséges gyűrűben, ismétlődő éhínségektől és a legegységesebb árucikkek hiányától sújtva küszködött a túlélésért. Az ipar és a mezőgazdaság közötti minimális csereforgalom megindítása érdekében engedményeket kellett tenni a magántőkének (NÉP – új gazdasági politika), ami még inkább kiélezte a stratégiai irány, a „ki kit győz le”, azaz lényegileg *a kapitalizmus és a szocializmus közötti választás* kérdését. Bár az imperialista hatalmak fokozták nyomásukat, [12] a NÉP segítségével sikerült néhány év alatt úrrá lenni a legveszélyesebb bajokon: a mezőgazdaság termelése 1924-25-ben elérte a háború előtti szint 87 százalékát, a nagyiparé a 75 százalékot. Az ország azonban továbbra is igen gyenge lábakon állt. Az ipar fajsúlya a gazdasági szerkezetben csekély, felszerelése elavult, az üzemek zöme könnyűipari; szinte teljesen hiányzott a gazdasági fejlődéshez és a honvédelemhez nélkülözhetetlen korszerű nehézipar. A mezőgazdaságban a földek felosztásával – amely elsőrendű politikai szükséglet volt, a munkás-paraszt szövetség alapfeltétele – elaprózódtak a birtokok, emiatt az áru-gabona (a gazdálkodók által eladott gabonamennyiség) 1927-ben alig 37 százalékát tette ki a háború előttinek, és a parcellák további osztódása további csökkenéssel, a mezőgazdaság technikai elmaradottságának rögzítésével, a városi éhínség állandósulásával fenyegetett. A kérdés így állt: van-e kiút ebből a helyzetből a *szocializmus* irányában? Van-e esélye a magára maradt forradalomnak a kibontakozásra? Vagy ahogy azokban az időkben megfogalmazták: *felépíthető-e a szocializmus egy egyedülálló országban?* Trockij tagadólág, Sztálin igennel válaszolt a kérdésre.

Trockij így érvel: „A proletár forradalom csak ideiglenes rendszerként tartható fenn nemzeti keretekben, még ha ez a rendszer elég hosszú ideig tart is, mint a Szovjetunió példája bizonyítja. Egy elszigetelt proletárdiktatúra esetén a sikerekkel egyidőben a belső és külső ellentmondások is elkerülhetetlenül növekednek. Ha a proletárállam továbbra is elszigetelt marad, végül áldozatul esik saját ellentmondásainak és elbukik. Üdve egyes-egyedül a fejlett országok proletariátusának győzelmében rejlik.” [13] Vagy másutt: „A szocialista forradalom nemzeti talajon kezdődik, nemzetközi porondon bontakozik ki, és világméretben fejeződik be. Ily módon a szó új és tágabb értelmében válik permanenssé: csak akkor fejeződik be, ha az új társadalom egész bolygónkon végső győzelmet arat.” [14]

Trockij tehát tagadja, hogy a szocializmus felépíthető volna a Szovjetunióban, az orosz munkásosztály „ideiglenes uralma” egyáltalán tartós lehetne az európai proletariátus győzelme nélkül. „Ha feltételezzük, hogy a kapitalizmus még egy évtizedig tartó új fellendülési szakaszra is képes lehet, akkor silány és ízetlen dolog a mi elmaradott országunkban szocializmusról beszélni, akkor el kell ismernünk, hogy mindenben csalódtunk, amikor úgy ítéltük meg korunkat, mint a kapitalizmus rothadásának korszakát; a Szovjetköztársaság ebben az esetben a proletárdiktatúra második tapasztalata volna, nagyobb és termékenyebb, mint a Párizsi Kommüné, de semmivel sem több puszta tapasztalatnál ... Vannak-e azonban komoly okaink, hogy ilyen határozottan felülvizsgáljuk korunk értékeit és a nemzetközi forradalom láncszemének tekintett Októberi Forradalom értelmét? Nincsenek.” [15] Ha viszont történetesen mégsem lenne forradalom Nyugaton, „a tőkés restauráció elkerülhetetlen”. Még egy háborús győzelem sem menthetné meg Október örökségét: az imperializmus, amely „Kun Bélának, a szerencsétlen diktátornak a segítségével néhány nap alatt megdöntötte a kis Magyar Tanácsköztársaságot”, „a technika, a gazdaság, a hadművészet szempontjából lényegesen erősebb a Szovjetuniónál”, és ha a forradalom közbe nem lép Nyugaton,

akkor „a Szovjetunió társadalmi alapjai összeomlanak, győzelem vagy vereség esetén egyaránt”. [16] „1924 áprilisában még Sztálin is azt írta »A leninizmus alapjai« c. kompilációjában, hogy ... a szocializmus végleges győzelméhez, a szocialista termelés megszervezéséhez egyetlen ország erőfeszítése, főleg egy olyan parasztszágé, mint a miénk, már nem elegendő, ehhez több fejlett ország proletárjainak együttes erőfeszítése szükséges... Azt a kiadást azonban, ahol ezek a sorok szerepelnek, kivonták a forgalomból. Az európai proletariátus nagy vereségei és a szovjet gazdaság első, bár igen szerény sikerei 1924 őszén azt sugalmazták Sztálinnak, hogy a bürokrácia történelmi küldetése a szocializmus felépítése egy országban.” [17]

Mit válaszol erre Sztálin? „A leninizmus alapjainak korábbi szövegét – saját művét – „nyilvánvalóan elégtelennek és helytelennek” ítéli, mert „két különböző kérdést egy kérdéssé kapcsol össze: azt a kérdést, hogy *lehetséges-e* a szocializmus felépítése egy ország erőivel, amire igenlő választ kell adni, és azt a kérdést, hogy a proletárdiktatúra országa *teljesen biztosnak* érezheti-e magát az intervenció ellen, következésképpen a régi rend visszaállítása ellen, amire tagadó választ kell adni.” [18]

Sztálin állásfoglalása egy nagyon egyszerű tényen alapult: a „ki kit győz le” korszakában – a NÉP viszonyai között – egyetlen pillanatig sem lehetséges valamiféle statikus egyensúly, mert *vagy a szocialista elemek növekszenek a tőkés elemek rovására, vagy fordítva*. Ezért teszi fel Sztálin a kérdést: „Topoghat-e forradalmunk egy helyben, várva, ki tudja, meddig, a nyugati forradalom győzelmére? Lehet-e arra számítani, hogy országunk burzsoáziája hajlandó lesz megvárni a nyugati forradalom győzelmét, és addig lemond gazdaságunk szocialista elemei ellen kifejtett tevékenységéről és harcáról? Vajon nem az a perspektíva következik-e Trockij formulájából, hogy hadállásainkat fokozatosan feladjuk gazdaságunk tőkés elemeinek javára, majd pedig az a perspektíva, hogy pártunk eláll a hatalomtól, ha a győzelmes forradalom Nyugaton késik?” [19] Trockij álláspontjáról nézve, az orosz forradalomnak csak az lehet a sorsa, hogy megtrágyázza a talajt a burzsoá demokrácia számára. [20] hogy „a világforradalomra várva, saját ellentmondásaiban tengődjön, és száron elrothadjon”. [21]

Trockij szerint a „szocializmus egy országban” tétele „az Október elleni reakció trágyadombján csírázott ki”, [22] azaz Sztálintól ered, Leninnek eszébe sem jutott volna ilyesmi. Sokan ma is így vélik. Ám az igazság az, hogy Sztálin csupán átvette és megvédte az *eredetileg Lenintől származó* gondolatot; ő maga, amint mondja, „sohasem tartott igényt valami újra az elméletben”, és ha Trockij a kérdéses tételt neki tulajdonítja, azért teszi, mert meg akarja könnyíteni magának a harcot a leninizmus ellen. [23]

Lenin valójában *elítélte azt a nézetet, amely az orosz forradalom talpon maradását a nyugati forradalmak győzelméhez köti*. „...nem szabad erre tennünk a tétet”; ha cselekedeteinket a világforradalomhoz igazítjuk, és az várat magára, a tömegek joggal mondhatják majd: „kalandor módjára jártatok el, mindent az eseményeknek erre a szerencsés kimenetelére tettek fel, amely nem következett be, alkalmatlannak bizonyultatok abban a helyzetben, amely a nemzetközi forradalom helyett bekövetkezett – mert a nemzetközi forradalom feltétlenül elérkezik ugyan, de egyelőre még nem érett meg.” [24] „Mi elkezdjük ezt a művet. Hogy mikor, mennyi idő alatt és melyik nemzet proletárjai fogják befejezni, lényegtelen. A lényeges az, hogy a jég megtört, az út megnyílt, az irány ki van jelölve.” [25] „... forradalmat csinálni másképp egyáltalán nem is lehet.” [26]

Álláspontjának megfelelően, Lenin lehetségesnek tartja a szocializmus építését és *felépítését* a világ egyelőre egyetlen szovjetköztársaságában, ha teljesülnek bizonyos – egységes rendszert alkotó – politikai, gazdasági és kulturális feltételek.

Elsőrendű *politikai* feltétel a proletariátus diktatúrája és szövetsége az általa vezetett parasztsággal. Ennek alapján a parasztság áttérhet a szövetkezeti nagyüzemi gazdálkodásra, a magánérdek a közösségi érdek szolgálatára fogható. „Valóban: minden nagyüzemi termelőeszköz az állam hatalmában van, az államhatalom a proletariátus kezében, a proletariátus szövetségre lépett a sokmillió kis- és törpeparaszttal, a proletariátus vezető szerepe a parasztság irányában biztosítva van stb. – Vajon ez nem minden, ...ami a teljes szocialista társadalom felépítéséhez szükséges? Ez még nem a szocialista társadalom felépítése, de ez minden, ami e felépítéshez szükséges és elegendő.” [27] (Trockijnak más a véleménye: szerinte a parasztság meggyőzése a kollektív gazdálkodás fölényéről olyan feladat, amely „teljes egészében csak nemzetközi méretekben oldható meg”. [28])

A termelőerők vonalán „mindenekelőtt a nagyipar anyagi alapjának”, a fűtőanyag-, vas- és fémtermelésnek, a gépgyártásnak, a vegyiparnak a fejlesztése szükséges, amihez – hangoztatja Lenin – még a breszti béke után is megvannak a kedvező feltételek, mert az ország óriási érc-, kőszén- és olajkészletekkel, erdőkkel, vízierővel, vegyi nyersanyagokkal rendelkezik. „E természeti kincseknek a legmodernebb termelési eljárásokkal való kitermelése a termelőerők soha nem látott fejlődésének teremti majd meg az alapját.” [29] „Ha tucattal építjük fel a kerületi villanytelepeket..., ha minden faluba villanyáramot vezetünk, ha elegendő mennyiségű villanymotorunk és egyéb gépünk lesz”, akkor közvetítő fokozatok nélkül és aránylag rövid idő alatt eljuthatunk a patriarchális viszonyoktól a szocializmushoz... ennek a határidőnek a megrövidítése csak akkor képzelhető el, ha a proletárforradalom győzelmet arat olyan országokban, mint Anglia, Németország, Amerika.” [30] (Ha *nem* arat győzelmet, a határidő *meghosszabbodik* – de hogy a szocializmus emiatt lehetetlenné válna, arról Lenin szövegében egyetlen szó sem esik.)

Melyek a szocializmus felépítésének további feltételei?

Mindenekelőtt „a dolgozók fegyelmének, szakértelmének, a munka hatékonyságának, intenzitásának fokozása”, a jobb munkaszervezés. „Tartsd számon pontosan és lelkiismeretesen a pénzt, gazdálkodj takarékosan, ne henyélj, ne lopj, tarts szigorú fegyelmet a munkában – éppen ezek a jelszavak ... válnak most, a burzsoázia megdöntése után, a mai helyzet időszerű és fő jelszavaivá”, mert megvalósításuk a dolgozó tömegek részéről, az imperialista háború által félholtra gyötört ország megmentésének *egyetlen* feltétele”, azonfelül „a szocializmus győzelmének szükséges és *elégséges* feltétele”. [31] „Ha megőrizzük a munkásosztály vezető szerepét a parasztság irányában, akkor az államháztartásban keresztülvitt nagy és lehető legnagyobb takarékosággal elérhetjük azt, hogy még a legkisebb megtakarítást is félre tudjuk tenni gépi nagyiparunk fejlesztésére, a villamosítás és a tüzelőanyag-termelés fejlesztésére, a Volhov-erőmű építésének befejezésére stb. Ebbe és csakis ebbe vessük reményünket.” [32] (Lenin tehát az építés *belső* feltételeire helyezi a hangsúlyt, bennük látja „a háborúban félholtra gyötört ország megmentésének” *elégséges* feltételét, a szocializmus felépítésének biztosítékát, és nem tesz fel mindent a világforradalom egyetlen lapjára.)

A gazdasági építéshez nélkülözhetetlen egyrészt a vaskéz (a burzsoázia ellenállásának megtörésére, valamint a szükségszerűen jelentkező bomlási elemek, „a bűnözés, a korrupció, a spekuláció és mindenféle ocsmányság” ellen), másrészt a dolgozó tömegek önálló kormányzati tevékenysége. „Célunk, hogy a nyolcórás termelő-

munka elvégzése után *minden* dolgozó *fizetés nélkül* végezzen állami feladatokat”, vegyen részt az igazgatásban, a bíróságok munkájában, az alulról való ellenőrzés legkülönbébb formáiban, amelyeket „különös buzgalommal kell fejlesztenünk”. [33] „Az ízig-vérig hazug és aljasul rágalmazó burzsoá sajtó kíméletlen elnyomásával párhuzamosan, rendszeres munkát kell végeznünk olyan sajtó megteremtéséért, amely nem politikai pikantériákkal és semmiségekkel szórakoztatja és butítja a népet, hanem a mindennapi gazdasági élet kérdéseit állítja a tömegek ítélőszéke elé, és segítséget nyújt e kérdések komoly tanulmányozásához. Minden egyes gyár, minden egyes falu egy-egy termelési és fogyasztási közösség, amelynek joga és kötelessége, hogy a maga módján alkalmazza az általános szovjet törvényeket (a »maga módján« nem olyan értelemben, hogy megszegheti őket, hanem hogy végrehajtásukban a legkülönbébb formákat alkalmazhatja), hogy a maga módján oldja meg a termelés nyilvántartásának és a termékek elosztásának problémáját.” „Az áttérés erre különösen nehéz, de csakis ebben rejlik a szocializmus végleges megszilárdulásának záloga.” [34] A tömegek közéleti mozgósítása persze „egész kultúrforradalmat igényel”, amely „számunkra hihetetlen nehézségekkel jár”, mert „analfabéták vagyunk”, és egyelőre a szükséges anyagi alapok sincsenek birtokunkban; de „ahhoz, hogy teljesen szocialista országgá váljunk”, nekünk most már egyedül erre a kultúrforradalomra van szükségünk. [35]

A kultúrforradalom érdekében Lenin oktatásügyi reformot irányzott elő, a legközelebbi feladatokhoz sorolva (1919-ben!) az ingyenes és kötelező általános politechnikai oktatás bevezetését 16 éves korig, továbbá azt, hogy minden tanuló étkeztetését, ruhával és tanszerekkel való ellátását az állam fedezze, a munkás- és paraszttömegeknek pedig nyújtson sokoldalú segítséget az önképzéshez könyvtárak, népegyetemek, esti iskolák létesítésével stb. „Ugyanakkor következetesen dolgoznunk kell azon, hogy a polgári szakembereket... az egyszerű munkások tömegével végzett közös elvtársias munka légköre vegye körül, és türelmesen, néhány elkerülhetetlen kudarc miatt vissza nem torpanva, arra kell törekednünk, hogy a tudományos felkészültséggel rendelkező emberek felismerjék, mennyire förtelmes dolog az, amikor a tudományt egyéni meggazdagodásra és az emberek ember által való kizsákmányolására használják, felismerjék, mennyire magasabb rendű feladat a dolgozók egész tömegét megismertetni a tudománnyal.” [36]

Lenint a legátfogóbb, legegységesebb humanizmus: a tömegek objektív érdekeivel való azonosulás készítette arra, hogy mindenütt, a legapróbb részletekben is az új, közösségi társadalom megteremtésének feltételeit kutassa, tekintet nélkül a világforradalom eljövételére vagy elmaradására. Elképzelhető-e, hogy Trockij nem ismerte Lenin álláspontját, nem olvasta cikkeit és beszédeit? Nem, nem képzelhető el. Akkor viszont tudatában kellett lennie annak, hogy amikor a „szocializmus egy országban” elmélete miatt Sztálint veszi célba, tulajdonképpen *Lenint támadja*.

De hát nem volt-e jogos a támadás, akárki ellen irányult is? Vajon a Szovjetunió dicstelen megsemmisülése, az Október síremlékeként tornyosuló kontinensnyi romhalmaz nem Trockijt igazolja? (Aki egyébként Engelsre hivatkozhatott, amikor az orosz forradalom sorsát a nyugati forradalmaktól tette függővé, Sztálin ellenben, illetve Lenin, teljesen újszerű nézeteket vallott e tárgyban.) Egyáltalán, van-e értelme *ma* azon töprengeni, hogy Trockij és Sztálin (illetve Lenin) vitájában kinek volt igaza?

Az utolsó kérdést illetően ismételten hangsúlyozzuk: marxisták számára lehetetlen eligazodni és helyesen megválasztani a cselekvés irányát a Szovjetunió hét évtizedes történelmének elemzése nélkül; a szóban forgó vita pedig e történelem döntő mozzanatai közé tartozik. És hogy a vitában kinek volt igaza? A fejleményeket ismerve, Trockijnak adnánk igazat – mihelyt bebizonyosodna, hogy a dolgok

szükségképpen történtek úgy, ahogyan történtek, nem is eshettek volna meg másképpen. De ha van valamilyen elfogadható, többé-kevésbé valószínűsíthető hipotézis arról, hogy *a végkifejlet nem volt végzetszerű*, akkor nem szabad elhamarkodnunk az állásfoglalást. Annál kevésbé, mert *a Sztálin által képviselt lenini álláspontnak csupán egyetlen alternatívája kínálkozott: önként visszaadni a hatalmat a burzsoázia kezébe, kiszolgáltatni az országot és népét a gyarmatosító külföldi rablóimperializmusnak és egy maroknyi hazai élősdinek, ahogyan ma történik*. Vagyis *a forradalmárok számára nem létezett alternatíva: a – Sztálinnak tulajdonított – lenini stratégiát kellett választaniuk, más választásuk nem lehetett, hacsak meg nem szűnnek forradalmárnak lenni*.

3. AZ ELSŐ ÖTÉVES TERVEK

Mit jelentett a választott út a gyakorlatban? Feszített ütemű iparosítást (elsősorban az önálló gépipar, valamint az ehhez szükséges kohászati és energetikai bázis létrehozását), a mezőgazdaság nagyüzemi átszervezését, a kulturális színvonal felemelését a tömeges írástudatlanság állapotából arra a minimumra, amely nélkül a korszakos átalakulás elképzelhetetlen. Összefüggő feladatok voltak ezek, tulajdonképpen *a végre nem hajtott polgári forradalom jeladatai*. Megoldásuk azonban nem történhetett a burzsoázia hagyományos módszereivel. A szocialista irányultságú állam nem folytathatott gyarmatosításhoz – az „eredeti felhalmozást” új módon kellett megvalósítania, mégpedig hazai forrásból, mert a tőkés külföld nem hitelezett. Más lehetőség nem adódott, mint *a szűkös erőforrások legszigorúbb koncentrációja*, az állami tulajdonba vett nagyiparra és bankrendszerre, az államhatalmi és társadalmi szervekre támaszkodva, az eszközöket onnan merítve, ahonnan egyáltalán lehetett: a mezőgazdaságból és a könnyűiparból. Ez az út a tömegek nélkülözésével, szenvedésével, heves társadalmi konfliktusokkal járt; példátlanul nehéz volt, de *a forradalom szempontjából egyedül járható*, és már az első öt éves tervvel átütő eredményeket hozott.

A tervet négy és egynegyed év alatt, 1932. december 31-re befejezték. A burzsoá világsajtó különféleképpen vélekedett róla. „New York Times”, 1932. november: „Ez nem terv, hanem spekuláció”; „Daily Telegraph”, 1932. november: „A terv teljességgel csődöt mondott”; „Le Temps”, 1932. január: „A Szovjetunió a külföld segítsége nélkül iparosította az országot”; „Le Temps”, 1932 nyarán: „A kommunizmus gigászi tempóban viszi végbe az újjáépítést.”

A tervidőszakban a Szovjetunió ipari termelése az 1913-ashoz képest megháromszorozódott, az átlagos évi növekedés 22 százalék volt, a világon a legmagasabb. (A tőkés országokon ugyanezekben az években söpört végig történelmük legpusztítóbb gazdasági válsága; a vezető ipari országok termelése három év alatt 45-50 százalékkal, bizonyos iparágakban még nagyobb mértékben csökkent: az USA vasipari termelése pl. 1932-ben 20 százaléka volt az 1929-esnek.) Megváltozott a Szovjetunió ipari szerkezete: felépültek Európa legnagyobb vas- és acélgyárai, számos új iparág létesült (traktor-, autó-, repülőgépipar stb.), a Dnyeperen elkészült az akkori világ (ma Európa) legnagyobb vízierőműve. A traktorállomány (az amortizáció számbavételével) 1000 lóerőiben az 1929-es 34,9-ről 1932-hen 2225-re (1933-ban már 3100-ra) bővült. Megszűnt a munkanélküliség (mialatt a tőkés országokban 24 millióra nőtt), a nagyipari munkások és alkalmazottak száma a háború előttinek több mint kétszeresére emelkedett, reálbérük a tervidőszak végére meghaladta az 1913-as átlag kétszeresét (a

terv kezdetén még csak 20 százalékkal múlta felül ezt a szintet); az ipari termelés abszolút mennyisége tekintetében a Szovjetunió a világ államai között az ötödik helyről a másodikra, Európában az első helyre került. „Az 5 éves terv valóban nagyszerű eredményeket hozott – írta az amerikai »Nation« 1932 novemberében. – Oroszország gyors léptekkel tér át a fa korszakáról az acél, a beon, a motor korszakára.” „Ki kell jelentenem, hogy nem vagyok kommunista, sem bolsevik, határozottan kapitalista vagyok és individualista” – mondta 1932 novemberében Gibson Jarvie, az angol United Dominion Bank elnöke, majd így részletezte szovjetunióbeli benyomásait: „Oroszország halad előre, ugyanakkor, amikor nálunk rengeteg gyár áll tétlenül, és népünknek mintegy hárommillió embere kétségbeesetten keres munkát. Az 5 éves tervet sokan kinevették ... de most már kétségtelen, hogy a terv során többet teljesítettek az előirányozottnál. Az ipari városokban, amelyeket meglátogattam, ... iskolákat, kórházakat, munkásklubokat láttam, valamint az elmaradhatatlan bölcsődéket és gyermekotthonokat. ... A mai Oroszországnak lelke és eszményei vannak ... a munkások olyasmivel rendelkeznek, ami a tőkés országokban ma sajnos hiányzik: reménységgel.”

Az iparosításhoz mind a felszerelést, mind a szaktudást külföldről, valutáért kellett megvásárolni, és a valutabevétel elsőrendű forrása a gabona volt. Nem lehetett elkerülni a gabonakivitelt, bár a tömegek éheztek, a világpiacon estek a gabonaárak (nemcsak a válság, hanem a nagyarányú szovjet kínálat miatt is), a hazai kereslet az iparosítás nyomán megugrott, az erőltetett ütemű kollektivizálásra pedig a parasztok a vetésterület és az állatállomány csökkentésével válaszoltak. Be kellett vezetni az élelmiszerek adagolását. Baj volt más fogyasztási cikkek kínálatával is – annak ellenére, hogy a könnyűipari termelés 87 százalékkal nőtt –, és a városi lakosság felduzzadása miatt súlyosra fordult a lakáshelyzet. A legnagyobb nehézséget azonban a munkásosztály összetétele és kulturális színvonala jelentette. A szakmunkásokat megtizedelte a polgárháború, a megmaradtak jórésze a termelés, a fegyveres erők és az irányító apparátus vezérkarába került. Az új munkások zöme frissen jött faluról (sok üzemben 60-70 százaléuk), ezek nemhogy a technika és a gyári fegyelem alapelemeit nem ismerték, de többnyire írni-olvasni sem tudtak. „Láthattuk, milyen iszonyatos nehézségekkel kellett a szovjet dolgozóknak újtukon megküzdeniük – nyilatkozta szovjetunióbeli látogatásáról egy belga munkásküldöttség. – Annál jobban meg tudjuk érteni azt a büszkeséget, amellyel győzelmüket megmutatták.”

A második 5 éves terv a fő hangsúlyt az előző tervidőszakban létrehozott technika elsajátítására, tehát a *hatékonyságra* helyezte, mérsékelve a növekedés ütemét, jóllehet ez a tőkés országokéhoz képest továbbra is magas maradt. A tervet négy és egynegyed év alatt, 1937. április i-re befejezték (az élelmiszeripar márt 1936 végére teljesítette tervét). A nemzeti jövedelem több mint kétszeresére emelkedett, az ipari termelés évi átlagban 17,1 százalékkal nőtt, a termelés 80 százalékát az új üzemek adták. A vaskohászat és a gépipar háromszorosra növelte kibocsátását az előirányzott kétszeres helyett, a fogyasztási cikkek termelése megkétszereződött. A tervidőszakban épült meg a Volga-Moszkva csatorna, a Fehér-tengert a Balti-tengerrel összekötő víziót, a terméketlen közép-ázsiai síkságot öntöző, 270 km hosszú Nagy Fergánai Csatorna. Az árugabona-termelés jelentősen felülmúlta az 1913-as szintet; 1935. január i-től megszűnt a kenyérjegy, majd mindenfajta élelmiszerjegy. A munkások reálbére 101 százalékkal, a parasztcsaládok jövedelme 350 százalékkal, a szociális és kulturális kiadások összege több mint 300 százalékkal nőtt. (Különösen gyors volt a fejlődés az olyan elmaradott területeken, mint Kirgízia, Türkmenia, Tádzsikisztán, Üzbegisztán stb.) A munkaidő 1940 közepéig napi hat vagy hét óra volt, a munkahét ötnapos. Sztálinnak a XVIII. pártkongresszuson, 1939 márciusában elsorolt adatai szerint a szovjet ipar össztermelése 1938-ban az 1913-as 908,8 százaléka volt; az USA-é

ugyanerre az időszakra vonatkoztatva 120, Angliáé 113,3, Franciaországé 93,2 százalék. A vezető tőkés államokban a termelés egy idő óta ismét hanyatlott, kivéve Németországot, amely a fasiszta nagyhatalmak közül utolsónak tért át a haditermelésre. [37]

4. ÉSZAK-AMERIKAI TÖRTÉNELSZ A HARMINCAS ÉVEK SZOVJETUNIÓJÁRÓL

A hatékonyság problémája – a második 5 éves terv központi kérdése – szükség-szerűen következett abból, hogy az ország elmaradottsága kiáltó ellentmondásban volt az iparosítás rendkívüli ütemével és méreteivel.

A probléma kezdettől fogva, már az első 5 éves terv során jelentkezett. Ordzsonikidze, a Munkás-Paraszt Ellenőrző Bizottság vezetője, a sajtóban tette szavá a túrheterenül alacsony munkateljesítményt és az építkezéseken tapasztalható pazarlást; Kujbisev, a Legfelsőbb Gazdasági Tanács elnöke, számadatokat közölt a pamutipari selejt állandó, nagyarányú növekedéséről. Sztálin 1931 júniusában, az ipari vezetőknek tartott előadásában új vezetési módszereket sürgetett, hivatkozva a gyökeresen új helyzetre, amelynek sajátosságait a következőképpen összegezte: 1. A munkanélküliség és a falusi tömegnyomor megszűntével a korábbi munkaerő-tartalékok kimerülőben vannak – ezért szervezett munkaerő-toborzásra és a legnehezebb munkafolyamatok gépesítésére van szükség. 2. A rendszeressé vált munkaerő-vándorlás dezorganizálja az üzemeket, lehetlenné teszi a minőségi munkát – ezért véget kell vetni az egyenlősdi-nek, és elsősorban arról gondoskodni, hogy a vezető munkáscsoportok szakképzettségüknek megfelelő bért kapjanak, ellátásuk és lakáshelyzetük javuljon. 3. Mindenki egyénileg feleljen a munkájáért, a rábízott gépekért és szerszámokért. 4. A mérnökök és technikusok számát meg kell sokszorozni, a főiskolát végzetteket és a képzett szakmunkásokat vezetőkké előléptetni, tekintet nélkül arra, hogy párttagok-e, mert „nincs ostobább és reakciósabb” eljárás, mint előnyben részesíteni a kevésbé tehetséges párttagot a rátermettebb pártonkívülivel szemben. 5. A régi műszaki értelmiséget, amely a szovjethatalom megszilárdulása óta általában lojális, nem szabad mellőzni. 6. A pazarlás, az önköltségnövekedés csak az önálló gazdasági elszámolással küszöbölhető ki, amelynek érvényesítése annál is fontosabb, mert *a felhalmozás korábbi forrásai elégtelenek*, az átszervezés alatt álló mezőgazdaság maga is támogatásra szorul. [38]

Tőkés rendszerben a hatékonyságról olyan tényezők gondoskodnak, mint a hozzáértő műszaki és gazdasági apparátus, a munkanélküliség, a kíméletlen versenyben érvényesülő profitérdekeltség. Szocialista orientációjú országban a munkanélküliség megszűnik, profitérdekeltség nem létezik, az apparátust majdnem a semmiből kell újjászervezni; ha ki nem épülnek a megfelelő új típusú érdekeltségi és ellenőrzési rendszerek, akkor *az irányítás óhatatlanul bürokratizálódik, a fegyelem meglazul, a munka minősége romlik*. Ennek az összefüggésnek a felismerésére utalnak Sztálin reformjavaslatai, valamint a szovjet kormány intézkedései .1 szakemberképzés nagyarányú bővítéséről, a nehézkes központi szervek decentralizálásáról, a tömegekből kiinduló kezdeményezések felkarolásáról. Ilyen kezdeményezések voltak a különböző versenymozgalmak, de ezenkívül a szocialista demokratikus hatalmi gyakorlat újjonnan kialakuló formái is, amelyekről még a kérdéses időszakokkal foglalkozó szakemberek sem szoktak megemlékezni – pedig egyáltalán nem érdektelen, hogy a

bürokratizmus, a lopások, a termelésben jelentkező lazaságok és hibák elleni harcban, az államigazgatási munka és a lakossági ellátás felügyeletében stb. százezrével vettek részt a szakszervezeti, nőszövetségi és Komszomol-aktivisták. Példaként említjük a „Könnyű Lovasság” nevű mozgalmat, a Komszomol kiterjedt önkéntes hálózatát, amely megfelelő jogkörrel felruházva ellenőrizte, hogy nem csapják-e be az üzletekben a vevőket, nem lopják-e szállítás közben az árut; vagy a nőszövetség önkéntes csoportjait, amelyek megvizsgálták a hivatalok munkájára vonatkozó lakossági bejelentéseket, és utánajártak a jogos panaszok orvoslásának. A leendő szocialista öngazgatás csírája volt ez, visszaszorította a bürokráciát, a korrupciót, a lopásokat az üzemekben és a lakóterületeken. Kiirtani azonban nem tudta a káros jelenségeket, mert olyan tényezőkben gyökereztek, mint a kultúrátlanság, a máról holnapra fel nem számolható gazdasági gyengeség, a termelékenységnek és az egy főre jutó társadalmi összterméknek a fejlett országokéhoz képest igen alacsony színvonala, valamint – ilyen körülmények között – az ország bekerítettsége által diktált feszített fejlesztési ütem. Hogy a forradalom belső nehézségeit legalább valamelyest érzékeltessük, ismertetjük J. A. Getty észak-amerikai történésznek, a University of California kutatójának eredeti levéltári és sajtóanyagon alapuló beszámolóját a korabeli állapotokról. [39]

„A '30-as évek Szovjetuniója – írja Getty – sokkal inkább hasonlított a hagyományos társadalmakra, mint a totalitarizmus rendszerére ... A városi vagy ipari koncentrációk fejlődési szigeteknek tűnnek egy elmaradott mezőgazdasági zónában.” A párt legszembetűnőbb gyengesége az volt, hogy a parasztok között nehezen tudott befolyást szerezni, a kolhozokban alig akadt párttag (az értelmiség körében szintén). A szmolenszki archívum adatai sok mindent elmondanak erről. Szmolenszk a Magyarországnál közel három és félszer nagyobb Nyugati Terület közigazgatási központja; a Terület lakosságának 67 százaléka falusi, ebből párttag 0,3 százalék, de az összlakosságban sem magasabb a párttagság aránya 1-2 százaléknál. Ritka az a párttag, aki három-négy eleminél több iskolát járt. „Az ilyen vézna szervezet képtelen volt teljes ellenőrzést gyakorolni, vagy akár a törvényességet és a rendet szavatolni ebben az időszakban. A harmincas évek elején fegyveres lovas banditák kóborolták be a vidéket, lesből támadtak az emberekre, gyűjtogatták a kolhoztulajdont. Némelyik járásban büntetlenül tevékenykedhettek, be-betértek a helyi szovjet elnökéhez, eliszogattak vele és a cimboráival. Módszeresen és különös kegyetlenséggel gyilkolták a kommunistákat és komszomolistákat.” Az ellenőrzés nehézségeit fokozta az infrastruktúra színvonala. (Az ázsiai köztársaságokban ez még az országos átlagtól is messze elmaradt. Kazahsztánban pl. százhusz járásnak nem volt telefonösszeköttetése a központtal; a postát futár hozta-vitte, a vidéki kiküldetéseket lóháton vagy kerékpáron bonyolították le, ha az időjárás egyáltalán megengedte.)

A pártokmányokat illetően képtelen zűrzavar uralkodott. Tömegével lopták és adták-vették a kitöltetlen tagsági könyveket, az elhaltakét a rokonok értékesítették. Kelendő árucikk volt a tagkönyv, bűnözők, kulákok, a cári hadsereg és rendőrség egykori tisztjei vásárolták, szinte bárki beszerezhetette. Elég könnyen lehetett előrejutni általa, olyan hiány mutatkozott jártas vezetőkben és szervezőkben, vagy egyszerűen írni-olvasni tudókban. Így kerültek funkciókba a harmincas években részegesek, sikkasztók, tolvajok, az állami és a pártvagyon fosztogatói; ha valakit kizárlak, átment egy másik pártszervezetbe, ahol nem ismerték. Odesszában hamis pártkönyv segítségével rabolták ki az Állami Bankot; 1934-ben egy bizonyos Leonyid Nyikolájev, akit Leningrádban kizártak a pártból, de az igazolványát nem kobozták el, tagkönyve felmutatásával akadálytalanul besétált a Leningrádi Pártbizottság épületébe, és agyonlőtte Kirovot.

Az általános kultúrátlanság a párttagság ideológiai állapotában is tükröződött. A

tagság nagy tömegei egyetlen sort sem olvastak Lenintől, nem ismerték a párt céljait, elemi politikai ismeretekkel sem rendelkeztek, sokan azt sem tudták, ki az államelnök. Ez a helyzet lehetővé tette, hogy a középszintű apparátus lényegileg tömegellenőrzés nélkül működjön, többé-kevésbé a központi ellenőrzés alól is kivonja magát, és különérdekű bürokratikus szervezetté merevedjen. A moszkvai központ *szakadatlan harcot folytatott a kiskirálykodó helyi apparátusok ellen, igyekezvén tömegmozgósítással megvalósítani a demokratikus ellenőrzést.* A KB (Központi Bizottság) 1933-ban párttisztítást („csisztka”) rendelt el; Kaganovics, a Politikai Iroda tagja, felhívásban figyelmeztetett rá, hogy az akció végrehajtásához a szovjet polgárok tömegeinek együttműködése szükséges. A párttisztítást a KB utasítása szerint nyilvános gyűléseken kell lebonyolítani, pártonkívüliek jelenlétében, akiknek előzőleg elmagyarázták a gyűlés célját és feladatát; az akciót irányító helyi bizottságokat legalább tízéves tagsággal bíró párttagokból kell összeállítani, miután a nevüket időben közzétették, hogy bárki megtehesse kifogásait. „A központ támadása volt ez, szövetségben a tömegekkel, a bürokratizálódott apparátus ellen” – írja Getty.

A helyi vezetők ellenállása miatt a „csisztka” elhúzódott, helyenként formalizmusba fulladt, gyökeres változást nem hozott. Újabb intézkedésre volt szükség, ezt sürgette a párt dokumentumok rendezetlensége is. 1935-ben megkezdték a „proverka”-t, a tagsági könyvek nyilvános gyűléseken való ellenőrzését. A módszer ugyanaz volt, mint 1933-ban: szabad kritika, a pártonkívüliek bevonásával. A résztvevők általában erősen bírálták a vezetők bürokratikus munkastílusát, és véleményt mondtak az egyes párttagokról – szóvá tették pl., hogy az illető fehér tiszt volt, a cári rendőrségen szolgált, kicsapongó életet él, korrupt, antiszemita, vagy éppen köztörvényes bűnöző. A kritikák négyötöde rendszerint igazolódott. (A szmolenszki körzet egyik járási titkáráról a „proverka” során derült ki, hogy fegyveres útonálló volt.) A pártokmányok ellenőrzése néhol meghökkentő tapasztalatokkal járt. A helyi szervezetek gyakran nem tudták, ki párttag, ki nem, a névsorokban sűrűn szerepeltek ismeretlenek, elköltözőitek vagy elhaltak (egyedül a Donyeck-medencében 15 000 „holt lelket” találtak); Leningrádban a tagkönyvek csaknem 50 százaléka hamisnak bizonyult.

A felső vezetés demokratizálási törekvései más vonalon is megfigyelhetők. Sztálin – írja az észak-amerikai szerző – „számos jel szerint támogatta azt, amit Nyikolajevszkij (szovjet disszidens – *R. E.*) liberális politikának nevezett: békülékeny gesztusokat tett a „burzsoá specialisták” felé, az ő indítványára hatálytalanította a szovjet kormány a régi megszorításokat a polgári származásúak egyetemi felvételénél. Az 1936-os alkotmány általános, közvetlen és titkos választásokat vezetett be, megszüntetve az 1924-es választójogi korlátozásokat. A KB 1937. februári plénumán Molotov, a gazdasági vezetők önállóságáról szólva, leszögezte: „határozottan érvényesítenünk kell az egyszemélyi irányítás elvét, de nem szabad belenyugodnunk ennek az elvnek olyan értelmezésébe, hogy a vezetők mentesülhetnek a tömegellenőrzés alól.” A párt és a szovjet állam vezérkara azonban tisztában volt vele, hogy ezt kimondani könnyebb, mint megoldani; hogy *a tömegellenőrzést nem lehet a középszintű bürokráciára kifejtett felső nyomás nélkül, a bírálat bátorítása és a bírálók megvédelmezése nélkül megszervezni.*

Getty nagy szerepet tulajdonít a bürokratizmus elleni harcban Kirovnak és Zsdánovnak. Zsdánov (1934-től leningrádi titkár és a KB titkára) egyre élesebben lépett fel a kritika elfojtása, a párttagokkal szemben alkalmazott megtorlások ellen. Követelte és keresztülvitte, hogy a párttitkárokat titkos szavazással válaszsák, bár – jegyzi meg az észak-amerikai történész – Zsdánov is tudta, hogy a helyi titkárok autoritárius módszereit bizonyos fokig érthetővé teszik a rendkívül magas gazdasági követelmények az alacsony iskolázottság, a tapasztalt és képzett vezetők hiánya. Zsdánovnak kétségkívül része volt a KB 1934. decemberi határozatában, amely

utasította a helyi pártbizottságokat, hogy a fontos kérdéseket ne egy szűk vezetői csoport tárgyalja meg, az aktíva és a tagság vegyen részt a döntéshozatalban.

Az 1933-as „csisztka” és az 1935-ös „proverka” után 1936-ban a KB tagkönyvcserét rendelt el, ismét a bürokrácia elleni harc és a nyilvános bírálat jegyében. A középszintű apparátus ellenállására utal a KB május 24-i körlevele: sok párttagot formális, mechanikus eljárással zártak ki; „túrhetetlen önkényeskedés”, hogy a szovjet-hatalom iránt lojális személyeket származásuk vagy passzivitásuk miatt zárnak ki a pártból, azután automatikusan elbocsátják őket állásukból, megfosztják lakásuktól. – 1937-ben, a már említett februári KB-plénumon, Jaroszlavszkij, a neves történész, régi bolsevik, az Ellenőrző Bizottság tagja, szintén a bürokratizmust ostromozta: „A pártapparátus, amelynek segítenie kellene a pártot, nemritkán benyomul a párt tömegei és vezetői közé, növelve a vezetők elszakadását a tömegektől.” Sztálin – aki Getty megállapítása szerint gyakran hangsúlyozta a tömegek által gyakorolt bírálat nélkülözhetetlenségét – a kritika nyilvánossága mellett szólalt fel. A helyi vezetőségek – úgymond – gyakran cimborákból tevődnek össze, akik egymást dicsérik, és émelyítő jelentéseket küldözgetnek a központba a sikerekről; erősíteni kell az ellenőrzést, és nincs eredményesebb ellenőrzés annál, amit a tömegek gyakorolnak vezetőiken. Ostobaság azt állítani, hogy jobb, ha takargatjuk a hibáinkat, mert nyílt elismerésüket ellenségeink gyengeségnek tartják, és kihasználják. Ellenkezőleg: a hibák becsületes elismerése és kijavítása csak növeli a párt tekintélyét a munkások, parasztok, értelmiségiek szemében, „és ez a legfontosabb”. „... meg kell értenünk, hogy ha KB-tagok vagyunk, vagy népbiztosok vagyunk, ez nem azt jelenti, mintha birtokában volnánk minden ismeretnek, amely a helyes vezetéshez szükséges.”

1937 első felében sorozatosan közli a sajtó a pártmunka demokratizálását ösztönző cikkeket. Néhány dátum: „Pravda”, január 4., 7., február 6., 13., 23., 25., 27.; „Partijinoje sztroityelsztvo”, január (Krupszkaja cikke a demokratikus munkastílusról és a politikai nevelésről); „Pravda”, március 10. (cikk arról a jelenségről, hogy némelyik helyi vezető hitbizományának nézi pozícióját), március 17. (felszólítás a párttagokhoz, hogy gyakoroljanak szigorú bírálatot, „tekintet nélkül a személyre”). A kritikai hangvétellű vagy panaszos leveleket nagy számban teszi közzé a sajtó. „Még a Hruscsov-korszak párttörténetei és beszámolóí is elismerik – írja Getty –, hogy a februári plénum utáni időszak sok antidemokratikus visszaélést korrigált, jöllehet ezt az időszakot Nyugaton csak úgy ismerik (Keleten is! – R. E.), mint »a csavar végső megszorítását« az ellenséggel szembeni éberségi hadjáratban.”

Az észak-amerikai történész így összegezi: „Az alulról jövő népi ellenőrzés nem naív gondolat volt; inkább hiábavaló, bár őszinte kísérlet arra, hogy a párttagság feltörje a zárt helyi apparátusokat.” Ezek hajtották végre a kollektivizálást és az iparosítást, vitték keresztül a pártpolitikát a feszült, megosztott vidéki területeken – a túlkapásaik elleni harc nem volt egyszerű feladat. Getty az 1937. május-júniusi pártértekezletre hivatkozva minősíti ezt a harcot „hiábavalónak”: a KB-küldöttek jelenlétében lezajlott huszonöt értekezlet közül csak négy mozdította el a területi titkárt és vezérkarát, noha nyolc pártbizottságot vádoltak súlyos hibákkal; a középszintű apparátus, úgy látszik, lényegileg ismét megúszta a dolgot. Másrészt azonban Getty úgy ítéli, hogy az antibürokratikus hadjárat végül is tért nyert, amit az 1937. májusi adatok bizonyítanak: 54000 alapszervezeti gyűlésen a régi vezetőségek 55 százalékát kiszavazták, és nagyrészt fiatal munkásokat vagy műszakiakat (mérnököket, technikusokat) választottak titkárnak. A „Za indusztrializaciju” c. lap 1937. április 20-i száma arról tudósít, hogy a moszkvai „Sarló és Kalapács” gyárban, többórás nyilvános gyűlésen, harminchárom felszólaló bírálta az igazgatót: durva, pökhendi, távol tartja magát a munkásoktól. A gyűlés után az igazgatót leváltották.

A háború előtti magas szintű antibürokratikus megnyilatkozások sorában utolsóként említi Getty a KB 1938. januári plenumát. A január 19-én elfogadott határozat megállapítja, hogy a párttisztítások folyamán a pártszervezetek, „a KB ismételt utasításai és figyelmeztetései ellenére, sok esetben helytelenül és bűnös könnyelműséggel jártak el a pártból kizártakkal szemben”, automatikusan megfosztották őket állásuktól és lakásuktól. Mindez „azért fordulhatott elő oly gyakran, mert a kommunisták között ma is vannak karrieristák, akik a pártból való kizárásokkal, megtorló intézkedésekkel igyekeznek kitűnni és előrejutni, úgy biztosítani magukat az éberség hiányának esetleges vádjá ellen, hogy válogatás nélkül megtorlásokat alkalmaznak párttagokkal szemben”. A KB kötelez „minden pártszervezetet, hogy vessen véget a pártból való tömeges, válogatás nélküli kizárásoknak”, vonja felelősségre azokat a pártvezetőket, akik megrágalmaztak és alaptalanul büntettek párttagokat és tagjelölteket, február 15-ig gondoskodják a tanácsi és gazdasági szervek révén a kizártak elhelyezéséről. – E határozat nyomán a megfelelő pártszervek 1938 augusztusáig 154933 fellebbezést vizsgáltak meg, és 85 273-nak (54 százalék) helyt adtak. [40]

5. A HÁBORÚ ELŐESTÉJÉN

Tekintettel a belső állapotokra, vajon nem volt-e kalandorság az iparosítás ütemének hajszolása, nem lett volna-e ésszerűbb a feltételek természetes megérlelődéséhez szabni a fejlődés menetét? A nemzetközi helyzet egyértelműen válaszol erre.

Az intervenciós háborúk bukása távolról sem azt jelentette, mintha a világháborúban győztes imperialista hatalmak feladták volna terveiket a Szovjetunió megsemmisítésére. Kézenfekvő stratégiának látszott talpra segíteni Németországot, hogy betölthesse a faltörő kos szerepét. 1924 augusztusában életbe lépett a Dawes-terv, amelyben a német jóvátételi kötelezettségek rendezése címén a győztesek nagyarányú, 70 százalékban észak-amerikai kölcsönöket juttattak Németországnak, elősegítve a német gazdaság stabilizálását, az ország nehézipari potenciáljának helyreállítását. Egy évre rá aláírták a locarnói egyezményt Németország *nyugati* határainak szavatolásáról, azzal a nyilvánvaló céllal, hogy a legyőzött imperialista ország szükségképpen újjáéledő terjeszkedési törekvéseit Kelet felé tereljék. 1929-ben az amerikai közvetítéssel elfogadott Young-terv mérsékelte a német jóvátételi kötelezettségeket, és létrehozta a Nemzetközi Elszámolások Bankját, lényegileg a német nehézipar finanszírozására. Az 1929-33-35 nagy válság idején Németország megszüntette a jóvátétel fizetését, a nyugati nagytőke segítségével feltámasztott német monopóliumok pedig a kancellári székbe juttatták Hitlert, hogy szétverje a forradalmasodó munkás tömegeket, és ismét a hódítások útjára vezesse Németországot.

Az események felgyorsultak. A hitleri Németország kilép a Népszövetségből, megkezdte az újrafegyverkezést, a versailles-i békeszerződés megszegésével 1935-ben bevezeti az általános hadkötelezettséget; 1936-ban megszállja a demilitarizált rajnai övezetet, 1936 és 1939 között a fasiszta Olaszországgal együtt intervenciós háborút visel a köztársasági Spanyolország ellen, 1938 márciusában elfoglalja Ausztriát, szeptemberben szétdarabolja, majd 1939 márciusában megszállja Csehszlovákiát – és mindezt a nagy nyugati demokráciák asszisztálásával vagy éppen közvetlen támogatásával, mert Hitler ugyan az ő érdekeiket is sértette, de benne látták a „kommunizmus” elleni védelem legalkalmasabb eszközét. Ugyanilyen elnézőek voltak a nyugatiak az Abesszíniát meghódító fasiszta Olaszországgal, a Távols-Keleten pedig

Japánnal, amely 1932-ben csatlósállammá tette a Kínától elragadott Mandzsúriát, 1935-36-ban határmenti incidenseket provokált a Mongol Népköztársasággal, 1937-ben háborút indított Kína ellen, 1938 július-augusztusában szovjet területeket támadott meg a Hasszan-tó térségében Vlagyivosztok elfoglalása céljából, végül 1939-ben a Halhin-Gol folyó körzetében benyomult a Szovjetunióval szövetséges Mongol Népköztársaság területére. A kétoldaliról, Németország és Japán felől fenyegetett Szovjetunió számára élet-halál kérdése volt, hogy korszerű véderőt szervezzen, annál is inkább, mert – ahogy Sztálin kifejezte – az Abesszínia, Spanyolország és Kína elleni agresszióval *a második világháború már megkezdődött*, és Kínától Gibraltárig több mint fél milliárd embert sodort magával. *Ez kényszerítette ki az ország zilált belső állapotai ellenére, vagy inkább ezeknek a nyomására az első 5 éves tervek szinte emberfeletti erőfeszítést követelő ütemét.* „Az akkori körülmények között – jelentette ki az ún. sztálini idők iránti rokonszenvvel a legkevésbé sem gyanúsítható M. Gorbacsov –, amikor szemmel láthatóan fokozódott az imperialista háború veszélye, a pártban megszilárdult az a meggyőződés, hogy nem végig kell gyalogolni, hanem a legrövidebb történelmi időn belül a szó szoros értelmében végig kell futni a távot a kalapácstól és a paraszti faekétől a fejlett iparig, amely nélkül elkerülhetetlen lett volna a forradalom egész ügyének pusztulása.” [41]

A helyzet jellemzésére álljon itt egy-két jelzésszerű adat a nyugati hatalmak magatartásáról.

Az 1935-ben megkötött francia–olasz szerződés Abesszíniát Olaszország érdekkörébe utalta; Mussolini hadserege még abban az évben megindította gyarmatosító hadjáratát az afrikai ország ellen. (Pusztán a harci gázok alkalmazásával 300 000 etiópot ölt meg; ugyanennyit vitt el az éhség, tízezrek veszttek oda a koncentrációs táborokban.) A Népszövetség olaszellenes „szankciói” annyit értek, mint a szenteltvíz; az 1938 áprilisában aláírt angol–olasz megállapodás végül hivatalosan is szabad kezet adott Olaszországnak mind Abesszíniában, mind Spanyolországban. – Ami Spanyolországot illeti, Léon Blum francia miniszterelnök már 1936. július 26-án bejelentette országa semlegességét; nem sokkal ezután a francia kormány felmondta az 1935-ben kötött francia–spanyol gazdasági szerződést, „a béke fenntartására” hivatkozva megtiltotta a fegyver- és lőszerszállítást a törvényes spanyol kormány részére. 1939. február 14-én a francia kormány ultimátumban követelte a spanyol köztársasági kormánytól, hogy adja át a köztársaság egész területét – Madriddal – a lázadóknak; február 27-én Anglia és Franciaország hivatalosan is elismerte Francót, és megszakította diplomáciai kapcsolatait a köztársasági kormánnyal. Akkor már megtörtént az osztrák Anschluss anélkül, hogy a nyugati demokráciák a kisujjukat mozdították volna az agresszió áldozata érdekében, és meg volt kötve a szégyenletes müncheni egyezmény, amelyről külön szólunk; csak előbb még megemlítjük, hogy 1939. július 2-án, miközben a szovjet és a mongol csapatok súlyos harcokat vívtak Halhin-Golnál a Hitlerrel szövetséges japán betolakodók ellen, Anglia szerződés keretében ismerte el Japán „különleges érdekeit” Kínában.

Münchenre vonatkozólag Churchill emlékirataiból közlünk néhány rövid részletet. [42]

1938. június 12-én Daladier francia miniszterelnök megismételte elődjének, Blumnak fogadkozását – írja Churchill –, kijelentve, hogy a Csehszlovákia iránt vállalt francia kötelezettség szent, nincs alóla kibúvó. Ebben az időben a nyugati kormányok bíztak benne, hogy a dolgok nem fognak komolyabbra fordulni. Lord Halifax angol külügyminiszter még július 27-én is derűlátóan jelentette ki az alsóházban: „Nem hiszem, hogy Európa bármely országának felelős vezetői háborút akarnának.” Közben azonban Honlein, a csehszlovákiai szudétanémetek vezére, Hitler embere, egyre

kihívóbb követeléseket támasztott Csehszlovákiával szemben, nyilvánvalóan provokációs célzattal. Litvinov szovjet külügyi népbiztos szeptember 2-án javasolja a moszkvai francia nagykövetnek: Franciaország, Csehszlovákia és a Szovjetunió azonnal kezdjen vezérkari tárgyalásokat a Csehszlovákiának nyújtandó segítség eszközeiről és mértékéről. A javaslat síket fülekre talál. Annyi történik csupán, hogy Georges Bonnet francia külügyminiszter 10-én megkérdezi Sir Eric Phipps párizsi brit nagykövetet: ha Franciaország hadba lép Csehszlovákia védelmében Németország ellen, Nagy-Britannia vele tart-e? Két nap múlva megjön az angol kormány kitérő válasza. „Ha Bonnet ürügyet keresett arra, hogy sorsukra hagyja a cseheket – mondja csípősen Churchill –, meg kell hagyni, hogy erőfeszítése nem volt egészen eredménytelen.” [43]

Csehszlovákia jól felszerelt, erős hadsereggel rendelkezett, népe elszánta magát a harcra. A kormány csírájában fojtotta el Henlein Berlinből inspirált lázadását, amelyet a lakosság nem támogatott. A szudéta vezér szeptember 14-én Németországba szökött, pártja vezető nélkül maradt és megzavarodott. *Másnap, 15-én repült Chamberlain Hitlerhez.* A látogatás hírére – írja Churchill – „a cseh vezetők nem akartak hinni a fülüknek. Megdöbbsentette őket, hogy éppen akkor, amikor végre sikerült úrrá lenniük a szudétanémet válságon, maga a brit miniszterelnök látogat el Hitlerhez.” „A brit és a francia kormány ez idő tájt olyan frontot alkotott, mint két összenyomott, túlérett dinnye. Pedig kékesen csillogó acélra lett volna szükség. Egyvalamiben teljes volt az egyetértés: a csehekkel nem kell tanácskozni. Ráérnek a végén megtudni, hogyan döntöttek róluk a védnökeik. Jancsival és Juliskával nem bántak rosszabbul az erdei boszorkány házában.” [44]

Pergessük tovább az eseményeket. Szeptember 21-én Litvinov felszólal a Népszövetségben: „Két napja a csehszlovák kormány hivatalos kérdést intézett kormányomhoz, azt tudakolva, hogy kész-e a Szovjetunió a szovjet-csehszlovák szerződés értelmében haladéktalan és hathatós segítséget nyújtani Csehszlovákiának, ha kötelezettségeihez híven Franciaország is segítséget nyújt. Kormányom félreérthetetlen igenlő választ adott erre a kérdésre.” Churchill: „... a szovjet ajánlatról egyszerűen tudomást sem vettek... Ezért később nagy árat kellett fizetnünk.” Berlin, nagygyűlés szeptember 26-án, Hitler beszél. „Ez az utolsó területi igényem Európában.” Szeptember 29-én és 30-án aláírják a müncheni egyezményt, teljesítve nemcsak Hitler területi követelését, hanem az időközben szintén koncert jelentkező lengyelekét is. Churchill: „Franciaország szerződésben adta szavát, hogy hadba lép Németország ellen, ha az utóbbi megtámadja Csehszlovákiát. ... Ha van olyan helyzet, amelyben egy ünnepélyes kötelezettségvállalásnak érvénybe kell lépnie, hát ez az volt. Blum és Daladier nyilatkozatain még meg se száradt a tinta. A francia kormány maga ellen hívta ki a végzetet, amikor megszegte Franciaország adott szavát.” Az árulás elleni tiltakozásul Faucher francia tábornok, aki 1919-től a prágai katonai missziónál dolgozott, és 1926-tól annak vezetője volt, lemondott tisztségéről, felajánlotta szolgálatait a csehszlovák hadseregnek, és felvette a cseh állampolgárságot. [45]

Vajon a katonai erőviszonyok kényszerítették Angliát és Franciaországot a Hitler előtti sorozatos meghátrálásokra? A legkevésbé sem. „1935-ben Franciaország akár egyedül is úgyszólván minden nagyobb erőkifejtés nélkül elfoglalhatta volna Németországot – jelenti ki Churchill. – Még 1936-ban is így állt a dolog.” „Halder és Jodl tábornokok szerint a müncheni megállapodás idején összesen 13 német hadosztály maradt a nyugati határvidéken, s ezekből csak 5 állt teljes értékű, elsőosztályú katonákból.” Nyolcszoros francia túlerő sorakozott fel velük szemben, és 30-40 csehszlovák hadosztály Németország keleti határain, nem szólva a Szovjetunióról. A nürnbergi per során a vádhatóság csehszlovák képviselője megkérdezte Keitel tábornagtól: „Megtámadta volna-e a Reich Csehszlovákiát 1938-ban, ha a nyugatiak Prága

mellé állnak?” „Semmi esetre sem – válaszolta Keitel. – Nem voltunk elég erősek katonailag. Münchennek az volt a célja, hogy Oroszországot kiszorítsuk Európából, időt nyerjünk, és befejezzük fegyverkezési programunkat.” „... a német főparancsnokságot – állapítja meg Churchill – éppen ennek a gyengeségnek a felismerése indította arra, hogy a legvégsőig elmenjen, és megpróbálja Hitlert visszatartani mindazoktól a sikeres csapásoktól, amelyekkel oly nagyra növelte hírét.” A vezető német főtiszteket annyira aggasztották Hitler kalandor tervei, hogy az Anschluss után, 1938 második felében, összeesküvést szöttek a Führernek és legfőbb híveinek eltávolítására. Halder tábornok szerint már minden részletesen elő volt készítve. Amikor azonban megtudták, hogy Chamberlain Berchtesgadenbe repül, a Führer vakmerősége tehát ismét sikerrel kecsegtet, a főtisztek letettek tervükről. Churchill ezt nacionalizmusukkal magyarázza: meggyőződtek róla, hogy Hitler blöffjei sorra beválnak, és Németország revansot vehet általuk a versailles-i megaláztatásért. Mindenesetre – ha Halder beszámolója igaz – *Hitler eltávolítását a legutolsó pillanatban hiúsította meg a nyugati hatalmak kapitulációja.* [46]

Adott szavát és írásos kötelezettségét szokásához híven megszegve, Hitler 1939 márciusában bevonult Prágába; 14-én megszűnt a Csehszlovák Köztársaság. „Csehszlovákia elbukásával – szögezi le Churchill – legalább 35 hadosztálynyi veszteség ért bennünket. Ezenfelül a Skoda Művek, Közép-Európa második legnagyobb fegyvergyára, amelynek termelése 1938 augusztusától 1939 szeptemberéig egymagában is csaknem felért a teljes brit hadiiparával, immár az ellenségnek termelt.” És a Csehszlovákiáért vállalt angol kezesség? Arról Chamberlain miniszterelnök igazi úriemberhez méltó magyarázatot adott az alsóházban: „... a szlovák törvényhozás kimondta Szlovákia függetlenségét. Ennek következtében belülről bomlott fel az az állam, amelynek határaiért garanciát vállaltunk, következésképpen Őfelsége kormánya immár nem tekintheti érvényesnek a kötelezettségvállalást.” [47] Pár nap múlva, március 22-én, a német csapatok – ha lúd, legyen kövér – megszállták Klaipédát (a Memel-vidéket), amelynek státuszáért szintén Anglia és Franciaország kezeskedett. A könnyű hódításoktól vérszemet kapva, Olaszország áprilisban elfoglalta Albániát.

Amikor a német főtisztek el akarták távolítani Hitlert, mert kockázatos támadó taktikáját esztelen dilettantizmusnak gondolták, szűk katonai szemszögből mérlegelték az erőviszonyokat. Hitler, a politikus, sokkal világosabban látott náluk: pontosan tudta, hogy a nyugati vezető körök nem fogják bevetni ellene túlerejüket, amíg ugyanarra törekszik, amire ők, azaz – Keittel szövege – Oroszország kiszorítására Európából. A nyugati hatalmak számára ez volt a legfontosabb, emiatt túrték ölbe tett kézzel, ha a látnoki nimbuszra szert tett, bár egyszerűen csak az ellenfél észjárásával jól számoló Hitler megsértette kevésbé fontosnak hitt érdekeiket. Így viselkedtek még 1939-ben is.

1939. április 16-án a Szovjetunió háromhatalmi szövetséget ajánlott Angliának és Franciaországnak. Ha megkötik, Churchill szerint „nagy riadalmat keltett volna Németországban, és senki sem zárhatja ki, hogy talán még el is háríthatta volna a háborút”. De a tárgyalások lanyhán folytak. Június 12-én – két hónappal a szovjet ajánlat után – érkezett meg Moszkvába az angol küldöttség, élén egy Strang nevezetű, viszonylag alacsony beosztású külügyi tisztviselővel, akinek nem volt felhatalmazása egyezmények aláírására. Egész júniusban folytak a megbeszélések. A szovjet kormány végül katonai tárgyalásokat javasolt, amelyek egyebek közt azért is sürgősek lettek volna, mert Észtország és Lettország már június 7-én megnemtámadási szerződést kötött Németországgal, 23-án pedig a belga király bejelentette, hogy egy esetleges háborúban országa semleges lesz, nem kíván Angliával és Franciaországgal vezérkari tárgyalásokat kezdeni. E baljós fejlemények ellenére eredménytelenül múlt el a július; szaladt az idő, noha minden perc az agresszornak kedvezett. Augusztus 10-én az angol

kormány megbízásából tiszti küldöttség érkezett Moszkvába anélkül, hogy írásos meghatalmazása lett volna a tárgyalásra. Egyébként is, „a katonai tárgyalások csakhamar megfeneklettek, mivel Lengyelország és Románia nem volt hajlandó keresztü engedni területén a szovjet csapatokat”. [48] Ilyen előzmények után a Szovjetunió elfogadta a német kormány többször visszautasított ajánlatát, és augusztus 23-án meg nem támadási szerződést kötött Németországgal.

Churchill a szerződésről: „... csakis a két országban uralkodó totális despotizmus lehetett képes rá, hogy magára vállalja ennek a természetellenes tettnek az ódiumát. Kérdés, vajon Hitler vagy Sztálin iszonyodott-e tőle inkább. A két birodalom és a két rendszer halálos ellenségként állt szemben egymással. Sztálin kétségkívül úgy látta, hogy Hitler kevésbé veszélyes ellenfele lesz Oroszországnak, ha előbb egy éven át a nyugati hatalmak ellen háborúzik, Hitler pedig az »egyszerre egy ellen« módszert követte. Hogy egy ilyen egyezmény létrejöhetett, a brit és a francia külpolitika és diplomácia sokesztendőös tevékenységének legcsúfosabb kudarca volt.” [49]

(Ha Churchill „természetellenes tettnek” nevezi ezt az egyezményt, bizonyos értelemben igazat kell neki adnunk. Nem vitás: természetellenesebb tett volt, mint Nagy-Britannia részéről a guineai rabszolgakereskedelem, India kirablása, a Kína elleni ópiumháborúk – amikor is a britek tüzérséggel kényszerítették a kínai kormányt, hogy *ne* állja útját az ópiumcsempészetnek –, vagy akár a müncheni árulás, amelyről Churchill „A müncheni tragédia” fejezetcímmel számol be emlékirataiban. Anglia történelmének mindezek az eseményei, számtalan hozzájuk hasonlóval egyetemben, *természetesek* voltak, mert Anglia társadalmi rendjének *természetéből* fakadtak. És valóban természetellenes, ha egy forradalmi ország szerződésre lép a legreakciósabb ellenforradalom fő fészkeivel. Csakhogy ez a természetellenes lépés *időnyerést szolgáló kényszerlépésként* egészen természetes következménye volt Münchennek és folytatásának – amit éppen Churchill beszámolója erősít meg és bizonyít.)

Hallgassunk meg még egy véleményt. „... a nyugati kormányzó körök megpróbálják tisztára mosni magukat – mondja a már korábban is idézett M. Gorbacsov –, és arról igyekeznek meggyőzni az embereket, hogy a fasiszmus Lengyelország elleni támadásához és ezzel a világháborúhoz az 1939. augusztus 23-án aláírt szovjet-német meg nem támadási szerződés adta meg a startjelet. Mintha nem is létezett volna sem a Hitlerrel kötött müncheni egyezmény, amelyet Anglia és Franciaország még 1938-ban írt alá az Egyesült Államok aktív közreműködésével, sem az Anschluss, Ausztria Németországhoz csatolása, sem a köztársasági Spanyolország keresztre feszítése, sem Csehszlovákia és Klaipéda (Memel) fasiszta megszállása, sem a London és Párizs által Németországgal 1938-ban kötött meg nem támadási szerződés. ... A dokumentumokból tudjuk, hogy Németország Lengyelország elleni támadásának időpontját ... már 1939. április 3-án, vagyis jóval a szovjet-német szerződés előtt kitűzték. Londonban, Párizsban, Washingtonban a legapróbb részletekig ismerték a lengyel hadjárat titkos előkészítését, mint ahogy azt is tudták, hogy az egyetlen akadály, amely megállíthatja a hitleristákat, az lett volna, ha legkésőbb 1939 augusztusában megkötik az angol-francia-szovjet katonai szerződést. A szóban forgó tervekről tudott országunk vezetősége is, ezért igyekezett meggyőzni Angliát és Franciaországot a kollektív intézkedések szükségességéről. Az agresszió megghiúsítása céljából együttműködésre hívta fel az akkori lengyel kormányt is. De a nyugati hatalmak számítása más volt: arra törekedtek, hogy a szövetség ígéretével becsapják a Szovjetuniót, és ezzel megakadályozzák a nekünk felajánlott meg nem támadási szerződés megkötését... Nem feledhetjük el azt sem, hogy 1939 augusztusában a Szovjetuniót az a reális veszély fenyegette, hogy két fronton bonyolódik háborúba: nyugaton Németországgal, keleten pedig Japánnal, amely véres konfliktust robbantott ki Halhin-Golnál.” [50]

A tények egyöntetűen tanúsítják, hogy a nyugati demokráciák igyekeztek a fasiszta agressziót minden eszközzel a Szovjetunió ellen fordítani, és konfliktus esetére minél kedvezőtlenebb helyzetbe hozni a forradalmi országot. Igazolva látjuk ezért a választ a fejezet elején feltett kérdésre: a Szovjetunió számára *más választás nem volt*, mint egyetlen évtized alatt végigfutni azt az utat, amelynek megtételére a szerencsésebb országok évszázadokat szánhattak; pontosabban, azt az utat – a kizsákmányoló magántulajdon felszámolásának, a közösségi társadalom megalapozásának útját amelyet *soha semmilyen ország nem tett meg a történelemben*.

6. HÁBORÚ

1939. szeptember elsején, hajnali 4 óra 45 perckor, Hitler csapatai előzönlötték Lengyelországot. Előző este, augusztus 31-én, a német rádióadók rendkívüli hírben közölték, hogy a lengyelek elfoglalták a németországi Gleiwitz rádióállomást, és támadó hadműveletre készülnek Németország ellen. Ez volt a nácik ürügye, hogy végrehajtsák a „Fall Weiss”-t, amelyet már 1939 áprilisában jóváhagytak. Az ürügy egyébként annál is átlátszóbb volt, mert augusztus utolsó napjaiban Anglia és Franciaország rávette Lengyelországot, hogy halassza el az általános mozgósítást. Lengyelország, amely 1938-ban „hiénaétvággal vette ki részét Csehszlovákia kifosztásából és elpusztításából” (Churchill szavai! ^[51]), 1939 nyarán pedig elutasította a szovjet kormány kölcsönös segítségnyújtási egyezmény megkötésére vonatkozó javaslatát, felkészületlensége miatt könnyű zsákmány volt, három hét alatt összeomlott. Kormányának bűne ez, nem a hősiesen harcoló katonáké és a fegyvert ragadó civileké, akik között ott voltak a börtönökből frissen szabadult kommunisták is. (Írjuk ide egyikük nevét, mintegy a többi százak és ezrek jelképéül: Marian Buczek, a fasisztabarát kormány börtöneiben töltött 16 év után, elesett Varsó védelmében.)

A háború kitörését a szovjet kormány olyan lépéssorozata követte, amelyet a tőkés világ összehangolt szovjet- és kommunista-ellenes akciók ürügyéül használt fel. Szeptember 17-én a Vörös Hadsereg átlépte a szovjet-lengyel határt, bevonult Kelet-Lengyelország jobbjára ukránok és beloruszok lakta területeire; november 30-án elindította egységeit Finnország ellen; 1940 júniusában bevonult a balti államokba, Besszarábiába és Észak-Bukovinába. A nyugati kommunista pártok megzavarodtak, a támadások pergőtüzébe kerültek. A Francia Kommunista Pártot és lapjait a Daladier-kormány 1939. szeptember 26-án betiltotta, a párt vagyonát elkobozta, több ezer tagját bebörtönözte, halálbüntetéssel fenyegetett mindenkit, aki kommunista propagandát folytat. (Az Ellenállásban ez a párt „a kivégzettek pártja” nevet kapta, több mint 70 000 tagja áldozta életét a nem túlságosan hálás francia hazáért a fasizmus elleni harcban.) Különösen a finn háború váltott ki viharos szovjetellenes reakciókat. Anglia és Franciaország többszáz repülőgépet, nagy mennyiségű tüzérségi felszerelést és hadianyagot irányított Finnországba, 15 000 főnyi expedíciós hadtestet szándékozott küldeni, tervbe vette a bakui olaj vidék és a balti olajfinomítók bombázását, támadásra készült közel-keleti támaszpontjairól a Szovjetunió déli határai ellen. Rooseveltnél elnök „erkölcsi embargót” hirdetett a Szovjetunióval folytatott kereskedelemre; az amerikai kormány megszüntette az áruforgalmat a két ország között, zárta az USA-ban a szovjet vagyont, 10 millió dolláros hitellel segítette Finnországot. 1939. december 14-én a Szovjetuniót – csekély többséggel ugyan – kizárták a Népszövetségből.

Churchill pontosan megértette, miért volt szüksége a Szovjetuniónak a kényszer-

lépésekre, amelyek révén határai a Balti-tengertől a Kárpátokig 300-400 km-rel nyugatabbra tolódtak. Mihelyt kitört a háború – írja –, a Szovjetunió „kezde eltorlaszolni a nyugat felől hozzá vezető utakat. Az egyik útvonal Kelet-Poroszországból a balti államokon át vezetett; egy másik a Finnöböl vizén át; a harmadik magán Finnországon és a Karéliai-földszoroson át addig a pontig, ahol a finn határt alig 30 km választotta el Leningrád külvárosaitól. A szovjetek emlékezetében élénken élt még, mekkora veszéllyel kellett Leningrádnak szembenéznie 1919-ben. Még Kolcsak fehérekormányja is azt üzenté a párizsi békekonferenciának, hogy Oroszországnak fővárosa védelméhez nélkülözhetetlenül szüksége van támaszpontokra a balti államokban és Finnországban.”

[52] 1941. július 18-án Churchill, immár Nagy-Britannia miniszterelnökeként, táviratot kap Sztálintól. „El lehet képzelni, mennyivel előnyösebb lett volna a német csapatok helyzete, ha a szovjet csapatoknak a német támadással nem Kisinyov, Lvov, Breszt, Bialystok, Kaunas és Viborg térségében kellett volna szembeszállniuk, hanem Odessza, Kamenyec-Podolszk, Minszk térségében és Leningrád környékén.” Július 20-án Churchill válaszol: „Teljes mértékben megértem, milyen katonai előnyökre sikerült Önöknek szert tenni azáltal, hogy az ellenséget az előretolt nyugati határokon kényszerítették erőinek felvonultatására és a hadműveletek elindítására, ami részben gyengítette első rohamának erejét.” Hogy ez nem pusztán diplomáciai udvariasság volt Churchill részéről, azt jól mutatja az emlékirataiban közölt személyes vélemény: „... nagy stratégiai jelentősége volt annak, hogy minél nyugatabbra tolják ki a Szovjetunió védelmi vonalait... Jómagam sohasem becsültem le ezt a szempontot.” [53]

Volt-e erkölcsi alapjuk a nyugati hatalmaknak a Szovjetunió elítélésére? Válaszol erre egész addigi politikájuk, sokéves következetes törekvésük, hogy az általuk feltáplált Németországot és az ő segédletükkel nagyra növekedett Führerét a Szovjetunió ellen ugrasszák. De még beszédesebbek a nyugati arcvonalon folytatott „furcsa háború” tényei. Mialatt Hitler benyomult Lengyelországba, Németországnak összesen 25 hadosztálya maradt a nyugati határon, szemben 110 francia és 5 angol hadosztállal (ennyit küldtek át az angolok a kontinensre). A francia hadsereg csak szeptember 11-én, *több mint egy héttel a hadüzenet után* foglalta el állásait, főparancsnoka pedig, Gamelin tábornok, 12-én utasítást kapott, hogy *ne* támadja az ellenség fő védelmi vonalait. A szövetséges légierőnek megtiltották német területek bombázását, a harci gépek csak röpcédulákat szórhattak. A nyersanyagokban szegény Németországot a háború csaknem elvágta tengerentúli beszerzési forrásaitól, de azért aggodalomra nem volt ok egy szál se: a semleges Svédországból zavartalanul jött a vasérc, a Standard Oil olasz kikötőkön át szállította az olajat, a Du Pont amerikai vegyipari óriáströszt (a tulajdonos család, mint a neve mutatja, francia eredetű) a háború alatt mindvégig fenntartotta kitűnő üzleti kapcsolatait a gázkamráknak üzemanyagot szállító I. G. Farbennal. Franciaország hadiipara nem jutott elég acélhoz és alumíniumhoz, miközben hosszú szerelvények ontották a belga és a luxemburgi határon át a bauxitot és a vasércet Németországba. (Wendel német nagyiparost pl. francia unokafivére, De Wendel acélmágnás látta el vasércel.) A vezető nyugati körök továbbra is a német-szovjet háborúra spekuláltak. Franciaországban, ahol antifasiszták ültek a börtönökben, szabadon grasszáltak a német ügynökök, és a minisztertanács ülésein Gamelin hadseregfőparancsnok – ő maga számol be róla – nem mert adatokat közölni a fegyverzet elégtelenségéről vagy más fogyatékoságokról, attól tartva, hogy az akkor igazságügyminiszteri posztot betöltő Bonnet által minden információ azonnal a németek tudomására jut.

A szövetségesek, bár hadban álltak Hitlerrel, gyakorlatilag nemigen háborgatták ellenfelüket. Így a Führer nyugodtan megkezdhette az 1940 márciusában jóváhagyott Weserübung-hadműveletet. Csapatai április 9-én átlépték a dán határt, ellenőrzésük alá

vették a Skagerrakot és a Kattegatot, a Balti-tenger két fő kijáratát, tengeri és légi úton szállított alakulataik pedig Quisling fasisztáinak közreműködésével elfoglalták a legnagyobb norvég kikötőket és Narvik körzetét. Az április 14-én partra tett angol és francia csapatokat napok alatt szétverték. A vereség nyomán Chamberlain megbukott, Churchill alakított koalíciós nemzeti egységkormányt. Túl későn. Akkor már a hitleristák három hadseregcsoportot vontak össze a nyugati arcvonalon 136 hadosztállal – összesen 3,3 millió embert, 2600 harckocsit, 3800 repülőgépet, 24 500 löveget –, és döntő anyagi fölénybe kerültek. 10-én hadüzenet nélkül megrohanták Hollandiát és Belgiumot, általános támadást indítottak az egész nyugati fronton. A holland hadsereg megszünteti az ellenállást (miközben Hollandiával fegyverszüneti tárgyalások folynak, a német légierő elpusztítja Rotterdamt); a német csapatok megkerülik a Maginot-vonal erődítményrendszerét, Sedannál áttörik a franciák fő védelmi vonalát. Franciaország az USA beavatkozását kéri, Anglia támogatja a kérést, Roosevelttel nemmel válaszol. Május 28-án leteszi a fegyvert a belga hadsereg, a náci Dunkerque-nél nagy szövetséges erőket kerítenek be. Több mint 338000 embert – köztük 224000 angolt – sikerül kimenteni a katlanból és a brit szigetekre szállítani, de a teljes hadfelszerelés Hitler zsákmánya lesz. Az ellenség csapásaitól a francia hadsereg darabokra szakad, a kormányban erősödnek a kapituláció hívei, az országban fokozza tevékenységét az ötödik hadoszlop. Június 6-án az illegalitásba szorított Francia Kommunista Párt felhívást tesz közzé: hirdessen a kormány általános népfelkelést, fegyverezze fel a lakosságot, tartóztassa le az ellenséges ügynököket, bocsássa szabadon a bebörtönzött baloldali munkások tízezreit, szervezze meg Párizs védelmét. Június 10-én Olaszország is hadba lép, nehogy kimaradjon az osztozkodásból; 14-én a német csapatok harc nélkül bevonulnak Párizsba; 22-én Franciaország aláírja a fegyverszünetet.

A német és olasz fasiszták ezután agressziót hajtottak végre Észak-Afrikában és a Balkánon, 1941 áprilisában megszállták Jugoszláviát és Görögországot. A megszállt országokat kirabolták, lakosaikat tömegesen hurcolták el kényszermunkára. (1941. május végén a Reich már több mint 3 millió kényszermunkást dolgoztatott, köztük – a nemzetközi egyezményeket megszegve – hadifoglyokat is.) Csaknem az egész kontinentális Európa ipara és mezőgazdasága a német hadsereget és hadigazdaságot szolgálta: Hitler rendelkezésére álltak a nyugat-európai és a lengyel acélgyárak, a hatalmas francia és cseh hadiüzemek, a belga vegyipar és szénbányászat, a romániai olaj, a finnországi nikkel, réz, molibdén és kobalt stb. A Wehrmachot erősítette a zsákmányolt óriási mennyiségű hadfelszerelés is – pl. 88 német gyalog-, 3 gépesített és 1 páncélos hadosztályt láttak el túlnyomórészt zsákmányolt vagy a megszállt területeken előállított gépkocsikkal. Az új erőforrások birtokában és háttországnak maximális biztosítása után Hitler most már a Szovjetunió ellen fordulhatott. Több tucatnyi csatlós hadosztállal megerősített hadserege 1941. június 22-én, öt és félmillió emberrel, közel 5000 repülőgéppel és 3500 harckocsival megkezdte a Barbarossatervben előirányzott hadműveleteket a Szovjetunió megsemmisítésére.

Az amerikai kormány – amely 1941 januárjában megszüntette a Szovjetunióval folytatott kereskedelemre kimondott „erkölcsi embargót” – 1941 márciusában tudatta a szovjet kormánnyal, hogy értesülései szerint Németország a Szovjetunió megtámadására készül. Áprilisban ugyanilyen tartalmú üzenetet küldött az angol kormány is. A szovjet felderítés már korábban tájékoztatta Moszkvát a német támadás előkészületeiről. Ennek ellenére a szovjet csapatok a támadás kezdetén még nem foglalták el védelmi vonalaikat, felvonulás közben érte őket az első csapás.

Ismeretes, hogy a védelem szervezetlensége és gyengesége milyen nagy veszteségeket okozott a Szovjetuniónak és hadseregének. A mai politikai irodalom és történetírás ezért rendszerint a szovjet vezetést, mindenekelőtt Sztálint teszi felelőssé.

Van szerző, aki „Sztálin gyávaságára” vezeti vissza a történeteket. [54] (Akkor viszont a győzelem Sztálin bátorságának köszönhető?) Mások úgy gondolják, Sztálin azért nem vette figyelembe sem az amerikai és az angol kormány, sem a szovjet felderítés közléseit, mert betegesen gyanakvó volt, és provokációt szimatolt. (Részint ugyanezek állítják, hogy a Tuhacsevszkij és más katonai vezetők elleni vádakát illetően Sztálin felült a német titkosszolgálat provokációjának, mert betegesen hiszékeny volt.) Az állítások ellentmondásossága, szubjektivista szemlélete és az a mindennapos tapasztalat, hogy a történelmet mindenkor a jelenhez, a napipolitikai célokhoz és erőviszonyokhoz szabják, és annyiszor szabják át, ahányszor a célok és erőviszonyok változnak – ez a tapasztalat bizonyos óvatosságot parancsol az állásfoglalásban.

Néhány tény azért elég szilárdnak látszik. Az egyik az, hogy a szovjet kormány egyetlen pillanatig sem hitte örökéletűnek a nácikkal kötött szerződést, és nem ringatta magát olyan illúziókban, mintha Hitler bármikor is letett volna a Szovjetunió megtámadásáról. Ellenkező esetben a szovjet kormány nem igyekezett volna az ország határait éppen a szerződés adta lehetőségek kihasználásával nyugatabbra tolni, hiszen előre látható volt, hogy ez a törekvés rontani fogja a Szovjetunió külkapcsolatait, ellene hangolja a burzsoá propaganda által befolyásolt közvéleményt. – Másodszor: a nyugati demokráciák külpolitikája kezdettől fogva arra irányult, hogy Németországot a Szovjetunió ellen ugrassza. Egyik-másik nyugati politikus nyíltan ki is mondta ezt. Ha tehát a szovjet kormány valóban provokációnak gondolta az amerikai és angol figyelmeztetést, erre minden oka megvolt. Nem tudjuk persze, mit gondolt a szovjet kormány – valószínűleg egybevetette a közléseket saját hírszerzőinek jelentéseivel, és komolyan vette a figyelmeztetést. [55] Érre utal az is, hogy *mozgósított a nyugati határvidék katonai körzeteiben*, bár nem nyilvánosan, hanem névre szóló behívókkal, mert semmiképpen sem akart ürügyet adni a németeknek a támadásra. Hogy ez az aggályosság meddig és mennyire volt ésszerű vagy ésszerűtlen, annak elbírálására nem vállalkozunk. – Harmadszor: a háború kezdeti szakaszán a Szovjetunió ember- és területvesztéseinek arányaiban bizonyára szerepet játszott a képzett tisztek és főtisztek hiánya. Ezt a hiányt általában a pereknek és tisztogatásoknak tulajdonítják. A kérdés az, hogy bűnösök vagy ártatlanok voltak-e a megtorlások áldozatai. A főtisztek között, akiket az 1939-es pártkongresszus határozata értelmében rehabilitáltak, egyaránt ott találjuk Rokosszovszkij tábornokot, a későbbi kimagasló hadvezért, a Szovjetunió leendő hőst, és Vlaszov tábornokot, aki majd megnyitja a frontot az ellenség előtt, Hitlerhez szökik, és Berlinben emigráns bábkormányt alakít. Nem valószínű, hogy az elítéltek közül mindenki ártatlan lett volna, ahogy az sem valószínű, hogy mindenki bűnös volt. A dolgok vélhetőleg bonyolultabbak, mint amilyeneknek ma feltüntetik őket. (A perekre többször visszatérünk még.) Végül egy utolsó megjegyzés. 1941. november-decemberben, azaz *nem egészen fél évvel* a hitlerista támadás után, Moszkvánál a Vörös Hadsereg megállította a túlerőben levő németeket, és olyan csapást mért rájuk, amelyet a háború során most szenvedtek el először; nem is tudták többé kiheverni. Öt-hat hónap alatt azonban egység- és magasabbegység-parancsnokokat kiképezni nem lehet – ha tehát hiányuk a Vörös Hadsereg kezdeti vereségeinek fő oka lett volna, a moszkvai csata kimenetelét senki sem tudná megmagyarázni. [56]

Hibák, fogyatékoságok, téves helyzetmegítélések jócskán előfordultak. A szovjet repülőgépipar 1940-ben még elavult típusú harci gépeket gyártott; a kitűnő konstrukciójú IL-2 terve ugyan már 1938-ban elkészült, a sorozatgyártás mégis csak 1941-ben indult. Ez történt több más géptípussal is. A tüzérség felkészítése is akadozott: 1941 januárjában megszüntették a 45 és 76 mm-es páncéltörő lövegek gyártását anélkül, hogy pótlásukról gondoskodtak volna. Hiány volt aknavetőkből, automatafegyverekben stb. De a kezdeti német sikerek fő oka mégsem ebben

keresendő, hanem abban, hogy a hitleristák erőfölényét átmenetileg jelentékenyen megnövelte Európa leigázása, a nagy tömegű hadizsákmány, a sokszázezer főnyi csatlós, a rablóhadjáratok közel két éve alatt szerzett harci jártasság, és nem utolsósorban, a sikerek addig megszakítatlan láncának eredményeként, a legyőzhetetlenség hite. A német hadvezetés annyira biztos volt a gyors, villámháborús jellegű győzelemben, hogy téli felszerelést csupán a csapatok 20 százaléka részére készített elő: ezek alkották volna a legyőzött országban a megszálló erőket.

A Szovjetunió kormánya és vezető pártja példátlan szervező munkát fejtett ki az anyagi hátrány kiegyenlítésére, és népi háborúra mozgósította a lakosságot a betolakodók ellen. Az erőviszonyok igen rövid idő alatt, már 1941. december elejére megváltoztak – ezt mutatta a moszkvai ütközet –, a több mint fél esztendőn át tomboló sztálingrádi csata pedig döntő fordulatot hozott a háborúban. Nem kívánjuk részletesen nyomon követni az eseményeket, könyvtárnyi irodalom foglalkozik velük; de annyit mindenképpen meg kell jegyeznünk, hogy *a világtörténelem legfélelmezbetűző hódító hadseregét nem lehetett volna legyőzni sem a nép óriási többségének áldozatkészsége, sem vezetőinek hozzáértése és szilárdsága, sem pedig a nép és a vezetők, összeforrottsága és egymás iránti kölcsönös bizalma nélkül.* A forradalom eszméin nevelkedett nép tömegével termette a hősokeket, sokuknak a híre bejárta a világot. (Beszédes jelkép, hogy Sosztakovics Leningrádi Szimfóniáját az ostromlott városban mutatták be, fütetlen színházban, belövések zaja közben.)

A tömeges hősiesség barátot és ellenséget egyaránt lenyűgözött. Von Wietersheim tábornok, a német XIV. páncélos hadtest parancsnoka a sztálingrádi harcok idején, Paulus hadseregparancsnoknak küldött, 1942. szeptember 2-i jelentésében megállapítja: csapataival szemben nem valamiféle zsidó-bolsevizmus, hanem a nép harcol, és a katonák küzdelmének a város lakossága a legnagyobb elszántsággal támogatja, nemritkán fegyveresen is; ő maga tapasztalta, hogy civil munkások, férfiak és nők hevernek holtan a csatamezőn, s még holtukban is fegyverüket szorongatják, halott civilek ülnek a kilőtt roncsokban – ilyesmit soha azelőtt nem látott. Befejezésül Wietersheim azt javasolta Paulusnak, hogy adják fel a volgai állásokat, mert a várost bevenni képtelenség. A tábornokot másnap leváltották. [57]

A sztálingrádi harcok, amelyek 1942 júliusában kezdődtek, 1943. február 2-án a német támadók teljes vereségével végződtek. Rooseveltnak levelet küldött ekkor a sztálingrádi harcosoknak: „Dicsőséges győzelmük feltartóztatta a támadás hullámát, és fordulópontra lett a szövetséges nemzeteknek az agresszió ellen viselt háborújában.” Nem sokkal azelőtt Rooseveltnak Leningrádnak írt, abból az alkalomból, hogy a szovjet csapatok 1943 januárjában rést ütöttek a 18 hónapja tartó blokádon. „Az Amerikai Egyesült Államok népe nevében küldöm ezt a levelet Leningrád városának. Tisztelettel adózunk hős harcosainak, hűségesek férfiainak, asszonyainak és gyermekeinek, akik hazájuk népétől ostromgyűrűvel elzártan, a szakadatlan bombázás súlya alatt, a fagy, az éhség és a betegségek kimondhatatlan szenvedései közepette is sikeresen védték meg szeretett városukat a legnehezebb időkben: 1941. szeptember 8-tól 1943. január 18-ig, s annak a rettenthetetlen szellemnek a jelképévé emelkedtek, amellyel a Szovjetunió népei és a népek szerte a világon szembeszegülnek az agresszió erőivel.” (Így írt Rooseveltnak arról a városról, amelynek 600000 polgára halt meg a blokádnak 18, illetve az ostrom 30 hónapja alatt az éhség, az ágyúzás és a bombázások miatt. Vajon „Szentpétervárt” is hasonlóképpen védenék-e mai lakói, akik az egykori ellenségtől segílyt és szeretetcsomagokat kunyerálnak?)

A győzelmek előfeltétele volt, hogy a megszállt területek kiesett termelési kapacitását pótolják, az ipart biztonságos helyre telepítsék, a hadiipart olyan szintre fejlesszék, hogy az erkölcsileg kezdettől fogva fölényben levő Vörös Hadsereg anyagi

ellátottságban is felülkerekedjék az ellenségnek. Maga a pótlás is rendkívüli erőfeszítéseket követelt, mivel az 1940-ben megszállt körzetek korábban a Szovjetunió össztermelésének 33 százalékát adták, részesedésük a széntermelésben 63,3 villanyenergia előállításában 42, a nyersvasgyártásban 68, az acéltermelésben 58, a gabona-termesztésben 38 százalék volt, és az áttelepítés egy ideig csak fokozta a nehézségeket. (Külön kellene szólni a polgári lakosság áttelepítéséről, amely 1941 nyarán és őszén 10 millió embert érintett, és módszeres német bombatámadások közepette folyt le.)

A háború első három hónapjában 1360 üzem települt át Szibériába és Közép-Ázsiába; ezalatt a termelés a felére csökkent. De 1942 márciusában a keleti területek haditermelése már elérte, a háború utolsó évében pedig magasan túlszárnyalta a háború előtti országos szintet. A szovjet hadiipar, amely fokról fokra utolérte a németet, 1944-ben 29 000 harckocsit és önjáró löveget, több mint 40000 repülőgépet gyártott; fontos termékei, így a dobtaras géppisztoly, a T-34-es harckocsi, a Jak-3 és a MIG vadászgépek, az IL-2 csatarepülőgép felülmúlták a német gyártmányokat, és a világon a legjobbak voltak. A keleti országrészekben a háború alatt 2250 ipari nagyüzem épült és lépett működésbe, köztük olyan óriások, mint a cseljabinszki fémipari kombinát, a norilszki nikkelkombinát stb.; Üzbegisztán fontos ipari központtá fejlődött, Kazahsztánban új vas- és színesfémkohászati bázis jött létre. Az ipar bruttó termelési értéke 1944-ben megközelítette a háború előtti. A „Sztálingrád” című könyv így ír erről: „A haditermelésre való áttérés gyakorlatilag teljes vagy majdnem teljes ipari szerkezetváltás, amelyet egyetlen – háborús – év alatt úgy végrehajtani, hogy közben a termelés ilyen ütemben nőjön, szinte csoda. Mivel azonban csodák nincsenek, meg kell elégednünk azzal a magyarázattal, hogy az állam vezetői a háborút megelőzően példászerű előrelátással készítették elő, a háború kitörése után pedig mintaszerű gyorsasággal valósították meg az ipar átállítását.” [58]

Mennyi segítséget kapott a Szovjetunió a nyugati szövetségesektől?

Olvassuk Churchillt: „A legcsekélyebb mértékben sem kívánom tagadni, hogy az orosz ellenállás törte meg a német seregek hatalmát ... A történelem is igazolni fogja ezt a következtetést. Meg kell azonban állapítani, hogy hadba lépése után több mint egy éven át Oroszország nem megkönnyítette, hanem megnehezítette dolgunkat.” [59]

Megnehezítette? Churchill úgy érti ezt, hogy a szovjet kormány rögtön a háború kitörése után anyagi segítségért fordult Nagy-Britanniához, ám a szigetországnak elég baja volt enélkül is, nem sokat tudott küldeni. Később már bővebben érkeztek szállítmányok a Szovjetunióba, különösen az USA-ból. Elhangzanak olyan állítások, hogy a Vörös Hadsereg ezeknek a szállítmányoknak köszönhető felszerelése legjavát, végeredményben a győzelmét is. Valóban így van? Az 1941 márciusában elfogadott amerikai kölcsönbérleti törvény keretében 1945 augusztusáig 46 milliárd dollár értékű árut kaptak az USA-tól szövetségesei – az amerikai kormány azonnal fizetett a háborús üzleten ragyogóan kereső szállítóknak –, ebből az összegből pedig, amely az anti-fasiszta koalíció hadikiadásainak kb. 6 százaléka volt, 30 milliárd 270 millió Angliának jutott, 9 milliárd 800 millió a Szovjetunióknak. Ami persze nem csekélység, mégis csupán töredéke a szovjet hadikiadásoknak; vagy a használati érték oldaláról nézve, nem csekélység az USA-tól kapott repülőgépek, harckocsik és légvédelmi lövegek mennyisége sem, de azért a háború kimenetelére aligha lehetett döntő hatással, mivel a hazai gyártásnak összesen 13, 7, illetve 2 százalékát tette ki. Igazi, sorsdöntő segítség a második front megnyitása lett volna, ezt viszont Churchill és Rooseveltt, hadseregeik felkészületlenségére hivatkozva, mindaddig elutasították, amíg nem kellett jó okkal attól tartaniuk, hogy a Vörös Hadsereg hamarosan kijut az Atlanti-óceánhoz. (Az USA-ban a tömegek már 1942-ben tüntetéseken és a kormányhoz intézett sok százezer levélben követelték a második frontot. De az uralkodó körök másképp gondolkodtak.

„Nem azért veszünk részt a háborúban, hogy Oroszországot megmentjük” – írta a „New York Times” 1942 szeptemberében. Truman szenátor, a későbbi elnök, kijelentette, hogy mindig azt a felet kell segíteni, amelyik éppen rosszabbul áll, hadd véreztessék el egymást.)

A második front halogatásával a nyugati vezetők kétségkívül saját katonáikat akarták kímélni. Nem voltak még felkészülve? Elképzelhető. Keleti szövetségeseik katonáit mindenesetre kevésbé kímélték, és a szövetségesi hűség értelmezésében is más igényeket támasztottak a Szovjetunióval, mint önmagukkal szemben. Erre vallanak az 1944. decemberi események. Maradék erőit összeszedve, Hitler december 16-án támadást indított az Ardenneknben; jelentős helyi fölényt kialakítva, csapatai áttörték a frontot, válságos helyzetbe hozták az angol–amerikai hadsereget; már-már megnyílt előttük az út Párizshoz. 1945. január 6-án Churchill üzenetben kéri Sztálint, hogy a sürgető körülmények miatt a Vörös Hadsereg kezdje meg idő előtt későbbre tervezett támadását. Sztálin válasza január 7-én: „Mi támadásra készülünk, de az időjárás most nem kedvez a támadásnak. A főhadiszállás azonban, szövetségeseinknek a nyugati fronton kialakult helyzetét figyelembe véve, s tekintet nélkül az időjárásra, legkésőbb január második felében az egész középső fronton nagyarányú támadó hadműveletet indít a németek ellen. Ne kételkedjék benne, hogy minden lehetőt elkövetünk a dicső szövetséges csapatok megsegítése érdekében.” Churchill megjegyzése emlékirataiban: „Azért idézem ezt az üzenetváltást, mert jól példázza, milyen gyorsan lehet intézkedni a legmagasabb szinten, továbbá, mert csakugyan nemes tett volt az oroszoktól és vezetőjüktől, hogy sietteték nagyszabású támadásukat, mégpedig kétségkívül súlyos emberáldozatok árán.” [60]

Minden tiszteletünk a nyugati szövetségesek katonáié és parancsnokaiké, akik a franciaországi partraszállással véghezvitték a hadtörténet egyik legbonyolultabb műveletét, és a háború más frontjain is hősök módjára álltak helyt. Minden tiszteletünk az olyan széles látókörű vezetőké, mint Churchill és Roosevel, akik antikommunista nagypolgári szemléletük ellenére, talán részint önmaguk ellenére is, az igazságos oldalra álltak a háborúban, és bátran teljesítették történelmi küldetésüket. Nem becsüljük le az anyagi segítséget sem, amelyet a szövetségesek nyújtottak a Szovjetunióval. Az események alapján mégis azt kell mondanunk, hogy a háború megnyerésében a Szovjetunióé a döntő, *csaknem a kizárólagos szerep* – vagy ahogy Churchill fejezte ki magát, „a német seregek hatalmát az orosz ellenállás törte meg”. (Mint ismeretes, a fő hadszíntér négy éven át a szovjet–német front volt. 1941 nyarán itt vetették be a német hadseregnek több mint 70 százalékát – 153 hadosztályt –, valamint a csatlós országok 37 hadosztályát; 1944 első felében, a második front megnyitása előtt, a német szárazföldi erők személyi állományának háromnegyede csoportosult a keleti arcvonalon, és még a második front megnyitása után is itt harcolt a német hadosztályok 55-58 százaléka. Vajon sikerült volna-e a partraszállás, ha ezek a hadosztályok is francia földön állnak?)

Klaus Mann német író, aki sohasem volt kommunista, de mint felvilágosult, elfogulatlan polgár, kommunistaellenes sem, így ír naplójában 1942. január 14-én: „Tekintettel a hősiességre, amellyel a Vörös Hadsereg és az orosz nép a náci invázió ellen harcol, ítéletünk a Szovjetunióról némely vonatkozásban valószínűleg felülvizsgálatra szorul. A Kreml politikájának bizonyos tendenciái és oldalai, amelyeken oly sokszor megbotránkoztunk, csak most kezdenek érthetővé válni. Mi a helyzet, mondjuk, a mai események fényében a hírhedt 1937-es perekkel? A katonai és a »trockista« ellenzék sommás, kérlelhetetlen likvidálását túrhetetlen botránynak tartották annak idején liberális körökben. Az 1937-es perek nélkül ma, 1942-ben, talán nem létezne orosz ellenállás ... És Finnország? Mindannyian kígyót-békát kiáltottunk,

amikor ezt a kis és rokonszenves országot megtámadta a nagy és ellenszenves Szovjetunió. Háttha korai volt a megbotránkozásunk? A Szovjetuniót nyilván nem a hódítás vágya indította agresszív tetteire. Sztálin támadott, hogy megelőzze a támadót. Tudta, hogy Hitler mit tervez, és hogy az oroszellenes, németbarát Helsinki milyen engedelmességszolgálatos lett volna e terveknek. Biztosítani kellett a döntő fontosságú stratégiai pozíciót... – Az a tény persze, hogy Oroszország ma szövetségesünk a náci Németország ellen, ne tegyen vakká bennünket a szovjet rendszer hibáival szemben. De ha ez a rendszer valóban olyan gyűlöletes volna, és – ami még fontosabb – ha az orosz tömegek tényleg úgy gyűlölnék, ahogy a reakciós sajtó húsz év óta próbálja elhitetni velünk, mivel magyarázható akkor a kitartó hősiesség, amellyel az orosz nép most védekezik? Ne állítsuk, hogy az »orosz föld« iránti szeretet a bátorság egyetlen motívuma! 1917-ben is ott állt az ellenség azon a szent földön, ami azonban korántsem tartotta vissza a parasztokat, munkásokat és értelmiségieket attól, hogy szabotálják a háborút, mert a cári uralom nem volt már kívánatos, és meg akartak szabadulni tőle. A kommunista diktatúrát is lerázhatnák most magukról, ha akarnák. De a jelek szerint nem ez a helyzet. Nem szabotálnak: harcolnak. Ki ne gondolkodnék el ezen?" [61]

7. ÚJJÁÉPÍTÉS. LEZÁRUL A SZOVJET TÖRTÉNELEM ELSŐ KORSZAKA. A MÁSODIK KORSZAK KÜLÖNBSÉGE AZ ELSŐTŐL

A háborúban a Szovjetunió több mint 20 millió – egyes források szerint 28 millió – embert veszített, a halottak fele polgári lakos. (Anglia vesztesége 375 000 ember, az Egyesült Államoké 450 000, Kínáé 10 millió, Lengyelországé több mint 6 millió, Jugoszláviáé 1 millió 706 000. A német veszteség, polgári lakosokkal együtt, kb. 7 millió.) A hitlerista megszállók elpusztítottak a Szovjetunióban 1710 várost és városi jellegű települést, több mint 70 000 falut, 31 850 üzemet, 65 000 km vasútvonalat, 40 000 kórházat és más egészségügyi intézményt, 84 000 iskolát, technikumot, főiskolát, tudományos kutatóintézetet, 43 000 közkönyvtárat; kiraboltak 98 000 kolhozot, 1867 állami gazdaságot, 2890 gépállomást; levágtak vagy Németországba hajtottak 17 millió szarvasmarhát, 20 millió sertést stb. Az európai országok 260 milliárd dollárnyi együttes anyagi veszteségéből a Szovjetunióé 128 milliárdot tett ki. Ha hozzászámítjuk a 357 milliárd dollárra rúgó katonai kiadásokat, a háború a Szovjetunióknak 485 milliárd dollárjába került. (Az USA számára fellendülést hozott a háború: az ipari kapacitás és a mezőgazdasági termelés 40-40 százalékkal nőtt, emelkedtek a bérek, a lakosság többségének magasabb volt az életszínvonala, mint bármikor azelőtt.)

Az 1946-ban elkezdett negyedik 5 éves terv újjáépítette a lerombolt gazdaságot. 1947 decemberében, az előző évi, rendkívül súlyos aszály ellenére, megszüntették a háború alatt bevezetett jegyrendszert; 1951-re helyreállították a megrongált vas- és acélipari berendezéseket. Az ötödik 5 éves terv (1951-1955) elején, 1952-ben, az életszínvonal elérte az 1939-es szintet (amely persze a vezető tőkés országok átlagos életszínvonalához képest alacsony volt). A növekedés átlaga az ötödik 5 éves tervben 5,5 százalék, jóval kisebb az előző tervidőszakénál, de még mindig elég magas.

Körülbelül ezen a ponton megy végbe a *korszakváltás a Szovjetunió történetében*, kezd a felívelő pálya lefelé hajlani. Lépésről lépésre kell majd ezt a változást elemeznünk, nemcsak a jelenségek szintjén, hanem – amennyire mai ismereteink engedik – a mélyebb, lényegi szinteken is, felkutatva a folyamatok közvetlen és

általánosabb okait. Egyelőre munkahipotézisként alkalmazzuk a két korszak megkülönböztetését, és ebből kiindulva, összegezzük az *első korszak* néhány eredményét. Az 1917-tel kezdődő mintegy *négy évtizedre gondolunk, amely valójában sokkal rövidebb volt, mert majdnem a felét, 18 évet, háborúk és helyreállítási munkák töltötték ki.*

Az átlagos évi növekedési ütem a négy évtizedben 10 százalék; a nemzeti jövedelem 1956-ban 17-szerese, egy főre számítva 13-szorosa az 1913-asnak. Az egy főre jutó nemzeti össztermék, amely 1929-ben a fejlett ipari országokénak 38,3 százaléka volt, 1950-ben *a háborús pusztítások ellenére* elérte a 63 százalékot. Az ipari termelés az 1913-as 30-szorosa, az 1940-es 3,5-szerese; a termelékenység 1957-ben az 1913-as 33-szorosa, az 1940-es 3,9-szerese; a Szovjetunió alapvető termelőeszközöket importáló országból egy sor nehézipari termék exportőrévé vált. 1957 elején a traktorok száma (15 lóerőre átszámítva) 1 577000, a kombájnoké 385 000 (abban az országban, amelynek földművelését három évtizede még a faeke jellemezte!); a mezőgazdaság árugabona-termelése magasabb, mint a forradalom előtti Oroszország legjobb termésű évében, a kolhozok pénzjövedelme 1956-ban az 1940-es 460 százalékára emelkedett. Felszámolták a munkanélküliséget, s ahogy Marshall I. Goldman mondja, „biztonsági hálóval kiküszöbölték a szegénység Nyugaton ismeretes szélsőséges formáit”. [62] Az egész lakosságra kiterjedt a körülményekhez képest jelentékeny szociális és egészségügyi ellátás, megszűnt az írástudatlanság. Az 1956–57-es tanévben az általános iskolai tanulók száma 37-szer, az egyetemi és főiskolai hallgatóké 16-szor múlta felül a forradalom előtti létszámot. Az iskolákban, ahol a cári időkben kevés kivétellel csak oroszul folyt a tanítás, 1957-ben 59 nyelven tanítottak.

Néhány adat a balti köztársaságokról. Észtország ipari termelése 1956-ban az 1940-es 7,5-szerese; a litván ipar, amely 1940-ben főleg fém-, fa- és élelmiszer-feldolgozó, valamint könnyűipari kisüzemekből állt, 1956-ban olyan új ágakat foglalt magába, mint a szerszámgép-gyártás, az elektrotechnikai, szivattyú- és műszeripar stb., termelése pedig az 1940-esnek az 5,7-szerese volt; Lettországon, ahol 1940-ben 1000 traktor üzemelt, 1956-ban 14600 traktor dolgozott (15 lóerőre átszámítva) és 1800 gabonakombájn.

Különösen szembetűnnek a változások az elmaradott közép-ázsiai területeken, melyek fejlesztéséhez a Szovjetunió rendszeresen hatalmas összegekkel járult hozzá. Az Orosz Szovjetköztársaság segítsége révén 1940-ben a közép-ázsiai köztársaságokban a gazdaságok területéhez mérten már több traktor üzemelt, mint az orosz és ukrán gazdaságokban. A második 5 éves terv időszakában, 1933 és '38 között húszezer kazah – többnyire egykori pásztor – tanulta meg kezelni a traktorokat és kombájnokat, „a Sátán szekereit”, ahogyan ezeket a legmaradibb mullahok nevezték. A hektáronkénti átlagos gyapottermés 1928-tól 1937-ig 9,6 mázsáról Üzbegisztánban 16,1, Türkmenisztánban 18,6 mázsára emelkedett (az egyiptomi átlag ugyanakkor 15,7, az amerikai 7,2, az indiai 3,9 mázsá). Páratlan ütemben folyt a csatornaépítés. Egyedül a Nagy Fergánai Csatorna, amelyet 1939-ben 160000 üzbég, tadzsik és türkmén paraszt ásott meg 45 nap alatt, több tízezer hektárt tett alkalmassá a növénytermesztésre.

Bonyolult problémát jelentett a szovjet forradalom számára a közép-ázsiai írástudatlanság és általános kulturális elmaradottság. A cárizmus megdöntésekor az írni-olvasni tudók aránya az üzbégek között 1,6 százalék volt, a türkméneknél 0,7, a tadzsikoknál 0,5, a kirgizeknél 0,2 százalék; a nomádok között alig akadt olyan, aki tudott írni-olvasni. 1929 őszétől bontakozott ki Kalinyin államelnök vezetésével az „önkéntes írástanítók” mozgalma, résztvevőinek száma rövid idő alatt ötmillióra gyarapodott. A kultúra katonáinak ez a hadserege 1932-ig 34 millió férfit és nőt tanított meg írni-olvasni, a legkülönbözőbb nemzetiségek köréből. (Sok népnek még írása sem

volt, szakemberek dolgozták ki az ábécét 48 nemzetiség, 12 millió ember részére.) 1939 végéig a közép-ázsiai lakosság háromnegyede sajátította el az írás-olvasást. A közép- és felsőfokú oktatást a szó szoros értelmében a semmiből kellett megteremteni. (A forradalom előtt csupán a későbbi Üzbegisztán területén működött egyetlen középiskola, 86 tanulóval.) 1928-ban nyílt meg Kazahsztánban az Állami Pedagógiai Intézet (főiskola), ezt követte az állattenyésztési és állatorvosi egyetem, Türkmenisztán 1932-ben alapított orvosi egyeteme és Közép-Ázsia számos más felsőoktatási intézménye. – Vessünk végül egy pillantást Dusanbéra, Szovjet-Tadzsikisztán fővárosára. Helyén a cári időkben csak egy szegényes falu állt néhány vályogházzal; éjszaka, a piactér közelében, egyetlen lámpa világított. A hétfői vásáron („dusanbe” tadzsikul hétfőt jelent) a tevék felverte porban vándorkereskedők, parasztok, pásztorok alkudoztak egymással. Volt néhány fogadó is, ahol ópiumot szívtak a vendégek. A piacnapokon átjöttek a szomszéd faluból a leprások, csengőjüket rázva, alamiznáért könyörögve. A kis porfészek a szovjethatalom éveiben lett várossá, igen fontos gazdasági és kulturális központtá, számos iparvállalattal, tudományos akadémiával, egyetemmel és hat más felsőoktatási intézménnyel, több tucat középiskolával, legalább kétszáz könyvtárral és az 1931-ben épített csillagászati obszervatóriummal.

A kulturális forradalom, amely felforgatta a közép-ázsiai köztársaságok megkövült középkoriságát, az egész országban mélyreható változásokat hozott. Talán nem lesz fölösleges megállnunk egy pillanatra, hogy két kiváló író élményeivel érzékeltsük ennek a forradalomnak a természetét.

Klaus Mann így emlékezik vissza az 1934. júliusi moszkvai írókongresszusra:

„... valóságos népünnepély volt a szovjet költőknek és íróknak ez a pompásan felvonultatott gálatalálkozója. Nemcsak a rendezés imponált; aligha lett volna olyan hatásos a szónokok és a hallgatók hite és lelkesedése nélkül. Az irodalom nyilván olyan ügy ebben az országban, amely nem csupán néhány ezer beavatottat érdekel; a tömegek részt vállaltak az írók teljesítményeiből és problémáiból. A gyári munkások, parasztok, katonák és matrózok, akik minden ülésen nagy számban képviseltették magukat, tanulni vágyónak és lelkesnek, amellet igényesnek mutatkoztak. Miért nincs még regény a fémiparról? Mi az oka annak, hogy nem írnak olyan vígjátékot, amelyen jól lehet nevetni? Egy parasztasszony hazafias balladákat rendelt a gyerekeinek. Egy fiatal villamoskalauznő többet akart olvasni a szerelemről, »hogy milyen is az valójában.«”

[63].

A másik író, Lion Feuchtwanger, a következőket írja 1937-es moszkvai útbeszámolójában: „A legtöbb levél, amit a Szovjetunió határain kívül élő fiatal emberek írnak hozzám, SOS-kiáltás. Nyugat-Európában számtalan fiatalember nem tudja, sem külsőleg, sem belsőleg, hogy hová tartozik, és nemcsak hogy semmi reményük kedvükre való munkát kapni, hanem egyáltalán nem remélhetnek munkát. Nem tudják, mihez kezdjenek, mi legyen életük értelme, előttük minden út céltalannak látszik. – Ilyen tapasztalatok után boldogító érzés azokkal a fiatalokkal találkozni, akik már élvezhették a szovjet nevelés első gyümölcseit, a proletár- vagy paraszti származású fiatal értelmiségiekkel. Milyen szilárdan, magabiztosan, nyugodtan állnak az életben, mennyire egy értelmes egész szerves részeinek érzik magukat! A jövő úgy áll előttük, mint egy szép tájon átvezető, nyílegyenes út... . Ha a műszaki főiskola egyik hallgatónöje, aki néhány évvel ezelőtt gyári munkáslány volt, kijelenti nekem: »Pár éve még egy orosz mondatot se tudtam értelmesen leírni, most meg tűrhető németiséggel vitatkozhatom önnel egy amerikai autógyár szervezetéről«, vagy ha egy falusi lány csillogó örömmel jelenti: »Négy évvel ezelőtt még sem írni, sem olvasni nem tudtam, ma pedig Feuchtwangerrel a könyveiről beszélhetek«, akkor ez a büszkeség feltétlenül jogos ... A nyugati államok statisztikái szerint igen sok tehetséges ember

tanulatlanságra van ítélve csak azért, mert szüleinek nincs pénzük a taníttatására, másrészt sok tehetségtelent, csak azért, mert szülei vagyonosak, tanulásra kényszerítenek. Felemelő látvány nézni, hogy a Szovjetunióban milliók és milliók, akiknek húsz évvel ezelőtt a legsötétebb tudatlanságban kellett volna tespedniük, most, hogy kitárulnak előttük a kapuk, milyen lelkesedéssel tolonganak a műveltség berkeiben. A Szovjetunióban nemcsak óriási, eddig kihasználatlanul heverő természeti kincseket hoztak fel a föld színére, hanem hatalmas mennyiségű szellemi erőt is felszabadítottak, amely eddig parlagon hevert.” [64]

* * *

E vázlatos összegezés után nézzük meg, miben különbözik a szovjet történelem második korszaka az elsőtől.

Ne gondoljuk ezt a különbséget éles törésnek, egyik napról a másikra bekövetkezett gyökeres változásnak. Az első korszak lendületes fejlődése nem hirtelen torpant meg, sőt, bizonyos területeken egészen kiugró eredményekkel folytatódott; de tendenciájában fokozatosan lefékeződött, előbb lassan, majd egyre gyorsuló ütemben. Másrészt, azok a problémák, amelyek a második korszakban kiéleződtek, már az elsőben is jelentkeztek, de a két korszak *objektív* különbségéből következően akkor még nem bontakoztak ki olyan súllyal, mint később. A *hatékonyság* és a *gazdaságirányítás* problémájáról van szó.

A hatékonyság problémája – ahogy a 4. fejezetben jeleztük – már az első 5 éves terv folyamán megjelent, főleg két összefüggő ok: az ország elmaradottsága és a fejlesztés *extenzív* jellege miatt. Az extenzív jelleg itt azt jelenti, hogy a fejlesztést mintegy „eredeti felhalmozásként”, hatalmas tömegű új munkaerő bevonásával kellett megoldani – ami elkerülhetetlen következménye volt az elmaradottságnak, és az adott körülmények között természetesen hozta magával a munkafegyelem romlását, az alacsony határfokú, pazarló munkát. Mivel az extenzív fejlesztés tartalékai hamar kimerültek – Sztálin már 1931 júniusában rámutatott erre –, mind szükségesebbé vált az áttérés az *intenzív* fejlesztésre. Ennek fő forrása a növekvő hatékonyság. Az a gazdaságirányítási rendszer azonban, amelyet az „eredeti felhalmozás” sajátos viszonyai kikényszerítettek, az intenzív fejlesztés feladataira nem volt alkalmas. [65]

A mélyebb problémákra utaló növekedési zavarok már közvetlenül a háború előtt, a harmadik 5 éves terv első éveiben gondokat okoztak. A vaskohászat, bár többszörösét nyújtotta a cári idők teljesítményének, 1938-tól 1940 közepéig nem fejlődött, sőt, a nyersvas- és acéltermelés 1939-ben kevesebb volt az egy évvel korábbinál. Az olaj kitermelés is alig haladta meg 1940-ben a '38-as szintet. Aránytalanságok mutatkoztak a gazdaságban, hibák a tervezésben és a bérezésben; nagy méreteket öltött a munkaerő-vándorlás, és sem az élmunkások, sem az újítók nem változtattak rekordteljesítményeikkel azon, hogy a termelékenység adott szintje kevés a tervfeladatok végrehajtásához. A hibák és fogyatékoságok nagy számában kétségkívül részük volt a tömeges tisztogatásoknak, amelyek nyomán új, tapasztalatlan vezetők kerültek az eltávolított szakemberek helyére. Abból azonban, hogy a gazdaságirányítás negatív jelenségei évtizedekkel később sem tűntek el a szovjet gazdaságból, sőt inkább szaporodtak, gyökereik *strukturális* (szerkezeti) jellegére kell következtetnünk. Főként a mezőgazdaság maradt el a fejlődésben. Bár bruttó hozama 1937-től 1940-ig 15 százalékkal nőtt, a gabonafélék összhozama igen lassan emelkedett, termésátlaguk pedig nem érte el az 1913-as átlagot; a szarvasmarha-állomány is kisebb volt 1941-ben, mint 1916-ban. Mindez az irányítási és érdekeltségi rendszerek gyenge hatásfokának

jele.

A hatékonysági és gazdaságirányítási problémák a háború alatt háttérbe szorultak, de az újjáépítés befejezésével ismét napirendre kerültek, és sürgetően követelték a megoldást. Ettől az időtől, azaz kb. az újjáépítés befejezésétől számíthatjuk *a szovjet történelem második korszakát*. Az új korszakot a növekvő ellentmondásosság – a pozitív és a negatív elemek egyidejű erősödése –, majd egyre inkább a negatív tendenciák felülkerekedése jellemezte. Lássunk előbb néhány, Nyugaton is feltűnést keltő eredményt; valamennyi *az első korszakban kifejtett történelmi erőfeszítés gyümölcse volt*, anélkül nem jöhetett volna létre.

A legismertebb teljesítmények közé tartozik az atom- és a hidrogénfegyver önálló előállítás – amellyel sikerült kiegyenlíteni az USA katonai fölényét –, valamint az, hogy a Szovjetunió elsőként bocsátott fel a világba mesterséges égitestet (1957. október 4-én), majd űrhajót ember nélkül és emberrel (1960 augusztusában, illetve 1961 áprilisában). Az '50-60-as években szinte sorozatban láttak napvilágot a szovjet tudomány és ipar kimagasló eredményei. Az automatikus hegesztés elméletével és gyakorlatával foglalkozó kijevi Paton-intézet licencei a legfejlettebb országokban is vevőre találtak; a magneto-hidrodinamikus generátorokon alapuló, nagy hatásfokú erőmű felépítésével a Szovjetunió megelőzte az USA-t. A szovjet ipar élen járt a lyukkártyás technológia, a szikraforgácsolás, a lézertechnika területén, gépgyártása világszínvonalra emelkedett, esztergapadjaikat világszerte vásárolták, bizonyos termékcsoportokban (pl. kovácsológépek, szuper-nagyteljesítményű présgépek) nem akadt versenytársa; az első- és második generációs számítógépek előállításában lépést tartott a nagy tőkés országokkal, sőt felülmúlta őket. 1974-ben a Szovjetunió a világ legnagyobb acéltermelőjévé lett (közel kétszer annyi acélt termelt, mint az USA, a folyamatos acélöntés technológiáját szovjet szakemberek dolgozták ki), 1983-ban a világ legnagyobb földgáz-termelőjévé. Az 1970-es évek első felében, amikor a tőkés országok recesszióval és stagflációval küszködtek, a Szovjetunió – nemzeti összterméke az USA-é után a világon a második – és általában a KGST-országcsoport a világ leggyorsabban fejlődő régiója volt. ^[66] – Az eredményekről még csak annyit, hogy az üzbég főiskolákon az 1960-70-es években 80000 diák tanult (a 25 százalékkal nagyobb lélekszámú Svédországban csak 28000); hogy Kirgíziában, ahol a szovjethatalom előtt egyetlen mérnök sem volt, számítógépeket és bonyolult elektronikus berendezéseket gyártottak, s a helyi tudósok, műszaki szakemberek és munkások fejlesztették ki és készítették el azokat a robotokat és automatikus berendezéseket, amelyekkel mintát lehetett venni a Hold talajából; hogy nyugati világgépek még a '80-as években is több száz szovjet licencet vásároltak.

Akkor mi a baj?

A baj az, hogy a számottevő eredmények ellenére a szovjet gazdaság az újjáépítés utáni évtizedekben leszálló ágba került; növekedése a '70-es években lelassult, több iparág termelése csökkent, és a hanyatló tendenciát nem sikerült többé visszafordítani. A hatodik ötéves tervidőszak (1956-60) átlagos évi növekedési üteme 5,9 százalék, a hetediké (1961-65) 5,0, a nyolcadiké (1966-70) 5,2, a kilencediké (1971-75) 3,7, a tizediké (1976-80) 2,7 százalék; a tizenegyedik 5 éves tervben a teljesítmény tovább romlott. Az olajkutak és más természeti erőforrások kimerülőben voltak, a kitermelés növekvő beruházásokat igényelt; évről évre csökkent az újonnan belépő munkaerő; a növekedési ütem lassulása fékezte a felhalmozást, a felhalmozás lassulása a növekedési ütemet.

A lefékeződési nem tekinthető pusztán a magasabb kiindulási szint természetes következményének. Fő oka a már korábban is érintett ellentmondás: az, hogy *a tervezésnek és az erőforrások központi elosztásának a '30-as években kialakult*

rendszere, amely az extenzív növekedéshez elengedhetetlen volt, az általa szervezett óriási, szétágazó termelő apparátust nem tudta megfelelő hatásfokkal irányítani. Robert L. Heilbroner és Lester C. Thurow észak-amerikai közgazdászok írják közös könyvükben: „Amikor a feladatok viszonylag egyszerűek és a cselekvési prioritások vitán felül állnak – mint egy olyan nemzet esetében, amely kitepi magát hagyományos stagnáló múltjából –, a tervezés csodákra képes.” (Közbevetőleg: a cselekvési prioritások a Szovjetunióban távolról sem álltak mindig vitán felül, éles vita folyt róluk a párt vezető magja és az ellenzék között.) „Amikor azonban a gazdaság bizonyos komplexitást ér el, amelyben tíz tevékenység helyett tízezret kell koordinálni, számtalan probléma támad, mert a tervgazdaságban nincs természetes megfelelés a magáncselekvés és a közszükséglet között.” (A piacgazdaságban van ilyen megfelelés? – kérdezhetnénk a szerzőktől. De kérdés nélkül is felelnek.) „A piaci rendszerek az amoralitást segítik”, elháríthatatlan velejárójuk a kommercializálódás, a kielégületlenség, a pszichikai frusztráció, az infláció, munkanélküliség, szegénység, környezetszennyezés ^[67] (nem szólva a helyi és világháborúkról – tehetnék hozzá). Nem a piacot ajánlják tehát csodaszerként a tervgazdaság helyett, hanem a tervgazdaságnak egy *meghatározott formáját* bírálják, amely *történelmi rendeltetésének betöltése után saját eredményei következtében vált a fejlődés akadályává.* Egy másik szerző, Howard J. Sherman kaliforniai közgazdász-professzor, a '80-as évek második felében így ír: „A jelenlegi szovjet rendszer elkerülhetetlenül rossz hatásfokú, mert mikroökonómiai szinten próbál tervezni. Olyan ez, mintha a moszkvai tervező ismerhetne minden szöveget, minden csavart és csavaranyát az egész Szovjetunió valamennyi vállalatánál – ami még az elképzelhető legfejlettebb számítógépekéi is lehetetlen és fölösleges.” ^[68] (Egyébként ez a szerző sem a piaci rendszert magasztalja, ellenkezőleg, feltétlenül szükségesnek tartja a tőkés piacgazdaság meghaladását a tervezés demokratikus formájával.)

A szovjet központosítást kezdettől fogva terhelő irracionális elemek az idők során felszaporodtak. Bár a szovjet kormány már 1936-ban rendeletileg az előírt minőséghez kötötte a tervteljesítést, a munkások és a vezetők képzetlensége miatt a vállalati eredmény döntő ismérve mégis a mennyiség maradt, amelyet a legkönnyebb megérteni és megítélni. Ez a mutató az iparosítás idején sok előnnyel járt, amit a gyors növekedés bizonyít, de a termelőegységek számára sokszor kifizetődőbbé tette a pazarlást – a termékek súlyának fölösleges növelését, a legdrágább nyersanyagok és alkatrészek felhasználását –, mint a takarékossgot, és nélkülözhetetlen árucikket tüntetett el, ha alacsony értékük miatt kevésbé járultak hozzá a tervteljesítéshez. A minőség javulását akadályozta a monopolhelyzetben levő termelők szűkös kínálata, a fogyasztók igénytelensége és kiszolgáltatottsága; a hatékonyságot rontotta a kooperációs kapcsolatok megbízhatatlansága – amely a vállalatokat gazdaságtalan önellátásra és készletfelhalmozásra ösztönözte –, az innovációval szemben jelentkező sokféle ellenérdekeltség, a tudományos kutatóintézetek elválasztottsága az ipartól stb. A mezőgazdaságban súlyos zavarokat okozott a termelők személyes érdekelttségének gyengesége, a korszerűtlen infrastruktúra, a szociális szempont konfliktusa a gazdaságossággal. (Ha alacsony a felvásárlási ár, a paraszt nem termel; ha magas, akkor vagy a fogyasztó nem tudja az árut megvásárolni, vagy az államnak kell a magas felvásárlási és az alacsony eladási ár különbözetét átvállalnia – ami végső fokon szintén a fogyasztót terheli.) Az alacsony felvásárlási árak és a növekvő termelési költségek közötti feszültség a dotáció és a felvásárlási árak emelését tette szükségessé, s ez többek közt azzal a következménnyel járt, hogy a parasztok viszonylag magas áron adták el a gabonát az állami begyűjtő szerveknek, állataikat pedig olcsó kenyérral etették. Belorussziában és Észtországnak minden negyedik család takarmánynak vásárolta fel a kenyeret, gyakran a húst is állatok táplálására használták. Mindennapos

volt, hogy a parasztok olcsó tejet, vaját, húst vesznek a piacon, és beszolgáltatják drágán. A szállításnál, raktározásnál a gabona-, zöldség- és gyümölcs-termés egyötöde tönkrement, egyes jelentések szerint a burgonya 50 százaléka elrothadt. 1980-ban a learatott gabona vesztesége a Szovjetunióban 16 százalék volt (az USA-ban 2 százalék). A szám adatok értékeléséhez figyelembe kell venni, hogy a '80-as években a beruházások 27 százaléka a mezőgazdaságba irányult; továbbá, hogy a művelhető földterület 3 százalékát alkotó háztáji gazdaságok szolgáltatták a burgonya és a méz kb. 60 százalékát, a tej, hús és főzelék mintegy 30 százalékát. [69]

A Szovjetunió válaszüthöz érkezett: *vagy a szocializmust elősegítő reformokat hajt végre, vagy feladja a szocialista irányt és visszafordul a kapitalizmus felé; más út nem lehetséges.* Hogy miért az történt, ami történt, arról a következő rész igyekszik számot adni, kezdve a kapitalizmus és a szocializmus közötti átmenet néhány általános elméleti kérdésével, és folytatva a szovjetunióbeli történések speciális, konkrét okainak vizsgálatával.

II.

A fel nem épült szocializmus

I. MI A SZOCIALIZMUS, ÉS MIÉRT VÁLASZTJA EL ÁTMENETI KORSZAK A KAPITALIZMUSTÓL?

Engels írja, hogy a szocializmus célja „a társadalom újjászervezése minden osztálykülönbség megsemmisítésével” – ami a termelőerőknek „a mi viszonyainkhoz képest is nagyon magas fokát” feltételezi, mert az osztályok megszüntetése csak így hozhat „igazi és maradandó haladást anélkül, hogy a termelési módban veszteglést vagy éppen visszaesést idézne elő”. [70] Az osztályokat nem lehet tetszőlegesen, bármikor eltörölni, ahogy az utópisztikus fogyasztási kommunizmus álmodozói gondolták. Az osztályok léte mindaddig szükségszerű, amíg objektív alapja van a termelésben; amíg a termelőerők meg nem követelik a társadalmasulásuknak megfelelő közösségi tulajdonformát, a termelési viszonyok olyan rendszerét, amelyben a termelők nem egymástól elkülönült tulajdonosokként vagy birtokosokként cserélik el termékeiket pénz közvetítésével a piacon, hanem egyenlőképpen birtokolják a termelőeszközök összességét mint egységes össznépi tulajdont, és közvetlenül, *piaci kerülőút nélkül* bocsátják munkájukat a társadalom rendelkezésére. [71] Piacgazdaságban a termelők csak *utólag*, munkájuk befejezése után tudják meg, hogy termékeikre van-e szükséglet,

azaz fizetőképes kereslet; a szocializmusban a források és szükségletek *előzetes* felmérésével végzik a munkát, szükségleteken pedig a nép valódi anyagi és kulturális igényeit értik, nem a piaci viszonyok által meghatározott fizetőképes keresletet. *Amilyen mértékben kiszorítja az értéktörvény ösztönös működését a társadalmi életnek az egész nép által ellenőrzött és az egész nép javát szolgáló tudatos szabályozása, olyan mértékben valósul meg a szocializmus – éppen ebben áll az átmeneti korszaknak, a szocializmusba vezető átmenetnek a tartalma. Az átmeneti korszak a kapitalizmushoz kötődő piaci ösztönösség és a szocialista irányú tervszerűség harca, amely vagy tőkés restaurációval, vagy a szocializmus megvalósulásával végződik.*

Az elosztás oldaláról nézve, a szocializmus az a társadalom, ahol mindenki képességei szerint dolgozik, és a közösségi alapokra szánt munkamennyiség levonása után, teljesítménye arányában részesül a megtermelt személyi fogyasztási alapból. Ez még nem kommunizmus – a termékbőség és a szükségletek szerinti elosztás társadalma –, csupán annak alsó foka. De az elosztást, éppúgy, mint a termelést, itt már teljes egészében a terv, a tudatos társadalmi előrelátás és számbavétel szabályozza; nincs piac, nincsenek áru- és pénzviszonyok, nincsenek osztályok. „Az olyan társadalom, amelyben megmaradt a munkás és a paraszt közötti különbség, nem nevezhető sem kommunista, sem szocialista társadalomnak” – mondta Lenin. ^[72] Mindezt figyelembe véve, a szocializmust így határozhatjuk meg: *a kapitalizmusénál magasabb, bár a termékbőséghez még nem elégséges munkatermelékenységen nyugvó, tudományos tervszerűséggel irányított, osztály nélküli alakulat, amelyben a termelés a legmodernebb technikával, áru- és pénzviszonyoktól mentes, egységes össznépi tulajdonformában folyik, a teljes társadalmi életfolyamatot a dolgozó tömegek ellenőrzik, és az elosztás a teljesítményekhez igazodik.*

Az itt leírt állapot eddig még soha sehol nem valósult meg. A történelem első szocialista irányultságú államai végrehajtották a tulajdon formai (jogi) társadalmasítását (az államosítást és a szövetkezetesítést), ez a lépés azonban nem elég a közösségi társadalom kialakításához, a termelőegységek *gazdasági elkülönültségének* megszüntetéséhez. Az elkülönültség fenntartja az áru- és pénzviszonyokat, útját állja annak, hogy az egyének és a termelőegységek munkája teljes mértékben piaci közvetítés nélkül, közvetlen társadalmi munkaként érvényesüljön.

Mit is értünk a „gazdasági elkülönültség” fogalmán? Részint azt, hogy a termelőegységek különböző tulajdonosokhoz tartoznak, és cserekapcsolataik emiatt árukapcsolatok. Az átmeneti korszakban a tulajdon formai társadalmasítása után is fennmarad az állami és a szövetkezeti tulajdon különbsége: az egyik jogilag az egész népé, a másik egy-egy csoporté, és a két szektor között a tulajdonosok különbözősége miatt létesülnek piaci kapcsolatok. Ez világos. A probléma ott van, hogy az állami szektor egyetlen tulajdonosé, és a hozzá tartozó gazdasági egységek mégsem alkotnak – távolról sem! – olyan bensőleg összefüggő egészt, mint egy gyár műhelyei. Miért élnek tovább itt is az áru- és pénzviszonyok? Vajon a pénznek nem volna ebben a szektorban semmi más funkciója, mint hogy technikai segédeszköz legyen az önköltség kiszámításában vagy a vállalatok egymás közötti elszámolásaiban? Vegyük a *munkabéreként* kifizetett pénzt: aligha pusztán technikai eszköz, inkább egy meghatározott *termelési viszony* kifejezőjének, dologi formájának tűnik. Éppen az a kérdés, hogy miért válik az egyéni munkaerő a szocialista irányultságú államban is csak piaci közvetítéssel – bér, javadalmazás fejében – társadalmivá, a társadalmi össz munka részévé. Miért nem önként, közvetlenül válik azzá? Miért viszonyul a munkaerő tulajdonosa elkülönült magánegyéneként a közösségi tulajdonhoz, amely forma szerint (jogilag, alkotmányosan) az övé?

Vizsgáljuk meg röviden ennek a jelenségnek a kapitalizmusban gyökerező okait és

az átmeneti korszakban jelentkező következményeit.

1. Bár a konkurencia a tőkét munka-megtakarító technikák és technológiák alkalmazására ösztönzi, ellenkezik ezzel a késztetéssel a profitráta süllyedő tendenciája, amely abból adódik, hogy .1 technikai tökéletesítés csökkenti az élőmunkának (az értéktöbblet forrásának) viszonylagos súlyát a befektetett ösztökhöz képest. Elvileg lehetetlen emiatt, hogy az automatizálást a tőke az egész termelésre kiterjessze: egyrészt maga szüntetné meg ily módon az értéktöbblet-termelést, azaz saját létét, másrészt – a forgalom oldaláról nézve – egyidejűleg teremtene árubőséget és apasztaná el a vásárlóerőt. A mai tőkés termelés az automatizált, a félig és az egyáltalán nem automatizált üzemek ellentmondásos egysége, [73] és ha változik is az arány a három szint között, a tőke egyiket sem nélkülözheti. Lehetetlen ennél fogva a kapitalizmusban az automatizálásnak, általában a gépesítésnek olyan foka, amely minden nehéz, egészségtelen, veszélyes, piszkos, egyhangú, fárasztó munkát kiküszöböl, és biztosítja mindenki számára a tevékenység alkotó jellegét. Ellenkezőleg: a bérköltségek leszorítását célzó, profitérdekű műszaki fejlesztés tömegesen értékteleníti el a szakmai tudást (noha egy szűk rétegtől magasabb képzettséget kíván), és az általa teremtett új munkahelyekkel nem egyenlíti ki a fölöslegessé vált régieket. Az olcsó, szakképzetlen munka, a „természetes” rátájánál nem alacsonyabb és távlatilag rendszeresen emelkedő munkanélküliség a „normális” tőkés fejlődés feltétele. Az átmeneti korszak tehát *a legfejlettebb országokban sem örökölhet olyan termelőerőket, amelyek a dolgozók nagy tömegeit megszabadítják munkájuk kényszerű jellegétől.*

2. A kapitalizmus, bár bizonyos korszerű munkaszervezési formái fellazítják az irányítás és a végrehajtás régi ellentétét, szükségképpen a tőkés-bérmunkás viszony *társadalmi* ellentétéként rögzíti az irányítás és a végrehajtás *technikai* kettősségét, amelyet minden kooperáció megkövetel, tekintet nélkül a gazdasági formára. Ennek a társadalmi ellentétnek az intézményes alakja a tőkés *gyárrendszer*, a hierarchikus felépítésű *vállalat*. A kapitalizmus kézműves-korszakában a közvetlen termelők még maguk szervezték munkájukat, és csupán formailag (jogilag), nem pedig munkájuk természete folytán rendelődtek alá a termékeiket értékesítő kereskedőnek, aki nyersanyagot és létfenntartási cikkeket kölcsönzött nekik: szerencsés esetben még az is előfordulhatott, hogy felhagyhatnak a bérmunkásléttel, és visszanyerhetik önállóságukat. A gépesített tömeggyártás bevezetésével ilyesminek még az elvont eshetősége sincs meg többé. A közvetlen termelők most már részmunkásokként, a géprendszer pusztá alkatrészeiként, reálisan és végérvényesen alárendelődnek a tőkének: munkájuk szervezése és ellenőrzése – a szellemi tevékenység – függetlenedik saját személyes képességeiktől, és a tőke kizárólagos képességévé, egy különleges, elidegenült apparátus feladatává lesz. A szocialista forradalmak ezt a szervezeti formát öröklik, és egy ideig nem is mondhatnak le a benne megtestesült fegyelmező erőről – nem nélkülözhetik azt a hierarchiát, amely egyidejűleg következménye és oka a munka kényszerű jellegének. Ebből mindjárt az is következik, hogy a szocialista forradalmaknak feltétlenül végig kell járniuk az utat *a tulajdon formai társadalmasításától (az államosítás és szövetkezetesítés jogi aktusától) a hierarchiát lebontó termelői öngazgatásig, amelynek megvalósításával a tömegek, az általuk kikísérletezett és kipróbált módon, maguk gyakorolják tulajdonosi jogaikat.* E folyamat kiteljesedéséhez elengedhetetlen *a termelőknél a mainál jóval kisebb fizikai és idegi terhelése, szabadidejük meghosszabbítása a termelői tevékenység új minőségi szintjét eredményező automatizálás révén.*

3. A magántulajdon legfejlettebb társadalmában, a kapitalizmusban, rászabadította az egyénekre a konkurencia őserdei törvényeit, beléjük oltotta az „ember embernek farkasa” szemléletet és magatartást. Nemcsak a tulajdonos osztályokra áll ez, hanem

többé-kevésbé a megélhetésükért mindennapos harcot folytató dolgozó tömegekre is. „... a kommunista tudat tömeges létrehozásához – írta Marx és Engels – ... az emberek tömeges megváltoztatása szükséges, ami csakis gyakorlati mozgalomban, *forradalomban* mehet végbe; a forradalom tehát nemcsak azért szükséges, mert az *uralkodó* osztályt nem lehet más módon megdönteni, hanem azért is, mert a *megdöntő* osztály csak forradalomban juthat el odáig, hogy lerázza magáról a múlt egész szennyét, és képessé váljék a társadalom új megalapozására.” [74] A múlt szennyje: a közösséghez való magánemberi viszony, amelyet az átmeneti korszakban is újratermel az a körülmény, hogy a termelőerők nem teszik még lehetővé a társadalom összes tagjai számára szükségleteik sokoldalú kielégítését, és *a fogyasztási javak viszonylagos korlátozottsága konkurenciaharcot szít az egyének között*. Ezért, továbbá az előző pontokban felsorolt okok miatt az egyének, noha jogilag tulajdonosai a termelőeszközöknek, gyakorlatilag – egy szűk élcsapatot leszámítva – jó ideig még az átmenet alatt is döntően mint közösségen kívüliek állnak szemben saját közösségükkel, azaz *mint tulajdon nélküliek a tulajdonossal*, és rendszerint csak gazdasági kényszer („anyagi ösztönzés”) esetén, bérért vagy más fajtájú javadalmazásért hajlandók munkaerejüket a társadalmi munkaerő részeként hasznosítani. A munkaerő tehát az átmeneti korszakban is piaci közvetítés útján, adásvétel és alku tárgyaként egyesül a termelőeszközökkel, árát a kereslet és kínálat befolyásolja; egyszóval, árujegyeit nem veszi el annak ellenére sem, hogy eladója és vásárlója csupán formailag különbözik egymástól, mint az egyén attól a közösségtől, amelynek ő maga is tagja. A 'bér vagy más bérjellegű jövedelem *az egyének magánemberi viszonyulását tükrözi saját társadalmukhoz*, és egyszerre funkcionál jogcímként a fogyasztási javak meghatározott mennyiségének birtokba vételére, valamint kényszerítő eszközként, amennyiben az egyének csak általa juthatnak ezekhez a javakhoz. A többségnek mélyreható tudati átformálódásra van szüksége ahhoz, hogy gazdasági kényszer nélkül, önként dolgozzék, mert a munka nem vált és nem is válhatott még elsőrendű életszükségletévé (ahogy azzá vált például egy művész vagy más alkotó ember számára).

4. A közösséghez való magánemberi viszony a dolgozók között a parasztságban a legerősebb – a paraszti léttől elválaszthatatlanok a tulajdonosi ösztönök. Ezért hasad az átmeneti korszak szocialista tulajdonformája állami és szövetkezeti szektorra, amelyek különböző tulajdonosokhoz tartoznak, és árukapcsolatban vannak egymással. A két szektor árukapcsolatai és a munkaerő árujegyei következtében – végső fokon *a termelőerők korlátozottsága miatt* – a fogyasztási javak túlnyomó része szintén áruformát ölt, piaci közvetítéssel kerül a fogyasztóhoz. A piac a konkurenciaharc mezeje. A *kapitalizmusban* a konkurenciaharc egyrészt a termelőeszközök tulajdonosai között folyik a *profit* maximalizálásáért, másrészt a munkavállalók között a mindennapi kenyérért (illetve a fogyasztási javaikból való nagyobb részesedésért). Az *átmeneti korszakban* viszont, ahol a vállalatok megszabadulnak az élet-halálharctól a piacokon, dolgozók pedig a munkanélküliségtől és általában a tőke könyörtelen fegyelmező gépezetétől, a konkurencia résztvevői már „csupán” *az elosztás arányainak saját különérdekeikhez való hozzáigazításáért és az ehhez szükséges társadalmi pozíciókért harcolnak*. Amíg a személyi jövedelmek nem tőkésíthetők, addig a cél a *fogyasztás* maximalizálása: igyekezz minél kevesebbet beledobni a közös fazékba, és minél többet kimerni belőle. A konkurencia tehát nem az „általános serénységet” mozdítja elő, [75] hanem csak bomlaszt, a burzsoá gondolkodásmód és erkölcs újratermelésével akadályozza a közösség összekovácsolódását, táplálja az irányítás bürokratizmusát, a társadalmi egyenlőtlenséget és hierarchiát.

5. A tőkés vállalatnál a tulajdonos megbízásából tevékenykedő felső szintű vezetők személyes gazdasági érdeke, még ha ők maguk nem tulajdonosok is, közvetlenül

egybeesik az elsőrendű tulajdonosi érdekekkel: jövedelmük nagyságát a vállalati profit maximalizálásában elért eredményeik befolyásolják, amelyeket számszerűen minősít a piac értékítélete. Ezért bármilyen széles intézkedési önállóságot kapnak is, mindig a tőkés érdekeket fogják érvényesíteni (nemtulajdonosi mivoltuk távolról sem változtatja őket „munkásokká”). Az átmeneti korszak állami vállalatainál nincs ilyen közvetlen érdekazonosság a megbízott ügyintézők és a tulajdonos között. A tulajdonos az állam, amely nem egyetlen vállalatnak, hanem elvben az egész társadalomnak az érdekeit van hivatva képviselni, ezekkel pedig az egyes vállalatok vagy helyi vezetők érdekei nincsenek közvetlen és feltétlen összhangban. Az érdekütközések sajátos terepe a profitérdekeltséget felváltó új ösztönzési rendszer, a tervteljesítéshez fűződő érdekelttség. A terv, legyen bár a legrészletesebb, nem foghatja át a termelés minden részletét: általánosabb a konkrét folyamatoknál, így szükségképpen több-kevesebb önállóságot enged a végrehajtásban a vállalatnak és vezetőinek. Ha az utóbbiak – az állam megbízottai – elkülönült magánegyénként viselkednek, akkor abban lesznek érdekeltek, hogy a terv minél nagyobb személyes haszonnal, minél kevesebb fáradsággal és kockázattal legyen teljesíthető; felhasználhatják e célra a vállalati szint és a tervet előíró felsőbb irányítási szint közötti „információs rést”, a kapacitások eltitkolásával lealkudhatnak kötelezettségeikből, feljebb tornászhatják a juttatásokat a vállalat vagy önmaguk részére, manipulálhatják a termelési adatokat, hátráltathatják a műszaki fejlesztést stb. A tulajdonostól való viszonylagos vállalati és vezetői önállóság tehát, amely a kapitalizmusban csupán technikai jellegű, az átmenet idején, a társadalommal és az állammal szemben tanúsított magánegyéni viszonyulás arányában, gazdasági jelleget ölt, különérdekek formájában jelentkezik, és megosztást, *gazdasági elkülönültséget* visz a formailag egységes állami tulajdonba.

6. Elkülönültségükhöz mérten az állami vállalatok is árukapcsolatokat létesítenek egymással, holott vételeik és eladásai – az állami ipar és a szövetkezeti mezőgazdaság közötti forgalomtól eltérően – formailag nem jelentenek tulajdonosváltozást. Az árujegyeiktől ily módon a termelőeszközök sem mentesek. Még a vállalat és az állam – a tulajdonos – közötti ügyletekben is vannak árujegyeik: ha a terv teljesítése és meghaladása jutalom fejében történik, és jutalom híján általában elmaradna, akkor ez olyan, *mintha* bizonyos termékmennyiségeket, egyebek közt termelési javakat, a vállalatok vagy vezetőik pénzért adnának el az államnak. A termelőeszközök árujegyei persze közvetettebbek és jóval halványabbak a fogyasztási cikkek árujellegénél, de korántsem függetlenek tőle: ha a fogyasztási cikkek elosztása körül nem folya versengés, a termelőeszközök megfelelő mennyiségű előállítását nem kellene pénzzel ösztönözni. [76]

7. A magánszemélyként viselkedő vállalati vezetőknek érdekükben áll kibújni a felsőbb szervek, de különösen saját beosztottaik ellenőrzése alól. Ez az érdek a korrupció, az összefonódások, a lobbyzás, az önkényeskedés talaja, tehát annak a veszélyes helyzetnek kedvez, amelyben a dolgozók közömbösek vállalatukkal szemben, és közéleti passzivitásukkal maguk teszik lehetővé vezetőiknek a munka nélküli jövedelemszerzést, értéktöbblet kisajátítását meg nem szolgált prémiumok, kiváltságok, kézkezet mos alapon élvezett előnyök útján. Minél közömbösebb a munkás, annál inkább segíti elő, hogy a hierarchiában fölötte állók kizsákmányolják – amiért viszont a maga módján, a köztulajdon rovására igyekszik kárpótolni magát. Ha ez a szellem eluralkodik, akkor a korrupció és a bürokratizmus közprédává változtatja a köztulajdont, *újjászüli a termelőeszközök tőkejegyeit*, pangásra ítéli a gazdaságot, felbomlásra a rendszert.

Az elmondottjaikat azzal foglalhatjuk össze, hogy a kapitalizmustól, helyesebben, a munkáshatalom létrejöttétől, többé-kevésbé hosszú *átmeneti korszak* vezet a

szocializmushoz, olyan átmenet, amely megelőzi a szocializmus és a kommunizmus (az alsó és a felső fok) közötti időszakot, és *a szocialista forradalom történelmi folyamatának* nevezhető. Az átmeneti korszakot *a legfejlettebb tőkés ország sem ugorhatja át*, ha szocialista útra lép; nem ugorhatja át akkor sem, ha paraszti lakossága nincs, mezőgazdasági népességének aránya elenyésző, mezőgazdasági üzemei pedig, mint tőkés üzemek, termelési módjukban nem különböznek az ipariaktól. Az átmenet szükségszerűsége ilyen esetben is az áru- és pénzviszonyok szükségszerű továbbéléséből adódik, amelyért azonban nem két gazdasági szektor – az állami és a szövetkezeti forma – eltérő tulajdonviszonyai felelősek, hanem *a munkaerőnek az államosítások után is fennmaradó árujegyei*. A későkapitalizmus nemhogy csökkentené, de végletesen felerősíti ennek a jelenségnek az okait: *a munka kény szer jellegét és a dolgozók közötti konkurenciát*. Ilyen irányban hat a későkapitalizmusban a törvényszerűen növekvő munkanélküliség, az automatizálásnak a szakképzettséget degradáló módja, a monopóliumok oligarchikus szervezete, a szolgáltató szektor szaktudást nem igénylő ágazatainak felfuttatása, a nők, fiatalok, bevándorlók, „vendégmunkások” bezúditása a termelésbe (különösen a nehéz, piszkos és egészségtelen munkák elvégzésére), a félelmetes arányú bűnözés és kábítószer-fogyasztás, mindaz, amivel a tőke zülleszt a dolgozó tömegeket, rombolja méltóságuk, érdekközösségük és összetartozásuk tudatát, felmorzsolja erkölcsi érzéküket. A fejlett országok forradalma emiatt bizonyos értelemben – a közösségi tudat kialakítását illetően – még nagyobb nehézségeknek néz elébe, mint amilyenekkel a kevésbé fejlettek voltak kénytelenek szocialista irányultságuk idején szembenézni, bár az előbbieik számára erőforrásaik bősége megrövidítheti az átmenet tartamát.

A kapitalizmus alapellentmondását – legfőbb sajátosságainak gyökerét és összegeződését – Engels a társadalmi termelés és a magánelsajátítás konfliktusában látta. Ugy gondoljuk, az átmenetnek is megvan a maga alapellentmondása, ez pedig a következő: a termelőerők, amelyek már a nemzeti határokat is szétfeszítik méreteikkel, társadalmasulásuknak megfelelő közösségi elsajátítást követelnek (mert tőkés keretekben nem működhetnek többé egyre pusztítóbb válságok, háborúk, világhátrótfák nélkül), nem fejlődtek még azonban (és a kapitalizmusban nem is fejlődhetnek) olyan fokra, hogy a polgári állam helyébe lépő szocialista államhatalom egycsapásra megszüntethetné a munkaerő árujellegét, a piacot, az értéktörvény ösztönösségét; ezért a formálódó szocialista viszonyok beleütköznek az újratermelődő magánelsajátítási tendenciákba, és a két antagonisztikus erő harca dönti el, hogy a társadalom a szocializmus vagy a kapitalizmus felé halad-e. A szocializmus megvalósulása feltételezi, hogy a termelőerők forradalma és az öngazgatási formák kiterjedése nyomán a társadalom tagjai többségükben önként vállalják a képességeik szerinti munkát, azaz magánszemélyekből társadalmi egyénekké fejlődnek. Amíg túlnyomó az egyének magánérdekű viszonya a közösséghez, addig elkerülhetetlen a vállalatok hasonló viszonya az államhoz és egymáshoz, röviden, a gazdasági elkülönültség. Ez termelődik újra a munkaerő árujegyeiben – vagyis abban, hogy a munka nem válik közvetlenül társadalmivá –, ez teszi nélkülözhetetlenné a piaci kapcsolatokat, a társadalmi munkaidő elosztásában az értéktörvény felhasználását, ez szüli újjá nap nap után a kispolgári elemeket, a burzsoázia feléledésének, a kapitalizmus restaurációjának lehetőségét. Könnyű lenne kijelenteni, hogy a feltételek teljes körének létrejötte előtt meg sem szabad kísérelni az áttérést a szocializmusra; csak hogy a feltételek teljes körét éppen az átmeneti kornak kell megteremtenie a kapitalizmustól örökölt közegben. A gyökereiktől meg nem fosztott kapitalista elemek és az új, szocialista életformák harca miatt az átmenet kétesélyes, kimenetele bizonytalan – minél közelebb van a forradalmi útra tért ország a perifériához, és minél elszigeteltebb nemzetközileg, annál inkább. [77]

2. AZ ÁTMENETI KORSZAK ALAPELLENTMONDÁSA ÉS A SZOVJET ELMARADOTTSÁG

Az átmeneti korszak alapellenbmondását a Szovjetunióban különösen kiélezte és további ellentmondásokkal súlyosbította az ország gazdasági és kulturális elmaradottsága – feudális csökevényekkel és háborús pusztításokkal tetézve valamint a szovjethatalom bekerítettsége, a létét fenyegető ellenséges környezet. Az elmaradottság miatt a szocialista forradalomra hárultak az elmulasztott *polgári* forradalom feladatai is: „eredeti felhalmozás” az iparban, a feudális maradványok megszüntetése és az elavult kistulajdon nagyüzemi átszervezése a mezőgazdaságban, kulturális forradalom a legemibb foktól, az írástudatlanság elleni harctól kezdve – mégpedig *egyidejűleg a szocialista feladatokkal*, vagyis a burzsoázia kiszorításával a gazdaság valamennyi szektorából. A bekerítettség miatt mindezt hihetetlenül gyorsan, mintegy tíz-tizenöt év alatt kellett lebonyolítani, olyan apparátussal, amelyen éppen összetoborozható volt, részint az előző rendszer értelmiségéből, részint gyorstalpaló módszerekkel kiképzett új, tapasztalatlan emberekből, és csak egészen kis részben a forradalom kipróbált, tanult vezetőiből. A hatványozott erőfeszítést követelő történelmi átalakulást heves, kíméletlen osztályharcok kísérték. [78]

Az osztályharcok viszonylag legkönnyebben áttekinthető szakasza a forradalom kezdeti időszaka volt, amelyben az új államhatalom megtörte a földbirtokos osztály és a városi burzsoázia ellenállását, és kisajátította tulajdonukat. A frontok itt világosan kirajzolódtak. Az egykori uralkodó osztályok ellenállása ezután változó hévvel, a belső és a külső helyzettől függően folytatódott. Amikor a rendszer megszilárdult, ezek az osztályok jobbra felhagytak az aktív ellenállással; egy részük beilleszkedett az új rendbe (főleg az értelmiség, ha szaktudásának megfelelő munkát és megbecsülést kapott), más részük azonban, bár lojalitást színlelt, vagy éppen élen járt a „forradalmi” frázispufoztatásban, oly szívósan kapaszkodott gyökereivel a magántulajdonosi hajlamokat újratermelő áru- és pénzviszonyok talajába, hogy képes volt több nemzedéknyi téli álom után magához térni, újjászerveződni, és részt venni a szovjet rendszer megdöntésében.

A mezőgazdaság szocialista átszervezésekor az osztályharc bonyolultabbá vált, frontjait sokkal nehezebben lehetett átlátni. Elméletileg ugyan egyértelmű, hogy a városi burzsoázia kisajátításában döntő szerepet játszó erőszak falun csak alárendelt szerephez juthat, és lényegileg csak a gazdag felső rétegek ellen irányulhat, az általuk szervezett ellenállás formáitól függően; de a gyakorlatban *a frontok összekeveredtek*, a közös gazdálkodástól erősen idegenkedő paraszti individualizmus és a módosak befolyása miatt. A polgárháborúban sok esetben az utóbbiak is fegyverrel harcoltak a fehérek ellen – az úri birtokosok uralmát a parasztság minden rétege elutasította –, majd leszerelésük után vezető tisztségekre tettek szert a helyi szovjetekben, a hatalmi és igazgatási apparátusban. A gazdag parasztnak egyébként is tekintélyük volt a faluban vagyoni és fejlettebb gazdálkodásuk folytán, a szegényebbek pedig rendszerint anyagilag is függtek tőlük. És ami a legfontosabb: az egész parasztságot átható magántulajdonosi hajlamokra támaszkodva, a tulajdona kisajátítása ellen foggal-körömmel védekező falusi burzsoázia, amíg ellenállását le nem gyűrték, maga mellé tudta állítani egy darabig a szövetkezetesítéssel szemben folytatott harcában a közép- és kisparasztság számottevő részét is. Egész falvak tagadták meg az adófizetést és a termények eladását az államnak, vágták ki az állatokat, rongálták meg a gépi és egyéb

felszerelést, vagy folyamodtak a harc szélsőségesen durva formáihoz (gyűjtogatás, gyilkosság); az idő pedig sürgetett, mert amíg falun rejtegették a gabonát, a városok éheztek. Az osztályharc frontvonalainak összekuszálódása (amely a forradalmak történetében korántsem egyedülálló), az antagonisztikus ellentmondások összekeveredése a nem-antagonisztikusakkal, a népen belülieké a nép és az ellenforradalmi elemek közötti ellentmondásokkal, az átmeneti kornak az értéktörvény továbbéléséből következő, elméletileg fel nem dolgozott ellentmondásai – mindez egy hajlékony, képzett, politikailag tapasztalt apparátust is próbára tett volna.

Az osztályharc bonyolultsága végső fokon arra vezethető vissza, hogy az öröklött elmaradottsághoz képest aránytalanul nagy feladatok éppen azokra az osztályokra róttak továbbra is súlyos terheket, amelyeknek államhatalmaként a rendszer létrejött, ezért *konfliktus támadt a tömegek távlati és közvetlen napi érdekei között*. A vezető pártnak, a párt irányító magjának úgy kellett gondoskodnia a nehéz helyzetben is a tömegek szükségleteinek a körülményekhez mérten maximális, növekvő kielégítéséről, hogy közben a távlati érdekek képviselőjében újra meg újra megkeresi azt a kritikus pontot, amelyhez képest az erőfeszítések nem növelhetők (másképp a tömegek szembefordulnak saját forradalmukkal), de nem is mérsékelhetők (másképp a forradalmat eltapossa az ellenséges környezet). Ez a kritikus pont állandóan változik, függ a nemzetközi és a belső erőviszonyoktól, a párt és a tömegek kapcsolatától; azt pedig, hogy a mindenkor megoldás helyes-e vagy mennyire az, csak a jövő ellenőrizheti. Egészen természetes tehát, hogy a párton belül is kialakultak olyan csoportok, amelyek vagy a terheltnek a távlati érdekeket veszélyeztető csökkentését, vagy az elviselhetőnél nagyobb növelését (Trockijjal szólva, „a csavarok megszorítását”) sürgették. Szubjektív szándéka szerint mindkét csoport a dolgozó tömegek szószólójaként léphetett fel – képviselői közül számosan forradalmi múlttal rendelkeztek –, de objektív hatását tekintve mind a kettő a munkáshatalmat veszélyeztette. A harmincas évek közepén egyesültek a különféle irányzatú ellenzéki csoportok: együtt bírálták a bürokrácia és a nélkülözés valóságos tényeit, ám olyan intézkedéseket követeltek, amelyek a szocialista irányvonal feladását jelentették volna (a veszteséges termelésre hivatkozva, az állami nagyüzemek felosztását a mezőgazdaságban, koncessziós politikát az iparban; a tömegek szűkös életviszonyaira hivatkozva, az erőforrások átcsoportosítását a nehéziparból a könnyűiparba, a mezőgazdaságba és a szociális szférába stb.).

A párt belső harcaiban *két ellentétes objektív szükséglet* konfliktusa is tükröződött. Az egyik a demokratikus váltás és decentralizálás szükséglete, amelyet az extenzív fejlesztési források kimerülésével maga a szocialista irányú előrehaladás érlelt a gazdaságirányításban és a társadalmi élet minden területén, a másik a védelmi felkészülés kényszere, amely viszont erős központosítást követelt. Mivel a Szovjetuniót kétfrontos háború fenyegette, *a védelemnek feltétlen elsőséget kellett kapnia minden egyéb feladattal szemben*. Ez az objektív szükséglet keresztezte a demokratizálás követelményét, a rendszeres tömegellenőrzés érvényesülését az állami és pártapparátus felett, az apparátus növekvő ellenőrizetlensége pedig megkönnyítette az akarnokok, önkényeskedők és túllicitálók, a bárkit és bármit kiszolgálók beáramlását. Még ha feltételeznénk is, hogy a párt vezető magja minden kérdésben azonnal megtalálta a forradalmi optimumot (ami emberfeletti képességeket igényelne), és elvonatkoztatnánk a Szovjetunió elleni rendszeres aknamunkától, akkor sem gondolhatnánk, hogy az a bürokratizálódó apparátus, amely kezdettől fogva magán viselte az ország anyagi és kulturális elmaradottságának bélyegét, képes lett volna akár a leghelyesebb döntéseket is torzulások nélkül végrehajtani. Amikor tehát a frakciós áramlatok szembefordultak a párt vezető magjának a történelem által azóta sokszorosan igazolt, helyes stratégiai döntéseivel, kritikájukban a szocialista demokrácia objektív követelményeit kérhették számon, és rendszerint olyan jelenségeket is elítéltek, amelyek valóban tűrhetetlenek

voltak. De ahogyan a helyes döntések elleni támadások jogos kritikai mozzanatokkal keveredtek, ugyanúgy keveredett ennek reakciójaképpen a helyes döntések védelme a jogos kritika elfojtásával; és a kettős keveredés annál kuszábbá vált, minél inkább kiéleződtek a háborús veszély fokozódásakor mind a belső osztály harcok, mind a hozzájuk kapcsolódó pártbeli frakcióharcok. [79]

3. AZ 1936-OS ALKOTMÁNY

Az 1936-os szovjet alkotmánynak az a deklarációja, hogy a Szovjetunióban felépült a szocializmus, döntően a frakcióharcok elméleti és propagandisztikus lecsapódásának tekinthető. Az alkotmánytervezet betervező előadói beszédében Sztálin az építőmunka valóságos eredményeire hivatkozott: a kapitalizmus kiszorult a népgazdaság egész területéről, az ipar új, korszerű technikával dolgozik, gerince a fejlett nehézipar és gépipar, termelése több mint hétszerese a háború előttinek; a mezőgazdaság átállt a gépekkel dolgozó, szövetkezeti és állami nagyüzemi gazdálkodásra; az áruforgalom teljes egészében az állam, a szövetkezetek és a kolhozok kezében van; kizsákmányoló osztályok nincsenek többé. „Ily módon – mondja Sztálin – a szocialista rendszer teljes győzelme ma már tény”; „szovjet társadalmunk ... alapján megvalósította a szocializmust, megalkotta a szocialista rendet, vagyis megvalósította azt, amit a marxisták más szóval a kommunizmus első vagy alsó fokának neveznek. Vagyis nálunk a kommunizmus első foka, a szocializmus, alapján már megvalósult.” [80]

Az igazság az, hogy a lenyűgöző eredmények ellenére a kommunizmus első foka nem valósult meg a Szovjetunióban, sem 1936-ban, sem azután. Az 1936-os Szovjetunióban a munka termelékenység és az egy főre jutó termelés messze elmaradt még a vezető tőkés országokétól, nem szűntek meg sem az osztálykülönbségek, sem az áru- és pénzviszonyok, alacsony volt a kulturális átlagszint, élt a magántulajdonosi gondolkodásmód – olyan tényezők hatottak tehát továbbra is, amelyek a különérdekek ösztönösségével akadályozzák a társadalmi érdekű tervezést és a teljesítmény szerinti elosztást, a szocialista viszonyok kiteljesedését. Ami a Szovjetunióban megvalósult, az a termelőeszközök *formai* társadalmosítása: hatalmas történelmi eredmény, de csupán *alapja* és *előfeltétele* a szocializmusnak, nem maga a szocializmus. Valószínűleg innen erednek az ingadozások Sztálin fogalmazásában: hol a szocialista rendszer *teljes* győzelméről beszél, hol pedig arról, hogy *alapján* valósult meg a szocializmus.

Sztálin korábbi fogalmazásai sem egyértelműek. 1935. május: „vagy a visszavonulás tervét választjuk, amely a szocializmus vereségéhez vezet, és máshová nem is vezethet, vagy az előnyomulás tervét, amely országunkban a szocializmus győzelme felé haladt, és mint tudják, már el is vitt bennünket ehhez a győzelemhez.”

[81] A *teljes* győzelemhez? Egy 1934. januári szöveg még csupán az *alapokról* beszél. „... a szocialista társadalom talapzatát a Szovjetunióban már leraktuk, és csak az marad hátra, hogy betetőzzük a felépítménnyel – ami kétségkívül könnyebb feladat, mint a szocialista társadalom talapzatának lerakása.” [82] A betetőzés eszerint – a *teljes* győzelem – egyenlő az alapnak megfelelő felépítmény létrehozásával. Ez azonban aligha mehetett végbe 1934 januárja és 1936 novembere – az alkotmánytervezet betervezése – között; különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a gazdasági nehézségek miatt elburjánzó bűnözés ellen a szovjet kormány a harmincas évek elején kénytelen volt megszigorítani a büntetőtörvényeket, s hogy 1933-ban Sztálin a falun tömegesen

elszaporodó lopásokat és rablásokat „a kolhozparasztok magántulajdonosi szokásaival” hozta kapcsolatba. [83] Nem egészen négy esztendő alatt az ilyen szokások nem számolhatók fel, következésképpen a szocialista alapok sem tetőzhetnek be. Ha Sztálin mégis tényként deklarálja a szocializmus teljes győzelmét, akkor a célja elsősorban az lehetett, hogy ideológiailag megbénítsa a pártellenzéket, amely a szocializmus szovjetunióbeli felépítését a nyugati forradalmaktól tette függővé. Célja volt továbbá, hogy az új alkotmány támasz legyen „mindazok számára, akik harcot folytatnak a fasiszta barbárság ellen”. [84]

A pragmatikus eredetű elméleti hiba újabbakat vont maga után. A felépült szocializmus tételéből logikusan következik, hogy a munkaerőnek a Szovjetunióban nem lehetnek árújegyei, és az állami szektor vállalatai között nincs gazdasági elkülönültség. Azt, hogy miért van mégis árutermelés, Sztálin – a szocializmus közgazdasági problémáiról szóló, utolsó művében – a szocialista tulajdon állami és kolhozformája közötti különbséggel magyarázza (részint pedig a külkereskedelemmel). [85] Ilyen alapállásból jelöli meg a gazdasági továbbhaladás útját is. Egyrészt világosan látja, hogy a szocialista gazdaságpolitika nem merülhet ki a termelőerők megszervezésében, hanem a politikai gazdaságtanra támaszkodva, időszakonként a termelési viszonyok átalakításáról is gondoskodnia kell; [86] másrészt ezt az átalakítást arra korlátozza, hogy a kolhoztulajdon, ha a feltételek megértek rá, össznépivé fog emelkedni. Az átalakítás módját és általában a szocialista tulajdonformák jövőjét illetően Sztálin elutasítja a kolhozok államosításának anti marxista gondolatát, majd – az átmeneti korszak fő kérdését érintve – *megkülönbözteti az állami és a társadalmi tulajdont, mint az össznépi tulajdon kezdeti és kifejlett formáját: az állami tulajdonba vétel „nem egyedüli, még csak nem is a legjobb formája” a nacionalizálásnak, hanem csupán a kezdete, és az állam elhalása után az össznépi tulajdont „maga a társadalom” fogja örökölni, „amelyet központi, vezető szerve képvisel”*. [87]

Sztálin tehát kimondja azt a fontos tételt, hogy *az államosítás még a szocialista irányultságú államban sem egyenlő a reális társadalmasítással*. Fejtegetései azonban az utóbbinak csak a kommunizmus felső fokán megjelenő *kifejlett formájára* utalnak, arra is csak egy „központi szerv” vonatkozásában, és nem foglalkoznak a demokratikus tömegellenőrzés folyamatos kibontakoztatásával, amely már az átmeneti korszakban szükségessé válik, és valamiféle elvi tisztázást kívánna még akkor is, ha gyakorlati megvalósítását olyan körülmények kereszteznek, mint a kollektivizálással egyik napról a másikra el nem apasztható kispolgári tenger, a gazdasági és kulturális elmaradottság, a külső veszély, a belső osztályharcok és frakcióharcok, a rendelkezésre álló apparátus minősége stb. Nem mintha Sztálin nem lett volna tisztában azzal, hogy önmagában semmilyen forma nem szavatolhatja a tartalom szocialista jellegét (pl.: „... a kolhozok és a szovjetek csak szervezeti *formák*... minden attól függ, hogy ezeket a formákat milyen *tartalommal* töltjük meg”, „*hogyan ki vezeti a szovjeteket: forradalmárok vagy ellenforradalmárok*” [88]); a reális társadalmasítás elméleti kidolgozását mégis elmulasztotta, vélhetőleg a helyzet élessége miatt, és azért is, mert pragmatikus okok a felépült szocializmus tételének meghirdetésére készítették. Ez a tétel – bár átmenetileg betölthetett bizonyos pozitív propagandafunkciót – az igazságtól messze járt, és dogmává avatva, a hozzátapadt egyéb tévedésekkel együtt akadályozta az átmeneti korszak ellentmondásainak tudományos elemzését, végeredményben pedig szentesítette a bürokratikus apparátus elidegenülési tendenciáit.

Az, hogy az 1936-os alkotmány elfogadásakor miért nem épülhetett még fel a szocializmus a Szovjetunióban, világosan kiderül az átmeneti korszak osztályviszonyaiból, *a szocialista fejlődés ellentmondásosságából*.

1. A forradalom felszámolta a munkanélküliséget, szociális biztonságot teremtett (ami akkor is történelmi vívmány, ha színvonala érhető okokból nem volt a legmagasabb), megszüntette az analfabetizmust, hozzáférhetővé tette a művelődést a kultúrából addig kirekesztett tömegek, elsősorban a munkások és gyermekeik részére. Másrészt meg is gyengítette a munkásosztályt azzal a szükségszerű átrendeződéssel, amely az osztály hatalmának erősítése érdekében az állami, gazdasági és társadalmi szervek vezető posztjaira állította a munkásság öntudatos elemeit.

Az iparosítás szintén ellentmondásos következményekkel járt. Megnövelte a munkásosztály abszolút és viszonylagos súlyát, az osztály belső tagozódásában a koncentrált nagyüzemi munkásság arányát, a parasztek és a nők tömeges bevonásával pedig létrehozta a falusi barbárság és a főzőkanál-perspektíva meghaladásának döntő feltételeit. Az új munkásrétegek azonban, amelyek a régi uralkodó osztályok deklasszált tagjait is magukba foglalták, nem szakadtak ki korábbi környezetükből, és magukkal hozták a gyárakba anarchisztikus-individualista-magántulajdonosi szemléletüket, kötődésüket a tősgyökeres proletariátustól idegen eszmékhez és szokásokhoz. A munkásosztálynak ez a kettős minőségi meggyengülése – a lefölöződés és a felhígulás – rögzítette a kapitalizmus hierarchikus munkaszervezését, az irányítás és a végrehajtás merev kettéosztásán nyugvó vállalati formát. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy az ipari fejlődés a fogyasztói szükségletek növekvő kielégítésével és gerjesztésével nemcsak az életszínvonalat emelte, hanem az elosztásért folytatott konkurenciaharcot is élesztette.

2. A mezőgazdaságban a földreform – a munkás-paraszt szövetség elsőrendű feltétele – megszabadította a falut a földesúri igától, de a nyomorúságtól nem; felgyorsította a parasztság vagyoni differenciálódását, a mezőgazdasági árutermelést pedig, amely döntően a spekuláns felső rétegek ügyévé lett, oly mértékben csökkentette, hogy a kollektivizálást nem lehetett halogatni. A szervezetkezeti szektor kiépülésével azonban a szocializmus elemei mellett erősödtek a polgári-magántulajdonosi tendenciák is, *kitágult a piac, az értéktörvény hatóköre*, sajátos formákban reprodukálódott a vagyoni differenciálódás. (A háborúban felgyorsult ez a folyamat. A kolhozpiacok részesedése a kiskereskedelmi forgalomban az 1939-es 15,9 százalékról 1942-43-ban 44,5 százalékra emelkedett, és a növekvő pénzhalmozódással kialakult a milliomos kolhoztagok rétege, akik az alapszabályzatot kijátszva, kolhozföldeket sajátítottak ki. Becslések szerint a háború után gyakorlatilag már közel 5 millió hektárt birtokoltak.)

3. Az értelmiség mind szociális összetételében, mind a lakossághoz viszonyított arányában jelentősen átalakult. Tagjai zömmel nem a polgári vagy földesúri osztályból kerültek ki többé, létszámát megsokszorozta a kulturális forradalom, nagy tömegei megszabadultak a piaci konjunktúra megaláztatásaitól, és alkotó jellegű munkát végezhettek. Az értelmiség azonban szociális gyökereinek kicserélődése esetén sem válik automatikusan szocialistává: a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helye, magasabb műveltsége és életmódbeli igényei elidegeníthetik az átmenet két alapvető osztályától. A '30-as évek Szovjetuniójában ennek a negatív fejlődési iránynak több tényező kedvezett, *a) Az értelmiség bizonyos rétegei (vezető tudósok, mérnökök, művészek, diplomaták, újságírók, a fegyveres erők tisztjei stb.) kiváltságos helyzetet élveztek, b) A helyzeti előny birtokosainak gyermekei jobb feltételekkel pályázhattak közép- és felsőfokú végzettségre, mint a munkás- és parasztfiatalok. c) A régi polgári értelmiség szellemi vonzása továbbra is érvényesült, d) A politikai hatalom megszilárdulása után az egykori uralkodó osztályok leszármazottai sem voltak többé kirekesztve az egyetemekről, és családi környezetükből adódó nagyobb műveltségükkel a szocializmustól idegen gondolkodásmód befolyása alá vonhatták az új értelmiség tagjait is. Mindez magával hozta azt a veszélyt, hogy az értelmiség egy része zárt*

kasztá merevedik, és újratermeli kapitalizmusbeli jellemzőjét, a szervezeti fegyelemmel ellentétes, individualista ideológiát.

4. Az átmeneti korszak értelmiségének különleges csoportja a politikai és gazdasági apparátus. Eredeti magját hivatásos forradalmárok alkották (egy részük már a forradalom előtt csatlakozott a mozgalomhoz), de sorai természetesen kiegészültek az általa irányított területek szakembereivel. Az apparátusok az extenzív szakaszban – az „eredeti felhalmozás” idején – szükségképpen hierarchikus központosítással épültek fel, és mind szervezetüknél, mind irányító funkciójuknál fogva eleve hajlamosak voltak bürokratizálódni, fölébe helyezkedni a tömegeknek, éppúgy, mint a polgári országokban. A szovjet bürokrácia már Lenin életében megjelent, akkor még elsősorban az igazgatási és egyéb szakemberek hiánya és kiemelt díjazásuk kényszere miatt, később azonban már abból a tartós állapotból merítette erejét, hogy az áruhiány és a társadalmi egyenlőtlenségek talaján a jövedelmek elosztása és újraelosztása részben a politikai és gazdaságirányítási hierarchiában elfoglalt helytől vagy az érdekcsoportok erőviszonyaitól függött. Minél fogyatékosabb a demokratikus ellenőrzés, annál sikeresebben kísérlethet meg az apparátusok tagjai saját személyes és csoportérdekeik érvényesítését a gondjaikra bízott közösségi érdekei rovására, amelyek szervezett társadalmi harc nélkül már csak azért sem kerekedhetnek felül, mert az értéktörvény hatókörének és a lakossági szükségleteknek a növelésével a szocialista fejlődés bizonyos értelemben maga erősíti a polgári törekvéseket, a megszilárdult hatalom pedig a kulcspozíciók felé vonzza a karrieristák sáskahadát. [89]

5. Az apparátusokkal kapcsolatban külön kell szólnunk arról, hogy mind a belső ellentmondások, mind az imperialista külső környezet szükségessé tették az állam erősítését, erőszakszerveinek fejlesztését. Ez eleve magában hordta a veszélyt, hogy az állami, különösen az állambiztonsági szervek kicsúsznak az ellenőrzés alól, és elidegenülésükkel fékezik vagy megghiúsítják a szocializmushoz elengedhetetlen tömegdemokrácia kibontakozását.

6. A kiemelkedő munkateljesítményt nyújtó munkások, parasztok és értelmiségiek kiváltságokhoz jutottak, ami gondolkodásmódjukat a kispolgári eszmények felé terelhetette.

7. A hiány kiváltságos helyzetbe hozhatott olyanokat is, akik nem tartoztak ugyan a politikai és gazdasági elithez, de az áruk és szolgáltatások szűkössége miatt „kulcspozíciót” töltöttek be a társadalmi munkamegosztásban (vízvezeték-szerelő, áruszállító, áruházi eladó stb.). Ez is lehetőséget adott a lakosság megsarcolására, a szocialista elvekkel ellentétes újraelosztásra, amely csak a hiány megszüntetésével számolható fel (bár szigorú tömegellenőrzéssel és büntető törvénykezéssel visszaszorítható).

8. A korrupció és a belső bomlasztás gócai voltak az egykori uralkodó osztályok tagjai, a volt gyárosok, nemesek, csendőrök, zsírosparasztok stb., akik – mint Sztálin 1933-ban megállapította – „szétszóródtak az ország egész területén”, gyökeret vertek a gyárakban, intézményekben, kereskedelmi szervezetekben, főleg pedig a kolhozokban és szovhozokban, és mindenhová magukkal vitték ellenséges érzületüket a szovjet-hatalommal, „a gazdaság, az élet, a kultúra új formáival” szemben. [90] Ma már, a Szovjetunió és a kelet-európai szocialista irányultságú rendszerek bukása után, tapasztalatból tudjuk, hogy ezeknek az elemeknek a befolyása mennyire nem lebecsülhető, és milyen makacsul tartja magát nemzedékeken keresztül.

A szovjet társadalmat az alkotmány a munkásosztály, a parasztság és az értelmiség szövetségének ábrázolta, olyan rendszernek, amelyben az osztályok gazdasági és politikai ellentétei magukkal az osztályhatárokkal együtt elmosódóban vannak. Ez a formula egyrészt nem vette figyelembe, hogy a klasszikusok a szocializmust nem

egyszerűen baráti osztályok szövetségének, hanem *osztálynélküli* társadalomnak fogták fel, másrészt semmiképpen sem indokolta az alkotmány elfogadása *után* is folytatódó, időnként hevesen fellángoló belső harcokat. Eltakarta az ország valóságos társadalmi szerkezetet, a szovjet fejlődés ellentmondásosságát: azt, hogy a szocialista elemek előretörésével egyidejűleg, a fennmaradó áru- és pénzviszonyok még hosszú időn át napról napra újjászülnek a kispolgári magatartást és gondolkodásmódot; hogy az újratermelő kispolgárság alkalmas fogózó a volt uralkodó osztályok maradványai számára a megkapaszkodásra; hogy a kispolgári és polgári alvilág lopással, fosztogatással, korrupcióval „oldja meg” az áruhiány és a szükségletek közötti konfliktust; hogy ez a konfliktus – az alacsony termelékenység függvénye – állandósítja és fokozza a kiemelt jövedelmű vagy helyzetüknél fogva kiváltságok szerzésére képes rétegek kasztvá merevedésének veszélyét, különösen azokat, amelyek nem forradalmi meggyőződésből csatlakoztak a már megszilárdult hatalomhoz, vagy pedig második nemzedékként beleszülettek a kiváltságokba. (Szokás ezeket a rétegeket a „bürokrácia” címszó alá foglalni, holott nem pusztán az állami és pártapparátus tagjairól és hozzátartozóikról van szó, hanem az építőmunka során természetesen megnövekvő értelmiség felső rétegeiről is, amelyek általában ellenségesek a tulajdonképpeni bürokráciával szemben.)

Az alkotmány kifejezte azt a valóságos helyzetet, hogy a szovjet fejlődés új korszakba lépett; de tévesen a szocializmus *felépülésének* minősítette a szocializmus *alapfainak lerakását*, ezért meg sem jelölhette a következő szakasz tartalmát, amelyet valójában az első szakasz által megérlelt és az alkotmányban még csak nem is érintett *objektív ellentmondás* határozott meg. Ez az ellentmondás, mint már említettük, abban állt, hogy a kiépült intézményrendszer nem volt összhangban többé a növekedés új követelményeivel, akadályozta az áttérést az extenzív növekedésről az intenzívra.

Megváltoztatva a megváltoztatandókat, analóg korszakváltási jelenséggel találkozunk a kapitalizmus gazdaságtörténetében is. Az eredeti felhalmozás lezárultával ott is előtérbe nyomul az intenzív növekedés szükséglete, persze a tőkés termelési módnak megfelelő formában, mint az abszolút és a viszonylagos értéktöbblet-termelés arányának megváltozása. Kezdetben a tőke az abszolút munkaidő kiterjesztésére törekszik, mégpedig – ha a legdurvább módszer, a munkanap meghosszabbítása már természeti korlátokba vagy a munkások eltökélt ellenállásába ütközik – a munkások számának megnövelésével, azaz a ledolgozott munkanapok számának megsokszorozásával; csak később helyezi át a hangsúlyt a viszonylagos többletidő növelésére a termelőerők fejlesztése útján (bár a két módszer kölcsönös feltételezettsége a továbbiakban sem szűnik meg). Mivel a termelőerők fejlesztése a profitráta süllyedő tendenciájával jár, a tőke elsősorban az értéktöbbletráta (a kizsákmányolás) fokozásával igyekszik a süllyedést kiegyenlíteni, igénybe véve a racionalizálás és fegyelmezés nyílt vagy körmönfonton burkolt, de mindenképpen kíméletlen eszközeit. Ezzel természetesen kiélezi ellentétét „saját” munkásaival, és szükségképpen erősítve mind a munkaszervezés, mind a társadalomirányítás hierarchikus jellegét, önmagát fosztja meg az intenzív fejlesztés leghatalmasabb tartalékának, *a közvetlen termelők alkotóképességének* kiaknázásától. Peter F. Drucker észak-amerikai szerző írja: „A tapasztalatokból kiderül, hogy a termelékenységnek azok a tartalékai, amelyek a munkásnak a munkához való viszonyában rejlenek, nem csekélyebbek a tömegtermelésben rejlő tartalékoknál. Ha sikerülne a munkást »menedzserszellemmel« eltölteni, akkor ez robbanásszerű változást okozna a munkatermelékenység növekedésében. Lehetséges, hogy a termelés megkétszereződne.”^[91] Drucker megállapításához csak egy észrevételünk van: a munkások „menedzserszellem” vagy – mondjuk inkább így – alkotóképessége tőkés viszonyok esetén igen szűk határok közé szorul, mert kibontakoztatásához másféle tulajdonviszonyokra és *különleges típusú demokráciára*

van szükség.

Kautsky meghatározása szerint „a demokrácia semmiképpen sem uralom nélkülség, nem anarchia, hanem a tömegek uralma megbízottaikon”. [92] A meghatározásból kitetszik, hogy az egyetlen valóban demokratikus kormányzati forma a *szocialista demokrácia*, ahol – egészítsük ki Kautskyt – a tömegek nemcsak megbízottaikon uralkodnak, hanem önmagukat is ellenőrzik, felvilágosult elemeiknek a magántulajdonosi szokások és erkölcsök ellen folytatott *osztályharca* során kimunkálják és a mindennapos gyakorlatban alkalmazzák a személyes és csoportérdekeltségnek a népgazdasági érdekek érvényesülését előmozdító formáit. *A dolgozók ilyen típusú öntevékenysége lebontja és demokratikus centralizmussal váltja fel a magántulajdonos formációk munka- és társadalomszervezetének hagyományos hierarchikus építményét, amelyben a vezetés és ellenőrzés egyirányú, csak felülről lefelé működik, fordítva nem.* A két ellentétes oldal – a demokrácia és a centralizmus – egymást feltételezi: a tömegek kezdeményezőképesége és ellenőrző tevékenysége, a csírázó öngazgatás nem fejleszhető ki határozott központi támogatás nélkül, a szocialista irányú központi akarat pedig hatástalan, ha a tömegek nem támogatják. [93] Ezt a kettős összefüggést szemléltetik egyebek közt a '30-as években végrehajtott párttisztítások és –felülvizsgálatok tapasztalatai (lásd I/4. fej.), amelyek azt is igazolják egyúttal, hogy a demokratikus centralizmus és a bürokratizálódás között fordított arány van: amennyivel erősebb az egyik, annyival gyengébb a másik.

A '30-as évek második felének Szovjetuniója nem a hierarchiák lebontása felé haladt, külső és belső viszonyai leszűkítették a demokratikus centralizmuson alapuló, születőben levő öngazgatási formák mozgásterét. Fokozódott a háborús veszély, és vele az erők maximális koncentrálásának szükséglete, amely – mint a történelemből tudjuk – a diktatórikus módszereknek, a hatalom egy vagy kevés kézben való összpontosításának kedvez. Számos példára hivatkozhatunk – ha egyáltalán szükséges a római Fabius Maxknustól kezdve a francia Közjóléti Bizottságon és a teljhatalommal felruházott konventbiztosokon át a Kolumbiai Köztársaság diktátorává kikiáltott Bolívarig, vagy a Szicíliában és Kalábriában egyeduralmat gyakorló „népi diktátorig” (Marx nevezte így Garibaldit [94]). A szovjet ország lényegileg ostromállapotban élt.

A '36-'39-es perek és megtorlások is *részint* erre vezethetők vissza. Céljuk kétségkívül annak megelőzése volt, hogy háború esetén a harcoló Vörös Hadsereg hátában, spanyolországi mintára, ötödik hadoszlop fejthesse ki aknamunkáját. Tény, hogy ha voltak is jócskán kollaboránsok a Honvédő Háború idején a megszállt – főleg ukrán és balti – területeken, a szovjet hátországból ötödik hadoszlop nem létezett (eltérően pl. a németekkel hadban álló Franciaországtól, ahol a kormányban is ült náci ügynök). Az is tény azonban, hogy a perek nyomán külföldön a Szovjetuniótól sok addigi barátja és szimpatizánsa elfordult, az országban pedig erősödtek azok az egészségtelen jelenségek, amelyekben a termelési módnak a fejlődés által kiváltott, de felszín alá szorított belső ellentmondása megnyilvánult: nőtt a bürokrácia, a közéletet megfertőzte a gyanakvás, a hajbókolás, az önálló kezdeményezéstől való félelem, a tekintély bálványozása, az elmélet dogmatikus megmerevedése. [95] A kártékony és ízléstelen bizantinizmus elleni központi fellépések – pl. a moszkvai és a leningrádi pártbizottságok határozata „a pártvezetők fölösleges és indokolatlan ünneplésének hamis gyakorlata ellen”, vagy Iljicsov külügyminiszter-helyettes 1938. novemberi „Pravda”-cikke a személyiség történelmi szerepét meghamisító vezérkultusz ellen stb. – hatástalanok maradtak, mert a jelenség okát érintetlenül hagyták. Valamennyi káros jelenség közös gyökere ugyanis az önmagát gerjesztő hibás körforgásban rejlett: a perek és megtorlások légkörében legyengültek a szocialista demokrácia csírái, formálissá váltak a kifejlesztésükre hivatott társadalmi szervezetek, a tömegellenőrzés

gyengülése viszont a bürokrácia kezére játszott, megkönnyítette, hogy az apparátusokba, az állambiztonsági szerveket is beleértve, politikailag felkészületlen, megbízhatatlan, karrierista elemek szívárognak be, és elfojtsák a demokratikus kezdeményezéseket. *Ez a hibás kör elnapolta a termelőerők és a termelési viszonyok éleződő objektív ellentmondásának megoldását, azét az ellentmondásét, amelynek a hibás kör maga is megnyilvánulási formája volt.*

Vajon tekinthető-e a súlyos torzulásokkal és fogyatékokkal terhelt, gondokkal küszködő szovjet ország szocialista irányultságúnak?

Feuchtwanger írja a '30-as évek második felének szovjet embereiről: „... a múlt és a jelen közötti feltűnő ellentét elfeledted velük nélkülözéseiket ... Jól tudják azt is, hogy boldogulásuk nem átmeneti, múlandó konjunktúra, hanem ésszerű tervgazdálkodás eredménye. Mindenki megértette, hogy előbb az alapokat kell lerakni, mielőtt a ház belső berendezéséhez fognának. Először elő kellett teremteni a nyersanyagokat, felépíteni a nehézipart, előállítani a gépeket, csak azután foghattak hozzá a fogyasztási javak termeléséhez. A szovjetpolgárok mindezt megértették, s azért zúgolódás nélkül tűrték magánéletük nélkülözéseit. Most aztán bebizonyosodott, hogy számításaik, terveik helyesek voltak ... És hogy a vezetők megtartották szavukat, ez elég kezesség a lakosságnak arra nézve, hogy a terv továbbra is teljesülni fog... Az a felismerés tehát, hogy az állam nem rekeszti ki kevesek kedvéért a nagy többséget a javak élvezetéből, hanem ésszerű módon valóban az összesség érdekeit szolgálja, ez a húsz év tapasztalatai által megerősített felismerés az egész népben hússá-vétré vált, s olyan bizalmat támasztott a vezetők iránt, amelyet sehol másutt nem figyelhettem meg. Szemben Nyugattal, ahol az emberek, rossz tapasztalataikon okulva, a kormány ígéreteit és fogadkozásait csak bizalmatlansággal hallgatják, sőt gyakran előre fölteszik, hogy egy bizonyos dolog okvetlenül be fog következni, mivel a kormány az ellenkezőjét ígéri, a Szovjetunióban a lakosságnak szilárd meggyőződése, hogy a kormány ígéretei pontosan teljesülni fognak. ... A feltétlen biztonság érzése, az egyes ember megnyugtató bizonyossága, hogy valóban az állam van érte, nem ő az államért, megmagyarázza a moszkvaiak naiv büszkeségét, amellyel »a mi gyárainkról«, »a mi mezőgazdaságunkról«, »a mi színházainkról«, »a mi hadseregünkről« beszélnek. De a legbüszkébben mégis »a mi fiatalságunkra« tekintenek.” [96]

A torzulások, fogyatékok, hétköznapi gondok ellenére, az ország szocialista irányultsága élő valóság volt: a szovjet állam nem légtüres térben élt, vezetői a legnagyobb megpróbáltatások idején is számíthattak a nép odaadó támogatására, önfeláldozó hűségére a forradalom ügyéhez, amit fényesen bizonyít az ötéves tervekért kifejtett hatalmas erőfeszítés, az ifjúság tömeges részvétele az új városok építésében, később pedig a katonák tömeges hősiessége a frontokon és a polgári lakosságé a hátszobákban. A tények világosan mutatják, hogy a forradalom kinevelte azokat a milliókat, akik megfelelő vezérkarral az élen, képesek a szovjethatalom megvédelmezésére és a fejlődéssel járó társadalmi ellentmondások megoldására. Ezek a milliók nem voltak többé elszigetelve: a háborús győzelmével világhatalommá lett Szovjetunió áttörte az ostromgyűrűt, egész tábor csoportosult körülötte, olyan szövetségese volt, mint a föld legnépesebb állama, az újonnan létrejött Kínai Népköztársaság.

* * *

Ezzel egyidejűleg az Egyesült Államok is előretört, időleges katonai és óriási gazdasági fölénye birtokában a szocialista tábor létét fenyegette. A Szovjetunióknak egyszerre kellett helyreállítania lerombolt gazdaságát és kiegyenlítenie katonai

hátrányát. Churchill fultoni beszéde után borotvaéles volt a helyzet, minden azon múltott, hogy a Szovjetunió és szövetségesei képesek lesznek-e a nyomásnak ellenállva, szocialista irányban továbbfejlődni. Ez viszont vezető pártjaikon múltott, elsősorban a Szovjetunió Kommunista Pártján. Ha tehát azt kérdezzük, miért végződött a történelmi erőpróba a Szovjetunió és a szocialista tábor megsemmisülésével, akkor a kérdés veleje a következő: *hogyan és miért jutott kommunistaellenes, ellenforradalmi erők. kezére a Szovjetunió Kommunista Pártja, a nemzetközi kommunista mozgalom meghatározó ereje?*

III.

Hruscsov thermidorjától a gorbacsovi ellenforradalomig

1. AZ ALAPELVEK FELÜLVIZSGÁLATA

A Szovjetunió Kommunista Pártjának 1956. februári XX. kongresszusa új irányvonalat jelölt ki, és új elvekre helyezte a párt politikáját. Ezek az elvek az 1961 októberében tartott XXII. kongresszuson kristályosodtak ki és álltak össze rendszerré. Általános keretüket a szovjet társadalom akkori fejlődési szakaszának *formációelméleti* jellemzése alkotta: a Szovjetunióban felépült a szocializmus, megkezdődött az átmenet a kommunizmushoz. „Egyes funkcionáriusok cikkeiben és beszédeiben olyan hibás megfogalmazások szerepelnek, hogy mi még csak a szocializmus alapjait raktuk le”, holott az alapok már 1936-ban felépültek – szögezte le előadói beszédében Hruscsov a XX. kongresszuson, ^[97] elsősorban nyilván Molotovra célozva, aki felismerte, hogy a Szovjetunióban *nem* épült még fel a szocializmus, tehát nem lehet közvetlenül kitűzni a kommunizmus építésének programját.

A formációelméleti megítélés az *államra* és a *pártra* vonatkozó marxi-lenini sarktételek felülvizsgálatát kívánta alátámasztani. „Természetes – mondta Hruscsov a XXII. kongresszuson, hogy amikor a szocializmus *teljesen és végérvényesen* győzött hazánkban, és *a kommunizmus általánosan kibontakozó építésének* időszakába léptünk, megszűntek azok a feltételek, amelyek a proletariátus diktatúráját szükségessé tették. A proletárdiktatúra immár teljesítette feladatait”; „az állam a munkásosztály vezetésével a szocialista társadalom egyetemes népi szervévé”, a diktatúra „egyetemes népi állammá” alakult át. ^[98]

Hruscsov alighanem túloz: amíg az imperialista környezet fennáll, korai a szocializmus „végérvényes győzelméről” beszélni. A „teljes győzelem” kifejezés sem

dicsérhető elméleti telitalálatként, ráadásul ellenkezik a szónok további kijelentéseivel. „Közös feladatunk, hogy az államot fejlesszük és erősítsük”, mert „nem merültek még ki azok a feladatok, amelyeket a társadalom csakis az állam segítségével oldhat meg”.

[99] Milyen feladatok? – kérdezhetnénk. – Egyáltalán, mi szükség államra, sőt az állam fejlesztésére és erősítésére, ha a diktatúra „teljesítette feladatait”, és „átalakult”? Minden államnak fegyveres erői, bíróságai, börtönei vannak, hogy kikényszerítse törvényeinek tiszteletét; amikor sem jogi törvényekre, sem a tiszteletben tartásukat biztosító erőszakszervekre nem lesz már szükség, az állam megszűnik. De amíg van állam, addig erőszakszervei is lesznek, tehát valakikkel szemben mindig diktatúrát fog gyakorolni általuk. Hruscsov maga sem gondolja másként. Az állam fejlesztését és erősítését éppen azért szorgalmazza, mert fokozni akarja a harcot – a *diktatúrát!* – „a társadalomellenes és bűnöző elemek”, „a társadalom javainak fosztogatói, az ingyenélők és a huligánok ellen”. [100] Mármost, a fosztogatók, ingyenélők, huligánok és más hasonszőrűek bizonyára nem a „teljesen felépült” szocializmusnak, nem is valamilyen osztálymentes társadalmi vákuumnak a termékei, hanem a magántulajdonos individualizmus, a *burzsoá* erkölcs, gondolkodásmód és magatartás szélsőséges megtestesítői; elnyomásuk pedig a szocialista állam részéről nem más, mint a szocializmust szolgáló *diktatúra*. A legkövetkezetesebben szocialista érdekeltségű osztály azonban még az „össznépi” államban is a *munkásosztály* – vezető szerepét Hruscsov külön kiemeli. A szocializmus mint eszmerendszer a *munkásosztály ideológiája*, annak az osztálynak a létfeltételeit és objektív érdekeit tükrözi, amelynek soha nem volt, nem is lehet magántulajdona; amennyiben más osztályok elfogadják ezt az ideológiát, annyiban maguk is a munkásosztályhoz közelednek. Ezért a szocialista állam erősítése és fejlesztése nem jelenthet egyebet, mint a *munkásosztály* ideológiájának erősítését az állam tevékenységében. Az államot tehát, amely diktatúrát, kiváltképpen proletárdiktatúrát Hruscsov szerint nem gyakorol többé, erősíteni és fejleszteni kell, hogy a burzsoá tendenciákat a proletariátus diktatúrájával elnyomja. Logikus, nem?

A szocializmus tudatos irányítást, tervszerű társadalmi tevékenységet igényel, eltérően az összes előző formációktól, amelyek jobbra ösztönösen alakultak ki és fejlődtek. A szocialista tudatosság nem egyszerűen szakmai – közgazdasági, műszaki, jogi stb. – ismeretekből áll, hanem mindenekelőtt és legfőképpen a *társadalom mozgástörvényeinek ismeretét* foglalja magába: jártasságot a marxi-lenini politikai gazdaságtanban, filozófiában és politikatudományban, mert a tapasztalat és a szorosán vett szakmai tudás, bár mind a kettő nélkülözhetetlen, önmagában nem elég a társadalom fejlődési tendenciáinak és az osztályok, érdekcsoportok cselekvési indítékainak világos átlátásához. De még az elmélet is kevés: a közösségi társadalom építése olyan egyéneket kíván, akik a közösség ügyét mindenek fölé helyezik, és képesek *szervezetten* tevékenykedni érte (a szervezetlen, szétszórt cselekvés történelmileg hatástalan). Az állam és az osztályok léte azt jelzi, hogy nem az *egész* társadalom áll ilyen egyénekből: nem húnyt még ki a magántulajdon szelleme, emiatt húzódik határ – ha elmosódó is – az osztályok között, emiatt marad fenn az állam, és kényszerül erőszak alkalmazására a fosztogatók, ingyenélők, huligánok és hasonszőrűek ellen. Maga a munkásosztály sem mentes a polgári erkölcs rombolásaitól, azonkívül nemcsak készítése, de ideje sincs minden egyes tagjának, hogy a tudományos világszemlélet alapelemeit elsajátítsa. Minderre a társadalomnak csak egy része, jóidég csupán a kisebbsége képes és hajlandó. Ennek a kisebbségnek a szervezeti összefogására van hivatva a lenini típusú párt; Lenin gondolata a párt élcsapatjellegéről és szervezeti egységéről az osztálytársadalmak valóságos viszonyainak számbavételén, a szocialista forradalom és az osztály nélküli társadalomba való átmenet tudatos irányításának szükségletén alapul.

A XXII. kongresszus szakít a párt lenini elméletével. „*Marxista-leninista pártunk, amely a munkásosztály pártjaként jött létre, az egész nép pártja lett.*” [101] Lehet-e azonban egy párt – akármilyen párt – „ösznépi”? Már a „párt” szó is tagadó választ sugall. (A latin „pars” – rész.) Persze, amennyiben egy párt valóban az egész nép érdekeit képviseli, annyiban csakugyan „össznépi”. Ilyen értelemben a bolsevik párt mindig az volt. De Hruscsov másról beszél: a párt *most* lett az egész nép pártjává. Ezt a formulát pedig nehéz értelmezni. Ha azt jelenti, hogy a marxizmus-leninizmus tudományos világnézetét az egész nép egyöntetűen magáévá tette, akkor nem volna többé szükség államra, de *pártra sem*: mind a kettő megszűnik, mihelyt „össznépivé” lesz. Az állam és az osztályok létezéséből arra következtethetünk, hogy a marxizmus-leninizmus *nem* vált még „össznépivé”, az egész nép világnézetévé, élnek a népben más, a szocialista szemlélettől eltérő, sőt vele ellentétes világnézetek is. Az „ösznépi párt” kifejezés tehát, amely mindenképpen *a párt és a pártonkívüli tömegek közötti világnézeti különbség eltűnését*, magyarul, *a párt fölöslegességét* mondja ki, csak egyet jelenthet (ha egyáltalán van értelme): azt, hogy *a párt tette magáévá az egész népben élő különféle érdekeket és világnézeteket*, összevegyítve a marxizmust a vallási nézetekkel, a tudományt a babonákkal, a közösségi magatartást a paraszti individualizmussal, a szocializmus érdekeit a kis és nagy fosztogatók érdekeivel – akik szintén a néphez tartoznak –, és így tovább. Értelemszerűen az „ösznépi párt” tételéből ennek kell következnie. [102] Maga a tétel egyébként nem új, Tito már 1947-ben, a jugoszláv Népfront II. kongresszusán megfogalmazta: „Van-e a kommunista pártnak a Népfronton kívül bármiféle más programja? Nincs! A kommunista pártnak nincs más programja. A Népfront programja az övé is.” „Minden népfront csak úgy tehet szert teljes jelentőségre az ország belső fejlődése szempontjából, ... ha fokozatosan átalakul az összes nemzeti érdekeket felölelő, egységes szervezetté.” [103] Nyíltabban szólva: *a szocialista építéshez elengedhetetlen társadalmi tudatosságot, amely a lenini típusú pártban testesül meg, váltsa fel az ösztönösség anarchiája, a közösségi érdekek elsőségét a különérdekek elsősége, a rendszer proletár osztálybázisát a kispolgári osztálybázis, a szocialista fejlődési irányt a magántulajdonosi hajlamokat tápláló, tőkés irányú fejlődés.*

Közvetlen átmenet a kommunizmusba, ösznépi állam, ösznépi párt – a három tételt közös nevezőre hozza szerzőinek az a törekvése, hogy *kiiktassák az osztályharcot, vagy legalábbis előtérbe helyezték az osztályharc kevésbé éles formáit az élesekkel szemben.* A megváltozott erőviszonyokra hivatkozva, a XXII. kongresszuson elfogadott pártprogram leszögezi: „A jelenlegi körülmények között az élcsapata vezette munkásosztálynak *számos tőkés országban* (az én kiemelésem – R.E.) ... megvan a lehetősége arra, hogy vereséget mérjen a reakciós, népellenes erőkre, szilárd többségre tegyen szert a parlamentben, s a parlamentet a burzsoázia osztályérdekeit szolgáló eszközből a dolgozó népet szolgáló eszközzé változtassa”, megteremtve „a szocialista forradalom békés megvalósításához szükséges feltételeket” – habár tekintetbe kell venni „*a szocializmusba való nem békés átmenet lehetőségét*” is. [104] (Kiemelés az eredeti szövegben.) Csaknem szó szerinti megismétlése ez a XX. kongresszuson elhangzott Hruscsov-beszéd megfelelő részének („... a jelenlegi körülmények között a munkásosztálynak több kapitalista országban reális lehetősége van arra, hogy vezetése alatt egyesítse a nép túlnyomó többségét, és biztosítsa, hogy a fő termelőeszközök a nép kezébe kerüljenek” stb. [105]), megegyezik továbbá a Jugoszláv Kommunisták Szövetségesnek (JKSZ) 1958-as ljubljanai kongresszusi programjával: „A munkásosztály forradalmi harcának eddigi sikerei, ... a szocialista világrendszer létrejötte, ... mindez több esélyt ígér a munkásosztálynak, mint korábban, hogy egy-egy országban, meghatározott feltételek mellett, viszonylag békés politikai harc útján a

társadalom vezető erejévé váljék, döntő befolyást gyakoroljon a hatalomra, és fokozatosan, a meglevő objektív feltételek és saját politikai ereje alapján, biztosítsa a fejlődést a szocializmushoz.” [106] *Az „eurokommunizmus” szülőhelyénél vagyunk.*

Ernesto Che Guevara, a vérbeli forradalmár, másképpen gondolkodott. „Amikor választások útján megszerzett hatalomról beszélnek, kérdésünk mindig ugyanaz: ha egy népi mozgalom széles körű népi szavazással kormányra jut, majd következetesen hozzáfog a programjába foglalt nagy társadalmi átalakításokhoz – annak a programnak a megvalósításához, amelynek győzelmét köszönheti –, vajon nem kerül-e azonnal összeütközésbe az ország reakciós osztályaival? A hadsereg nem volt-e mindig ennek az osztálynak az elnyomó eszköze? Ha az volt, akkor logikus arra következtetni, hogy ez a hadsereg állást foglal osztálya mellett, és összecsap az új kormánnyal. Megdönthetik ezt a kormányt többé-kevésbé vértelen államcsínnyel is, ... vagy megtörténhet, hogy az elnyomó hadsereget dönti meg a kormányt támogató fegyveres népi akció; csak azt nehéz elképzelni, hogy a fegyveres erők szívesen fogadják a mély társadalmi reformokat, és jámborul belenyugszanak, ha mint kasztot felszámolják őket.” [107] így írt Che 1961 áprilisában – mintha megjósolta volna a chilei tömeggyilkosságot, Allende és több tízezer chilei hazafi lemészárlását. Igaz, Hruscsov kijelentette a XX. kongresszuson: „Természetesen azokban az országokban, ahol a kapitalizmus még erős, ahol hatalmas katonai és rendőri apparátus összpontosul a kezében, ott elkerülhetetlenül komoly a reakciós erők ellenállása. Ott a szocializmusba való átmenet éles osztályharcok, forradalmi harc közepette megy majd végbe.” [108] De hol *nem* összpontosul a kapitalizmus kezében hatalmas katonai és rendőri apparátus? Andorrában? San Marinóban? Melyik az a „számos ország”, ahol a pártprogram szerint a munkásosztály választási győzelme a parlamentet a szocializmus eszközé alakíthatja? Mikojan a XX. kongresszuson Csehszlovákiát és a többi kelet-európai népi demokráciát hozta fel a forradalom békés győzelmének példájaként [109] – csak hogy, ha emlékezetünk nem csal, előzőleg egy meglehetősen viharos háború zúzta szét ezekben az országokban a fasiszta államgépezetet, és a szovjet csapatok jelenléte elejét vette a nyugati beavatkozásnak a fegyveres erőitől szinte teljesen megfosztott burzsoázia oldalán. [110]

Az osztályharc sajátos felfogása mutatkozik meg a nemzetközi politika átértékelésében is.

„*Korunk fő kérdése a háború és béke kérdése* – állapítja meg az 1961-es pártprogram. – A háborús veszély egyetlen forrása az imperializmus. Az imperialista tábor szörnyű büntettet, termonukleáris világháborút tervez az emberiség ellen, ez példátlan pusztítást okozhat egész országoknak, megsemmisíthet egész népeket.” Emiatt „a szocialista és a kapitalista államok *békés egymás mellett élése* az emberi társadalom *objektív szükségszerűsége*”, amely „feltételezi a háborúról mint az államok közötti vitás kérdések megoldásának eszközéről való lemondást, a vitás kérdések rendezését tárgyalások útján, az államok egyenjogúságát, az államok közötti kölcsönös megértést és bizalmat, egymás érdekeinek figyelembe vételét, a belügyekbe való be nem avatkozást” stb. Ha ezek az elvek megvalósulnak, a béke tartós lesz; a tartós béke biztosításának „radikális útja” pedig „az általános és teljes leszerelés szigorú nemzetközi ellenőrzéssel”. „A népek aktív és elszánt harccal kényszeríthetik és kényszeríteni is fogják az imperialistákat a leszerelésre.” [111]

Derék dolog, ha a nép vezető pártja bízik a népben – hová is jutna másképp? De az már egy „össznépi” párt részéről is túlzott bizalomnak látszik, ha a népnek csodatevő képességet tulajdonít; márpedig csakugyan csoda lenne, ha a nép rá tudná kényszeríteni az imperialistákat arra, hogy nemzetközi politikájukat az államok egyenjogúsága, a

kölcsönös megértés és bizalom, az érdekek kölcsönös figyelembe vétele stb.. alapján intézzék – vagyis ne legyenek többé imperialisták. Dobják el szépen a fegyvereiket, szereljenek le, mert igaz ugyan, hogy fegyverkezés nélkül gazdaságuk összeomlik – ma már Japán is fegyverkezik, Németország pedig ismét Európa legerősebb katonai hatalma –, de „az emberi társadalom objektív szükségszerűsége” mégis csak fontosabb! „A háborús veszély egyetlen forrása az imperializmus” – mondja maga a párthatározat. Meg kell tehát szüntetni az okot, amely az okozatot kiváltja? Nem: szüntessük meg az okozatot, az okhoz azonban ne nyúljunk, inkább változtassuk meg a természetét, szelídítsük kezes háziállattá a ragadozót, akár csak a cirkuszban. Ezt a képtelenséget mutatja fel reális távlatként a párthatározat. Ha viszont az imperializmus „a háborús veszély egyetlen forrása”, ahogy ugyanez a párthatározat állítja, akkor hamis az előző mondat, amely szerint „korunk fő kérdése a háború és béke”: mert ennek a kérdésnek az eldöntése egy másiktól, *az imperializmus és a szocializmus osztályharcának, kimenetelétől függ*, és a fő kérdés az utóbbi. Persze, ha valóban a háború és béke a fő kérdés korunkban, akkor ez a kérdés megoldható az imperializmus fennállása esetén is, békés megegyezéssel, amelyben az imperializmus kötelezi magát, hogy lereszeli karmait, és tigris létére besétál a nyúlketrecbe. „A tartós béke biztosításának döntő eszköze a leszerelés” – mondta Makóján a XX. kongresszuson. ^[112]

Természetesen nem azt akarjuk ezzel mondani, hogy ne lett volna szükség a békés együttélés politikájára és az imperializmussal kötött fegyverzetcsökkentési megegyezésekre. A leszerelési tárgyalások hasznosak lehetnek, és *az erőviszonyoktól függően* eredményt is hozhatnak (bár a tapasztalatok szerint a nagyhatalmak általában csak az „erkölcsileg” és fizikailag elavult fegyvereket hajlandók kivonni, és ez a nukleáris fegyverekre is áll, amelyek a bennük lejátszódó vegyi folyamatok következtében idővel éppúgy „lejárnak”, mint az orvosság vagy a zseblámpaelem). ^[113] Azt akarjuk csupán mondani, amire Che oly nagy nyomatókkal mutatott rá a latin-amerikai forradalmi mozgalmakkal kapcsolatban: hogy *nem szabad összetéveszteni a stratégiát a taktikával, a stratégiai célokat a taktikaiakkal*. Ahogy a parlamentbe jutás vagy a parlamenti többség elérése nem lehet stratégiai cél, *nem lehet az a békés együttélés és a leszerelés sem*. A békés együttélés és a *részes* leszerelés lehetnek *taktikai* célok; de a pártprogram egyrészt „*általános és teljes leszerelésről*”, vagyis az imperializmus abszolút önlefejezéséről és önfeladásáról beszél, másrészt *stratégiai* célként kezeli a békés együttélést és a leszerelést, mintha ezek fokozatosan elvezetnének a szocializmus világméretű győzelméhez – ami még szurrealista ötletnek is túlságosan merész.

Mindent összevéve, a békés együttélés a szocialista országok és a nemzetközi haladó erők *imperialistaellenes egységén* múlik, jelszóként pedig – közvetlen, taktikai célként – segítheti ezeket az erőknek a tömörülését, de stratégiai célnak alkalmatlan, mert a háborúk *végleges* kiküszöbölése csak az imperializmus megszűnése esetén lehetséges. Csak ilyen esetben biztosítható a szocializmus *végleges* győzelme is, mindenfajta restauráció« és intervenciós veszély felszámolása. A győztes forradalomnak ennél fogva – most Sztálint idézzük, nem Hruscsovot – „lényeges feladata, hogy fejlessze és támogassa a forradalmat más országokban”, „ne önmagáért való egységnek tekintse magát, hanem támasznak, eszköznek, amely siettetni a proletariátus győzelmét a többi országban”. ^[114] Nem a forradalom exportjáról van itt szó, hanem arról, hogy a Szovjetunió, saját jól felfogott érdekében, támaszpont legyen a világ bármely országában tevékenykedő forradalmi mozgalom számára. Létérdeke volt ez a Szovjetunióknak, *forradalmi* stratégia, szögesen ellentétes Hruscsovéval. A forradalmi stratégia szerint a szocialista országok külpolitikai alapelve imperialista környezetben nem lehet más, mint a nemzetközi imperializmus ellen folytatandó közös, összehangolt

osztályharc; csak ennek *alárendeltségében* van realitása és szocialista tartalma a békés együttélésnek, és bármely tárgyalás vagy kompromisszum megítélésében az az egyes-egyedüli mérce, hogy *előmozdítja-e a nemzet buzi forradalmi mozgalom ügyét*. A hruscsovi stratégia ellenben *a nemzetközi forradalmi mozgalmat rendeli a békés együttélés alá*, csak annyi támogatást hajlandó más országok forradalmárainak nyújtani, amennyivel nem teszi kockára az imperialistákhoz fűződő jóviszony fejlődését. (Hruscsov időnkénti „balos” kalandorakciói csupán ugyanannak az opportunizmusnak a fonákjai voltak.) A szocialista külpolitika *alapelvévé* emelve, a „békés együttélés” porhintés, alkalmazkodás az imperializmus igényeihez és követeléseire, elvtelen alkudozás a *gyengébb fél* pozíciójából, aki *annál inkább van fegyverletételre és összeomlásra kárhóztatva, minél kevésbé veszi figyelembe a gyakorlatban a szocialista erők egyesítésének feltétlen szükségességét*.

Ismét szembeötlik a jugoszláv párhuzam: a JKSZ ljubljanai programja szerint az „aktív koegzisztencia” politikája, „a világgazdaság mint rendszer korszerű gazdasági követelményeinek megfelelően”, „az egész világ tényleges összekovácsolódását” eredményezi. ^[115] Hruscsov is hasonlóképpen, a két rendszer konvergenciájaként értelmezte az „aktív koegzisztenciát”. Ária hivatkozva, hogy az atomháború lehetősége miatt, amely az egész emberiség létét veszélyezteti, a békét nem az imperializmus *ellenében*, hanem vele *együtt* kell megalapozni, igyekezett a népek és a nemzetközi munkásmozgalom háta mögött, titkos tárgyalásokon, „csúcsdiplomácia” útján, akár hízélgéssel is megnyerni az imperializmus jóindulatát. Nagygyűlés Moszkvában 1950. szeptember 28-án, szónoka az Eisenhower-től érkező Hruscsov. „Erről a tekintélyes helyről meg kell mondanom a moszkvaiak, egész népem előtt, a kormány és a párt előtt, hogy Dwight Eisenhower, az Egyesült Államok elnöke, államférfiul bölcsességet, bátorságot és akaraterőt tanúsított a jelenlegi nemzetközi helyzet értékelésében. (Viharos taps.) ... ő, aki népének teljes bizalmát élvez, látogatáscserét javasolt országaink kormányfői között. Mi elismerjük ennek a béke megszilárdítására irányuló fontos kezdeményezésnek a nagyságát. (Hosszan tartó taps.)” ^[116] A szónok lelkesen magasztalta a „Camp David-i szellemet”, azt a baráti légkört, amely az amerikai elnökök pihenőházában közte és Eisenhower között kialakult, s amelytől a világ sorsának békés elrendezését remélte.

Hruscsov reményei nem igazolódtak. 1959. október 16-án az USA külügyi államtitkára kijelentette: országa nem egyezhet bele a békés együttélésbe, mert ez a vasfüggöny mögötti országok status quo-jának elfogadását jelentené. November 13-án Nixon alelnök nyilatkozott hasonlóképpen: „A nyugati hatalmak nem fogadhatják el azt, amit a szovjetek békés együttélésnek neveznek.” December elején McElroy hadügyminiszter közölte: „Az Egyesült Államok 1963-na az eddiginél is jóval többféle eszközzel rendelkezik majd, hogy hidrogéntöltetű rakétafejeket dobhasson le Oroszországra.” 1960. február 3-án Eisenhower elnök kereken leszögezte sajtóértekezletén: „Nincs tudomásom semmiféle Camp David-i szellemről.”

E szellem alig titkolható működési zavarai miatt Hruscsov időnként az erőfitogtatástól várt nagyobb előnyt, és kalandor lépésekre ragadtatta magát. Ilyen lépése volt 1962-ben a kubai rakétatelepítés, amelyet *a havannai kormány felkérése nélkül* hajtott végre. Az USA kormánya nyilvánosságra hozta a telepítést, és megtorlással fenyegetőzött; Hruscsov először mindent letagadott, ám a világsajtónak bemutatott észak-amerikai légi felvételek hatására másnap mégis elismerte a tényeket, és szégyenletes megállapodást kötött a jenkikkel nemcsak a rakéták leszereléséről és elszállításáról, hanem *a kubai kormány megkérdezése nélkül* arról is, hogy egy USA-bizottság *kubai földön* ellenőrizheti a leszerelést. Fidel Castro azt mondta ekkor: rendben van, jöhet az amerikai bizottság, de csak úgy, ha egy kubai bizottság is

ellenőrizheti Miami-ban, hogy az ellenforradalmi emigránsok nem készítenek-e elő újabb intervenciót Kuba ellen. ^[117]

A szocialista irányultságú országok közül Kína és Alléméi a leghatározottabban szembeszegült Hruscsov irányvonalát, De másutt is mutatkozott ellenállás. A kommunista világmozgalom több pártja és neves személyisége (Tihorez, Duclos, Ulbricht stb.) megpróbálta feltartóztatni a revizionista áradatot, és megakadályozni a szakadást a nemzetközi kommunista mozgalomban. Kína tervezett kiátkozását Togliatti sem hagyta jóvá, bár nem értett egyet a kínai párt politikájával. Az 1960-as moszkvai tanácsul is, amelyen 81 kommunista párt vett részt, Hruscsovot bizonyos fokig meghátrálásra készítette, és kompromisszumos dokumentumokkal zárult. Közben a nézetek harcaként megjelenő *osztályban* – magában az SZKP-han is folyt. 1957 júniusában a párt elnökségi ülésén a többség leváltotta Hruscsovot; neki azonban – a később általa menesztett Zsukov marsall segítségével – sikerült összehívnia a központi bizottságot, és a többség itt már őt támogatta, érvénytelenítve az elnökségi határozatot. Miután pozíciója megszilárdult, Hruscsov feloszlatta a renitens pártszervezeteket, leváltatott és számára megbízhatóbbal cserélt fel sok pártvezetőt (a befolyása alatt álló külföldi kommunista pártokban már korábban is ehhez a gyakorlathoz folyamodott). Ilyen előzmények után indította meg ellentámadását a XXII. kongresszuson, ahol a felszólalók megbélyegezték „a párt ellenségeit”, Molotov, Kaganovics, Malenkov, Vorosilov, Bulganyin és mások „frakciós csoportját”. A belső harcok azonban nem értek véget. A felszínen erről egyebek közt a nyilvánosságra hozott beszédek és dokumentumok eklektikus, nemegyszer önellentmondó fogalmazása árulkodik, aminek több példáját idéztük; a lényegét, a lenini elvek felülvizsgálatát a „forradalmi” frázisok bőséges levéllel öntözték, és úgy tálalták fel, mintha visszatérés volna az igazi leninizmushoz. (A közvélemény miatt még jó darabig, a Gorbacsov-korszak utolsó időszakáig nem volt tanácsos világosabban beszélni, a marxi-lenini nézeteket nyíltan megtagadni.)

Az egység homlokzata mögött folyó kötélhúzást, amely 1964-ben Hruscsov leváltásához vezetett, jól szemlélteti a Tito-kérdésre vonatkozó állásfoglalások hullámmása. Háttérükre maga a jugoszláv politikus mutatott rá. „A lengyel elvtársakkal együtt harcolnunk kell a keleti vagy nyugati országok különböző pártjaiban fellépő hasonló tendenciák (a „sztálinizmus” – *R. E.*) ellen. Ez a harc nehéz lesz és hosszadalmas, mert most valóban arról van szó, hogy győzni fog-e a kommunista pártokban az az új szellem, amely Jugoszláviából indult el, s amelynek elég sok eleme szerepel a XX. kongresszus határozataiban. Most arról van szó, hogy ez az irányvonal fog-e győzni, vagy megint a sztálini vonal kerekedik felül.” Így beszélt Tito 1956 novemberében Pulában, törzskönyvezve a kétségbevonhatatlan rokonságot Hruscsov irányvonala és az övé között. A két vonal közös tartalma tette lehetővé, hogy Hruscsov bírálói – az egység homlokzatának védelmében vagy más taktikai okokból – ne a szovjet pártfőtitkárt támadják közvetlenül, hanem „Tito revizionizmusát” (ahogy Hruscsovék eleinte Albániát támadták, és Kínát értették rajta), a Hruscsov-csoportnak pedig módot adott arra, hogy „Tito revizionizmusától” szavakban elhatárolódva, antirevizionista színben tűnjék fel, miközben épségben megőrzi saját revizionizmusát.

Hruscsov tudatában volt eszmei rokonságának Titóval. 1955-ben, Titótól jövet, akihez Canossát jární ment, még a repülőtérrel táviratot küldött vendéglátójának: „Drága Tito elvtárs! Őszintén sajnáljuk, ami történt... Tüzetesen megvizsgáltuk az anyagokat, amelyekre annak idején a Jugoszlávia vezetői elleni súlyos vádaskodásokat és sértéseket építették. A tények azt mutatják, hogy ezeket az anyagokat a nép ellenségei, az imperializmus alávaló ügynökei gyártották, akik fondorlattal furakodtak be pártunk soraiba.” ^[118] – Lapozzunk most egy oldalt a történelemben. 1956. február, az

SZKP XX. kongresszusa; Hruscsov meghirdeti az új irányvonalat, „titkos” beszédében pedig megindítja a támadást Sztálin ellen. Bizonyára emiatt látja célszerűnek, hogy módosítson egy kissé a „jugoszláv ügyre” vonatkozó álláspontján, demonstrálva a maga feltétlen tárgyilagosságát, harcának kétfrontos jellegét. „Nem volt semmiféle számottevő ok arra, hogy ez az »ügy« kifejlődjön: igazán elejét lehetett volna venni annak, hogy szakításra kerüljön sor ezzel az országgal. Ez nem jelenti azt, hogy Jugoszlávia vezetői nem követtek el hibákat, vagy hogy nem voltak fogyatékoságaik. Ám ezeket a hibákat és fogyatékoságokat Sztálin mérhetetlenül felnagyította, s ez vezetett a baráti országok közötti szakításhoz.” [119] Aztán tovább változtak az idők, az 1956-os események megvilágították a revizionizmus történelmi szerepét, és az erőviszonyok 1957-től kezdtek eltolódni a marxizmus javára. A változásokra Hruscsov 1958 júniusában új állásfoglalással reagált: „A modern revízió izmus egyfajta trójai faló. A revizionisták igyekeznek a forradalmi pártokat belülről szétrombolni. ... A Tájékoztató Iroda értekezlete 1948-ban határozatot hozott »Jugoszlávia Kommunista Pártjának helyzetéről«. Ez a határozat, amely egy sor elvi kérdésben jogosan bírálta a JKP tevékenységét, helyes volt, és megfelelt a forradalmi mozgalom érdekeinek.” A revizionizmust és jugoszláv változatát Hruscsov három évvel később, a XXII. kongresszuson is erőteljesen elítélte, és a minősítést beiktatták a kongresszus által elfogadott pártprogramba. „A kommunista mozgalomban a jelenlegi körülmények között a fő veszély a revizionizmus, a jobboldali oportunizmus mint a burzsoá befolyás tükröződése. A revizionisták feladták a marxizmust, s ezt olyan okoskodásokkal próbálják leplezni, hogy figyelembe kell venni a társadalom és az osztályharc fejlődésének legújabb körülményeit ... A revizionisták tagadják a szocialista forradalom és a proletárdiktatúra történelmi szükségszerűségét, a marxista-leninista párt vezető szerepét ... A revizionizmus ideológiája legfejlettebb formában a Jugoszláv Kommunista Szövetségének programjában öltött testet.” „A jugoszláv vezetők revizionista politikája szembeállította Jugoszláviát a szocialista táborral és a nemzetközi kommunista mozgalommal, előidézte annak veszélyét, hogy a jugoszláv nép forradalmi vívmányai elvesznek.” [120]

„Tito revízióizmusának” elítélése a hruscsovi revizionizmus részéről, és általában az antileninista tételek rikító „forradalmi” mázzal való átfestése kétségkívül az új irányvonallal szemben megmutatkozó belső és külső, hazai és nemzetközi ellenállásra utal. Hogyan tudott az új irányvonal mégis felülkerekedni és egyre inkább meghatározó erővé válni, olyan erővé, amely végül belülről robbantotta szét a Szovjetuniót? A teljesség igénye nélkül felsorolunk néhány okot.

1. A szovjet nép több mint húszmillió embert vesztett a háborúban, alig volt család, amelyik ne gyászolt volna valakit. Az iszonyat frissen élt az emberek emlékezetében, szinte érezni lehetett még a levegőben az égő városok és falvak füstjét, az utcákon a hullabűzt. Senki a földön nem állíthatta jobban a békét, mint a szovjet nép; és máris új háború készült ellene. Hogyne talált volna visszhangra a tömegekben Hruscsov, amikor tartós, talán örökre szóló békét ígért!

2. A szovjet nép nagyon szegényesen élt. A forradalmi nemzedék mégsem panaszkodott; keresztülverekedte magát a legnehezebb időkön, a polgárháború, az éhínség, a nélkülözések évein, és összehasonlítva a szocialista építés folyamatát a tegnappal vagy a cári tegnapelőttel, kézzelfoghatóan érezte, hogy az élet jobbra fordul, a javulás állandó, a távlatok biztosak. A következő nemzedék azonban már csak szülei elbeszéléséből ismerhette ezt az összehasonlítást. Megismert ellenben másvalamit. A balti államokba bevonuló szovjet katonákat meglepte a kirakatokban az otthonihoz képest dúsgazdag választék; a hitleri szörnyállamot szétzúzó Vörös Hadsereg harcosai Németországban még a romok között is azt tapasztalták, hogy a legyőzött ellenség

jóval magasabb anyagi színvonalon él legyőzőinél. A hazai viszonyokat ez a nemzedék már nem a forradalom előtti vagy a polgárháborús viszonyokkal hasonlította össze, amelyeket saját szemével sohasem látott, hanem az újonnan feltáruló nyugatiakkal. Miért nem élhet a győztes legalább megközelítőleg olyan jólétben, mint a legyőzött? Miért kell még az újjáépítés befejezése után is nyomorúságos gondokkal küszködni, mialatt a tőkés világ dúskál a javakban? ^[121] Ekkor állt elő Hruscsov a kommunizmus villámgyors felépítésének tervével. „A számítások azt mutatják, hogy a Szovjetunió húsz év alatt lényegileg felépíti a kommunista társadalmat”, „felülmúlja a legfejlettebb tőkés országok gazdasági színvonalát”, „eléri világviszonylatban a legmagasabb munkatermelékenységet”, „az öröm, a lelkesedés, az alkotás forrásává változtatja a munkát”. „Az első évtizedben (1961-1970) a Szovjetunió túlszárnyalja az egy főre jutó termelésben az Egyesült Államokat... A második évtized végére (1971-1980) ...létrejön a kommunizmus anyagi-technikai bázisa, a szovjet társadalom megközelíti a szükségletek szerinti elosztás elvének megvalósítását.” „Húsz év múlva az iparban a munka termelékenysége az Egyesült Államok jelenlegi színvonalát körülbelül kétszeresen, az egy órára jutó termelést pedig – minthogy a Szovjetunióban rövidebb lesz a munkanap – jóval nagyobb mértékben múlja felül.” „... nem szánunk-e túlságosan nagy időt a feladat megvalósítására?” Nem: a termelőerők ilyen mérvű fejlesztéséhez „kell bizonyos idő”. ^[122] A demagógiától megtévesztve, nagyon sokan örömmel és büszkeséggel fogadták a kommunizmus húsz év alatti felépítésének dilettáns képtelenségét – annál is inkább, mert *a nép hozzászólt, hogy vezetői állják a szavukat.* ^[123]

3. Hruscsov általános demokratizálást ígért: a törvénytelenések felszámolását, a bürokratizmus kiküszöbölését a gazdaságirányításból és a társadalmi életből, a tagság részéről gyakorolt kritika és a kollektív vezetés lenini normáinak helyreállítását a párt tevékenységében, szabad közéleti légkört, teret az alkotó gondolkodáshoz és önálló kezdeményezéshez. A szovjet társadalom továbbfejlesztésének *elsőrendű feltételét* fejezte ki ezzel, tömegeket állítva maga mellé, különösen az értelmiség körében, amely a legérzékenyebb a hatalom önkényeskedésére, a bürokrácia ostobaságaira és a szellemet megalázó dogmatizmusra. Hruscsov felismerte, hogy új korszaknak kell kezdődnie, s hogy a váltással szemben nemcsak az előző korszak bürokratikus haszonélvezői vagy a régihez egyszerűen csak megszokásból ragaszkodók fognak ellenállást kifejteni, hanem azok is, akik elvi okokból, *mint revizionizmust* ellenzik az új irányvonalat. Minden korszakváltás feltételezi az előző korszak kritikai értékelését; ezt a magától értődő objektív szükségletet, amely különlegesen sürgető volt a korábbi idők káros, sokszor szégyenletes jelenségei miatt, Hruscsov egybekötötte azzal a szándékával, hogy döntő csapást mér vonalának ellenzőire. Így szervezte meg 1956. február 25-én a XX. kongresszus zárt ülését, ahol a Politikai Iroda tilalma ellenére, a küldöttek és a külföldi kommunista vezetők előtt elmondta „titkos” beszédét Sztálin ellen.

2. A „TITKOS” BESZÉD

Hruscsov beszéde több szempontból iskolát teremtett, pontosabban, felelevenítette Trockijnak könyvünk következő részében kifejtendő módszereit. Ezeket a módszereket az jellemzi, hogy a narrátor ellenőrizhető tényeket kever össze nem mindig ellenőrizhető hivatkozásokkal, légből-kapott koholmányokkal vagy gyanút ébresztő,

minden bizonyítást nélkülöző célozgatásokkal. Egy példa a „vegytiszta” koholmányra: „Sztálin egyáltalán nem értette a fronton zajló eseményeket ... Meg kell jegyezni, hogy a hadműveleteket földgömbön dolgozta ki. Igen, elvtársak, vett egy közönséges glóbuszt, és azon kísérte figyelemmel a front vonalát.” [124] (A Sztálin közvetlen környezetében tevékenykedő katonai felső vezetőknek Sztálin *halála után* megjelent emlékirataiból tudjuk, hogy a legfelsőbb főparancsnok kiválóan értett a hadtudományokhoz, a legátfogóbb alapelvektől a legapróbb részleteikig mindenről szakértelemmel alkotott véleményt, munka közben pedig, fel-alá járkálva dolgozószobájában, a csakugyan ott álló földgömböt időnként megforgatta.) Egy példa a bizonyítatlan célozgatásra: „Le kell szögezni, hogy Kirov meggyilkolásának körülményeiben sokminden a mai napig érthetetlen és rejtélyes, s a leggondosabb kivizsgálásra szorul... Kirov meggyilkolása után a leningrádi NKVD vezetői ellen igen enyhe ítéleteket hoztak, de 1937-ben kivégezték őket. Feltehető, hogy kivégzésükkel el akarták tüntetni a Kirov-gyilkosság igazi szervezőinek nyomait.” [125] (Feltehető? És miért nem azonnal végeztek ki őket, ha a halálukkal döntő fontosságú nyomokat akartak eltüntetni? A kérdés annál jogosabb, mert Hruscsov így folytatja:) „... az egyik csekistát, aki Kirov személyi őrségéhez tartozott, 1934. december 2-án kihallgatásra vitték, de útközben életét veszítette »autószerencsétlenség« következtében, amelynél a gépkocsi egyetlen más utasa sem sérült meg.” [126] (Egy egyszerű csekistát azonnal elhallgattatnak, a rejtély igazi tudóit pedig csak három évvel később?) A régi trockista ötletet felújítva, Hruscsov ezután is többször megkísérelte a Kirov-gyilkosságot Sztálin nyakába varrni, de a bizonyítást mindig következetesen mellőzte. „Titkos” beszámolója ettől függetlenül sem mentes az egyoldalúságtól. A szónok elhallgatja saját katonai ballépéseit – például Sztálingrád elhagyását a város ostroma idején –, vagy azt, hogy a megtorlásokban, amelyeknek leleplezését célul tűzte ki, milyen szerepe volt neki magának, akár ukrainai első titkárként, akár moszkvai pártvezetőként (például a pártfőiskola trockista csoportosulásának felszámolásakor, ahol is – különös csínytevése a sorsnak – éppen az idő tájt volt hallgató egy Joszip Broz Tito nevű elvtárs). És még egy érdekes mozzanat, amely kimaradt a „titkos” beszédből: 1937. június 11-én a Tuhacsevszkij és társai azonnali kivégzését követelő moszkvai tömegtüntetést egy fiatal káder, bizonyos Nyikita Szergejevics Hruscsov vezette. [127]

A „titkos” beszéddel megkezdődött annak a „leleplező irodalomnak” a felvirágzása – illetve Trockij utáni másodvirágzása –, amelyhez Hruscsov a továbbiakban is hozzájárult emlékirataival, s amely saját adatait újra meg újra megcáfolva, rendszeresen nagyságrendekkel emelte a megtorlások áldozatainak számát. (Roj Medvegyev történész már 22-23 millióra becsüli ezt a számot, Szolzsenyicin 66 millióra, plusz 44 millióra a háborús veszteségeket. A hivatalos szovjet propaganda 40 millióig jutott.) A kérdésre vonatkozólag idézünk néhány részletet V. N. Zemszkov, garantáltan antisztálinista és élesen kommunistaellenes, tehát az adatok szépítésével semmiképpen sem gyanúsítható orosz (a közlés időpontjában még szovjet) történész levéltári anyagokon alapuló cikkéből. [128]

Bár a hiteles statisztikák már napvilágot láttak – írja a szerző „a szovjet és a határon túli közvélemény döntőien továbbra is azoknak a spekulatív és a történeti igazságnak ellentmondó statisztikai számításoknak a befolyása alatt áll, melyek nyugati szerzők (R. Conquest, S. Cohen stb.) és szovjet kutatók (R. A. Medvegyev, V. A. Csalikova és mások) publikációiban egyaránt megtalálhatók. Hozzá kell tenni, hogy a szóban forgó szerzők műveiben a hiteles statisztikától való eltérés sohasem a tényleges adatok alábecsülését jelenti, hanem kizárólag a sokszoros eltúlzás irányában mozog. Már-már az a benyomásunk támad, hogy versengenek egymással: ki tudja az olvasót, hogy úgy mondjuk, még csillagászatibb számokkal elkápráztatni.” Csalikova

„mintegy ötszörösen túlozta el a GULAG valóságos fogolylétszámát”, de „a maga részéről Hruscsov is hozzájárult a GULAG fogolytatisztikájára vonatkozó adatok összekuszálásához, amikor – vélhetőleg felnagyítandó a sztálini repressziók áldozatainak felszabadításában játszott szerepét – emlékirataiban azt állította: »Sztálin halálakor a lágerekben fogva tartottak száma elérte a 10 milliót.«” Hruscsov, jóllehet pontos tájékoztatást kapott a foglyok létszámáról, láthatólag „szándékosan nagyította azt fel a négyszeresére”. [129]

„A '30-as évektől az '50-es évek elejéig terjedő időszak törvénytelenégeiről megjelentetett tanulmányok rendszerint torzított, erősen túlzott adatokat közölnek” – folytatja a szerző. Roj Medvcsyev például meghétszerezi, de legalábbis megötszörözi az 1937-38-ban letartóztatottak számát, amikor 5-7 millió emberről ír. „...valójában a Szovjetunióban 1921 és 1953 között, tehát 33 év alatt politikai indítékból (»ellenforradalmi bűncselekményért«) elítéltek száma összesen kb. 3,8 millió főre tehető”, a halálra ítélték pedig „nem érte el a 700 ezret”. „Ezért kötelességünknek tartjuk cáfolni O. G. Satunovszkaja állítását”, aki tagja volt az SZKP KB pártellenőrző bizottságának, valamint a Kirov-gyilkosság körülményeit és a '30-as évek politikai jellegű bírósági eljárásait felülvizsgáló bizottságnak, és „egy bizonyos – azóta állítólag rejtélyes körülmények között eltűnt – KGB-dokumentumra hivatkozva, a következőket írja: »1935. január 1. és 1941. június 22. között 19 millió 840 ezer főt tartóztattak le mint a nép ellenségét. Közülük 7 milliót agyonlőttek. A többiek nagyobb része lágerekben pusztult el.« Satunovszkájának ez a közlése több mint tízszeres túlzást tartalmaz, mind a repressziós hullám nagyságát, mind a kivégzettek számát tekintve. Azt is állítja, hogy a többiek nagyobb része (ezek szerint tehát 7-10 millió ember) a táborokban halt meg. Ezzel szemben rendelkezésünkre áll az a tökéletesen pontos információ, mely szerint 1934. január 1. és 1947. december 31. között a GULAG javító-nevelő munkatáborokban 963 766 fogoly vesztette életét, ráadásul ez a szám nemcsak »a nép ellenségeit« foglalja magába, hanem köztörvényeseket is.” Végezetül még egy adatcsoport. „A megállapított bűntények jellegét tekintve, a GULAG foglyai 1940. március 1-jén a következőképpen oszlottak meg: ellenforradalmi tevékenységért letartóztatottak 28,7 százalék, az államigazgatás rendjének különösen veszélyes megsértéséért 5,4 százalék, garázdaságért, spekulációért és az államrend elleni más bűntényekért 12,4 százalék, lopásért 9,7, hivatali és gazdasági büntettekért 8,9, személyiség elleni büntettért 5,9, a szocialista vagyon fosztogatásáért 1,5, egyéb bűnökért 27,5 százalék.” „Abban a mértékben, ahogyan az ellenséget fokozatosan kiszorították a Szovjetunió területéről, a büntetésvégrehajtó intézményekben egyre emelkedett a nyugati köztársaságokból és területekről származó foglyok száma, akiknek zömét – jórészt nem alaptalanul – árulás vádjával, továbbá különböző köztörvényes bűncselekményekért ítélték el.” [130]

Szergej Makszudov demográfus, észak-amerikai orosz emigráns szintén a szárnak felnagyításáról ír egy müncheni orosznyelvű folyóiratban megjelent cikkében. [131] Robert Conquestről például, a megtorlásokat tárgyaló irodalom egyik legismertebb szerzőjéről azt mondja, hogy sok esetben olyan forrásműveket használ, amelyek tekintélynek örvendenek ugyan, de becsléseik inkább a kávézaccból való jóslásra emlékeztetnek. Conquest eredetileg úgy gondolta, „hogy 1937-38-ban a lakosságnak legalább 5 százalékát tartóztatták le. A nagynevű tudós ma már sokkal óvatosabb becsléseket közöl. »A nagy terror« c. könyvének újabb kiadásában elhagyta a mellékelt táblázatokat, amelyekben a letartóztatásokról közölt adatokat ... Hogy miért tett így? Valószínűleg rájött, hogy a napvilágra került szám adatok nem támasztják alá értékeléseit, és úgy döntött, hogy azokat nem közli újra.” „Ragyogóan igazolódtak Van der Berg holland jogász adatai, aki az 1980-as évek elején terjedelmes monográfiájában feldolgozta a szovjet büntetőjogrendszert, és évekre lebontva közölte a foglyok

létszámát, valamint büntetésük időtartama szerinti megoszlásukat ... Van der Berg szerint 1936 és 1939 között a táborokban levő foglyok száma 1,58 millió volt (a lakosságnak nem egészen 1 százaléka – *R. E.*), ami szinte megegyezik a Zemszkov által közölt adattal.” Érdekes probléma, hogy ezek a becslések miért nem keltettek figyelmet – folytatja Makszudov. – „Nemcsak az emigránsok, hanem általában a neves szovjetológusok is szívesebben adtak helyt a mitikusan felnagyított állításoknak, mint az alapos tudományos kutatásoknak. Elképzelhető, hogy túlságosan belemelegedtek »a Gonosz birodalma« elleni politikai harcba.” A táborokkal – fejezi be cikkét a szerző – a szovjet rendszer „egyrészt elszigetelte a társadalom legergikusabb és potenciálisan legveszélyesebb ellenzéki rétegét, másrészt rettegésben tartotta ezzel a szabadon élőket. Hruscsov, amikor félbeszakította ezt a folyamatot, a hagyományos sztálini típusú szovjet rendszer halálos ítéletét írta alá.” [132]

J. A. Getty észak-amerikai történész szintén rámutat a becslésekben mutatkozó ellentmondásokra. A „jezsovcsina” (az 1936-1939-es letartóztatások – *R. E.*) áldozatairól nincsenek pontos szám adatok – írja de csaknem minden szerző egyetért abban, hogy a legtöbb áldozat állami és pártvezető volt. Némelyik szerző *feltételezett* szorzószámokat alkalmaz a párttagok és nem párttagok arányára vonatkozóan. Így jár el Conquest is, ennek ellenére *határozottan* kijelenti, hogy az egyszerű polgárokat a terror sokkal kevésbé sújtotta, mint a párt tisztségviselőit. Medvegyev szerint az áldozatok között többszázezer volt a párttag, „számszerűen ők voltak a legtöbben” – de ugyanazon az oldalon azt is megállapítja, hogy „még nagyobb az áldozatok száma a pártonkívüliek között”. Getty következtetése: „Bizonyíték híján minden becslés értéktelen.” Mégis ad némi alapot a becslésre a pártból kizártak száma (mivel a letartóztatottakat kizárták). Ezen mérve, „úgy látszik, a jezsovcsina pártbeli hatása nem volt olyan nagy, mint a korábbi műveleteké”: 1936 novembere és 1939 márciusa között a kizártak száma összesen volt kb. annyi, mint az 1935-ös „proverkáé”. [133]

Getty a Kirov-ügyre is kitér. Előadja, hogy Boris I. Nicolaevsky mensevik emigráns könyve szerint („Power and the Soviet Elite: »The Letter of an Old Bolshevik« and other Essays” – A hatalom és a szovjet elit: „Egy régi bolsevik levele” és más tanulmányok, New York, 1966) Kirovot Sztálin ölette meg mint vetélytársát és politikai ellenfelét. Ámde – veti ellen Getty – semmi bizonyíték nincs rá, hogy bármi-féle vita lett volna a két politikus között. A XVII. pártkongresszuson és más felszólalásaiban Kirov élesen elítélte az ellenzékieket, kétségbe vonta őszinteségüket, kigúnyolta Trockij „ellenforradalmi fecsegését”; sohasem támogatta Sztálinétól eltérő irányvonalat. Miért ölette volna meg Sztálin a saját szövetségét? Egyébként is nehéz Nicolaevskynek hinni, aki egyszer azt írja hogy Sztálin 1934-ben semleges maradt a vitában, amelyet a radikális Kaganovics és Jezsov folytattak a mérsékelt Kirovval, máskor meg arról számol be, hogy Sztálin 1932-től, a terror szélesebb körű alkalmazását követelve, állást foglalt Kaganovics és Jezsov mellett, Kirov „liberalizmusa” ellen. (Ezt a szerzőt Conquest és mások hiteles forrásnak tekintik.) [134]

Alexander Orlov, az NKVD Külföldi Osztályának operatív tisztje, később az USA-hírszerzés ügynöke, szintén Sztálint vádolja Kirov meggyilkolásával, sőt az ő könyve („The Secret History of Stalin’s Crimes” – Sztálin bűneinek titkos története, London, 1954) a legfőbb forrásmunkává lett e tárgyban. De miért volt szüksége az 1938-ban disszidált Orlovnak tizenöt évre ahhoz, hogy eszébe jusson, ki ölte meg Kirovot? – kérdi Getty. – Egyáltalán, honnan szerzi az információit? A perek idején NKVD-főnök volt a polgárháborús Spanyolországban, ezalatt kétszer járt a Szovjetunióban, mindkét alkalommal csak néhány napig; Tuhacsevszkij kivégzéséről a francia rádióból értesült. Legtöbb „információja” ilyen: „Pauker azt mondta nekem, hogy Sztálin ...”, „Agranov azt mondja, hogy Jezsov ...” stb. Szavahihetősége legalábbis vitatható – jegyzi meg

Getty, és kételyeit megerősíti egy másik disszidens, Walter Krivitsky közlésével: ez az ember, aki szintén szovjet operatív hírszerző tiszt volt (állítólag a nyugat-európai katonai hírszerzés vezetője), azt írja könyvében („I Was Stalin’s Agent” – Sztálin ügynöke voltam, New York, 1939), hogy Orlov Spanyolországban sokakat kivégeztetett. Mindenesetre tény, hogy Orlov, amikor már az amerikai felderítésnek dolgozott, különböző kongresszusi bizottságok előtt tanúskodott a hidegháborús Európában működő szovjet hírszerzésről, és neveket adott ki, például David Dallin mensevik emigránst mint „NKVD-együttműködőt” denunciálta. (Lásd a belbiztonsági törvény végrehajtását vizsgáló szenátusi albizottság jelentését: U. S. Senate Subcommittee to Investigate the Administration of the Internal Security Act, *Testimony of Alexander Orlov. Washington, D. C. 1962.*) Orlov történeteit még Medvegyev is „ostoba koholmányoknak” nevezi – írja Getty. – De a fő probléma az, hogy információi folyosói pletykákon alapulnak, amelyeket rövid moszkvai tartózkodásai alatt szedett fel. [\[135\]](#)

Részint ugyanennél az oknál fogva vonja kétségbe Getty egy másik disszidens, Alexander Barmine volt görögországi szovjet követ közléseit is, amelyek általában a diplomáciai körökben keringő pletykákat reprodukáltak. De főként az támaszt kétségeket Barmine ne szavahihetőségével szemben, hogy a Kirov-gyilkossággal kapcsolatban jelentős eltérés tapasztalható „Emlékiratai”-nak különböző kiadásai között. Az első kiadás („Memoire of a Soviet Diplomát” – Egy szovjet diplomata emlékiratai, London, 1938) még csak nem is utal rá, hogy Sztálinnak része lett volna Kirov meggyilkolásában, ám az 1945-ös New York-i változat („One Who Survived” – Valaki, aki túlélte) már határozottan állítja ezt. Medvegyev könyve („Let History Judge” – Ítéljen a történelem, New York, 1972) szinte csak egy elcsépelet közhelyet ismétel, amikor a Sztálin által szadista módon megtizedelt régi bolsevikok közé Kirovot is besorolja. – Állítsunk most össze egy kis csokrot a 30-as évek szovjet emigrációjának pletykavirágaiból: Kirov mérsékelt volt, harcolt a keményvonalasok ellen, Kirov keményvonalas volt, harcolt a mérsékeltek ellen, Sztálin ölte meg, nem Sztálin ölte meg, hanem egy féltékeny férj, mert nőcsábász volt, akárcsak gyilkosa (jóbarátja), Sztálin, aki összeállt a Kremlben egy kaukázusi hercegnővel. A szerzők – mondja Getty – azt a variációt választják, amelyik beleillik elképzeléseikbe, csak azt fogadják el, ami támogatja prekonceptióikat. Holott „a bizonyítás elemi szabályai megkövetelik, hogy vessünk el minden olyan állítást vagy hipotézist, amely pusztán másodkézből való pletykán vagy híresztelésen alapul”. [\[136\]](#)

Látható, miféle társaságba keveredett Hruscsov, amikor „titkos” beszédében és később is, a XXII. kongresszuson, félreérthetetlen célzásokkal felújította a régi történetet a Kirov-gyilkos Sztálinról. A beszédet Getty így jellemzi: „...a többi irodalmi beszámolóhoz hasonlóan szinte teljesen önkiszolgáló (self-serving). Nehéz szabadulni attól a benyomástól, hogy Hruscsov politikai célokat követett vele Molotov, Malenkov és Kaganovics elleni harcában. Hruscsovnak szembe kellett néznie azzal a kínos problémával, hogy olyan »túlkapásokat« ítéljen el, amelyekben részt vett.” De van a beszédnek más következetlensége is: Jezsov és Berija összekeverése. Bár alkalmoszerűen Jezsov neve is előfordul, Hruscsov Beriját vádolja a gonosztettekért és megtorlásokért – mondja Getty –, holott Berija regionális titkár volt 1938-ig, és sok adat megerősíti, hogy amikor Jezsov helyébe lépett, a rendőrterror elcsendesedett. Vajon miért keveri össze Hruscsov a két személyt? Akármilyen legyen is az indítéka, „Borija opportunistá felhasználása Hruscsov részéről gyanút kelt egyéb állításainak pontosságával szemben”. Ezek az állítások „tudományos szempontból nem valami egetverőek”, és arra az elgondolásra épülnek, hogy az ártatlan emberek elleni brutalitások és megtorlások Sztálin beteges, gyanakvó természete miatt következtek be;

ha a párt nem lett volna erős, összeomlik. Hruscsov szerint tehát az események gyökere Sztálin személyiségében keresendő. Ezt a sémát azután a legtöbb Hruscsov-korabeli, 1956 után megjelent emlékirat, életrajz és történelmi munka átveszi. [137]

Hruscsov következetlenségeit illetően szeretnénk kiegészíteni Gettyt egy apró észrevétellel. A „titkos” beszéd szerzője gyakran hivatkozik Leninre, önmagát leninistának, a lenini elvek helyreállítójának vallja. Lenin azonban köztudomásúlag marxista volt, a marxizmus pedig nem a vezető személyiségek jellemét vagy jellemtelenségét, egészséges vagy beteges lelki alkatát tekinti a történelem meghatározójának. Hruscsov mintegy *fordított személyi kultuszt* művel, amikor Sztálin pszichotikus alkatát teszi felelőssé embermilliók pusztulásáért a táborokban és egy iskolai földgömről vezetett, ám ennek ellenére is megnyert háborúban – hozzátevé, hogy hála a sorsnak, a párt erős volt, másképp a rombolás még nagyobb lett volna. De hát milyen ereje lehetett a pártnak, ha képtelen volt kiborítani a főtitkári székéből egy pszichopata tömeggyilkost, aki ráadásul katonai analfabetizmusával tűnt ki? Ha viszont a párt csakugyan erős volt, akkor az egy szál pszichopátának még ennél is erősebbnek, valóságos félistennek kellett lennie, hiszen majdnem összeomlasztotta az erős pártot.

Térjünk rá a „titkos” beszéd hatására.

Ha Hruscsov a beszédet arra szánta, hogy csapást mérjen vele a XX. kongresszuson végrehajtandó politikai irányváltás ellenzőire – és más logikus cél nem képzelhető el –, akkor azzal is számot kellett vetnie, hogy a beszéd csak úgy töltheti be rendeltetését, ha tömegeket mozgósít odahaza és külföldön egyaránt az új irányvonal mellett, meggyűlölten velük a vonal ellenfeleit mint egy kegyetlen diktatúra híveit. Belső tömegtámogatás és nemzetközi nyomás nélkül az ellenállást aligha lehetett volna megtörni. De egy „titkos” beszéd nem mozgósít tömegeket, amíg titokban marad. Nagy szerencséje Hruscsovnak, hogy kezére játszott a véletlen: az USA külügyminisztériuma 1956. június 4-én nyilvánosságra hozta a beszédet (hogyan jutott hozzá?), ezt a szöveget vette alapul a londoni kiadás is, amelyhez a Medvegyev-fivérek, Zsoresz és Roj írták az előszót, és a zárt kongresszusi ülés szigorúan bizalmas anyaga immár a világsajtó közkincsévé lett. A kelet-európai népi demokráciákba ugyan a világsajtó nemigen jutott el, de eljutottak az éter hullámai, valamint az USA-légierő propaganda-léggömbjei. Ezek a felfújott alkalmatosságok szórták le a bibliapapírra nyomott, kitűnő technikával előállított vékony füzetet, első oldalán egy csoportképpel az előző, XIX. pártkongresszus idejéből: Sztálin lépked fehér generalisszimusi díszegyenruhájában a legfelsőbb pártvezetője (Hruscsov, Mikojan és más későbbi meggyűződések antisztálinisták) éljenző, tapsoló sorfala előtt; aláírás: „Dicsőség a nagy Sztálinnak!” Ezután következett Hruscsov „titkos” beszéde, majd azoknak a neves külföldi íróknak és közéleti személyiségeknek a nyilatkozatai, akik a beszéd hatására kiléptek a kommunista pártból, és szembefordultak vele.

A beszéd és a nyomában támadt indulatok miatt tömegesen morzsolódott le a kommunista pártok tagsága; különösen érzékeny veszteség volt a nemzetközi hírű értelmiségi párttagok (pl. Howard Fast) kiválása, akik addig is inkább csak érzelmileg kötődtek a párthoz, és eszmeileg védtelenek voltak a beszédet alaposan kiaknázó kommunistaellenes propagandahadjáratával szemben. Az indulatok felkorbácsolásában, groteszk és tragikomikus módon, tömegesen közreműködtek a kommunisták is. A felbolygatott közvélemény nyomása alatt, amely a forradalmi baloldalt teljes elszigeteléssel fenyegette, zavarodottságukban szinte minden tevékenységüket arra összpontosították, hogy nyilvánosan elhatárolódjanak saját politikai múltjuktól – önmaguktól. Ilyen magatartásra ösztönözte őket az egyesült szovjet és nyugati propagandakórus által büntudattá nyomorított felelősségérzés is a hibák és törvénysértések miatt, valamint a beidegzett pártfegyelem, a mindenkori pártvezetés iránti engedelmesség

reflexe. Ezzel a magatartásukkal a kommunisták maguk szorították magukat passzív védekezési pozícióba, maguk rombolták szét mind az erkölcsi, mind a logikai alapját annak, hogy a munkásmozgalom önfeláldozó harcaira és történelmi vívmányaira hivatkozhasanak, maguk segítettek meggyalázni azt az eszményt, amelyet készek voltak életük árán is védelmezni. Helyzetük fonákságát mi sem mutatja jobban, mint hogy egyik napról a másikra egységfrontban találták magukat ellenségeikkel a konzervatívokon át a szélsőjobbig, Habsburg Ottón és az USA elnökén át a nyílt fasisztákig. Ilyen légkörben, a vezetésükben elbizonytalanodott szocialista országok fokozódó nehézségei közepette került sor 1956-ban a poznani zavargásokra, majd októberben a magyarországi robbanásra, amely nagyerejű földrengésként rendítette meg a kommunista világmozgalmat.

Miután az USA külügyminisztériuma a világközvélemény elé tárta Hruscsov beszédét, a sajtó képviselői megkérdezték a szerzőt, vajon azonos-e ez a publikáció az ő szövegével. Hruscsov azt válaszolta, hogy ő erről a beszédről nem tud semmit, faggassák róla inkább Allan Dullest, a CIA főnökét. Úgy látszik azonban, hogy mégiscsak kedvére valónak találta a számára addig ismeretlen beszédet, mert ha a szöveget a Szovjetunióban nem hozták is nyilvánosságra, olvasta minden pártvezető és egyszerű párttag, 1956 végétől pedig gyűléseken ismertették az üzemekben, intézményekben, egyetemeken és a 14. életévüket betöltött iskolai tanulók előtt, továbbá a szövetséges kelet-európai országok kommunista pártjainak taggyűlésein – az NDK-ban nem! –, és a beszéd néhány részlete bekerült Hruscsov beszámolójába a XXII. kongresszuson. Közben egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a szovjet történelemnek ez a nem feltétlenül tárgyilagosságra törekvő átértékelése nemcsak a Hitler hasonmásaként bemutatott Sztálinra mér csapást, hanem magára a szovjet rendszerre is, illetve rajta keresztül a nemzetközi forradalmi mozgalomra és a kommunista eszmére; de Hruscsov már túlságosan messzire ment, semhogy visszakozhatott volna. Ahogy Mao mondta: „felült a tigris hátára, és nem tud róla leszállni.” Politikáját saját logikája sodorta tovább, olyan hadszínterekre, ahol a fő ellenség nem a burzsoázia, hanem Sztálin, nem az imperializmus, hanem a Kínai Kommunista Párt.

Félreértés ne essék: *nem a törvénytelenégeket akarjuk mentegezni*. Ezek akkor sem bocsáthatók meg, ha valóságos számuk messze elmarad a propaganda felfújt „adataitól”; nem a számszerűségeen múlik a dolog, egyetlen eset is eggyel több a megengedhetőnél. Csak néhány megfontolandó mozzanatra szeretnénk rámutatni.

1. A „sztálini terrort” erkölcsileg oly mélységesen elítélő imperialista propaganda az elhallgatás vagy a feledés jótékony homályát borítja bizonyos tényekre – arra például, hogy Indonéziában 1965 ősztől 1966 tavaszáig az új, USA-barát rendszer több mint félmillió baloldalt ölt meg; hogy Vietnamban az USA 1965 és 1971 között több mint kétszeresét használta fel annak a robbanóanyagának, amelyet a második világháborúban a szövetségesek összesen felhasználtak; hogy az USA itt próbálta ki kézi atomfegyvereit, tömegesen alkalmazott napalmot és mérgező vegyi anyagokat; hogy Algéria függetlenségi harca idején egymillióan estek áldozatul a francia gyarmatosítóknak; és folytathatnánk a felsorolást a szovetói vérengzéssel, a bolíviai ónbányászok tömeges lemészárlásával, a chilei holocausttal, az argentin junták, a Salvadort félkatonai bandák, a guateimalai katonaság, a nicaraguai kontrák gáztetteivel, elevenen kettéfűrészelt, megcsonkított, megnyúzott áldozataikkal, az Öböl-háborúban elkövetett népirtással – de a sor végeérhetetlen, és ennyi is bőségesen elég annak megítéléséhez, hogy az imperializmus részéről igazi erkölcsi felháborodásról van-e szó vagy képmutatásról.

2. A szovjetunióbeli törvényteleniségekkel foglalkozó „leleplezésekben” feltűnő a *célzatosság*, amely nem tesz különbséget koncepció és jogszerű ítélet között, egy

kalap alá veszi a politikai elitélteket a köztörvényesekkel, és nemcsak a valóságos számokra nincs tekintettel, hanem gyakran arra sem, hogy a különböző frakciók és csoportosulások, a beépült szovjetellenes és karrierista elemek saját céljaikra használták fel a kezükön levő hatalmi pozíciókat. (Hruscsovra ez nem vonatkozik teljesen: ő említést tesz „titkos” beszédében „az állambiztonsági szervekbe beépült provokátorokról és lelkiismeretlen karrieristákról”, akik „a párt nevével takarózva, terrort alkalmaztak a pártkáderekkel, a szovjet állam kádereivel és az egyszerű szovjet állampolgárokkal szemben”. [138])

3. Sztálin – mondja a „titkos” beszéd – a központi bizottság 1937. február-márciusi ülésén „kísérletet tett a tömegterror politikájának elméleti megalapozására. Hivatkozott arra, hogy mivel a szocializmus felé haladunk, az osztályharc szükségképpen kiéleződik”, holott az igazság az, hogy akkor már „országunkban semmi jele nem volt a kizsákmányoló osztályok létezésének”. [139] Ez a hruscsovi okfejtés úgy terjedt el a köztudatban, hogy a szocializmust építő társadalom osztályharcainak szükségszerű élesedéséről szóló tétel Sztálintól származik, és elméletileg mélységesen hibás, gyakorlatilag kártékony. Meg kell állnunk ennél a kérdésnél.

Figyeljünk fel mindenekelőtt Hruscsov pontos formációelméleti megkülönböztetéseire, amelyekkel a szovjet történelmet korszakolja: a XX. kongresszus idején a szocializmus már *felépült*, de 1936-ban még csak az *alapjai* voltak meg, és 1937-ben, a sztálini tétel megfogalmazásakor, az ország úton volt, *haladt* a szocializmus felé. Magyarán, az *átmenet* állapotában volt. Az átmenet korának osztályharcairól pedig *Lenin* írja: „Az opportunizmus az osztályharc elismerését éppen a legfőbb pontra *nem terjeszti ki*, tudniillik a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenet időszakára, a burzsoázia *megdöntésének* és teljes *felszámolásának* korszakára. A valóságban ez a korszak elkerülhetetlenül a példátlan elkeseredettséggű osztályharc időszaka, amikor ez az osztályharc eddig nem tapasztalt éles formát ölt, következésképpen elkerülhetetlenül szükséges, hogy ennek a korszaknak az állama *új módon* legyen demokratikus (a proletárok és általában a nincstelenek számára) és *új módon* diktatórikus (a burzsoázia ellen).” [140] Ezt az 1917 őszen kifejtett gondolatot Lenin, a magyar munkásoknak küldött üdvözlésében, 1919 májusában megismétli: „Az osztályok megszüntetése hosszú, nehéz, szívós *osztályharc* műve, amely a tőke hatalmának megdöntése *után*, a burzsoá állam lerombolása *után*, a proletárdiktatúra megteremtése *után* som tűnik el (miként ezt a régi szocializmus és a régi szociáldemokrácia sekélyes gondolkodású képviselői vélik), hanem csak formáit változtatja, és sok tekintetben még elkeseredettebbé válik.” [141]

De tegyük fel, hogy Lenin a burzsoázia *mint osztály* „teljes felszámolásáig” tartó átmenetről beszél, amely 1936-ra már lezajlott. Mi a helyzet *azután*? Nos, ha a burzsoázia *osztályként* már nem létezik is, egyéni nemzedékeken át mindenütt jelen vannak a társadalomban, ami pedig a legnagyobb súllyal esik latba: az áru- és pénzviszonyok „napról napra és óráról órára” új burzsoá tendenciákat, a régieket erősítő, hozzájuk hasonló, velük összefonódó új burzsoá elemeket szülnek, miközben az ellenséges tőkés környezet szüntelenül keresi és meg is találja a behatolás útjait mindenhová, ahol kedvező közegre akad. Amíg ezek a körülmények fennállnak, szó som lehet a szocializmus „teljes és végleges” győzelméről. Reális lehetőség ellenben *a burzsoázia mint osztály újjászerveződése és harci szövetsége a külső imperializmussal*. Ez a lehetőség szemünk láttára vált valóra egy történelmi másodperc alatt, és *a burzsoáziának a szocializmus elleni osztályharca* porrá égette hamu alól felcsapó lángjával a Szovjetuniót.

Gondolkodjunk el a dolgok logikáján. A propaganda átveszi a „felépült szocia-

lizmus” hibás formuláját az 1936-os alkotmányból, paradox módon ezzel a *sztálini* tétellel igazolva az osztályharc kialakulásának *Sztálin-ellenes*, egyszersmind antileninista tételét, Buharin és Rikov újjáéledt eszméjét, amely most már az „össznépiség” Lasisalle kezényomát viselő, de máskülönbén vadonatúj állványzatára támaszkodik. Az „össznépi” államban nincsenek többé osztályantagonizmusok; aki itt osztályharcot emleget, az „sztálinista”, a Hitlerrel egy szintre hozott zsarnok híve, a háborgó közvélemény és kellemetlen egzisztenciális retorziók vagy annál is komolyabb visszavágások célpontja. A burzsoáziának azonban megvannak még a gazdasági gyökerei az áru- és pénzviszonyokban, s ha a fáradhatatlanul sulykok propaganda éppen azokat a társadalmi csoportokat szereli le ideológiailag, amelyeknek mozgósítása és aktív *osztályharca* nélkül a valóságos – nem pusztán képzeletbeli – szocialista viszonyok nem teremthetők meg, akkor a védőanyagaitól megfosztott társadalomtest egyre kevésbé tud ellenállni a kispolgári burjánzásnak. Azzal tehát, hogy az osztályharc fogalmát a „sztálinizmus” fogalmához csomózták, mozgósítás helyett elhallgattatva a tömegeket, és eleve lefojtva osztályharcukat a burzsoá tendenciák ellen, *gyakorlatilag jóváhagyták, az újjászerveződő burzsoázia egyoldalú osztályharcát a munkáshatalom ellen*. Fokozatosan lezárult ily módon a szocialista út, *a fejlődés a restauráció felé terelődött*.

Az „antisztálinista” propaganda azért fejthetett ki tömeghatást, mert a történelmi korszak *objektív szükségletének*, a termelőerők és a termelési viszonyok *objektív ellentmondásának* sajátos kifejeződéseként, a rendszer valóságos torzulásaira és zavaraira, közismert bajokra hivatkozott és ígért orvoslást. Minthogy azonban az új irányvonal eltorlaszolta a szocialista megoldás útját, elméletileg két cselekvési lehetőség kínálkozott: vagy haladéktalanul megkezdeni a nyílt restaurációs politikát, vagy megpróbálkozni az ellentmondás látszólagos, verbális megoldásával. Az elsőnek nem jött még el az ideje – a forradalmat nem lehetett olyan könnyen elsöpörni, több mint negyedszázadnak kellett még eltelnie, amíg a rendszer szívós aláaknázása meghozta Gorbacsov ellenforradalmát. Maradt a második lehetőség. Hruscsov azonnali látványos sikerekre törekedett: a kozmosz meghódítására (e téren valóban világra szóló sikerek születtek – az előző évtizedek hatalmas építő munkájának alapzatán –, ám a Szovjetunió egy idő múlva gazdasági gyengeségei miatt lemaradt a versenyben az Egyesült Államok mögött), a gazdaságirányítás decentralizálására, az élelmiszer-ellátás nehézségeinek gyors leküzdésére. De a körütekintő előkészítés hiánya, a megalapozatlanság, az elhamarkodottság miatt az intézkedések hamarosan kudarcot vallottak, és súlyos károkat okoztak. A decentralizálás – az autonóm népgazdasági tanácsok létesítése – szétzilálta a gazdaságot; a szűzföldek feltörésével átmenetileg megugrott ugyan a kenyérgabona-termelés, de a talajerő hamar kimerült, a föld nem engedte kizsarolni magát; a kukoricakampány kiváló minőségű balti legelőket tett tönkre, a kukorica mértéktelenül kiterjesztett, Moszkváig nyúló vetésterületének némelyik részén a szerencsétlen, megnyomorgatott növény térdnél vagy bokánál magasabbra nem tudott nőni. Az intézkedések kalandor jellegét nem Hruscsov jelleme magyarázza: *maga az irányvonal volt önellentmondó, kalandor jellegű* (abszurd kívánság *szocialista* irányban fejlődni *a tömegek osztályharca nélkül*), és az irányvonal belső természete találkozott össze Hruscsov személyében a maga legjobb, legrátermettebb megtestesítőjével. Nincs okunk kétségbe vonni Hruscsov szándékait, szubjektív elkötelezettségét a szovjethatalom mellett – a thermidoriánusok sem akarták visszaállítani a királyságot –, de elgondolásai, eszközei, módszerei vérbelien *kispolgáriak* voltak, és ebből a kettősségből sarjadt a jelleméhez illő politikai kalandorság, a jobboldali revizionizmusát szervesen kiegészítő „balos” hetvenkedés (lásd a kubai rakétaválságot, vagy a kommunizmus építésének 20 éves tervét), másrészt az is, hogy nem vált nyílt árulóvá (amit később, a Gorbacsov-korszakban, mint következetlenséget vetettek a

szemére – nem egészen jogtalanul).

Külpolitikai vonatkozásban az új irányvonal a Szovjetunió szövetségesei közül főleg a három „frontországot” sértette: az NDK-t, Albániát és Kínát. Az NDK-nak sok lehetősége az ellenszegülésre nem volt, hiszen csak a Szovjetunió védhette meg attól, hogy a tőkés világ második legerősebb hatalmává növekedett nyugatnémet szomszéd be ne kebelezze. Ulbrichtnak és az NDK pártvezetőségének valósággal kötéltáncot kellett járnia, hogy egyfelől ne haragítsa magára az SZKP-t, másfelől megghiúsítsa a mesterkedéseket, amelyekkel a szovjet testvérpárt Lengyelország és Magyarország után az NDK-ban is revizionista politikai váltást igyekezett kierőszakolni. (Az első ilyen kísérlet 1953 május-júniusában történt, röviddel Sztálin halála után. ^[142]) – Albánia, miután nem tartozott a Szovjetunió közvetlen befolyási övezetéhez, viszonylag könnyebben választhatta az ellenállást, mint az NDK, ehhez azonban, kis ország lévén, igen eltökéltnak kellett lennie. De az albán párt forradalmi vezérkara nem is dönthetett másképpen. Jugoszlávia szomszédságában ugyanis a kérdés így állt: vagy engedni kell Hruscsov követelésének, és kibékülni Titóval, tálcán nyújtva neki Albániát, vagy összeszedni minden erőt, és önálló útra lépni, vállalva az elkerülhetetlen megpróbáltatásokat. ^[143]

A Kínai Kommunista Párt, mint egy hatalmas ország tapasztalt vezető pártja, a nemzetközi kommunista mozgalomban a legtöbb eséllyel harcolhatott Hruscsov vonala ellen, és erre a harcra minden oka megvolt. Az atomfegyver megtagadásával Hruscsov kereken értésére adta a kínai vezetőknek, hogy rá vannak utalva a szovjet atomernyőre, ne kockáztassák tehát engedetlenséggel a Szovjetunió – a Hruscsov-csoport – jóindulatát. Kínát azonban, amely Koreában nem is olyan régen háborút viselt az Egyesült Államok ellen, közvetlenül fenyegette az USA tajvani, koreai, majd vietnami katonai jelenléte; a bruscsovi politika pedig a tapasztalatok szerint bármikor kiszolgáltathatta az országot a háta mögött lebonyolított titkos tárgyalásokkal és megállapodásokkal az imperializmusnak. ^[144] Nem véletlen tehát, hogy elsősorban éppen Albánia és Kína, valamint szerény lehetőségeihez mérten az NDK állt ellen a revizionista irányvonalnak (és a rakétakalanddal vérgigérett Kuba, valamint a háborús Vietnam, amely ugyan érthető okokból nem bírálhatta nyíltan a szovjet revizionizmust, de bizonyos gesztusaival kifejezte a távolságtartást).

Az ellenállásra Hruscsov megtorlásokkal válaszolt. A szocialista országok közötti érintkezésben példátlan módon, megszakította Albániával a diplomáciai viszonyt, Kínából pedig egyik napról a másikra hazarendelte a szovjet szakértőket, és egyoldalúan felmondva a szerződések százait, leállította a szovjet beruházásokat (több száz építkezés maradt félbe), megszüntette a hitelnyújtást, a gépexportot, az olajszállításokat (Kína akkor még nagyon kevés olajat termelt, gazdaságilag és katonailag nehéz helyzetbe került, készletei arra is alig voltak elegendők, hogy légierije gyakorló-repüléseket végezzen), *a Kínai Népköztársaság nemzetközi elszigetelését állította a szovjet külpolitika tengelyébe*. Ennek jegyében fegyverezte fel a burzsoá Indiát, MIG-repülőgépgyárat épített és a kínai határon zajló himalájai fegyveres incidensek idején *hegytüzértséget* szállított Delhinek, azonkívül felépítette az indiai kormány részére a Bhilai-i acélművet, amely az Egyiptomban adományként létesített asszuáni gát mellett a Szovjetunió legnagyobb külföldi beruházása volt. A szovjet propaganda eleinte Albániára szórta Kínának szánt szidalmait, de később már közvetlenül támadta Kínát, egyre inkább göbbelsi hangnemben, különösen a kubai rakétaválság után, amikor az ellentétek a szakadásig éleződtek. A „más államok belügyeibe való be nem avatkozást”, az államok közötti „kölcsönös megértést és bizalmat”, „egymás érdekeinek figyelembe vételét” és az 1961-es pártprogram egyéb idevágó tételeit Hruscsov a szocialista országok viszonylatában láthatólag nem tartotta magára nézve kötelezőnek;

még kevésbé a *forradalmi stratégiát*, amelynek első parancsa *a szocialista erők maximális egyesítése az imperializmus ellen*.

Hruscsov a revizionizmus összefüggő rendszerét alkotta meg; örököse, Gorbacsov, csupán egyetlen újabb eszmét fog majd hozzátenni a jól megtervezett ideológiai építményihez, nevezetesen az „általános emberinek” az elsőségét az osztályszemponttal szemben (bár az „össznépiség” és a sajátosan értelmezett „békés együttélés” kifejtetlenül már tartalmazta ezt). Igaz, hogy az életmű betetőzetlen maradt: Hruscsovot politikájának katasztrofális következményei miatt 1964 októberében leváltották, éppen akkor, amikor a KKP kiátkozása céljából a kommunista pártok nemzetközi értekezletének összehívásán munkálkodott. De a távozó politikus legalább három maradandó „eredményt” hagyott maga után. Az első a kommunista pártok és különösen az SZKP *hitelvéstése* a beváltatlan ígéreték, a gazdasági kudarcok, a kapkodások, szószegések és pálfordulások, a hirtelen álláspont-változtatások, mindenekelőtt pedig a múlt rágalmazó átértékelése miatt; a második *a tömegek leszerelése, osztályharcuk megbénítása a „sztálinizmus” elleni hecckampánnyal*, amely megghiúsította a fő ellentmondásnak, a termelőerők és a termelési viszonyok ellentmondásának szocialista megoldását; a harmadik a *szakítás Kínával*. Ez a három tényező együtt vezetett az imperializmus előtti kapitulációhoz és a Szovjetunió összeomlásához. [145]

3. A SZOVJET-KÍNAI SZAKÍTÁS ÉS KÖVETKEZMÉNYEI. A SZOVJET RENDSZER ÁLTALÁNOS SZERKEZETI VÁLSÁGA

Hruscsov leváltása alkalom lehetett volna a gyökeres pályamódosításra, ez azonban nem történt meg. Brezsnyev, akit régebben maga Hruscsov szemek ki utódjával mint bizalmi emberét, végrehajtott ugyan bizonyos korrekciókat – leállította a múltgyalázást és az „össznépiség” propagandáját, igyekezett helyrehozni a hebehurgya decentralizálás által okozott károkat, visszaszorította a restauráció« tendenciákat a közgazdasági elméletben és gyakorlatban –, de a leglényegesebb kérdést, a gazdaságirányítás szocialista szellemű demokratizálásának problémáját érdemben fel sem vetette, és az elavult intézményrendszer konzerválásával megoldatlanul hagyta a szovjet társadalom súlyos válságot érlelő fő ellentmondását.

Amikor Brezsnyev elfoglalta vezető posztját az SZKP élén, már javában folyt Vietnam bombázása, amelyet a tonkini provokáció után Johnson, az USA elnöke rendelt el. [146] Soha nagyobb szükség nem lett volna a szocialista országok és a nemzetközi forradalmi erők összefogására: ha működik a szovjet-kínai szövetség, a jenki aligha szánják rá magukat a vietnami népiirtásra. De a viszály Kínával Brezsnyev alatt fegyveres összecsapásokká fajult; ezért marcangolhatták évekig Vietnam eleven testét a ragadozó acélmadarak. „Fájdalmas valóság: Vietnam, a nemzet, amely egy mellőzött világ törekvéseit, győzelmi reményeit jeleníti meg, tragikusan egyedül van – üzenete Che Guevara 1967-ben, a Latin-amerikai Szolidaritási Szervezet alakuló kongresszusán keresztül a világ népeinek. – Ez a nép kénytelen elviselni az észak-amerikai technika csapásait, Délen csaknem pusztá kézzel, Északon némi védekezési lehetőséggel, de mindig egyedül. A haladó világ szolidaritása Vietnam népével ahhoz a keserű iróniához hasonló, amelyet a plebsz biztatása jelentett a római cirkusz gladiátorainak. Az észak-amerikai imperializmus agresszióban bűnös; bűnei mérhetetlenek, és az egész földkerekségre kiterjednek. Ezt már tudjuk, uraim! De azok

is bűnösök, akik a döntő pillanatban elmulasztották, hogy Vietnamban a szocialista felségterület sérthetetlen részévé tegyék, vállalva persze egy világméretű háború kockázatát, mégis elhatározásra kényszerítve az észak-amerikai imperialistákat. És bűnösök azok is, akik folytatják a sértések és gáncsoskodások háborúját, amelyet jó ideje megkezdtek a szocialista tábor két legnagyobb hatalmának képviselői. – „Kérdezzük, és becsületes választ várunk: vajon nincs-e elszigetelve Vietnam, miközben veszélyesen egyensúlyoz a két harcban álló hatalom között?” [147]

A Szovjetunió mindenképpen el akarta kerülni a közvetlen összeütközést az USA-val. Amikor Johnson bejelentette, hogy Kína vietnami beavatkozása esetén szétlöveti a kínai atomtelepeket, Zorin szovjet külügyminiszter-helyettes nyilatkozott: ebben az esetben a Szovjetunió nem fogja hatályba léptetni a kölcsönös segélynyújtásra vonatkozó szovjet-kínai katonai megállapodást – magyarul, a kisujját sem mozdítja, ha az USA rakétacsapásokat mér Kínára. Kína nem ismételhette meg azt, amit a Koreai Népköztársaságban tett, ahonnan önkénteseivel szorította ki a betolakodókat; akkor a Szovjetunió háterszágként állt mögötte, most viszont egyre ellenségesebben viselkedett, és katonailag is fenyegette egykori szövetségését. A '70-es évek elején a szovjet kormány egymillió katonát vont össze Mongóliában és más, Kínával határos övezetekben (helyi hatóságai ezzel egyidejűleg sok körzetben oroszra cserélték a helységeket és folyók régi kínai nevet); támaszpontok hálózatává építette ki a Szovjetunió és Mongólia több mint 7000 km hosszú kínai határát, rakétakilövő állásokat és a korszerű *támadó* hadviselés egyéb eszközeit telepítve a szocialista „ellenség” megfélemlítésére; Ulan Udéban, a Burját ASZSZK fővárosában hadszíntérparancsnokságot létesített, és nagy anyagi erőket összpontosított a Bajkál-Amúr vasútvonal építésére, amelynek Kína-ellenes stratégiai rendeltetését egy gyerek is felfoghatta.

A Kína elleni felvonulás közvetlen költségei 200–250 milliárd dollárra becsülhetők. De a szovjet-kínai konfliktusnak voltak olyan függvényei is, mint Vietnam kambodzsai katonai akciója 1979 januárjában, majd a szovjet csapatok tízéves afganisztáni hadjárata 1979 decemberétől; mindkettő arra irányult, hogy kirekessze a kérdéses országokból a kínai befolyást. Pusztán a katonai kiadásokat számítva, a kambodzsai megszállás – amely Vietnamban gazdasági csődbe sodorta – kb. 60 milliárd dollárba került, az afganisztáni hadjárat pedig Sevardnadze közlése szerint 60 milliárd rubelba, azaz kb. 100-120 milliárd dollárba. Az összeg, ha levonjuk is belőle a dollár értékvesztését a második világháború befejezésétől a '80-as évekig, legalábbis megközelíti – ha ugyan el nem éri vagy felül nem múlja – a Szovjetunió világháborús anyagi veszteségeit. És ez korántsem minden, még akkor sem, ha a közvetlen katonai kiadásoknál maradunk. Miután a Szovjetunió megtagadta Kínától a nukleáris fegyvert, a kínai vezetők úgy látták, országuknak önerejéből kell az atombombát kikísérleteznie és előállítania. A határmenti szovjet felvonulás szintén védekező reflexet váltott ki, annál is inkább, mert Peking 5-600 km-re van a mongol határtól, és támadás esetén a szovjet páncélosok átroghatnak a belső-mongóliai síkságon anélkül, hogy természeti akadályokba ütköznenek. (Kína, amelynek hadserege fegyverzet dolgában nem vehette fel a versenyt a Szovjetunióéval, az ősi hadviselési módszerek jegyében nekifogott tíz- és százmilliók lapátos hadseregeivel alagutakat ásni. [148]) De minden másnál súlyosabb károkat és veszteségeket okozott az, hogy megtörtént, ami azelőtt elképzelhetetlen volt: háborús cselekményekre került sor szocialista országok között (az Usszuri-folyón húzódó szovjet-kínai határ mentén és a kínai-vietnami határon).

Az ún. szocialista tábor véres belviszályai lejáratták a tömegek szemében a szocializmus és a béke azonosságának jelszavát (noha a jelszó tökéletesen igaz, a fegyveres konfliktusoknak semmi közük nem volt a szocializmushoz), a Szovjetunió

szavahihetőségét (milyen jogon hirdeti a be nem avatkozást más országok belügyeibe?), a szovjet hadsereg felszabadító jellegét (az afgán hadjáratban, amely megsegyesítőbb volt a Szovjetunióra, mint Vietnam az Egyesült Államokra – végtére is az utóbbi csak azt tette indokíni agressziójával, ami egy imperialista nagyhatalom részéről természetes –, a szovjet hadsereg nemcsak katonailag, de erkölcsileg is kudarcot vallott, közönséges hatalmi célok eszközévé süllyedt, és annyira lezüllött, hogy nem sokkal később tétlenül nézte a Szovjetunió pusztulását). Az ún. szocialista tábor értelmetlen belső marakodásokra pocsékolta amúgy is szűkös erőforrásait olyan időkben, amikor minden erő egyesítésére lett volna szükség, dezintegrálódott, amikor a feladatok maximális gazdasági, politikai, katonai és ideológiai együttműködést és integrációt követeltek; országai versengtek az imperialista propagandával egymás gyalázásában, aláásva a rendszer hazai és nemzetközi tömegbázisát.

A Szovjetunióval szövetséges Kína lekötötte volna az USA távol-keleti katonai erejének tekintélyes részét; miután a szovjet-kínai szövetség felbomlott, a Szovjetunió magára maradt ebben a térségben a védelem összes terheivel. Egyszerre *három fronton* vonult fel tehát: Nyugaton, a kínai határon és Távol-Keleten. Hadikiadásai most már nemcsak azért kúsztak magasra, mert a tudományos és technikai forradalom korában a fegyverzet állandó korszerűsítése nagyságrendekkel nagyobb összegeket emészt fel, mint azelőtt, hanem – a katonai kalandok költségein túl – a felvonulási terület hatalmas kiterjedése miatt is. (A Római Birodalom többek közt abba rokkant bele, hogy mérhetetlenül megnyúlt határainak katonai biztosítása gazdaságilag kimerítette.) Ami a gazdasági következményeket illeti: működési feltételeitől függően, ugyanaz az ok különbözőképpen fejtheti ki hatását, és ez volt a helyzet a fegyverkezéssel is, amelynek más a hatása ott, ahol az egyensúlyzavarok viszonylagos túltermelésben mutatkoznak meg, mint ott, ahol elsősorban a hiányból, az elégtelen termelésből erednek. Az USA gazdaságának létfeltétele a fegyverkezés: ez az egyik legfőbb eszköz ahhoz, hogy a „főlös” tőkéket visszairányítsák a termelésbe, csökkentsék a munkanélküliséget, pótlólagos vásárlóerőt teremtsenek. Jóllehet a fegyverkezés távlatilag a tőkés gazdaságban is kielezi az ellentmondásokat, rövid távon felélénkítheti az üzletmenetet. A hiánnyal küszködő szovjet gazdaságban viszont a túlméretezett fegyverkezés rövid távon is negatív hatást gyakorolt: erőforrásokat vont ol a polgári termeléstől, fokozta a munkaerőhiányt (a munkanélküliséget a rendszer felszámolta, a munkaerő-tartalékokat pedig átfogó társadalmi reformok és nagyarányú beruházásokat igénylő, széles körű automatizálás nélkül nem lehetett hatékonyan bővíteni), új vásárlóerőt hozott létre, de a kínálatot nem tudta felzárkóztatni hozzá. Az infláció persze mindkét gazdaságban megjelent, ám ez a közös vonás semmit sem változtatott azon, hogy a fegyverkezés rövid távon ellentétesen hat a tőke, a munkaerő és az árutömeg „főlös” bősége, vagy mindezeknek a hiánya esetén.

A háromfrontos fegyverkezés hatására erősen lelassult a szovjet növekedési ütem, és nőtt a gazdasági elmaradás az Egyesült Államoktól: a '70-es évek vége felé a nemzeti össztermék az észak-amerikainak csupán 35-40 százalékát tette ki, noha tíz-tizenöt évvel azelőtt meghaladta a 60 'Százalékot. A Szovjetunió bel- és külpolitikai tekintélyét megtépázta a nagyralátó gazdasági programok kudarca, az irányítási módszerek bürokratizmusa, az 1956-os magyarországi események után a '68-as csehszlovákiai bevonulás – amely megakadályozta ugyan a kapitalizmus restaurációját, de a társadalmi ellentmondásokat távolról sem oldotta meg –, majd az elhúzódó afganisztáni kaland, az azt kísérő féktelen, világméretű szovjet- és kommunistaellenes propagandahadjárattal; végül tetézte mindezt a „fejlett szocializmusról” szóló ostoba frázispufogtatás és a személyiség nélkül űzött személyi kultusz. Fokozódott a tömegek kiábrándultsága, politikai passzivitása és a munkában tanúsított érdektelensége – az osztályharcnak a géprombolással rokon, anarchisztikus formája –, a másik oldalon

pedig, éppen a tömegek passzivitása miatt, a bürokratizmus, a kiváltságos rétegek kaszttá merevedése; és a két folyamat egymást gyorsította. A tőkés világ kommunista pártjai nem hivatkozhattak többé a Szovjetunióra mint példára; válságba kerülve, egy részük az „eurokommunizmusban”, a szociáldemokratizmus új változatában kereste a kiutat, elhatárolódva az ún. „létező szocializmustól”, és a Szovjetunió, amely világháborús győzelmével nem is olyan régen kitört az elszigeteltségből, ismét a teljes elszigetelődés felé haladt (miközben Kína nyugati nyitással ütött rést a Szovjetunió által köréje szervezett ostromgyűrűn, de saját szocializmusán is). Az imperializmustól szorongatott szovjet rendszer *nem támaszkodhatott többé a világ dolgozóinak segítségére, mint az intervenciós háborúk idején, belső tömegbázisa is megingott.* Ahhoz, hogy visszaszerezze a tömegek bizalmát, politikát kellett volna változtatnia. A Brezsnyev-csoport ehelyett fokozott fegyverkezéssel, *katonai erőegyensúly vagy erőfölény révén* akarta megelőzni az agressziót, *egyenlőtlen versenybe bocsátkozva a gazdasági potenciáljuk tekintetében ötször vagy hatszor erősebb nyugati hatalmakkal.* Közlünk erről néhány összehasonlító adatot. ^[149]

1973-ban az USA 1054, a Szovjetunió 1550 földi indítású, 8-12000 km hatótávolságú rakétával rendelkezett; a rakétahordozó tengeralattjárók száma 41, illetve 65, a nehézbombázóké – itt az USA van nagy fölényben –, 400, illetve 170.

A haditengerészeti erőviszonyok 1975-ben, darabszámban:

	USA	Szovjetunió
cirkáló	14	16
romboló	134	105
tengeralattjáró	125	412
ebből atommeghajtású	107	131
repülőgép- és helikopterhordozó	28	2

A Szovjetunió rendszerbe állított:

a '70-es években 2, egyenként 18 000 tonna vízkiszorítású helikopterhordozót;

a '80-as években 2 Kijev-osztályú, egyenként 19 000 tonna vízkiszorítású repülőgép-hordozót; 2 Tbiliszi-osztályú, egyenként 70 000 tonna vízkiszorítású repülőgép-hordozót;

a '70-es és '80-as években kb. 4, NATO-kódnevén Typhoon-osztályú nukleáris tengeralattjárót, egyenként 30 000 tonna vízkiszorítással (!), mindegyikük kb. 38-40 több robbanófejes rakétát hordoz. (A legnagyobb USA-tengeralattjáró, az Ohio-osztályú, 19 000 tonnás, 24 Trident-rakétát hordoz, és a jelzett időszakban 4 volt ebből a típusból rendszerbe állítva.)

A Szovjetunió ezenkívül rendszerbe állította a világ legnagyobb légpárnás kételtű járművét (Pomornyik-osztály), amely 100 tonna hasznos terhet tud szállítani.

1977–78-ban az USA 35, a Szovjetunió 173 katonai és polgári célú üreszközt bocsátott fel. Megoszlásuk rendeltetés szerint:

	USA	Szovjetunió
fotó felderítés	5	68
elektronikus felderítés	1	7

tengeralattjáró	125	412
távközlési kapcsolat	10	58 stb.

Néhány adat arról, hogy milyenek voltak az európai erőviszonyok 1978 decemberében a két katonai tömb között (tehát egyfelől az USA Európában állomásozó erőit is magába foglaló NATO, valamint Franciaország és Spanyolország, másfelől a Szovjetunió az Uraitól nyugatra eső katonai körzetei és a Varsói Szerződés országai között):

	nyugati tömb	keleti tömb
személyi állomány	4,5 millió	6 millió
repülőgépek	3700	7465
harci helikopterek	1530	2385
harckocsik	22 200	54 300
páncélozott járművek	46 240	129 900

Végül az egy lakosra jutó katonai kiadások alakulása 1976 és 1979 között a londoni Nemzetközi Stratégiai Kutatóintézet (International Institute of Strategic Studies) adatai szerint, USA- dollárban:

	1976	1977	1978	1979
USA	423	465	281	520
Szovjetunió	492	308	574	?

Az adatokból kitűnik, hogy katonai ütőerejét tekintve a Szovjetunió többnyire egyensúlyban, sőt sok területen fölényben volt az USA-val szemben, a hagyományos fegyverzet terén pedig a keleti tömb a nyugati tömb európai erőivel szemben. Ezért azonban nagy árat kellett fizetni: a Szovjetunió katonai kiadásai kb. a '70-es évek közepétől abszolút számokban is meghaladták az Egyesült Államok hasonló kiadásait, és a társadalmi össztermék 14-16 százalékát tették ki, mialatt az észak-amerikaiak a maguk két és félszer nagyobb társadalmi össztermékéből csak 7 százalékot költöttek erre a célra (és még ez a kisebb hányad is krónikus zavarokat okozott a Szovjetunióénál sokkal erősebb gazdaságukban). A probléma elvi megvilágítására idézünk egy részletet Sztálinnak a „Pravda” részére adott 1951-es interjújából, „...egyetlen állam sem, a szovjet állam sem képes teljes erővel kifejleszteni polgári szükségletekre dolgozó iparát, nem képes olyan nagy építkezéseket kezdeni, mint a volgai, dnyeperi, amudarjai vízierőművek, amelyekhez több tízmilliárdos költségvetési kiadások szükségesek, nem képes a közszükségleti cikkek rendszeres árleszállításának politikáját folytatni, amihez szintén a költségvetési kiadások tízmilliárdjai szükségesek, nem képes százmilliárdokat befektetni a német megszállók által szétrombolt népgazdaság helyreállításába, és ezzel együtt, ezzel egyidejűleg még meg is sokszorozni fegyveres erőit, még ki is bővíteni hadiiparát. Nem nehéz megérteni, hogy ilyen esztelen politika az államot csődbe juttatná.” Anglia és az Egyesült Államok tapasztalata is azt mutatja, „hogy az ország fegyveres erőinek megsokszorozása és a fegyverkezési hajsza a hadiipar kibővítésére, a nagyszabású polgári építkezések megszüntetésére, az adók emelésére, a közszükségleti cikkek árának emelésére vezet. Világos, hogy ha a Szovjetunió nem csökkenti, hanem ellenkezőleg, bővíti polgári szükségletekre dolgozó iparát, fokozza az új, hatalmas vízierőművek és öntözőrendszerek építését, nem szünteti

meg, hanem ellenkezőleg, folytatja az árleszállítás politikáját, akkor nem duzzaszthatja fel ezzel egyidejűleg a hadiiparát, nem sokszorozhatja meg fegyveres erőit a csődbejutás kockázata nélkül.” [150]

Miután a brezsnyevi vezetés nem vette figyelembe az itt vázolt összefüggéseket, a szovjet társadalomban veszélyes spirálmozgás alakult ki: *minél nagyobb erőforrásokat vont el a fegyverkezés a polgári termeléstől, annál inkább apadt a rendszer tömegbázisa és nemzetközi tekintélye, ennek elapadása pedig, tehát a növekvő politikai gyengeség, nem hagyott más lehetőséget az agresszió megelőzésére, mint a katonai eszközöket, a fokozottabb fegyverkezést.* Növekedtek az ellátási zavarok, enyhítésükre a szovjet kormány a '70-es években jelentős forrásokat csoportosított át a termelőeszközöket gyártó iparból a könnyűiparba, a mezőgazdaságba és – főleg az 1979-es rossz termés után – a lakossági fogyasztást szolgáló import bővítésére. Ám a pillanatnyi fájdalomcsillapításon túl, a hatás éppen az ellenkezője volt a szándékoltak. A felhalmozás rovására történt átcsoportosítások tágították a technológiai rést a szovjet és a nyugati ipar között, tovább fékeztek az amúgy is lassuló növekedést, ezzel pedig *aláásták az életszínvonal tartós javításának alapjait, és végeredményben az ország védelmi képességét is.* Meg kell itt állnunk egy kicsit, mert fontos kérdésről, az ún. „konszenzus” politikájáról van szó, amelynek csődjét a Szovjetunió három szövetségese, az NDK, Lengyelország és Magyarország példázta a legszemléletesebben.

A Szovjetunióból kiinduló gazdasági dezintegráció, a tervek gyakori és hirtelen módosítása, a közös érdekeken felülkerekedő nacionalizmus kizárta a KGST-országok szorosabb együttműködését, *a felzárkózás alapfeltételét.* Ezekben az országokban a gazdasági nehézségekkel együtt nőtt a lakosság elégedetlensége, kedvező talajt teremtve a „nyugati életformát” feldicsérő propagandának, amelyet összehangoltan folytatott az imperializmus elektronikus sajtója és a hazai ellenzék. Az NDK-ban bonyolította a helyzetet Brezsnyevék politikai beavatkozása – Ulbricht 1971 májusában „önként” lemondott pártvezetői tisztéről [151] –, valamint a szovjet nyersanyagszállítások csökkentése, különösen az olajé. Romlottak a világpiaci cserearányok is, emelkedett az NDK számára nélkülözhetetlen importcikkék ára, süllyedt az exportcikkéké. Világossá vált, hogy a meghirdetett programot, „a gazdaságpolitika és a szociálpolitika egyesítését” nem lehet megvalósítani: *vagy a beruházásokat kell csökkenteni, vagy a szociális kiadásokat.* Az utóbbi azt jelentette volna, hogy a kormány ígérete ellenére emelik a közszükségleti cikkek árát, a lakbéreket, a közlekedési díjakat. A politikai vezetés nem merte ezt vállalni: az 1953-as berlini, az 1956-os magyarországi és az 1970-es lengyel események tiltó jelként álltak előtte, és arra készítették, hogy Inkább a felhalmozási rátát csökkentse. Emiatt azután az ország egyre inkább elmaradt a tőkés világ ipari államaitól, különösen a szomszédos NSZK-tól – amelynek vonzereje rohamosan nőtt a keletnémetek szemében –, gazdasága fokról fokra vesztett exportképességéből, és a nyugati hitelezők függőségébe került. (Az NDK adóssága 1981 végén 14,2 milliárd dollárra rúgott.) [152]

Lengyelországban hasonló folyamat játszódott le. 1970 decemberében Gomulkát megbuktatta a népi ellenállás, Gierke lépett a helyébe a Lengyel Egyesült Munkáspárt első titkáraként. „Aktív hitelpolitikát” kezdeményezett, elfogadva a felajánlott nyugati kölcsönöket anélkül, hogy az addigi politikai irányvonalon lényegesen módosított volna. Lengyelország tíz év alatt több mint 25 milliárd dollár adósságot halmozott fel; az életszínvonal romlott, amikor pedig a kormány a költségvetési hiány mérséklésére a húsának emelését tervezte, a katolikus egyház által befolyásolt új szakszervezet, a Szolidaritás, általános sztrájkot hirdetett, és a rendszert a bukás szélére sodorta. – A dilemma ugyanaz volt Magyarországon is: változatlan ütemű felhalmozás csökkenő

életszínvonallal, vagy viszonylag stabil életszínvonal csökkenő felhalmozással. Kádár kormánya már 1968-ban – az ún. szocialista táborban elsőként – restaurációs irányzatú reformok útján próbálta a dilemmát feloldani. [153] A súlyos zavarokat előidéző reformok végrehajtását később ugyan felfüggesztették, de a '70-es évek olajár-robbanásai és az ország rovására bekövetkezett világpiaci cserearány-változások újabb feszültségeket idéztek elő, és a kormányzat a „konszenzushoz” szükséges életszínvonal megőrzése végett nyugati hitelekhez folyamodott. A kamat- és tőketörlesztési kötelezettségek miatt tovább estek a beruházások, felduzzadt a gazdaságtalan export, megrögződött a bajok kiváltó oka, az elavult gazdasági szerkezet. Hamarosan kattant az adósságcsapda, új hitelek felvétele nélkül már a kamatokat sem lehetett fizetni. Az ország a Nemzetközi Valutaalap és a nyugati tőke kezére került, a rendszer negyedik sebességgel rohogott a szakadék felé. [154]

Románia, egyike a kevés országnak, amely kivergődött az adósságcsapdából, azt bizonyítja példájával, hogy nemcsak az elvtelen „konszenzus” vezethet bukáshoz, hanem formai ellentéte, „a csavarok megszorítása” is. A bukás közvetlen oka mindentűnt a *belső restaurációs tevékenység* volt, ez pedig *törvénytörően kibontakozik, ha a magát szocialistának minősítő rendszer a tömegekkel való összeforrottság híján akár megvásárolt „konszenzussal”, akár „a csavarok megszorításával” próbálja stabilitását biztosítani.*

A Szovjetunió, elsősorban hatalmas természeti kincsei és nagyarányú olajexportja jóvoltából, egyelőre elkerülte az adósságcsapdát. (Nyugati adóssága, amely 1981-ben 20,9 milliárd dollár volt – egy főre számolva nem jelentős összeg –, 1984 végén 4,2 milliárdra apadt.) Az első árrobbanás utáni évtizedben az ország becslések szerint mintegy 350 milliárd dollár olajprofitra tett szert, többek közt ezért folyhatott Brezsnyev idején egy darabig párhuzamosan a fegyverkezés és a „konszenzus”-politika. (Oroszországban sokan mint „aranykorra” emlékeznek ma vissza a brezsnyevi időkre, ahogy Magyarországon a Kádár-korszakra. A *jelenlegi* állapotokhoz képest ebben a nosztalgiában tulajdonképpen nincs is túlzás.) Az erőltetett olajexport azonban rablógazdálkodáson alapult; a viszonylag könnyen kitermelhető készletek hamar kimerültek, a berendezések leromlottak, az export túlságosan az olajra épült, miközben a világpiaci kereslet az energiatakarékos technológiák terjedése miatt csökkent. A gazdaság, ahogy már korábban is utaltunk rá, ördögi körben forgott: a fegyverkezés és a „konszenzus”-politika elszívta a tudományos és technikai forradalom által megkövetelt szerkezeti korszerűsítés eszközeit, a korszerűsítés elmaradása pedig következetesen rombolta a fegyverkezés és a „konszenzus”-politika anyagi bázisát, erősítette a hiányból fakadó és azt szüntelenül újratermelő bürokratizmust, korrupciót és maffiákat. A kormányzat elrendelte ugyan, hogy a hadiipar fordítsa kapacitásainak meghatározott hányadát közszükségleti cikkek gyártására, de a gazdaság problémája ezzel nem oldódott meg, a növekedés lefékeződését és a technológiai rés tágulását nem sikerült megakadályozni. *A termelőerők és a termelési viszonyok ellentmondása fokról fokra gazdasági, politikai és ideológiai válsággá, a szovjet rendszer általános szerkezeti válságává érlelődött.*

A veszélyek tudatában a szovjet vezetőség a fegyverkezéssel egyidejűleg ennek ellentétét, az „enyhülést” is szorgalmazta. A Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testülete 1969. márciusi budapesti ülésén felhívást tett közzé, európai értekezletet javasolva a biztonsági kérdések megtárgyalására; maga az értekezlet hat évvel később, 1975 nyarán ült össze Helsinkiben az európai országok és az Egyesült Államok részvételével, és olyan dokumentummal zárult, amely a különböző társadalmi berendezkedésű országok gazdasági és kulturális kapcsolatainak kiszélesítését, egymás iránti kölcsönös bizalmuk megalapozását, a biztonságukat érintő kérdések tárgyalások útján való rendezését irányozta elő. Az imperialista államok természetesen nem azért

egyeztek bele az alkuba, mert egyik napról a másikra kezesbáránnyá változtak. Brzezinski még a Varsói Szerződés budapesti felhívása előtt, 1965-ben javasolta, hogy a „nyugati demokráciák” a gazdasági és kulturális kapcsolatok bővítése révén szerezzenek ideológiai befolyást a keleti tömb országaiban, és készítsék elő ily módon a térség politikai befolyásolását. Az „enyhülés” politikája tehát, bármilyen vonzónak látszhat is „elvileg”, *nem ítéhető meg önmagában, a körülményektől elvonatkoztatva: mindkét fél saját érdekeit kívánta érvényesíteni általa, és az erőviszonyoktól függött, hogy ez melyiküknek és milyen mértékben sikerül.* Mivel a Szovjetunió és európai szövetségesei alig vagy egyáltalán nem gyakoroltak már ebben az időben gazdasági, politikai és ideológiai vonzerőt a nyugati tömegekre, a Nyugat felszíni csillogása és látszólagos demokráciája viszont, különösen a propaganda hazug megvilágításában, egyre vonzóbbnak tűnt fel a szovjet tömb csírázó burzsoáziája, jelentős értelmiségi rétegei és kiábrándult tömegei előtt, az „enyhülés” igencsak féloldalasan, az imperializmus szándékainak megfelelően hatott: meggyökereztetten a keleti tömb országaiban a nyugatimádatot, a burzsoá eszmevilágot, disszidálási hullámokat indított el, és a hrucsovi értelmezésű „békés együttélés” közvetlen folytatásaként *éppúgy az összeomlás felé vezetett, mint formai ellentéte, a túlméretezett fegyverkezés.*

4. KÉT STRATÉGIA

Ebben az időben egy másfajta stratégia is érvényesült, a népek gyakorlatában és az elméletben egyaránt: a felszabadító harcok és függetlenségi háborúk stratégiája.

Miután 1949. október elsején kikiáltották a Kínai Népköztársaságot, a népek egész sora kergette el elnyomóit, és vívta ki vagy védte meg hazája függetlenségét. Vietnam a japánok kitakarodása után két nagyhatalmat győzött le: a franciát és az észak-amerikaiakat; a szövetséges indokínai népek szintén elűzték a gyarmatosítókat és bábjaikat. Indonézia már korábban, 1949 decemberében véget vetett a holland gyarmati uralomnak; Algériát, amely óriási véráldozatok árán rázta le francia urait, De Gaulle 1962-ben ismerte el független államnak. Az amerikai kontinensen 1959. január elsején született meg a győztes kubai forradalomból az első szabad ország, amely azután a világ különböző pontjain fellángoló szabadságharcok legkövetkezetesebb támaszává lett. A '60-as és '70-es években sok gyarmati és félgyarmati országban folytak ilyen harcok, és tekintélyes részük *győzelemmel, az önálló államiság elnyerésével végződött.* Ez történt az egykori portugál gyarmatokon: Angolában, Mozambikban, Bissau-Guineában, a Zöldfok-szigeteken, Sáo Tóme és Príncipe szigetén; sőt, a gerillamozgalomból kifejlődött népi felkelő hadseregek csapásai az „anyaországban” is megrendítették a rendszert, hozzájárultak a portugál fasiszta katonai diktatúra 1974. áprilisi megdöntéséhez. Forrongott ezekben az években Latin-Amerika: a déli kontinensen gerillaharcok színtere volt Peru, Paraguay, Ecuador, Kolumbia, Venezuela és Bolívia (Che halála után is!), Brazíliában városi gerilla szerveződött, Uruguay tupamarói nehéz helyzetbe hozták akcióikkal az USA-barát kormányt. Közép-Amerika földjén a guatemalai nép az 1954-es észak-amerikai beavatkozás után több évtizedes gerillaháborút viselt rabtartói ellen, akik egész indián falvakat és zónákat semmisítettek meg; Salvadorban a Farabundo Marti nevet viselő nemzeti front jelentős területet szabadított fel; Nicaraguában véres kudarcok után előretört a sandinista mozgalom, és 1979 júliusában létrehozta, ha csak átmeneti időre is, Amerika második szabad országát. A helyi oligarchák és jenki „tanácsadók” tüzzel-vassal üldözték a felszabadítókat, vietnami és algériai recept szerint falvakat bombáztak és égettek fel,

gyötörték a polgári lakosságot, megkínózták, megcsönkítették és megölték a foglyokat, időnként pedig a népek egymásra uszításával, barbár nacionalizmust szítva osztozkodtak az érdekszférákon vagy vezették le ideiglenesen a társadalmi feszültségeket. (Példa az utóbbira a Salvador és Honduras közötti 1969-es „futballháború”, amelynek valódi hátterét az Hondurasban élő salvadori telepések elűzése és a két ország oligarcha-családjainak érdekellentétei alkották.) Egyszerre három kontinensen folytak tehát a felszabadító harcok az USA vezette nemzetközi imperializmus és helyi ügynökségei ellen, ha nem is belső ellentmondások nélkül, de gyakran – mint a palesztin ellenállás esetében – a leghevesebb formákat öltve. Ezt az Ázsia, Afrika és Amerika térségeire kiterjedő, sőt Európára is átcsapó forradalmi mozgást tükrözik és dolgozzák fel elméletileg Che Guevarának túlnyomóan Latin-Amerikára vonatkozó, de a lényegét tekintve globális világstratégiává általánosítható írásai, amelyek számos pontban érintkeznek a kínai forradalmárok hasonló tárgyú elgondolásaival.

Milyen közös vonások jellemzik Latin-Amerika országait? Történelmileg az első a *félfeudális nagybirtokrendszer*, amelyet a 19. sz. függetlenségi háborúi sehol sem számoltak fel. A nagybirtokos osztály szövetségre lép a *monopóliumokkal* és a *külföldi imperialista hatalmakkal* – másképp nem maradhatna fenn és a reakciós osztályszövetség konzerválja a földtulajdon-viszonyokat. A fejlődés eltorzul: veszélyes specializálódás jön létre a nyersanyag-termelésben, a szemérmesen „fejlődőknek” nevezett országok valójában gyarmati, félgyarmati vagy függő, *egytermékű* és *egyipiacú* országok. „Egyetlen termék, amelynek eladása egyetlen piactól függ, diktálja és rögzíti a feltételeket – íme az imperialista gazdasági uralom nagy formulája, amely párosul az »oszd meg és uralkodj« régi és örökifjú római jelszavával” – írja Guevara. ^[155] A gazdasági elmaradottság következtében *alacsonyak a bérek, magas a munkanélküliség*, ez pedig rögzíti saját okát, az elmaradottságot. Az „oszd meg és uralkodj” jelszó éppen azért alkalmazható sikeresen, mert a társadalmi feszültségek rendkívül kedvezőek a valódi érdekeket elhomályosító, különérdekekből fakadó indulatok, főként az esztelen nacionalizmus lángra lobbantására. „Országaink néha olyan háborúk színterei voltak, amelyeket a befolyási övezetekért viszálykodó különböző nemzetiségű monopóliumok provokáltak”: a ’30-as évek első felének Chaco-háborúja pl. az angol–holland érdekeltségű Shell és az észak-amerikai Standard Oil harca volt az olajmezőkért. „Ebben a négyéves véres háborúban Bolívia és Paraguay a chacói erdőségben veszítette el fiatalsága legjavát.” Hasonló példa a Standard Oil-t képviselő Peru rablőháborúja a Shell befolyása alatt álló Ecuador ellen egy földdarabért, a United Fruit által szított háborúk sora Közép-Amerikában a banántermő területekért, vagy az angol tőkésektől támogatott Chile háborúja Bolívia és Peru ellen a salétrom-lelőhelyekért, mielőtt felfedezték volna a nitrátok szintetikus előállítását. ^[156] Mindezeknek a tényezőknek az együttes hatására alakul ki „az amerikai népek közös nevezője a Rio Bravótól a Déli Sarkig. Ez a közös nevező, amelyet nagybetűvel kell írunk, s amely elemzési alapul szolgál mindenkinek, aki ezekről a társadalmi jelenségekről gondolkodik, A NÉP ÉHSÉGE.” ^[157] Éhség, nyomorúság, tudatlanság mindenütt; Paraguayban rendszereznek a járványok, pusztít a lepra; Peruban a birtokokat a feudális úrnak munkakötelezettséggel tartozó, jobbágysorban élő bennszülött indián munkásokkal együtt adják-veszik, így is hirdetik az újságok; „olyan nyomorúságos állapot ez, amelyet senki el nem tud képzelni, aki nem járt ebben a zónában.” ^[158] Éhség, elnyomás és a gyűlölet új meg új hulláma az elnyomással szemben – „a harc objektív feltételei adva vannak.” ^[159]

Milyen harcról van szó? Elsősorban antifeudális, imperialista-ellenes harcról. Ezt a harcot – írja Che 1962 őszén – „Latin-Amerika jelenlegi körülményei között a nemzeti

burzsoázia nem kezdheti meg. A tapasztalat bizonyítja, hogy nemzeteinknek ez az osztálya, még ha érdekei ellentétesek is a jenki imperializmus érdekeivel, képtelen az imperializmussal szembeszállni, mert megbénítja a félelem a társadalmi forradalomtól, megriasztja a kizsákmányolt tömegek moraja.” Gyökeres változások tehát nem lehetségesek *szocialista jellegű államhatalom* nélkül. Megvalósítható-e ilyen hatalom békés úton? „Kereken válaszolunk: az esetek nagy többségében nem. A legtöbb, ami elérhető, a hatalom burzsoá felépítményének formális megragadása, annak a kormánynak pedig, amelyik a fennálló polgári törvényesség kereteiben formálisan hatalomra jut, a szocializmusba való átmenetért a leghevesebb harcot kell majd vívnia mindazok ellen, akik így vagy úgy meg akarják akasztani előrehaladását új társadalmi struktúrák felé.” [160]

Guevara véleménye azonos Fidel Castróéval, aki 1962 februárjában így nyilatkozott: „Nem jogos és nem is helyes azzal a hiú és elandalító illúzióval áztatni a népeket, hogy az uralkodó osztályoktól, amelyek elsáncolták magukat a legfontosabb hivatalokban, amelyek kezükben tartják az oktatás és a nagy információs médiumok monopóliumát, amelyek kimeríthetetlen gazdasági forrásokkal rendelkeznek – azzal áztatni a népeket, hogy legális utakon, amelyek nem léteznek, és soha nem is léteztek, elragadhatják ezektől az osztályoktól a hatalmat, melyet az oligarchiák és a monopóliumok tüzzel-vassal, rendőrségeik és hadseregeik erejével fognak védelmezni.” Egy évvel később egy beszédében Castro kijelentette: „Mi nem tagadjuk a békés átmenet lehetőségét, noha még várjuk ennek az első példáját, de csak azért nem tagadjuk, mert nem vagyunk dogmatikusok.” A Latin-Amerikai Szolidaritási Szervezet (OLAS) 1967 nyarán tartott havannai alakuló értekezlete határozatban szögezte le: „A fegyveres forradalmi harc a forradalom fő vonala Latin-Amrikában. Minden más harci formának szolgálnia kell, nem pedig hátráltatnia a fő vonal, a fegyveres harc fejlődését.” [161]

Az állásfoglalás motivációját aláhúzzák Che jellemzései a polgári parlamentarizmusról és demokráciáról. „Nem szabad megengednünk, hogy a demokrácia szó, amely apologetikus használatban a kizsákmányoló osztályok diktatúráját jelenti, elveszítse fogalmi mélységét, és egyet jelentsen az állampolgárnak juttatott többé vagy kevésbé kedvező szabadságjogokkal. Pusztán bizonyos polgári legalitás helyreállításáért harcolni anélkül, hogy felvetnénk a forradalmi hatalom problémáját, annyi, mint azért harcolni, hogy visszatérjünk az uralkodó osztályok által előre meghatározott diktatórikus rendhez; annyi, mint azért harcolni, hogy a gályarab lábbilincsén kisebb súlyú legyen a golyó.” [162] Nem is reális az ilyen célkitűzés. „A jenkek be fognak avatkozni minden erővel, pusztító fegyvereikkel büntetik az ellenállást, nem engedik megszilárdulni a forradalmi hatalmat, igyekeznek megosztani a forradalmi erőket, megfojtani gazdaságilag az új államot.” Nincs más lehetőség, mint az elnyomó erők egysége ellen felvonultatni a népi erők egységét. Ezzel a stratégiával és taktikával „néhány korlátolt formulát állítanak szembe: csekély jelentőségű választási küzdelmek, némi választási előrehaladás itt vagy ott; két képviselő, egy szenátor, négy polgármesterség; nagy népi tüntetés, amelyet lövésekkel oszlatnak szét; egy választás, amelyet kevesebb szavazattal vesztenek el, mint az előzőt; egy győztes sztrájk és tíz vesztes; egy lépés előre, tíz hátra; egy győzelem az egyik szektorban, tíz vereség a másikon. És egy adott pillanatban megváltoznak a játékszabályok, és mindent előlről kell kezdeni.” „A reakció intelligenciájára vall, hogy sikerült ezeket a minimális védelmi pozíciókat osztályellensége alapvető céljává tennie.” „Ahol ilyen súlyos tévedések fordulnak elő, ott a nép tömegei évről évre olyan hódításokért bocsátkoznak harcra, amelyek óriási áldozatokba kerülnek, és nincs a legcsekélyebb értékük sem. Kis dombocskák ezek, amelyeket tűz alatt tart az ellenséges tüzéség. Parlament-dombocska, legalitás-dombocska, a legális gazdasági sztrájk dombocskája, béremelés-

dombocska, a burzsoá alkotmány dombocskája, egy népi hős kiszabadításának dombocskája ... És ami a legrosszabb, ezeknek a pozícióknak a megszerzéséért be kell kapcsolódnia a burzsoá állam politikai játékába, s hogy elnyerjük az engedélyét a részvételhez ebben a veszélyes játékban, bizonyítani kell, hogy jók vagyunk, nem vagyunk veszélyesek, nem fogunk laktanyákat megtámadni, se vonatokat, nem pusztítunk el hidakat, nem szorongatjuk meg a kopókat, sem a kínvallatókat, nem megyünk fel a hegyekbe, nem mondjuk ki erősen és elszántan Amerika egyetlen, hatalmas fogadalmát: azt, hogy a végsőig harcol felszabadulásáért.” [163]

Milyen erők fognak részt venni a harcban? „Országainkban az ipar fejletlensége feudális jellegű agrárviszonyokkal párosul. Ezért, bármily nehezen elviselhetők is a városi munkások életkörülményei, a falusi lakosság az elnyomás és kizsákmányolás még szörnyűbb viszonyai között él; és kivételes esetektől eltekintve, a latin-amerikai népesség abszolút többségét alkotja, aránya néhol meghaladja a 70 százalékot. ... ez a nagy tömeg a legnyomorúságosabb bérből napszámosként tengődik a birtokokon, vagy a kizsákmányolás olyan feltételei mellett műveli a földet, hogy csak irigyelheti a középkort. Ezek a körülmények határozzák meg azt, hogy Latin-Amerikában a szegény falusi népesség hatalmas potenciális forradalmi erőt alkot.” „De a parasztság olyan osztály, melynek a rákényszerített műveletlenség és az elszigetelt életmód miatt szüksége van rá, hogy forradalmi és politikai irányítást kapjon a munkásosztálytól és a forradalmi értelmiségtől – enélkül, önmagában, nem lenne képes harcba szállni, és kivívni a győzelmet.” [164] A paraszt látóhatárát lezárja a telekkönyv; „azért harcol, mert földet akar, magának, fiainak, hogy megművelje, hogy eladja, hogy a munkájából meggazdagodjon.” Kispolgári természete ellenére azonban hamar megérti, hogy földéhségét nem elégítheti ki a nagybirtokrendszer felszámolása nélkül. „... a latin-amerikai parasztság harca a feudális struktúrák ellen egyre robbanékonyabb”, és találkozik a munkások harcával, akik „támogatják a nagybirtok elleni követeléseket”. „Így a forradalom menete egyesíti a munkásokat és a parasztokat.” „A munkásosztály nagy gondolkodói felfedezték a társadalom törvényeit; ennek az osztálynak az ideológiája alapján fogja kiállítani Amerika paraszti osztálya a jövő nagy felszabadító hadseregét, ahogyan Kubában tette.” [165]

„Amerika ma vulkán” – írta Che Guevara 1962-ben „sok országában elkerülhetetlen a forradalom”, és ez *objektív tény*, „nem függ senkinek az akaratától”. [166] Kérdés, mi a helyzet a forradalomhoz éppoly nélkülözhetetlen *szubjektív* tényezőkkel. Guevara szerint mindenekelőtt két szubjektív tényező játszik szerepet, „kiegészítve és a harc folyamatában elmélyítve egymást: a változás szükségességének tudata, és a bizonyosság, hogy a változás lehetséges.” [167] Élő példája ennek a bizonyosságnak a kubai forradalom, amely *Latin-Amerika szempontjából semmiképpen sem tekinthető kivételesnek, mert a forradalom előtti Kuba társadalmi adottságai lényegileg megegyeztek Latin-Amerika bármely más országának társadalmi adottságaival.* [168]

Guevara három pontban foglalja össze a kubai forradalom legdöntőbb történelmi tanulságait Latin-Amerika forradalmi mozgalmai számára: „1. A népi erők megnyerhetik a háborút a hadsereg ellen. 2. Nem kell mindig megvárni, hogy együtt legyen a forradalom minden feltétele; a felkelő-góc megteremtheti ezeket. 3. Az elmaradott Amerikában a fegyveres harc területe alapvetően a vidék.” „E három pont közül az első kettő a forradalmárok vagy álforradalmárok kvietista magatartását veszi célba, akik azzal a kifogással mentegetik önmagukat és saját tétlenségüket, hogy a hivatásos hadsereg ellen nincs mit tenni; és támadja azokat is, akik ölhetett kézzel várják, hogy mechanikus módon előálljon minden szükséges objektív és szubjektív feltétel, gyorsításukról pedig nem gondoskodnak... Amikor a forradalom feltételeiről beszélünk,

természetesen nem gondolhatjuk, hogy a forradalmi góc valamennyit egyetlen lendülettel megteremtheti. Mindig tekintetbe kell venni, hogy az első góc létrehozásához és megszilárdításához szükség van a feltételek bizonyos minimumára.” „Ahol a kormány, csalással vagy sem, a népi támogatás valamilyen formája révén jutott hatalomra, és megtartja az alkotmányos törvényességnek legalább a látszatát, a gerilla csíráját mindaddig nem lehet kialakítani, amíg ki nem merülnek a polgári harc lehetőségei.” Be kell bizonyosodnia a nép előtt, hogy :a polgári küzdelmek keretében képtelenség érvényt szerezni a társadalmi követeléseknek. Ha a nép tömegei meggyőződnek erről, ha látják, hogy az elnyomó hatalom maga sérti meg saját törvényeit, ellenállásuk egyre határozottabb lesz, és megérlelődnek a feltételek ahhoz a harchoz, amelyet eredendően a hatóságok magatartása provokált. [169]

Az objektív és szubjektív tényezők sajátos dialektikája, valamint az utóbbiakra háruló különleges szerep a latin-amerikai viszonyokból következik, amelyek sokban különböznek az 1917-es oroszországiaktól, és meghatározzák a forradalom általános menetét.

Oroszország a külföldi tőkétől való függősége és gazdasági elmaradottsága ellenére imperialista nagyhatalom volt, a világ ötödik ipari állama, kis létszámú, de koncentrált, jól szervezett munkásosztállyal, erős, forradalmi szellemű pártszervezetekkel a nagyüzemekben és a jórészt parasztokból álló hadseregben; résztvevője egy világháborúnak, amely az uralkodó osztályokat a félf feudális és tőkés elnyomás alatt élő, földéhes parasztok tömeges felfegyverzésére készítette, és egyfelől megkönnyítette a parasztság forradalmasodását, másfelől megakadályozta, hogy az imperialisták, egymással lévén elfoglalva, teljes erejükkel a forradalom ellen forduljanak. (Lásd I/1. fejj.) Mivel a háborút megelégtelt hadsereg tekintélyes része átállt a forradalom oldalára, az ütőképes munkásosztagok mellett az orosz forradalom kezdettől fogva reguláris seregestekre is támaszkodhatott, és a lakosság nagy paraszti túlsúlya ellenére *a városokból, a proletariátus központjaiból kiindulva terjedhetett a vidék felé*; a partizánháború, bár igen jelentős volt, alárendelt szerepet játszott. – Ami Latin-Amerikát illeti, a parasztság itt is a feudális és a kapitalista viszonyok kettős szorításában élő óriási többség, mint Oroszországban volt a forradalom előtt, de az orosz Október sok lényeges társadalmi és történelmi tényezője fejletlen vagy hiányzik. Ebből következik, hogy a forradalom fő tömegeit Latin-Amerikában is a parasztságnak kell alkotnia, mint Oroszországban, de a mozgalom szervezése és menete szükségképpen más formákat ölt.

Minden valódi forradalom elengedhetetlen feltétele, „hogy a népi erők szétverjék, majd megsemmisítsék a hadsereget”. [170] Reguláris hadsereg ellen azonban csak reguláris hadsereg győzhet, ilyenmel pedig a latin-amerikai forradalom eleinte nem rendelkezik, a parasztokból keli megszerveznie. A parasztok bizalmatlanok, félnek, és okkal: a leigázó hatalom nem ismer kíméletet. Bár a nyomorúságból egyedül a forradalom vezetheti ki őket, csatlakozni mégsem fognak hozzá mindaddig, amíg meg nem győződnek róla, hogy a fegyveres forradalmárok képesek vereséget mérni a hatalom zsoldosaira, és földhöz juttatni a rászorulókat. Ezért a harc partizánharcként kezdődik: kicsiny, elszánt csoportok góccokat – támaszpontokat – létesítenek paraszti környezetben, lehetőleg nehezen megközelíthető terepen, onnan csapnak le az ellenségre, támadnak és eltűnnek. „A gerilla, amely a nép defenzív mozgalma egy adott pillanatban, magában hordja és kötelel szakadatlanul kifejleszteni magában az ellenség megtámadásának képességét. Ez a képesség fogja meghatározni a gerillának mint a népi erők katalizátorának jellegét.” [171] A rendkívüli mozgékonytámadó kívánó támadó-képesség révén – ahogy Mao, a kis erőkkel nagy erők ellen vívott harc elméletének klasszikusa és gyakorlatának mestere már 1936-ban kifejtette – a gerilla operatív és taktikai fölényé tudja átalakítani stratégiai hátrányát, kiegyenlítve az ellenség számbeli

és technikai fölényét. A számszerűségi arányok egyébként sem pusztán a harcoló felek létszámától függnék. „... a gerilla – mondja Guevara – a tömegek harca, a nép harca: a gerilla mint fegyveres mag a nép harcoló élcsapata, nagy ereje a lakosság tömegében gyökerezik. Nem szabad a gerillát számszerűen kisebbnek gondolni a hadseregnél, amely ellen harcol, még ha tűzereje kisebb is.” [172] A számbeli hátrányt kiegyenlítheti a lakosság támogatása, a technikait a különleges harcmodor. „A konvencionális háborúra szervezett és felszerelt hadseregek, amelyek fenntartják erejükkel a kizsákmányoló osztályok hatalmát, teljességgel tehetetlenek, ha a parasztok irreguláris harcával kell a parasztok természetes közegében szembenézniük; tíz ember elvesztésével fizetnek minden egyes elesett forradalmi harcosért, és gyorsan demoralizálódnak, amikor egy láthatatlan ellenséggel kell szembeszállniuk, aki nem ad nekik alkalmat arra, hogy hasznát vegyék akadémiai taktikáiknak és hetvenkedő harciasságuknak, melyet olyannyira fitogtatnak a városokban a munkások és diákok megfélemlítésére.” [173] A kis helyi győzelmekkel szerzett tekintély teremti meg a feltételeket a parasztok csatlakozásához, idővel pedig a konvencionális háborúra való szükségszerű áttéréshez. A gerillaharc ugyanis „önmagában nem vezethet győzelemre”: fejlődnie és szélesednie kell, „amíg az állandóan növekvő gerillahadsereg fel nem veszi egy reguláris hadsereg jellegzetességeit. Ebben a pillanatban készen lesz rá, hogy döntő csapásokat mérjen az ellenségre, és megszerezze a győzelmet. Ezt mindig egy reguláris hadsereg vívja ki, még ha eredetileg gerilla-hadsereg volt is.” [174]

A fegyveres harc „nehéz választás” – írja Guevara –, a gerillaháború lassú, elhúzódó folyamat, amelyben a legnagyobb gondokat nem is annyira az ellenséges hadsereg okozza, mint inkább az éghajlat, a víz-, élelmiszer- és gyógyszerhiány, a parasztok meggyőzése, a politikai harc azért, hogy tömegeik csatlakozzanak a népi mozgalomhoz. Megsokszorozza a nehézségeket az USA-beavatkozás (Venezuelában az olajért, másutt más természeti kincsekért, és mindenütt a népellenes hatalom fenntartásáért), a diktatúrák terrorja a polgári lakosság megbénítására és az alávaló propaganda, amely saját érdekeik ellen bujtogatja az elmaradott tömegeket (mint Bolíviában történt, ahol az ónbányák államosítását bejelentő és a népi követelések teljesítését ígérő Viharod őrnagyot, az USA-ellenes kormány fejét, lámpavasra akasztották a fölheccelt tüntetők). [175] Az USA és a „nemzeti” diktatúrák tanultak a kubai leckéből, ezért „bármily kemény volt is a kubai felszabadító háború két éve a maga szakadatlan harcaival, veszélyeivel és bizonytalanságaival, mérhetetlenül keményebbek lesznek azok az ütközetek, amelyek Latin-Amerika más pontjain várnak a népre”. [176] Minden forradalmi megmozdulás nyomán kegyetlen megtorlás várható. „Még sincs más alternatíva, mint a halál vagy a győzelem, olyan pillanatokban, amikor a halál ezerszeresen jelenvaló fogalom, a győzelem pedig mítosz, amelyről csak a forradalmár álmodik.” [177]

Aligha szorul magyarázatra, miért emeli ki Guevara a szubjektív tényezők közül különös nyomatékkal az *erkölcsi és eszmei szilárdságot*. „Nem számít, mi lesz a mai harcok eredménye. A végső eredmény szempontjából nem számít, ha egyik vagy másik mozgalom átmenetileg vereséget szenved. A döntő a napról napra érlelődő elhatározás; a forradalmi változás szükségességének tudata, lehetőségének bizonyossága.” „... könyörtelenül halált osztani az elnyomóra, és fogadni a halált forradalmi becsülettel – ez az, ami számít.” „... a harcnak ez a típusa alkalmat ad számunkra, hogy forradalmárrá váljunk, ami a legmagasabb rangja az emberi nemnek.” [178] (Aki méltó erre a rangra, a hatalom kivívása után sem tűrheti el az erkölcsi lazulást. 1962 májusában Guevara, a kubai állambiztonsági szervek munkatársai előtt tartott előadásában, felháborodva ítélte el a forradalmi erkölcs megsértését e szervek részéről,

a néptől idegen módszerek alkalmazását, a hatalmi pozícióval való visszaéléseket. „Ellenforradalmi mindaz, ami sérti a forradalmi erkölcsöt, ezt ne felejtsek. Ellenforradalmár az, aki harcol a forradalom ellen, de ellenforradalmár az az úr is, aki befolyásával élve, szerez egy házat, aztán szerez két kocsit, ... végül megvan mindene, amihez a nép nem jut hozzá ... Ellenforradalmár az, aki összeköttetéseit saját személyes előnyére vagy barátai előnyére használja fel – ellenforradalmár, akit üldözni kell haraggal, üldözni és megsemmisíteni. Az opportunizmus a forradalom ellensége, és mindenütt virágzik, ahol nincs népi ellenőrzés ... Mindazok, akik forradalomról beszélve, megsértik a forradalmi erkölcsöt, nemcsak potenciális árulói a forradalomnak, hanem ráadásul a legrosszabb rágalmazói is, mert az emberek látják őket, és tudják, mit művelnek ... Ha ezen az ösvényen haladunk, ... eltékozoljuk a legszen- tebbet, amivel a forradalom rendelkezik, a nép hitét a forradalomban ... És ha ezt a hitet elárulják vagy meggyengítik, nem könnyű visszaszerezni.” [179])

Mivel „a fegyveres harc alapvető területe a vidék”, a latin-amerikai forradalom – bár szervezői és vezetői többnyire a városokból jönnek – nem a városokból terjeszkedik a paraszti körzetek felé Október mintájára, hanem *a vidék jelöl keríti be és szabadítja fel a forrongó városokat, hasonlóan a kínai és a vietnami forradalomhoz.* [180] Így sikerült győzni Kubában is. A győzelem azonban „nem szilárdulhat meg egy elszigetelt országban”. Történelmi szükségszerűség, hogy „a lázadás zászlaja, amelyet minden országban fel kell emelni, ahol az elnyomás az elviselhetetlenségig fokozódik”, kontinentális zászlóvá legyen. „Ahogy a harc megkezdése egy ország valamely pontján arra van hivatva, hogy kifejlessze a harcot a maga egész környezetében, a forradalmi háború megkezdése hozzájárul az új feltételek kibontakozásához a szomszédos országokban.” [181] Tehát *Latin-Amerika minden nemzeti forradalma a kontinentális forradalom része. De a kontinentális forradalom is alkotóeleme csupán egy még átfogóbb hadászati tervnek, amely a perifériákon lezajló forradalmak nemzeti stratégiáját, vagyis a városok bekerítését a vidék felől, globális, világméretű stratégiává, az imperialista országoknak a perifériák felől való bekerítésévé általánosítja.* „Ránk, a világ kizsákmányolt és elmaradottságra kárhóztatott népeire az a feladat vár, hogy felszámoljuk az imperializmus ellátó bázisait: felszabadítsuk az elnyomás alól az országokat, ahonnan az imperializmus tőkét, nyersanyagot, olcsó szakembereket és munkásokat szív ki, s ahová uralmi eszközeiként tőkét, fegyvert és mindenfajta árucikket exportál, abszolút függőségbe döntve bennünket.” „Megfosztani az imperializmust gazdasági bázisától annyi, mint meggyengíteni a szívében, a legbenső lényegében ... ezzel megtörjük az erejét, és segítjük a békét, a világbékét, az egész föld békéjét.” [182]

Milyen taktikával lehet a bekerítést megvalósítani?

A kellő politikai és katonai hozzáértéssel vezetett forradalmi góccok „új jenkai erősíté- téseket tesznek szükségessé ... a jenkik egy adott pillanattól kénytelenek lesznek egyre több csapatot küldeni, hogy biztosítsák egy olyan hatalom viszonylagos stabilitását, amelynek nemzeti bábhadserégét felbomlasztja a gerillákkal folytatott harc. Ez Vietnam útja; az út, amelyet a népeknek követniük kell.” Latin-Amerikának az lesz a feladata, hogy *két vagy több Vietnামot teremtsen*, „megteremtse a világ második és harmadik Vietnamját”. [183]

Van-e realitása Guevara híres – sokak szerint hírhedt – taktikai követelésének, a „két vagy több Vietnামot” jelszónak? Nem kalandorság-e, romantikus örültség, esztelen kockázatvállalás?

Ez a taktika „kitagadja az ellenséget környezetéből, hogy olyan helyeken harcoljon, ahol életszokásai összeütköznek az uralkodó valósággal”. Nem szabad lebecsülni az

ellenfelet: az észak-amerikai katona hatalmas eszközökkel, félelmetes technikai kapacitással rendelkezik. De hiányzik belőle az *erkölcsi motiváció*, az, ami a vietnami katonában maximálisan megvan. Hogy az észak-amerikai katonát legyőzzük, „alá kell ásunk a morálját. Ennek pedig az a módja, hogy vereségeket mérünk rá, és újra meg újra szenvedést okozunk neki.” Az ilyen taktika – Vietnamé a jenki megszállók ellen, az algériai Nemzeti Felszabadítási Fronté a francia gyarmatosítók ellen – „a népek mérhetetlen áldozataival jár”, ezek azonban „talán kevésbé fájdalmasak, mint amelyeket akkor kellene elviselniük, ha állandóan kitérnénk a harc elől, arra törekedve, hogy mások kaparják ki számunkra a gesztenyét a tűzből”. „Bármennyire paradoxként hangzik is, a forradalom, a népi harc a béke védelmének formája.” [184] Természetesen –minden fölösleges áldozatot kerülni –kell, de nincs jogunk arról ábrándozni, „hogy küzdelem nélkül elérjük a szabadságot”. „Beletaszítanak minket ebbe a harcba; nincs más hátra, mint előkészíteni ezt a harcot, és elszánni rá magunkat.” [185] És a következmények? „Vajon továbbra is el fogj-a-e veszíteni az imperializmus egyik hadállását a –másik után, vagy vadállati módon, ahogy nemrég fenyegetőzött vele, nukleáris rohamra indul, amely atommáglyán égeti el a világot? Nem tudjuk megmondani. Csak egyet állítunk: a felszabadulás ösvényén kell járnunk”, még ha nagy áldozatokat követel is, mert a ma kihullatott vérrel „több vért takarítunk meg a jövőben”. [186] „Marti azt mondta: »Bűnös, aki –háborút indít el ott, ahol elkerülhető volna; de bűnös az is, aki elmulasztja megindítani az elkerülhetetlen háborút.«” [187]

Che Gueva-ra elgondolásait és a tevékenységet, amellyel valóra váltásukat –megkísérelte, ösztűz alá vette a hivatalos „béketábor” egész propagandagépezete. Nem ok nélkül: a nagy forradalmár a „békés együttélés” és a „békés átmenet” hruscsovi stratégiáját vitatja minden sorával és tettével, még ha rendszerint tartózkodik is a nyílt vitától. Az ellene felhozott vádak és a két ellentétes stratégia főbb elemeinek összehasonlítását egy másik jeles kubai forradalmár, Raúl Roa cikke alapján foglaljuk össze. [188]

A népek csak úgy szabadulhatnak fel – írja Roa ha az ellenségeik közötti ellentmondások kihasználásával új harci gócot hoznak létre, és „miközben az imperializmust erőinek szétforgácsolására kényszerítik, a lehető legegységesebb frontba tömörülnek ellene”. A szükséges egység azonban jó ideje hiányzik; „ez adott módot a jenki eszkalációra Vietnamban, a délkelet-ázsiai népek elleni ún. »korlátozott háború« büntetlen folytatására, a provokációk minden fajtájára Afrikában és Latin-Amerikában.” Az atomháború veszélyére hivatkozva, némelyek a „kalandor”, a „háborús gyűjtogató” címkét ragasztják azokra, „akik azt hirdetik, hogy az imperialista erőszakkal a forradalmi erőszakot kell szembeállítani”. A nukleáris veszélynek mi is tudatában vagyunk, és egyáltalán nem becsüljük le a tömegpusztító fegyverek hatását, de tisztában vagyunk azzal is, hogy e fegyverek használata az imperializmus természetétől, nem pedig a forradalmárok óhajaitól függ. „Semmi értelme kijelenteni, hogy a háború nem elkerülhetetlen többé, amikor a jenki légierő naponta zúdítja halálos arzenálját Vietnamra és Laoszra, a tengerészgyalogosok és a zöldsapkások részt vesznek a latin-amerikai hazafiak elnyomásában, és Izrael imperialistabarát kormánya, ismeretes érdekek védelmében, állatokul támadja az arab népeket.” Az imperializmus természetének leplezése „megkönnyíti az agresszió útját, ideológiailag lefegyverzi a népeket, leszereli forradalmi tudatukat”. Az a furcsa helyzet állt elő, hogy egyenlőtlenül fejlődik a harcoló és az idegen iga alól már felszabadult, sőt szocializmust építő népek tudata. A harcoló népek számára világos, „hogy az imperialista agresszióval szemben – amíg ez a gyűlöletes kizsákmányoló rendszer fennáll – nem lehet egyéb céljuk, mint az imperializmus megsemmisítése”. Ám a magától értődő célt a felszabadult országokban „túl sok esetben csak a »nyilatkozatok« szövege” ismeri el.

„Milyen gyakorlati értelme van annak, ha kijelentik, hogy a háború nem elkerülhetetlen, hogy az erőviszonyok döntően megváltoztak a béke és a szocializmus javára, hogy az imperializmus nem tudja megakadályozni a népek felszabadulását? – kérdi Roa, az említett »nyilatkozatokra« célozva. – Hozzájárulnak-e ezek a megállapítások a népek mozgósításához, figyelmeztetik-e őket az imperializmus agresszív természetére, megóvták-e talán Vietnámot, Kubát és Santo Domingót – hogy csak néhány országot említsünk – a jenkik brutális ütéseitől? És unit szóljunk ahhoz az »elvhez«, amelynek nevében a kapitalizmussal való versengést sürgetik, vagyis azt, hogy saját gazdasági fegyvereivel kell a kapitalizmust legyőzni, átvéve ezeket a fegyvereket és velük együtt ennek a gálád rend-szernek bizonyos »értékeit« – mintha a fejlett tőkés országok által elért magas termelékenység, ez a saját munkásaiknak és más országok munkásainak mértéktelen kizsákmányolásából származó eredmény, ösztönző lehetne a szocializmus emberei számára, mintha el lehetne vonatkoztatni attól, hogy az erkölcsi rothadás ennek a termelési módnak és az utolérni kívánt »életszínvonalnak« a lényegéhez tartozik; vagy pedig, mintha az lenne a fejlődés célja, hogy a felszabadult országok kényelmesen éljenek, koegzisztenciában az imperializmussal, mialatt az kifosztja a többi népet!” A forradalmi tudat nem eredendő adottságként lakozik a népekben és élcsapataikban: a harc, a nevelés, a társadalmi átalakulásért vívott küzdelem formálja ki, de el is enyészhet, „ha nem tartják elevenen a harc lényeges elveit, ha szem –elől tévesztik a világforradalom stratégiai célját”.

Egy európai újságíró felháborodik Guevara „katasztrofális vízióján”, a „két vagy három Vietnámot” jelszón – folytatja Roa vádak hangzanak el, hogy ez kispolgáriság, anarchizmus, kalandorság. Vajon a címkézők nem veszik észre, hogy Korea, Vietnám, Laosz, Algéria, Kongó, Kuba, Santo Domingo, Egyiptom, Szíria, Jordánia, Jemen, Bissau-Guinea, Angola, Mozambik és más országok az imperialista agresszió színterei? Azt mondják, egy nukleáris háborúban nincs győztes és legyőzött, tehát a háborút el *kell* kerülni. Persze, „abszurdum lenne kétségbe vonni a termonukleáris fegyverek rombolókéességét, de még nagyobb abszurdum arra következtetni ebből, hogy a háború nem elkerülhetetlen többé – hiszen egy háború kitörését sohasem egyik vagy másik fegyverrendszer létezése határozza meg”. Másrészt, csupán a termonukleáris háborúról állítják, hogy nem elkerülhetetlen, a többről nem. Láthatólag nincs szándékukban tudomásul venni, hogy a „konvencionális” háborúk sem okoznak kevesebb pusztítást az évek –során, mint amennyit egy termonukleáris csapás okozna néhány pillanat alatt. Vagy talán kíméletesebb a „felégetett föld” imperialista gyakorlata Vietnamban? Kisebb a polgári lakosságra, a termőföldekre, erdőkre, városokra szórt napalm hatása, a tűzérségi tűz halmozódó hatása öt év vagy tíz év „korlátozott” háborújában? „Úgy látszik, a konvencionális háborúk »előnye« abban áll, hogy több idő van meghalni.” – Roa végkövetkeztetése: az imperializmust csak az erő fékezheti meg, semmi esetre sem a megbékítést célzó politika. „Lehetetlen elhalasztani Afrika, Ázsia és Latin-Amerika népeinek harcát addig, amíg »megérnek« a feltételek, vagy a »békés verseny« bebizonyítja a szocialista rendszer fölényét a tőkés rendszerrel szemben”; a feltételek régen megértek, a tömegek ideológiai és anyagi lefegyverzése pedig csak a megsemmisüléshez vezethet.

Roa cikke után Fidel Castrót fogjuk most idézni annak bemutatására, hogy Guevara bolíviai vállalkozásának kudarcát hogyan ítelték meg a két ellentétes stratégia hívei.

„Az álforradalmárok, opportunisták és mindennemű sarlatánok, akik magukat marxistának, kommunistának vagy más effélének nevezik, nem átallották Che-t tévelygőnek, kalandornak vagy nagyobb jóindulattal idealistának minősíteni, akinek halála a latin-amerikai fegyveres forradalmi harc hattyúdala – mondja Castro, Guevara bolíviai naplójához írt bevezetőjében. – »Ha Che, a tapasztalt gerillábarcos, ezeknek az eszméknek a legnagyobb képviselője, meghalt a harcban, és mozgalma nem

szabadította fel Bolíviát, akkor bebizonyosodott, hogy mennyire tévedett!« Hányán örültek az ilyen nyomorultak közül Che halálának, és még csak el sem pirultak a gondolattól, hogy álláspontjuk és érvelésük teljesen megegyezik a legreakciósabb oligarchákéval és az imperializmussal! – Így igazolják önmagukat, vagy igazolják az áruló vezetőket, akik egy adott pillanatban nem haboztak fegyveres harcot játszani azzal a valódi szándékkal – mint később kiderült hogy bomlasszák a gerillaosztagokat, fékezzék a forradalmi cselekvést, rákényszerítsék a forradalomra szégyenletes és nevetséges politikai alkuikat, mert teljességgel képtelenek voltak bármilyen más irányvonalra; vagy azokat, akik nem akarnak, soha nem is fognak harcolni a népért, a nép felszabadításáért, és karikatúrává silányították a forradalmi eszmét, dogmatikus ópiummá, amelynek nincs se tartalma, sem a tömegekhez szóló üzenete, a nép harci szervezeteit pedig a belső és külső kizsákmányolókkal való megbékélés eszközeivé tették, olyan politikák hirdetőivé, amelyeknek semmi közük e földrész népeinek valóságos érdekeihez.” [189]

Mit bizonyít a bolíviai kudarc? A harc kilátástalanságát? A kubai forradalom harca egy modern, jól felfegyverzett hadsereg ellen sokak számára szintén egy maroknyi idealista reménytelen vállalkozásának tűnhetett – mondja Fidel Castro. – „Che tapasztalatból tudta, hányszor volt kicsiny gerillaosztagnak a pusztulás iszélén.” De ha a háború kiszámíthatatlan véletlenjei megsemmisítettek volna bennünket, „kit jogosítana ez fel arra, hogy vonalunkat hibásnak tekintse, és példaként hivatkozva rá, a forradalmat lehűtse, a népekbe beleoltsa a tehetetlenséget?” Che naplójából látható, „mennyire valóságos volt a siker lehetősége, és milyen rendkívüli a gerilla katalizáló ereje”. Egy mondat a naplóból: „A kormány gyorsan bomlik; kár, hogy nincs most százzal több emberünk.” Nem volt több emberük – részint azért nem, mert a Bolíviai Kommunista Párt vezetője szabotálta a mozgalmat, megakadályozta, hogy jól kiképzett kommunista harcosok csatlakozzanak a gerillákhoz. „A harc elől való kitérésre bőségesen lesz ürügy minden korban és minden helyzetben, de ez az egyetlen útja annak, hogy sohase nyerjük el a szabadságot. Che, aki nem élte túl eszméit, vérével tudta őket megtermékenyíteni. Egészen biztos, hogy álforradalmi kritikusai, politikai gyávaságukkal és a cselekvéstől való örökös tartózkodásukkal, túl fogják élni saját ostobaságuk evidenciáját.” [190]

Mielőtt lezárnánk a fejezetet, gondolkodjunk el még egyszer az itt kifejtett stratégián. Nem a forradalom exportjáról van szó? Nem: Latin-Amerikában minden mesterséges beavatkozás nélkül *forradalmi helyzet* alakult ki a '60-as években; ezt – mint a Második Havannai Nyilatkozat megállapítja – „a kizsákmányolásnak azok a szörnyű formái határozzák meg, amelyek között az amerikai ember él, meghatározza a tömegek forradalmi tudatának fejlődése, az imperializmus világválsága és az elnyomott népek egyetemes harci mozgalma”. [191] Az egyszerre három kontinensen folyó harcok koordinálására az Afroázsiai Népek Szolidaritási Szervezetének 1966-os havannai értekezletén 82 ország 512 küldötte elhatározta, hogy megalakítják Afrika, Ázsia és Latin-Amerika Népeinek Szolidaritási Szervezetét (OSPAAAL), ennek kontinentális tagszervezeteként pedig a Latin-Amerikai Szolidaritási Szervezetet (OLAS). A csírázó forradalmi trikontinentalitás jegyében indították meg Havannában a „Tricontinental” c. folyóiratot, az OSPAAAL Végrehajtó Titkárságának elméleti lapját, amely három kontinens forradalmárainak és tudósainak tollából közöl elemző cikkeket és beszámolókat az egyes országok és nemzeti felszabadító mozgalmak helyzetéről; itt volt olvasható többek közt Sékou Touré guineai elnök Forradalmi Világértekezlet összehívására vonatkozó javaslata 1969-ben. [192]

Ez a felfelé ívelő mozgás meg a '70-es években is tartott, amikor ugyan elmérgesedett már a szovjet-kínai viszály, de az USA tekintélye a vietnami vereség követ-

keztében a mélypontra süllyedt. Fel kell tennünk a kérdést: tekintettel arra, hogy a gyarmati sorból alig kiemelkedett Vietnam *a nemzetközi munkás mozgalom meghasonlottsága idején* mért vereséget a világ legerősebb imperialista hatalmára, vajon *milyen erőt képviselt volna a szocialista országok és a kommunista világmozgalom egységes tömbje, egységfrontban három kontinens forradalmi mozgalmaival, miközben az imperializmus kénytelen szétforgácsolni saját erőit?* Ebből a szempontból mérlegelve, a „két vagy három Vietnámot” guevarai jelszava *nem kalandorság volt, hanem az egyetlen következetes forradalmi módszer, az emberi haladás győzelmének merész, áldozatos, de egyedül járható útja.* „Nukleáris háborút provokált volna” – vethetik ellene. Azt feleljük, hogy a nukleáris háborút *csak a népek egyesült ereje tudja megakadályozni.* A Szovjetunió és a nemzetközi munkásmozgalom felbomlása óta ilyen erő nincsen, annál inkább fennáll – százszor és ezerszer inkább, mint a Szovjetunió létezése idején – a világ fegyveres imperialista újrafelosztásának veszélye, egy minden előzőnél pusztítóbb, termonukleáris világháború veszélye. Mi tehát a kalandorság: Guevara forradalmi stratégiája, vagy azoké, akik *megfosztották a világot a nukleáris háború megelőzésére alkalmas egyetlen erőttől?* A forradalom szempontjából melyik a reális? És melyik képviseli a humanizmust?

Azt persze nem tudhatjuk, „mi lett volna, ha” a reformista stratégia helyett a forradalmi stratégia kerekedik felül, és határozza meg a világ sorsát. Nem *tudhatjuk*, csak feltevéseink lehetnek róla. Amit viszont pontosan tudunk, ami tény, nem pusztá feltevés, az a következő:

1. A kicsi, elmaradott, kiéheztetett, szövetségeseitől elárult és magára hagyott, de forradalmi szellemű Kuba az „északi szörnyeteg” szorításában is túlélte a belülről szétrothasztott Szovjetuniót. [\[193\]](#)

2. A forradalmi harcosok világszerte nemcsak a belső reakció és a külső imperializmus elnyomó erőivel találták szembe magukat, hanem a reformista tábor gáncskodásaival is, politikai, gazdasági és ideológiai síkon egyaránt. Láttunk erről néhány példát; a kép színesítésére ideiktatjuk még Guevara naplóbejegyzését 1967. szeptember 8-ról: „Egy budapesti napilap bírálja Che Guevarát, ezt a patetikus és láthatólag felelőtlen alakot, és üdvözli marxista magatartásáért a chilei pártot, amely gyakorlati intézkedéseket hoz a gyakorlattal szemben. Mennyire szeretnék hatalomhoz jutni, de csak azért, hogy leleplezzek minden rendű és rangú gyávát és lakájt, és disznóormányukba gyúrjam a disznóságukat.” [\[194\]](#)

3. A kávéházi tollnokok fröcskölődése csupán felszíni jelenség, apró megnyilvánulása a „szocialista tábor” és a nemzetközi munkásmozgalom belső viszályainak, amelyek más országok és pártok vezetőinek puccsszerű eltávolításává, fegyveres összetűzésekké fajultak, és végül a három kontinens újonnan alakult szolidaritási szervezeteinek tevékenységét is megbénították. *A forradalom kimeríthetetlen erejét semmi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy még ilyen körülmények között is győzni tudott a föld számos pontján, ahogy e fejezet elején felsoroltuk; sőt, Dél-Afrikában a Szovjetunió megsemmisülése után kényszerítette ki a fekete tömegek fegyveres harccal alátámasztott politikai harca az apartheid-rendszer hivatalos felszámolását.*

4. Nem tudjuk, mit eredményezett *volna* a forradalmi stratégia, ha felülkerekedik a reformizmuson. Az viszont tény, hogy a második világháború után a gyarmati és félgyarmati országok, a perifériák és félperifériák szocialista és nemzeti forradalmainak egész sorozata lékelte meg az imperializmus hajóját. A tőkés világ bázisa összeszűkült, gazdaságában a '60-as évek végétől feltűntek a korábbi recesszióknál sokkal mélyebbnek ígérkező válság előjelei. Új helyzet keletkezett: *többé-kevésbé ösztönösen, de feltétlenül a Szovjetunió és Kína világhatalmi erejére támaszkodva, megindult az imperializmus bekerítése, a „világvárost” fa centrumokat) kezdte ostromgyűrűbe fogni*

a forradalmi „világfalu” (a periféria). Ez a folyamat minden központi irányítás nélkül az imperializmus megdöntésének *egyetlen reális útját* követte, világméretben ismételve a maga spontán logikájával a kínai forradalom nemzeti keretekben kipróbált tudatos stratégiáját. A kezdődő bekerítés az imperializmus *létfontosságú tápcsatornáit* fenyegette, amelyek lehetővé teszik a tömegek korrumpálását, a tőke érdemének feltüntetett, de valójában a külső és belső perifériák vérén szerzett gazdasági és technikai fölényt, egy pöffeszkedő éden üzemeltetését százmilliók nyomorúságának talapzatán.

5. *A bekerítési stratégia alapjai megtalálhatók Lenin műveiben.* „A gyarmati és félgyarmati országok dolgozó tömegei – írta Lenin – ... már a 20. század elejétől fogva politikai életre ébredtek, különösen az oroszországi, törökországi, perzsiái és kínai forradalom hatására”, és ma már aktív tényezői „az imperializmus forradalmi széttúzásának”. [195] Ezeket a tömegeket, amelyeket „maga a kapitalizmus tanít és nevel a harcra”, az 1914-1918-as évek háborúja és a szovjethatalom végleg belesodorta „a világforgalmi mozgalom általános forgatagába”, és mivel ők alkotják ma a föld lakosságának túlnyomó többségét, „a kételynek még csak az árnyéka sem férhet hozzá, mi lesz a világot átfogó harc végső megoldása”. [196] Ebben az „általános forgatagban” a perifériák népeinek harca összekapcsolódik a nyugati proletariátuséval: végleges győzelemre ugyanis „csak a világ összes fejlett országainak proletariátusa képes”, de a nyugati forradalmaik „nem fognak győzni, ha valamennyi gyarmati nép, elsősorban a keleti népek dolgozó tömegei nem segítik őket”, [197] mert *amíg az imperializmus a gyengébb népek kifosztásával meg tudja vesztegetni a dolgozók tömegeit, addig a forradalom győzelmére Nyugaton nem lehet számítani.*

Che Guevara, aki Hornosaik erkölcsi példakép, hanem kiváló marxista teoretikus is, az *élő forradalmi gyakorlatot* általánosította, elméletileg pedig Leninre, valamint a kínai és vietnami népi felszabadító háborúk vezetőire és teoretikusaira támaszkodott, amikor felvázolta a szabadság globális tervét, a perifériákról kiinduló forradalmiakét, amelyek a marxizmus-leninizmus munkásideológiája által vezetett paraszti tömegekkel bekerítik a centrumokat. Ez a terv – *magának a folyamatban levő gyakorlatnak, nem pedig valamiféle elvont spekulációnak a gyümölcse* – ösztönösen kezdett megvalósulni, az elnyomott népek védekezéseként az imperialista agresszió ellen: ösztönösen abban az értelemben, hogy még éppen csak kirajzolódóban voltak a nemzeti cselekvések összehangolására idővel talán alkalmassá tehető nemzetközi vezérkar körvonalai. Bár az antiimperialista felszabadító harcok ma is folynak – néha a legváratlanabb időben és helyen robbannak ki, mint Mexikóban a zapatista felkelés –, a nemzetközi forradalmi folyamatot megszakította a reformizmus győzelme, a „békés verseny” és a „békés átmenet” stratégiája, amely a „jóléti társadalmak” fogyasztói individualizmusával cserélte fel ideológiájában a marxi-lenini közösségi elveket, és előkészítette az imperializmus részére az elképzelhetetlenül szép, váratlanul ölbe pottyantott ajándékot, a gorbacsovi ellenforradalmat.

5. AZ IMPERIALIZMUS ÜDVÖSKÉJE

Nincsenek dokumentumaink arról, de történelmileg nem is tartjuk lényegesnek, hogy Gorbacsov kezdettől fogva árulója volt-e az általa eleinte fennen hirdetett ügynek. Nem találgatjuk, mi történt a színpalak mögött; csupán néhány ellenőrizhető tény vázlatos ismertetésére szorítkozunk, mindenekelőtt a Gorbacsov-korszak gazdaság-

politikája köréből, amely önmagában is elég sokatmondó a következtetések levonásához. [198]

Gorbacsov – 1985 márciusától az SZKP főtitkára – az ún. „gyorsítással” kezdte gazdasági reformtevékenységét, de 1986 februárjától már „peresztrojkaról”, a társadalmi viszonyok gyökeres átalakításáról beszélt. A „gyorsítás” – vezető közgazdásza Aganbegjan – az „emberi tényező” központba állításával szándékozott a gazdaságot kimozdítani a pangás állapotából. A beruházások tetemes hányadát a szociálpolitika területére, lakások, iskolák, kórházak építésére csoportosították át, elrendelték továbbá az emlékezetes alkoholtilalmat.

Az első év bizonyos vonatkozásokban sikeresnek látszott, az 1981-85-ös csökkenő növekedési mutatók újból emelkedni kezdtek. A növekedés azonban egyrészt nem volt számottevő, és igen hamar kifulladt, másrészt a költségvetési hiány az 1985-ös – megszokott nagyságrendű – 13,9 milliárd rubelről 1986-ban 45,5 milliárdra, a nemzeti össztermék (GDP) 1,8 százalékaról 5,7 százalékra ugrott. Az olajexportból származó jövedelmek zuhanásán kívül, a hiány megtöbbszöröződéséért döntően a „gyorsítás” politikája és az alkoholtilalom felelős. A „gyorsítás” a szociális szféra egyoldalú fejlesztésével erősen megnövelte a fedezet nélküli beruházásokat, a lekötött, átmenetileg befagyasztott eszközök állományát, anélkül, hogy a termelést felzárkóztatta volna a kifizetett bérek által gerjesztett fogyasztói kereslethez. Az alkoholtilalom a várt jótékony társadalmi hatások helyett eltüntette a piacról a cukrot, a fogkrémet, mindazt, amiből szeszt tudott főzni az ötletgazdag lakosság, és 1988-as feloldásáig – amikor már egyértelműen károsnak minősítették – 36-40 milliárd rubel forgalmiadó-kiesést okozott (ami évi átlagban legalább a kétszerese, de inkább háromszorosa az afganisztáni háború költségeinek). [199]

Az egyensúly javítására a kormány 1986-ban erőltetett olajexportoffenzívát indított. A rablógazdálkodás miatt azonban, amelynek rombolásait szociális és etnikai zavargások tetézték, az összesített energiatermelés 1989-ben visszaesett (40 év óta először), és az olajexport 13 százalékkal csökkent – történetesen éppen abban az évben, amikor a világpiaci energiaárak újból emelkedni kezdtek. Az offenzíva egyébként sem járt sikerrel, a kőolajipari termékek és a gáz exportjának jövedelmét a nyomott árak három év alatt, 1985-től ’88-ig, kb. 25 milliárd rubellel (40-42 milliárd dollárral) apasztották. Az import ezzel szemben, amelynek visszafogását megghiúsították a súlyos ellátási zavarok, ismét felszökött (1988-ban 13 százalékkal), összetételében pedig növekvő súllyal szerepeltek mezőgazdasági cikkek, főleg élelmiszerek. (Arányuk legalább kétszer akkora volt, mint India importjában; az 1989-es gabonabehozatal egymaga elvitte a konvertibilis exportbevétel közel egyharmadát.) De a legfigyelemreméltóbb az, hogy a hatalmas behozatali növekmény 1989-ben és ’90-ben *szinte teljes egészében a tőkés világból származott* (a szocialista import négyéves stagnálás után 1989-től csökkent, 1990-ben már 6,1 százalékkal). 1990 első félévében a keményvalutás fizetési mérleg hiánya másfélszeresre, a külkereskedelmi mérleghiány két és félszeresre duzzadt az előző év első feléhez képest; a külső adósságállomány, amely 1984-ben a nyugati bankoknál gyakorlatilag jelentéktelen összeget tett ki, 1990 nyarán, a drasztikus 1989-es romlás után, 62 milliárdra rúgott. A számok azt jelzik, hogy *a Szovjetunió rálépett a vezető tőkés országok gazdasági járszalagjára.*

A tervgazdaság leépítése, amelyet a bajok gyógyírjául szántak, egyre anarchisztikusabb állapotokat teremtett. Az új vállalati törvény lehetőséget adott a vállalatoknak termékszerkezetük önkényes megváltoztatására, beruházásaik, béreik és áraik növelésére. A gyártás a megszokottnál is erősebben tolódtott a kevésbé munkaigényes, nagyobb energia- és nyersanyagigényű termékek felé; az olcsó cikkek kiszorultak a választékból, az árak felszöktek, a bérek szintén, noha teljesítmény nem állt mögöttük.

1989-ben az ipari termelés 1,7 százalékkal csökkent, a bérek 7,5 százalékkal emelkedtek; 1990 első négy hónapjában az ipari termelés további csökkenése mellett a jövedelmek 23 százalékkal nőttek. Az áruhiány előidézésében és az árak felhajtásában tevékenyen közreműködtek a frissen alakuló, „szövetkezetnek” nevezett magánvállalkozások (két személy már törvényesen „szövetkezetei” alapíthatott), amelyek többnyire a kezükre átjárt szovjet állami árualapokat értékesítették lánckereskedelmi felárral, és leföldrtek a lakossági jövedelmek növekedésének 1/7-ét, jóllehet a munkaviszonyban állóknak csupán 1/28-ad részét foglalkoztatták. Virágzott a spekuláció, a korrupció, a maffia, munka nélkül szerzett rubelmilliárdok áramlottak a forgalomba. A pénzkibocsátás 1988-ban az előző évihez képest megkétszereződött, a tizenegyedik ötéves terv (1981-86) átlagának négyszeresére ugrott; „...az áru- és pénzviszonyok pénzzel teli és áru nélküli viszonyokká deformálódnak” – írta a „Pravda” 1989. május 8-án. A költségvetési hiány 1987-ben 52,5, '88-ban 80,6, '89-ben 92 milliárd rubelre nőtt (ami a társadalmi össztermékhez – GDP – viszonyított arányát tekintve, egyike a világon a legmagasabbaknak), a belső adósság az 1985-ös 120-130 milliárdról 1989-ben 400 milliárdra (a társadalmi össztermék 43 százalékára) emelkedett.

A romlásban a természeti katasztrófák, a szerencsétlenségek és az előre nem látott energiapiaci fejlemények alárendelt szerepet játszottak, *a döntő ok a tulajdonviszonyok felbomlasztása, a vállalati és területi dezintegráció.* A „Financial Times” 1990. július 20-i száma szovjet forrásra hivatkozva arról számol be, hogy 50 élvonalbeli nehézipari (bányagépeket, gépi automatikus rendszereket, turbinákat stb. gyártó) vállalat vezetője felhívásban kéri a megszüntetett központi anyagellátás visszaállítását, mert „a tudományos és műszaki haladásért felelős iparágak tragikus helyzetben vannak anyagi és műszaki ellátásuk tekintetében”. A fonákságokat a képtelenségig fokozta *a külkereskedelmi monopólium felszámolása.* A minisztériumok, egyesületek és vállalatok, miután önálló külkereskedelmi jogot kaptak, kontárkodással, összehangolatlan akciókkal, egymás elleni konkurenciaharcra felverték az import- és leszorították az exportárakat, nemegyszer használhatatlan vagy belföldön is előállított, esetleg éppen hazuról exportált termékeket importáltak, vagy a hazai piac számára feltétlenül szükséges árukat exportáltak. A belső kooperációs kapcsolatok szétszakadtak, nemcsak a vállalatok, hanem a területek és köztársaságok között is. A korábbi évtizedekben kiépült egységes gazdasági rendszert – amelyben a központ a déli periféria népei számára előnyösen, tőkével és költségvetési juttatásokkal támogatta a kevésbé fejlett területek felzárkózását – nacionalista és lokálszovinizta törekvések zúzták szét, megfosztva a szövetségi kormányt cselekvőképességétől. Az Oroszországi Föderáció kormánya 1990 júliusában saját hatáskörébe vonta a területén levő összes szövetségi intézményeket, így a bankrendszert is, valamint a természeti kincseket, a keményvalutás export-árualapokat. Az intézkedés egyik következménye az volt, hogy az 1990-es év 230 millió tonnára becsült rekord gabonatermését üzemanyaghiány miatt csak részben sikerült betakarítani, mert az Oroszországi Föderáció megtagadta az olajszállítást Ukrajnától és más köztársaságoktól. (Az év első harmadában egyébként a szövetségi kormány tervén felüli gabona-behozatalra kényszerült.) Mivel mindenből és mindenütt hiány volt, más köztársaságok is visszatartották termékeiket, fokozva ezzel a hiányt; a gazdasági kapcsolatokat egyre inkább a közvetlen termékcsere jellemezte, amely gyakran nem a termeléshez szükséges anyagok és eszközök, hanem a legegyszerűbb élelmiszerek beszerzésére irányult. Rizskov miniszterelnök a nehézségeket a Legfelsőbb Tanács 1989. június 7-i ülésén részint a brezsnyevi örökséggel indokolta, részint azzal, hogy természetes velejárója társadalom „új minőségi szintre” való áttérésének.

Az ellátás javítása és a katonai kiadások mérséklése céljából a kormány fogyasztási cikkek gyártására állította át („konvertálta”) a hadiipar egy részét. Rizskovnak a

„Pravda” 1989. június 8-i számában közölt kormánybeszámolója bejelenti, hogy a művégtag-gyártást a világűrrel foglalkozó vezető ágazatokra bízják. Az átállítás keretében a repülőgépipari minisztérium tejalackozó, paradicsom-, tej- és gyümölcsfeldolgozó gépsorok, keményítő-, melasz- és tésztagyártó berendezések előállítására kapott megbízást, a honvédelmi ipar minisztériuma konzervdobozok és fagyaltgépek gyártására, az elektronikai ágazat cipőipari berendezések készítésére. Kirejev közgazdász megjegyezte: „Tartok tőle, hogy így soha nem lesz nálunk elegendő személyi számítógép, sem jó tejipari üzem, sem megfelelő minőségű cipő.” Julian Cooper, a kérdés egyik legjobb nyugati szakértője azon a véleményen volt, hogy elherdálják a szovjet védelmi ipar valóban fejlett technológiájában rejlő lehetőségeket: ez az ipar a közhiedelemmel ellentétben addig is jelentősen hozzájárult a polgári termeléshez, és konvertálásaikor célszerűbb lenne a rokon polgári technológiákat fejleszteni, mint olyan gyártást erőltetni, amely költséges átalakításokat igényel. (A témához tartozik még, hogy leszerelt harckocsikat árveréseken traktorként értékesítettek.)

A gazdasági romlás személyeket és álláspontokat sodort el. Az 1988. júniusi pártértekezlet szakított a „gyorsítás” kudarcba fulladt politikájával; Aganbegjan helyett Abalkin lett az új sztárközgazdász, konszolidáció-párti programmal, amely egyelőre elkerülhetetlennek tartotta a piacgazdaságra való áttérés előtt a tervutasításos módszerek átmeneti helyreállítását. (Ezt az elgondolás keresztelte el a jó humorú reformértelmiség „abalkanizálásnak”.) Más közgazdászok (Smeljov, Gavriil Popov – a későbbi moszkvai polgármester –, Satalin, Petrakov stb.) azonnali piacgazdaságot követeltek. 1990 elején az Abalkin-program kormányprogrammá vált. Az év közepén azonban Abalkin az addigival ellentétesre cserélte meggyőződését: „A piacra nem a népgazdaság stabilizálása után kell áttérni, hanem magát az áttérést kell felhasználni a stabilizálás eszközeként.” („Lityeraternaja gazeta”, 1990. június 6.) Rizskov már valamivel korábban, május közepén szorgalmazni kezdte a „szabályozott piacgazdaság” bevezetését. A reformközgazdászok gyors és széles körű privatizálást, nyugati mintájú bankrendszert, érték- és árutőzsdét, nagyarányú nyugati importot sürgettek. Gavriil Popov az állami tulajdon teljes felszámolása mellett tört lándzsát; Satalin fantáziadús terve 110 000 ipari nagyvállalat privatizálását irányozta elő 500 nap alatt, azaz napi 220 vállalatét. (Nagy-Britanniában, ahol a pénzügyi rendszer a világon a legfejlettebbek közé tartozik, és az állami szektor hozzájárulása a társadalmi össztermékhez a reprivatizálás kezdetén összesen 5 százalék volt, a konzervatív kormány 1979 és 1990 között évi 4-5 vállalatot reprivatizált.) A Legfelsőbb Tanács felhatalmazta Gorbacsovot, hogy a parlament és a kormány megkerülésével, elnöki rendeletek útján fogjon hozzá az állami tulajdon denacionalizálásához, részvénytársaságok és tőzsdék szervezéséhez stb. Az 1990. júliusi pártkongresszuson *Gorbacsov meghirdette a rendszerváltás programját*: vállalkozói szabadság, az állami vállalatok átalakítása részvénytársaságokká, bankhitelek az állami tulajdont megvásárló szervezetek és egyének részére, értékpapírpiac stb. A pártkongresszus határozata: „A piacra való áttérés eszköz, hogy fokozzuk a munka termelékenységét, elérjük a nép életkörülményeinek minőségileg új színvonalát, megerősítsük a szabadságot és a demokráciát, megőrizzük a szovjet állam egységét.” A Szovjetunió bomlása alapjukban rendítette meg a kelet-európai szocialista országokat. Ezek önmagukban és külön-külön nem állhatták meg: gazdaságuk a KGST növekvő zavarai ellenére többé-kevésbé szerves rendszert alkotott a Szovjetunióéval, a szovjet gazdaság anarchiája legfontosabb nemzetközi kooperációs kapcsolataikat rombolta szét. *A rendszer dezintegrációja párhuzamosan folyt a tőkés nemzeti gazdaságoknak termelőerőik társadalmasulásához igazodó integrációjával, és a két folyamat együtt pecsételte meg az ún. szocialista tábor sorsát.* A Szovjetunió kelet-európai szövetségesei csak azzal a feltétellel kísérelhették volna meg a szocialista irányú fejlődést, ha a moszkvai politikai

éghajlattól függetlenül, egymással lépnek szoros gazdasági és politikai szövetségre. Erre azonban sem az erőviszonyok nem voltak alkalmasaik, sem a kis KGST-országok belső állapotai. A gazdaságilag már stabilitásukat veszített, adósságcsapdában vergődő országok centrista vagy nyíltan jobboldali irányítás alatt álltak, és politikájukat növekvő mértékben határozták meg a rendszerváltásra játszó „reformerök”, amelyeket közösen támogatott az imperializmus és a moszkvai vezetés (az utóbbi többek közt azért, hogy útját állja a kis KGST-országok esetleges önálló tömörülésének és „konzervatív” fordulatának).

Gorbacsov maga egyre leplezetlenebbül avatkozott be a „konzervatív veszély” ellen, és tevékenyen részt vett a rendszerváltások előkészítésében. A „Novaja i novejsaja isztorija” (Újkori és legújabbkori történelem) c. orosz szakfolyóirat 1991. évi 2. száma közli V. L. Muszatov cikkét (a szerző az SZKP nemzetközi osztályán dolgozott a magyar és román ügyek szakértőjeként); eszerint a kelet-európai szocialista állami és pártvezetők előtt, akik az 1986. november 7-i ünnepségre érkeztek Moszkvába, Gorbacsov kijelentette, hogy országaikból a lehető legrövidebb időn belül kivonják a szovjet csapatokat, a gazdasági kapcsolatokat pedig dollárelszámolású pénzügyi alapra helyezik; tanácsolta továbbá a jelenlevőknek, hogy lépjenek a piacgazdaság és az annak megfelelő politikai reformok útjára. Hasonló tartalmú beszédet tartott 1987 áprilisában, a Csehszlovák Kommunista Párt prágai kongresszusán; itt már nyilvánosan és minden kertelés nélkül előadta, hogy a fejlett tőkés országokkal való kapcsolatai érdekében magukra hagyja kelet-európai szövetségeseit, és ismételten sürgette rendszerük megreformálását.

Az imperializmushoz való viszonyában Gorbacsov az 1986. októberi reykvíki csúcsértekezleten tette meg a nyilvános fordulatot, elfogadva a nukleáris fegyverzet-csökkentésre vonatkozóan az észak-amerikaiak régebbi javaslatát, amely kivonta a csökkentés alól az USA szövetségeseinek atomtőőerejét. Ha hinni lehet annak, amit az egyezmény megkötése utáni nemzetközi sajtóértekezleten Gorbacsov elmondott, a hirtelen engedékenység magát Reagan elnököt is meglepte. Lehetséges; mindenesetre a szovjet pártfőtitkár olyan dicsekvő hangnemben számolt be a történekről, mintha valamilyen huszáros hadicselt hajtott volna végre. Valójában meghátrálás volt ez az egyezmény: nem érintette Washington csillagháborús fegyverkezését, sem pedig azt a kérdést, hogy az USA leszerelt kontingenseit szövetségesei gyorsan pótolhatják. (Pl. az egy főre jutó katonai kiadásokban élen járó Franciaország már akkor előirányozta, hogy nukleáris fegyverzetét rövid időn belül megnégyszerezze – ami egymagában bőségesen kiegyenlíti az észak-amerikai fegyverzetcsökkentést.) De ez még csak a kezdete volt az „új gondolkodásnak”. (Kezdet volt még csupán az is, hogy szovjetunióbeli látogatása során Reagan elnök „politikai üldözötteket”, köztük egykori náci kollaboránsokat fogadott, oly leplezetlenül avatkozva be a szovjet belügyekbe, hogy azt nem egy szuperhatalom, de semmilyen ország nem tűrte volna el, ha ad valamit a szuverenitására.) Az „új gondolkodás” igazi gyümölcsei még csak ezután hullottak az imperializmus kosarába.

Nincs jegyzőkönyvünk az 1989-es máltai csúcsról, Gorbacsov és Bush elnök titkos megbeszéléseiről, legfeljebb a későbbi események alapján tudunk visszakövetkeztetni arra, hogy miről is folyhatott a szó közöttük. A csúcs után, 1989. október 7-én ünnepelte fennállásának 40. évfordulóját az NDK; a vendégként megjelent Gorbacsov figyelmeztette házigazdáit, hogy aki nem tart lépést a reformfolyamattal, annak nincs helye a vezetésben. Folytak a kormányellenes tömegtüntetések; hatalmas szervezett disszidálási hullám zúdult az NDK-ból Csehszlovákián át Magyarországra, Magyarország pedig megnyitotta nyugati határait, hogy a menekültáradatot az NSZK-ba, s ezzel az NDK szocialista irányultságú rendszerét a pusztulásba segítse. Mivel Magyarországon nagylétszámú szovjet haderő állomásozott abban az időben, a „reformpárti”

magyar kormány aligha szánta volna rá magát a határ megnyitására Gorbacsov hozzájárulása nélkül. Honecker lemondott, a Német Szocialista Egységpárt szétesett, a hatalom rövidesen az új jobboldali pártok kezébe került.

A lavina elindult. Sorra omlottak össze Moszkva kelet-európai szövetségesei; az 1991-es Öböl-háborúban, amelyet a polgári sajtó tisztességebb része tömegmészárlásnak minősített, Gorbacsov mind politikai, mind katonai téren nyíltan kiszolgált az imperializmust; végül addigi tevékenységének koronájaként átnyújtotta a vele viszonzásképpen összetegeződő Kohl kancellárnak a Szovjetunió legfontosabb európai szövetségését, az NDK-t, nagy megdöbbenést keltve azoknak az országoknak a népei és politikusai körében, amelyek áldozatul estek annak idején Hitlernek. A vételár egyáltalán nem volt gavallérosan nagyvonalú: az NSZK az Anschluss fejében 5 milliárd márka kölcsönt adott a Szovjetuniónak, amiből 1,5 milliárdot a szovjet cégek nyugatnémet vállalatoknál fennálló tartozásainak kiegyenlítésére kellett fordítani.

Milyen elgondolást követhetett a szovjet vezetés, élén Gorbacsovval, amikor saját országát csődbe és anarchiába vitte, szövetségeseit az imperializmus kezére játszotta, az ország problémáit, amelyek szakemberek elemzése szerint 1987-88-ban még önerőből megoldhatók lettek volna, következetesen a kezelhetetlenségig súlyosbította? A tőkés világ segítségével reménykedett? A „hét nagy” 1990. júliusi houstoni találkozóján, az USA, Nagy-Britannia, Japán és Kanada álláspontjának megfelelően, a közvetlen és azonnali pénzügyi segítség lekerült a napirendről. Ez idő tájt lépett érvénybe a Bush-kormányzatnak az a rendelkezése, hogy észak-amerikai bankoktól a Szovjetunió csak észak-amerikai termékek vásárlására kaphat kölcsönt mindaddig, amíg le nem szereli vagy nem konvertálja hadiipari kapacitásainak meghatározott részét, nem hagyja sorsára Kubát, nem fizeti ki a cári kormány és Kerenszkij 1,5 milliárd dollárnyi adósságát. Az 1991-es londoni csúcson azután a sarakba szorított Gorbacsov – sejtve ugyan, hogy saját bukását szentesíti – lényegileg kötelezettséget vállalt a hadiipar felszámolására.

Ezzel betelt a mérték. Augusztusban puccsot szerveztek – hogy pontosan kik és mi célból, ma még nem világos, vélhetőleg a hadiipari lobby és a katonai felső vezetés egy része akarta Gorbacsovot olyan lépésekre készíteni, amelyek fenntartják a hadiipar működőképességét és a recsegő-ropogó Szovjetuniót. Elég sajátos puccs volt: a felvonuló harckocsik megálltak, ha a közlekedési lámpa tilosat jelzett, a gorbacsovi „centrummal” szembenálló(?), Jelcin vezette jobboldali ellenzék pedig zavartalanul tanácskozhatott a Fehér Házban, és kedvére érintkezhetett a világsajtóval, mert még a telefonvonalait sem kapcsolták ki. Miután az operett-puccsot leverték (kik?), a hatalom gyakorlatilag Jelciné lett: az SZKP-t betiltották, felosztatását maga Gorbacsov is megszavazta. (Egyébként már előzőleg, hivatalos spanyolországi útja során közölte, hogy a párt átalakul „korszerű” szociáldemokrata párttá.) A komédiába fúló tragédia zárójeleneteként a bukott elnök, az imperializmus üdvöskéje, a hozzá vajmi kevéssé illő sarló-kalapácsos vörös zászló előtt bejelentette a televízióban, hogy a Szovjetunió 1991. december 31-én éjfélről megszűnik létezni. ^[200]

6. „BÉKÉS ÁTMENET”. **AZ ELVTELENSÉG ELVI KÉRDÉSEI ÉS** **OSZTÁLYHÁTTERE**

Hogyan mehetett végbe a hatalomváltás a szocialista irányultságú országokban

többnyire – Románia kivételével – „békésen”, fegyveres erőszak nélkül?

Uralkodó osztályok nem szokták a hatalmat önként kiadni a kezükből, de átalakulásuk esetén megváltozhat a hatalom jellege. Példa rá a korai olasz kapitalizmus. A kereskedelmi és banktőke tulajdonosai, akikből a reneszánsz itáliai polgársága jórészt összetevődött, nem a termelési módot forradalmasító új gazdasági formák létrehozásában voltak érdekeltek, inkább maguk akartak feudális földbirtokossá válva, arisztokráciává szerveződni, vagy összeolvadni a régi nemességgel. A 16-17. századbeli Velence, Firenze, Milánó és más olasz városok (államok) polgárságának földbirtokos arisztokráciává való átalakulása refeudalizálta Itáliát, visszatértette a kapitalizmus irányában megkezdett átmenetei a feudális viszonyokhoz. Ilyesféle irányváltás ment végbe az egykori szocialista irányultságú országokban is, ahol a hatalmat közvetlenül gyakorló réteg osztályarculatának és a rendszer osztálybázisának megváltozása fordította vissza a megkezdett szocialista fejlődést a kapitalizmus felé.

A folyamat megértéséhez tekintetbe kell venni, hogy az átmeneti korszakban az áru- és pénzviszonyok fennmaradása újratermeli, sőt bizonyos értelemben még erősíti is a kispolgári tendenciákat; a Szovjetunió sajátos körülményei pedig – a parasztság roppant tömege, az áruhiány, az ellenséges környezet, a feszített fejlődési ütemhez szükséges gazdasági és hatalmi koncentráció – nagymértékben hozzájárultak ezeknek a tendenciáknak a rendkívüli szívósságához. Kiváltságos rétegek képződtek (lásd II/3. fej.), és helyzetük olyan többletjövedelmek forrásait nyitotta meg számukra, amelyek betölthetik az *eredeti felhalmozás* funkcióját.

Amikor szocialista „eredeti felhalmozásról” beszéltünk, a kifejezést mindig idézőjelbe tettük. Most nem használunk idézőjelet, bár ezúttal sem az eredeti felhalmozás klasszikus formáira gondolunk, hanem arra *a munka nélkül szerzett többletjövedelemre, amelyet az átmeneti korban az állami és a szövetkezeti tulajdon magáncélú felhasználása révén magánszemélyek sajátítanak ki, és alkalmas feltételek esetén tőkévé változtathatnak*. Ez a különleges eredeti felhalmozás egy *előkészítő* és egy *tulajdonképpen* szakaszra oszlik. Az *előkészítő* szakaszban még csak *potenciális* (lehetőség szerinti) felhalmozással állunk szemben: a termelőeszközök társadalmi tulajdona miatt a magánjövedelmek *nem tőkésíthetők, csupán a fogyasztásban használhatók fel*. Kirívó fogyasztásbeli különbségek keletkezhetnek így, amelyek – minthogy idegen munka kisajátításán alapulnak – a rendszer ellen hangolják a tömegeket; s ha az önmagát gerjesztő magán felhalmozást a vezető párt és az államhatalom meg nem állítja, a folyamat idővel olyan méreteket ölthet, hogy *szűknek találja már a személyes fogyasztás csatornáit* – minden megvan, autó, nyaraló, külföldi utazás, családi sírbolt, nincs mire elkölteni a pénzt! és a felgyűlt vagyon *magántulajdonú termelőeszközöket követel, mert a természetéből következő, szükségszerű továbbszaporodásboz tőkévé kell válnia*.

A magán felhalmozás lehetősége nem más, mint *a burzsoázia újjászerveződésének lehetősége* (a fogyasztói szemlélet propagandája pedig felhívás ennek a lehetőségnek a valóra váltására). Nemcsak a régi burzsoázia maradványairól van szó, hanem főként *az átmeneti kor újszülött, „szocialista” kispolgáraitól*. Hogy ez a tarka egyveleg mennyire tud osztállyá szerveződni, az a társadalmi-történelmi feltételektől, a belső és a nemzetközi osztályharcok menetétől függ, az osztály elemeit azonban óhatatlanul kitermelik az áru- és pénzviszonyok. A következőkben megkíséreljük felvázolni azokat az élesen el nem határolható, egymással részint harcban álló, részint összemosódó csoportokat, amelyekből az átmeneti kor heterogén kispolgársága felépül.

1. Az átmenet alakulása szempontjából a legfontosabb – a vezető pártnak, tehát az egész rendszernek az arcukat közvetlenül befolyásoló – kispolgári csoport *a politikai, államigazgatási és gazdasági apparátusok bürokratizálódott része*, elsősorban a

pártbürokrácia. (Hangsúlyozzuk, hogy a „bürokratikus” jelzőt nem általában vonatkoztatjuk az apparátusokra – nem minősíthetők „egyetlen bürokratikus tömegnek”! hanem csak annyiban, amennyiben zárt, hierarchikus kaszttá idegenednek.)

2. Vegyes, de osztályjellegét tekintve egyértelműen kispolgári csoportot alkotnak az individualista szemléletű értelmiségiek, a munkásság és parasztság kiváltságos, osztályuktól elszakadt felső rétegei, a közvetlen termelőkkel vagy a tömegek távlati érdekeivel nem azonosuló, technokrata műszaki és gazdasági vezetők, a közvagyon fosztogatói, a hiány egyéni vagy maffiákba tömörült vámszedői stb., akik rendszerint jobboldali – reformista, liberális, nacionalista, klerikális stb. – eszmék jegyében harcolnak részint az első csoport bürokratizmusa ellen, részint a kiváltságok újraelosztásáért, miközben sokféleképpen össze is fonódnak az első csoporttal.

3. Végül, ideológiájukban a kispolgársághoz tartoznak a dolgozók öntudatlan tömegei, amelyek nem annyira a kiváltságok újraelosztását kívánják, mint inkább mindenfajta előjog megszüntetését, de ösztönösségüknél fogva csak anarchikus lázongásra képesek, s ezért – ha a szocializmus ügyét nem sikerül vonzóvá tenni számukra – a náluk céltudatosabb, szervezettebb második csoport politikai segéderőivé, szélső esetben annak egy részével együtt a faszizmus tömegbázisává lesznek.

Fontossága és különleges történelmi szerepe miatt visszatérünk az i. csoporthoz. Politikai tekintetben ez a csoport nagyjából három alcsoportra (irányzatra, tendenciára) oszlik, illetve tagjai – nemegyszer ugyanazok a személyek! – a történelmi helyzettől függően három különböző magatartást tanúsíthatnak.

a) Az idézőjeles „eredeti felhalmozás” szakaszában, vagyis a szocializmus alapjainak lerakásához szükséges hatalmi (koncentráció idején, történelmileg a „baloldali”-dogmatikus alcsoport vagy tendencia (az elkerülhetetlen megszorításokat túllicitálók) súlya a legnagyobb – a marxistákkal együtt ez kapja a „titkos” beszéd után a „sztálinista” vagy „maoista” megjelölést.

b) A korszakváltást sürgető objektív ellentmondás érlelődésekor előtérbe lép a *centrista* alcsoport vagy „antisztálinista” bürokrácia, amelyre a propaganda csak később, a jobboldali-restaurációs fordulat után terjeszti ki a „sztálinista” megjelölést. (Legjellemzőbb képviselője Kádár.) Ezt az alcsoportot az jellemzi, hogy a rendszert veszélyeztető válságtól szorongatva, felismeri a mélyreható reformok szükségességét, de sem a reális társadalmasításra, a tömegdemokrácia megszervezésére nem hajlandó (mert a társadalmi tulajdont *magánfelhalmozásra* használja fel), sem tőkés restaurációt nem akar (mert a *társadalmi tulajdont* használja fel a magánfelhalmozás forrásaként, egzisztenciális csatornái nélkül éppúgy bedugulnának, mint akár a reális társadalmasítás, akár a tőkés restauráció esetén). [201] Felemássága miatt a centrizmus egyszerre lép fel a válság marxista, „baloldali”-dogmatikus és jobboldali-restaurációs kezelése ellen, *háromfrontos* harcot viselve, amelyet *két frontosnak* érzékel és tüntet fel, mivel a marxistákat és a „baloldali”-dogmatikusokat egyaránt a „sztálinisták” vagy „maoisták” címkével ellátott közös skatulyába gyömöszöli.

c) A *jobboldali revizionista-liberális* alcsoport, amely összeolvad az átmenet kispolgárságának a 2. pontban említett csoportjával, annál nagyobb szerephez jut, minél inkább fejlődik szerkezeti válsággá a termelőerők és a termelési viszonyok megoldatlan ellentmondása. A liberálisok eleinte csupán „megújult”, „demokratikus”, „emberarcú” szocializmust követelnek, nagyobb önállóságot a vállalatoknak, nagyobb teret a piacnak, jogi biztosítékokat a törvényteleniségekkel szemben, és követeléseiket a fennálló viszonyok gyakran jogos, tapasztalatilag ellenőrizhető bírálatával támasztják alá. A válság mélyülésekor azután sűrűsödnek hivatkozásaik a tőkés gazdaság életképességére, miközben többnyire elhallgatják, hogy a tőke saját válságának a gyengébb országokra való áthárítása és a „harmadik világ” dolgozó tömegeinek kifosztása révén

érte el megcsodált eredményeit; szaporodnak egyúttal a „szocializmus” életképtelenségét hangoztató bírálataik is, miközben elhallgatják, hogy amit bírálnak, az *nem* a szocializmus, elhallgatják a bírált rendszerrel szemben alkalmazott kíméletlen tőkés diszkriminációkat, és arról sem beszélnek, hogy a szocialista irányultságú országokat éppen ők, a bírálók terelték tanácsaikkal és a megfelelő közhangulat felszításával a nemzetközi tőke csapdájába.

A három alcsoport szerepe történelmileg és logikailag összefügg. Az első alcsoport bürokratikus centralizmusának csődje nyeregbe juttatja a második alcsoportot, ez pedig liberális engedményeket tesz a jobboldalnak, hogy megnyerje szövetségesül hatalma megszilárdításához és a „sztálinisták” vagy „maoisták” elleni harchoz. Ebben a harcban a centrizmus a kommunisták zömére is számíthat, részint a pártfegyelem és a vezetők iránti kritikátlan tisztelet jóvoltából, de főleg azért, mert megvédi a formailag szocialista tulajdont a jobboldali restaurációtól. Bizonyos egyensúly – „konszenzus” – jön létre ily módon a társadalom különböző, ellentétes érdekű csoportjai között, nem annyira a valóságos egyetértés, mint inkább a liberális „élni és élni hagyni” jelszó jegyében, hála a magánéletbe húzódó, saját kertjük megművelésével foglalkozó tömegek megvásárolt passzivitásának. A „konszenzus” azonban a termelőerők korszerűsítésének rovására valósul meg; a válság elmélyül, és ennek arányában a centrista alcsoportnak a jobboldali ellenzékkel szemben élvezett kezdeti előnye, a kulcspozíciók birtoklása, szükségképpen hátránnyá lesz, mert a közvélemény természetes módon a kulcspozíciók birtokosait teszi felelőssé a helyzet romlásáért. A mérleg nyelve átbillen a „liberálisok” oldalára, akik egyre szélesebb körökben érvényesíthetik restaurációs követeléseiket: a piaci reformokat a gazdaságban, a „pluralizmust” a politikában. A hivatalos reformokkal legalizált nyerészkedés mellett hovatovább a maffiák is legalizálódnak, és az egész folyamat előrehajtja az idézőjel nélküli eredeti felhalmozást a döntő pontig, ahol a mennyiség minőségbe csap, a felgyülemelő magánvagyon a fogyasztásból átlendül a forgalomba, majd a termelésbe, hogy hagyományos értelemben vett tőkévé, a kizsákmányolás, az értéktöbblet-kisajátítás eszközévé váljon.

A rendszer bomlásának előrehaladtával a magánfelhalmozás különösen ott ölt nagy méreteket, ahol a kialakuló burzsoázia, amelynek már a felső rétegei is körvonalazódnak, együttműködik a külföldi tőkével. Néhány példa a Szovjetunió végnapjaiból. A moszkvai „Nyezaviszimaja Gazeta” adatai alapján a „Die Zeit” 1989. december 13-i száma megírja, hogy az 1989-ben létesített, 400 000 alkalmazottat foglalkoztató Gazprom szovjet óriásvállalat, élén a nem ismeretlen nevű Viktor Csernomirgyin vezérigazgatóval, nevetséges áron kótyavetyélte el a földgázt nyugati partnérének. A Ruhrgas AG, a szovjet gáz átvevője, a régi NSZK-ban viszonteladóként 250-450 márkát kapott 1000 m³-ért, a kitermelő vállalatnak ellenben, amely a gázt Nyugat-Szibériában rendkívül kedvezőtlen munkafeltételek között 300-1300 m mélységből hozta (hozatta munkásaival) felszínre, csupán 160-170 márkát fizetett, végül még a piacairól is kitérta. És az ilyen eset korántsem volt egyedülálló. A „Nyezaviszimaja Gazeta” szerint a „reformpolitikusok” külföldi üzleteikkel milliárdos veszteségeket okoztak a Szovjetuniónak; ha Gorbacsov legalább a protekcionista és monopolista korlátok lebontását követelte volna a német egység áráként, ha a szovjet áruk szabadon juthatnának be a német piacra, a „könyörületes németeknek” nem kellene élelmiszer-csomagokat küldeniük az orosz lakosság részére a Bundeswehr készleteiből. Egyébként – írja a moszkvai lap – 60 milliárd német márka folyt be a Szovjetunióba ismeretlen csatornákon, és szívárgott el nyomtalanul. A témához kapcsolódik a „Lityeraturnejaja Rosszija” 1989. szeptember 29-i cikke is, amely közli különböző orosz társadalmi szervezetek és mozgalmak közös koordinációs szervének azt a véleményét, hogy a nyersanyagok és más meg nem újítható erőforrások állandó kiszállítása a nyugati tőkés

gazdaság függvényévé tette az országot, a szabadkereskedelmi övezetek, a koncessziók és a gyorsan szaporodó közös vállalkozások pedig gyarmati státusszá változtatják a gazdasági és politikai függetlenséget.

Az elemzésekből kitűnik, hogy az átmeneti korszakban *a burzsoázia mint osztály felszámolása után a napról napra újratermelődő „szocialista” kispolgársággal, különösen annak i. csoportjával szentben folytatott harc válik a forradalom sorsának meghatározójává.* Az osztályharcnak ezt a típusát a hagyományos elmélet csak tapasztalati szinten, mintegy publicisztikai módszerekkel írta le, anélkül, hogy megvizsgálta volna gazdasági gyökereit és lehetséges következményeit, összefüggését a korszak alap-ellentmondásával. Az átmenet jellegének elméleti homálya kétségkívül megkönnyítette a burzsoázia mint osztály újjászerveződését. A kapitalizmus felé tett fordulat közvetlen fő tényezője azonban nyilvánvalóan nem ez, hanem *a polgári tendenciák elleni osztályharc megakasztása, lejárata és megbélyegzése a felülkerekedő jobboldali opportunizmus részéről, a szerkezeti válság restaurációs megoldásainak bátorítása, zöld jelzés az önmagát gerjesztő, természeténél fogva tőkés irányú felhalmozásnak.* Amikor Gorbacsov 1987-ben kijelentette, hogy „hibás »elmélet« volt” a szocialista építés szakaszában az osztályharc éleződéséről beszélni – gúnyos idézőjelbe téve az „elmélet” szót –, [202] akkor Hruscsov legjobb tanítványaként elhárította az ideológiai akadályokat a burzsoázia újjászerveződése elől, a párt tekintélyével szentesítve az alakulóban levő osztály egyoldalú, fokozódó harcát a proletariátus érdekeivel ellentétes saját érdekeiért. Az egyre nyíltabb külföldi beavatkozásra támaszkodó restaurációs erők, amelyek egyesítették az újburzsoáziát és a réginek a megelevenedő maradványait, nemcsak kívülről gyakoroltak növekvő nyomást a pártra, hanem – Gorbacsov segítségével, aki egyszerre volt a burzsoázia felülkerekedésének tünete, következménye és lendületes előmozdítója – sorra szerezték meg a kulcspozíciókat a propagandaszervekben, a fegyveres erőknél, az államigazgatásban, elsősorban pedig *a párt felső vezetésében.* A Gorbacsov-csapat már *a burzsoázia közvetlen megbízottaiból állt* (Sevardnadze, Jakovlev, Bogomolov stb.), s ha megnézzük a restaurációs fordulat és a rákövetkező idők vezető politikusainak névsorát Jelcinnel az élen, alig találunk olyan személyt, aki ne az ún. „nómenklatúrából”, a régi funkcionárius-gárdából került volna ki. Az SZKP-t tehát *már a bukás előtt kezében tartotta a burzsoázia, és az uralkodó párton keresztül tényleges hatalmat gyakorolt, mielőtt még „alkotmányosan” is – az érvényes alkotmány felrúgásával – kezébe ragadta volna a kormányrudat.* Ez a magyarázata a „békés átmenetnek”.

Hruscsov és Gorbacsov személye, politikájuk tartalmi és módszerbeli azonossága és különbsége szemléletesen jeleníti meg a bürokratikus torzulásokkal terhelt forradalmi munkáshatalom átcsúszását ellenforradalmi kispolgári, majd polgári bázisra. Mindkét politikus felismerte és kifejezte az intézményrendszer és a növekedési követelmények közötti ellentmondás megoldásának *objektív szükségszerűségét*; minthogy azonban a szocialista és a kapitalista megoldás egyként lehetséges volt, *a felismerés önmagában nem minősíthető – azaz sem Hruscsov, sem Gorbacsov nem ítélt meg sem pozitívan, sem negatívan annak az egy lénynek az alapján, hogy mind a ketten „valami újat” akartak.* A történelem szempontjából még csak az sem számít, hogy a *szándékuk* mi volt: szocializmus vagy restauráció. Az egyetlen, ami döntő, a nevükkel jelölt politika *valóságos tartalma* és az általa megszabott *valóságos fejlődési irány.* Ezt az irányt és a két politikus tevékenységének alapvető tartalmi azonosságát világosan mutatja a logikus végkifejlet. Mégis, jelentős különbség, hogy Hruscsov vonala megmaradt a munkásmozgalmon belüli revizionista irányzatnak, sohasem vált nyíltan kommunistaellenessé, a kapitalizmus helyreállításának programjává, mint a gorbacsovi vonal. Gorbacsov a meghatványozott Hruscsov, és a mennyiségi különbség egyszersmind minőségi változás. Hruscsov még csak egyezkedett az imperialista

hatalmakkal, Gorbacsov már katonailag is együttműködött velük a Közel-Keleten, és kiszolgáltatta nekik a Szovjetunió kelet-európai szövetségeseit; Hruscsov még csak össznépivé nyilvánította a pártot és az államot, Gorbacsov már a párt és a szovjet állam megsemmisítésére használta fel posztját. Ideológiájukban mind a ketten egy „magasabb elv” nevében léptek fel az osztályharc ellen: Hruscsov az „össznépiséget” és a „békés együttélést” nevezte meg ilyen elvként, Gorbacsov az „általános emberit”. Az „össznépiségnek” és a békés együttélés hruscsovi értelmezésének tudományos értékére már rámutattunk; ami az „általános emberit” illeti, az olyan problémák, mint a világháborús veszély vagy a környezetpusztítás (nem szólva a látszólag csak egy-egy zónát érintő, de valójában az egész emberiséget fenyegető katasztrófákról, mint pl. az adósságválság, a véres nemzetiségi ellentétek, az állandósult éhínség), bajosan oldhatók meg addig, amíg a profitérdekelttség uralma miatt elnyomók és elnyomottak, hitelezők és adósok, rabló és áldozat között kellene megtalálni a közös nevezőt.

Ha történelmileg nincs is különösebb fontossága annak, hogy Gorbacsov kezdettől fogva áruló volt-e, vagy csak apránként lett azzá, mindenesetre már igen korán, 1986-ban nyilvánosan hangot adott az „általános emberi” elsőbbségének az osztályelvvel szemben, vagyis rálépett arra az útra, amelyről később sem tért le. A hivatalos szovjet filozófia a tőle megszokott szervilizmussal nem késett dicshimnusz zengeni az új „elvről”. „... filozófiai irodalmunkban megállapították, hogy korunkban a világ két ellentétes, antagonisztikus részre szakadt – írja T. O. Ojzerman az SZKP XXVII. kongresszusával foglalkozó cikkében –, de az elméleti általánosítások itt többnyire meg is álltak. Az SZKP KB politikai beszámolója hasonlíthatatlanul messzebb megy ezeknél a megállapításoknál, amikor feltárja a világközösség államainak egymástól való reális kölcsönös függőségét, s ezáltal megalapoz egy elvileg új elméleti alapállást, amelynek jelentőségét nem lehet túlbecsülni: ...az ellentétek küzdelmében, nehezen, bizonyos mértékig tapogatózva alakul ki az ellentmondásos, de *kölcsönösen összefüggő és sok mindenben egységes világ.*” [203] A cikk szövege, főként pedig a szerző által kiemelt rész jól érzékelteti a közvetlen ideológiai leágazást Hruscsovtól és Titótól Gorbacsovig. A nemzetközi osztályegytműködésnek ezt az elméletét Scvardnadze a hivatalos állami külpolitika vonatkozásában úgy fogalmazta meg, hogy országa nem folytat többé „birodalmi” – értsd: internacionalista – politikát, és a régi „sztálinista” értékrenddel ellentétben, az osztályérdekeknel előbbre helyezi „az emberiség egyetemes érdekeit.”

Az „össznépiség” fogalma, azután ennek felcserélése az „általános emberivel” terminológiai szinten tükrözi a hatalom társadalmi bázisának eltolódásait. Az „össznépi” állam *nem munkáshatalom*: a bányászcsaládból való Hruscsov *paraszt-kispolgári* politikus volt, aki látványosnak szánt, de tudományosan és gazdaságilag megalapozatlan próbálkozásaival hamarosan kudarcot vallott. Stílusát és személyes magatartását kupec-ravaszkodás, anarchizmus, parlagi műveletlenség jellemezte (emlékezetes marad viselkedése az ENSZ közgyűlésén, ahol levetett félcipőjével ütögette a spanyol külügyminiszter tarkóját), ám éppen a „népi” kötöttségek tartották tőle távol a szovjethatalom feladásának gondolatát. Gorbacsov már semmit sem őrzött meg Hruscsov „népi” jellegéből. Az értelmiség kommunista- és szovjetellenes „krémjével” vette magát körül, a sajtó, a tudomány, a művészet polgári beállítottságú hangadóira támaszkodott. Innen a mániákus „európaiság”, a „nagy Európa-ház” lázálma, az „általános emberi” feldicsérése a becsmért osztályelvvel szemben, a konfrontációk nélküli (tökés rendiszertű) világ ellenforradalmi utópiája. [204] Hruscsovnak még esze ágában sem volt a sztálini idők valamennyi politikai elíteltjét rehabilitálni; Gorbacsov már egyetlen tollvonással mindannyiukat minden vizsgálat nélkül ártatlanná nyilvánította, azaz gyakorlatilag *elvitatta a szocialista államtól az önvédelem jogát,*

törvénytelené nyilvánította a szocialista államot. A két politikus személyisége és társadalmi közege különbözött, de nem kettőjük alkati különbsége szabta meg a nevükkel jelölhető korszakok arcukat, hanem a két korszaknak, a két történelmi helyzetnek az objektív ellentmondások érettségétől függő különbsége határozta meg, hogy mikor milyen vezetői típus választódott ki.

Gorbacsov apránként szorította ki a hatalmi pozíciókból politikai ellenfeleit, és ültette helyükre a restaurációs burzsoázia bizalmi embereit, lépésről lépésre építve saját személyes hatalmát, amelynek burzsoá osztálytartalmát egyre kevésbé álcázta „szocialista” frazeológia. Nem lenne érdektelen kideríteni, hogyan történhetett meg, hogy az „új gondolkodás” prófétája egészen az 1991-es puccsig a vesztesre álló játzmákból is rendre győztesen került ki; hogy a sorsdöntő alkalmakkor végül azok is rászavaztak, akik előzőleg a fejét követelték. Ehhez a rejtélyhez egyelőre nincs kulcsunk. Amit tudunk, az annyi, hogy a gorbacsovi politika vaskövetkezetességgel hajtotta a romlást addig a pontig, ahol a burzsoá restauráció visszafordíthatatlanná lett, s e folyamatban felbecsülhetetlen segítségére volt a restauráció élharcosai által irányított sajtó- és propagandagépezet, amely göbbelsi eréllyel sulykolta a köztudatba a fejtetőre állított fogalmakat, „konzervatívoknak” bélyegezve a forradalmárokat, a haladás zászlóvivőiként ünnepeve a rablóimperializmus tényérnyalóit, szégyenpadra állítva mindent, ami csak egy kicsit is marxistagyanús és valóban haladó.

Amíg a Szovjetunió forradalmi hatalom volt, a nép nagy többsége magáénak vallotta és elszántan védelmezte, noha az emberek nemcsak a nélkülözések miatt szenvedtek, hanem saját bőrükön érezték a rendszer fogyatékosait és torzulásait is. A váltás objektív szükségletét úgy élték át, mint vágyakozást a nyomasztó napi gondok mérséklődése, a szabadabb közéleti légkör, a kiváltságok és igazságtalanságok megszüntetése után. Amikor huzamos időn át újra meg újra csalódniuk kellett, nem egyszerűen a méltatlan vezetőkől ábrándultak ki, hanem a kommunista pártból és a szovjethatalomból, amelynek nevében a vezetők cselekedtek. Bár a tömegek haragját az *ellenforradalmivá züllesztett* kommunista párt és a *korrumpálódott* szovjethatalom váltotta ki, indulataik a kommunista pártra és a szovjethatalomra zúdultak, s ezzel megnyitották az utat mindenfajta társadalmi reakció előtt, köztük a legaljasabb és legveszedelmesebb, a fasizmus előtt is. Miközben tehát a szocialista irányú fejlődés alól kicsúszott a tömegbázis, a „főhadiszállásokat” minden komoly ellenállás nélkül birtokba vette a burzsoázia. Így zajlott le a „békés átmenet”; *a szovjet rendszert, amelyet kívülről sem az intervenció, sem a fasiszta koalíció, sem az imperialista gazdasági blokád, diplomáciai nyomás és katonai zsarolás nem tudott megtörni, belülről verte szét az imperializmussal együttműködő árulók példás összjátéka.*

* * *

A folyamatban számos tényező szerepet játszott. A frontok összemosódása, a bürokratikus torzulások, az önkényeskedések és törvénysértések meggyengítették a kommunisták sorait és befolyását; a háború – a jellem és a meggyőződés kegyetlen próbatétele – szintén a forradalom legáldozatkészebb harcosai között vágta a legnagyobb rendet. A háború kezdetén nyilvántartott 5 millió kommunista párttagból 3 millió halt hősi halált a fasizmus elleni harcban. (Mindenütt, ahol antifasiszta küzdelmek folytak, a kommunisták hozták a legtöbb áldozatot.) Megdöbbentő veszteségeket szenvedett a szovjet munkásosztály is: az ország nyugati és déli körzeteiben szinte megsemmisült, a háború után újjá kellett szervezni. ^[205]

De bármennyire megkönnyítették is a restauráció dolgát a forradalmi oldal veszte-

ségei, az irányváltás döntő okát már csak azért sem ebben látjuk, mert a Szovjetunió történelmi teljesítményei, a nép javára formálódó társadalmi viszonyok és a háborús megpróbáltatások százezreket és milliókat neveltek kommunistává – főleg a fiatalok közül –, tömegesen edzették meg a kihullottak helyére lépő új harcosokat. Ezzel egyidejűleg a világ kommunista pártjainak száma, amely 1918-ban 10 volt, a második világháború előtt 58-ra, 1960-ban 87-re, taglétszámuk pedig *a tőkés országokban* az 1938-as 1,5 millióról ennek háromszorosára emelkedett, tanúsítva, hogy a verejtéken és véren szerzett *erkölcsi töke* jóvoltából a forradalmi utánpótlás távolról sem merült ki. Ha tehát az SZKP és jó néhány kommunista párt vezetése az 50-es évek második felétől fokról fokra a restaurációs erők kezébe került, akkor ennek döntő oka nem az elvhű forradalmárok megfogyatkozott számában keresendő. A döntő tényező, mint nemegyszer hangsúlyoztuk, az az *ideológia* volt, amely megbénította a forradalmi erők osztályharcát a szerveződő burzsoázia ellen, és felszabadította a szerveződő burzsoázia osztályharcát a forradalmi erők ellen. Ezt a kettős funkciót szolgálta az „össznépiség” és az „általános emberi” fogalma is; közvetlen tömeghatása azonban egyiknek sem lehetett, kivált az „általános emberinek” nem, mivel az értelmiségen kívül alig foglalkoztat valakit. *Az ellenforradalmi fordulatban a Hruscsov „titkos” beszéde által elindított Sztálin-ellenes propaganda-hadjárat játszotta a főszerepet, ez mérte a döntő csapást a Szovjetunió forradalmi erőire és a nemzetközi kommunista mozgalomra.*

A Sztálin-ellenes propaganda-hadjárat Hruscsov nem talált ki semmi újat, egyszerűen csak átvette Trockij sokévtizedes, jól kidolgozott módszereit. Ha meg akarjuk érteni ezeknek a módszereknek a lényegét, és megmagyarázni rendkívüli hatásukat, meg kell vizsgálnunk a trockista ideológia fő gondolatait. Meggyőződésünk, hogy a nemzetközi munkásmozgalom egyetlen érdemleges lépést sem tehet előre, amíg nem szakít a trockizmussal. [\[206\]](#)

VI. *Forradalom vagy árulás?*

(JEGYZETEK A TROCKIZMUS TERMÉSZETRAJZÁRÓL)

A trockizmus hatása közvetlen és közvetett. A közvetlen hatást Trockij és a trockista szerzők írásai, valamint a különféle trockista szervezetek és csoportok fejtik ki. A közvetett hatás mindenekelőtt abban áll, hogy a trockizmus bizonyos elemei beépültek a nemzetközi munkásmozgalom vezető osztagainak ideológiájába, belülről rombolták szét a mozgalmat, és akadályozzák mind a mai napig, hogy talpraálljon és magára találjon.

A trockizmus ma terjedőben van, eszméi népszerűsödnek a baloldal megújulását kívánó körökben. Ennek az a magyarázata, hogy Trockij sok tekintetben találóan mutatott rá a '30-as évek Szovjetuniójának bürokratikus torzulásaira, és elemzései később ráillettek a többi szocialista országra is. A helytálló kritikai értékelésekhez azonban olyan stratégiai elgondolások tapadtak, amelyeknek gyakorlati érvényesüléséből nem következhetett más, mint a szocialista irányultságú rendszerek megsemmisülése, a kommunista mozgalom szétesése. *A trockista ideológia egyesíti magában a jogos, tapasztalatilag ellenőrizhető kritikát a destrukcióval, a realizmust a többnyire álforradalmi, de gyakran liberális-jobboldali demagógiával. A pozitív és a destruktív oldal együtt alkotja a trockizmust, együtt magyarázza hatását és veszélyességét.*

A következőkben összefoglaljuk Trockij néhány kritikai gondolatát a szovjet fejlődés első korszakáról, majd áttekintjük a permanens forradalomra vonatkozó – részint már a korábbiakban is érintett – nézeteit, végül körvonalazzuk, hogy milyen következményekkel járt e nézetek gyakorlati alkalmazása.

1. AMI A BÍRÁLATBAN JOGOS

„Az elárult forradalom” c. könyvében (1936) Trockij megállapítja, hogy a Szovjetunióra, bár gazdaságában uralkodóvá lett az állami és a szövetkezeti szektor, az ország termelési és kulturális színvonala miatt korántsem érvényesek még a szocializmusnak, a kommunizmus alsó fokának marxi ismérvei. Marx arra számított, hogy a szocialista forradalom a nyugat-európai tőkés országokban győz majd először, mégpedig nagyjából egyidejűleg, és a korabeli legfejlettebb termelőerők társadalmasításával megvalósítja a kommunizmus alsó fokát. A győzelem azonban egy elmaradott országban következett be, amit Marx nem látott előre. „Helyesebb tehát, ha a jelenlegi szovjet rendszert összes ellentmondásaival együtt nem *szocialistának* nevezzük, hanem a kapitalizmus és a szocializmus közötti *átmeneti* rendszernek vagy a szocializmus *előkészítőjének*.” [207]

A szovjet ipar példátlan dinamizmussal fejlődött – szögezi le Trockij. – Tervgazdaság nélkül ez nem lett volna lehetséges, az ország „évtizedekkel elmaradt volna”. Előrelépett a mezőgazdaság is, a kolhoz nagy haladás a kisparcellás gazdálkodáshoz képest. [208] De a termelési kapcsolatok jogi formái nem elégségesek a tulajdon szocialista jellegének biztosításához. A termelőerők szempontjából a szocializmus „annál a színvonalnál kezdődik, amelyet a legfejlettebb kapitalizmus megközelített”. A technika és a kultúra mai alacsony színvonala ellentmondásban van „a tulajdon elvileg szocialista formáival”, és kikényszeríti az elosztásban az egyenlőtlenséget, a burzsoá jog alkalmazását. Az állam emiatt kettős természetű: „szocialista annyiban, amennyiben a termelőeszközök kollektív tulajdonát védelmezi, burzsoá annyiban, amennyiben a javak elosztása tőkés értékmérők alapján történik, ennek összes következményeivel.” [209]

A tulajdon jogi formáinak megvan a maguk jelentősége, hiszen a magán tulajdon nem válhat társadalmi tulajdonná, ha át nem halad az államosítás szakaszán. De a jog, ahogy Marx írta, sohasem emelkedhet a társadalom gazdasági rendszere és az ettől függő kulturális fejlettség fölé. Ezért „az állami tulajdon csak abban a mértékben lesz »az egész nép« tulajdonává, ahogyan eltűnnek a társadalmi kiváltságok és különbségek, tehát az állam elveszti létjogosultságát. Más szóval: az állami tulajdon abban az

arányban lesz szocialistává, ahogyan megszűnik állami tulajdon lenni.” [210] Az állaim megszüntetését van hivatva előmozdítani a kapitalizmus és a szocializmus közötti átmenet idején „az érdekelt tömegek valóságos részvétele a vezetésben”, „a termelők és fogyasztók demokráciája”, amely az alkotó kezdeményezés és felelősségérzés kibontakoztatásával politikai oldalról alapozza meg a tervgazdálkodás hatékonyságát és a minőségi termelést, azaz „nem elvont politikai vagy erkölcsi követelményként” jelentkezik, hanem élet-halál kérdés az ország számára. [211]

Mivel a szocialista forradalom elmaradott országokban győz először, rá vár a polgári feladatok megoldása is. „Ez az elmaradott országok kombinált fejlődésének törvénye.” A kombinált fejlődés abban nyilvánul meg, hogy a forradalomban született rendszer szocialista módszereket alkalmaz szocializmus előtti feladatokra mind a gazdaság, mind a kultúra területén, s így sokkal gyorsabban haladhat, „mint annak idején a Nyugat”. Különösen szembeűnő a haladás a nemzetiségek életében. „A birodalom valaha elhanyagolt távoli vidékein ipar nő ki a földből. A traktor lerombolja a nemzetiségi rendből fennmaradt régi szokásokat. Az írással egyidőben megjelenik az orvostudomány és az agronómia.” De éppen „az a szükséglet, hogy az emberek tízmillióival megismertessék az ábécét, az újságot, a higiénia legegyszerűbb szabályait” – éppen ez mutatja, hogy milyen hosszú még az út a szocializmusig. Az általános színvonalra jellemzőek a sajtó mindennapos prédikációi a „civilizált szocialista kereskedelemről”. „Valójában arról van szó, hogy az állami üzleteknek új, tiszta és vonzó külsejük legyen, rendelkezzenek a megfelelő felszereléssel és választékkal, ne hagyják megrohadni az almát, ne csak harisnyát adjanak el, hanem cérnát is a foltozáshoz, s végül, az eladók szokják meg a vevők figyelmes és udvarias kiszolgálását, egyszóval, a boltok érzék el azt a színvonalat, amely a tőkés kereskedelemben mindennapos.” Ezek a célok szemernyi szocializmust sem tartalmaznak, de még így is messze vannak a megvalósulástól. [212]

A társadalmi forradalom számottevő eredményeket hozott minden területen. „... a nemzetgazdaságban és különösen az iparban olyan előnyöket biztosított az ország védelmére, amilyenekről a régi Oroszország még csak nem is álmodhatott”; a fiatalokat egycsapásra kiragadta „a konzervatív szokások közül”, és százezrével mozgósította őket az utóbbi években „a széntelegekre, a bányákba, erdőkbe, aranymezőkre, a Sarkkör vidékére, Szakaimba vagy az Amur partjára, ahol új város épült.” Feltámadóban van a közösségi szellem. Látni kell azonban, hogy vele együtt megszilárdul az ellenkezője is, a kistulajdonosi önzés, mégpedig magának a fejlődésnek a dinamizmusa következtében, amely az átmeneti szakaszban szükségszerűen a polgári viszonyok erősödéséhez vezet. [213]

„Egészében véve, a kapitalizmus és a szocializmus közötti átmeneti szakasz nem az áruforgalom csökkenését, hanem annak széles kiterjesztését követeli – írja Trockij. – Az ipar valamennyi ága átalakul és növekszik, szünet nélkül új iparágak keletkeznek”, vidéken pedig, „a helyi fogyasztásra termelő és a befelé forduló család falusi gazdaságának felszámolása” nyomán, belép az áru- és pénzforgalomba „mindaz a munkaenergia, ... amelyet azelőtt egy tanya vagy falu által határolt helyen használtak fel”. Mivel a vidék húzódozott a közös gazdaságtól, és nem szívesen cserélte fel a barbárságot a civilizációval, „az állam kénytelen volt nagy engedményeket tenni az individualista irányzatnak, a falusiak tulajdonosi szellemének”. Ez a szellem ma nemcsak a parasztok, hanem más társadalmi csoportok körében is terebélyesedik, mindenekelőtt azért, mert az életszínvonal-emelkedés növeli a szükségleteket, de kielégíteni még nem tudja őket, és az általa felébresztett kispolgári étvágy fokozza a pusztító erejű harcot az elosztásért. Az ilyen típusú ellentmondások a „kombinált fejlődésből”, a polgári forradalomnak és a szocialista forradalom első szakaszának összefonódásából

következnek, és csak úgy oldhatók meg, ha sikerül a közvetlen személyes érdeket, a termelő és a fogyasztó egoizmusát beágyazni a tervrendszerbe. [214]

A „kombinált fejlődés” ellentmondásai át- meg átszövik a szovjet életet. Közéjük tartozik a soknemzetiségű Szovjetunió saját szerű problémája: az, hogy a gazdasági központosítás jogos igényei ütköznek a forradalom révén autonómiát szerzett nemzetek önálló gazdasági és kulturális szükségleteivel. De az ellentmondások természetesen nem szorítkoznak a belső viszonyokra. Az egyenlőtlen fejlődés, amely lehetővé tette a szocialista forradalom győzelmét egy elmaradott félféudális országban, el is szigetelte egyúttal ezt az országot, és bezárta az ellenséges tőkés hatalmak gyűrűjébe, az ellenség pedig engesztelhetetlen lesz mindaddig, amíg a Szovjetunióban „el nem törlik a külkereskedelmi monopóliumot, és vissza nem állítják a tőke jogait”. [215]

Az elszigeteltség és elmaradottság legkárosabb terméke a *bürokratizmus* – állapítja meg Trockij. – Olyan jelenség ez, amely a proletárforradalom után mindenütt jelentkezni fog. „De teljesen nyilvánvaló, hogy minél szegényebb a forradalomból született társadalom, annál szigorúbban és leplezetlenebből jelentkezik ..., annál durvább formákat ölt..., és annál veszélyesebbé válhat a szocializmus fejlődésére.” Talaját nem az egykori uralkodó osztályok maradványai alkotják, hanem sokkal hatalmasabb tényezők: a fogyasztási cikkek szükségessége, az általános műveltség hiánya, „a »burzsoá jognak« az előbbiekből következő uralma az embereket legközvetlenebbül és legeleveníbben érintő területen, a személyes létfenntartás terén”. A forradalom utáni első időkben, amikor a nyomor egyenlősége uralkodott, az ország rendkívül gyér erőforrásai „a mégoly kiváltságos köröket sem engedték elszakadni a tömegektől”. Az egyenlősítő munkabér azonban megghiúsította az egyéni ösztönzést, akadályozta a termelőerők fejlődését. Az ínségből ki kellett törni, eszközül pedig szükségképpen az egyenlőtlenesség növelése kínálkozott. – Mi a helyzet ma? A termelés „messze van még attól, hogy mindenkit ellásson a szükségessel. De arra már módot ad, hogy a kisebbség fontos előnyökhöz jusson, és az egyenlőtlenesség ösztönzővé váljék a lakosság számára.” Így „a jólét első fuvallata, bármily szerény volt is, éppen a gyengesége miatt felerősítette a centrifugális tendenciákat”, „az egyéni felhalmozás szakadatlanul újjászülető, új és erőteljes tendenciáit”, a szocialista vonások helyett „az állam burzsoá vonásait”. A bürokrácia tehát „nem a múlt –kísérlete, nem olyasvalaminek a maradványa, ami már nem létezik”. Ha a munkásosztály megbízottai bürokratizálódnak, és a bürokrácia „fölébe magasodik a megújult társadalomnak”, akkor az ok abban a kéréletlen szükségyszerűségben keresendő, hogy „mindaddig, amíg a valóságos egyenlőség nem biztosítható, ki kell alakítani és fenn kell tartani egy kiváltságos kisebbséget”. [216]

A bürokratizálásban a körülmények egész láncolata közrejátszott. Az intervenciók egymást követték, a nyugati országokból közvetlen segítség nem érkezett, „az országban a várt jólét helyett hosszú időre megtelepedett a nyomorúság”. A polgárháborúban, majd az állami és pártapparátus kiépítése során meggyengült a párt munkásbázisa, így az üzemi pártsejtek, amelyek egyébként is csupán a párttagság létszámának egyhatodát tették ki (1923-ban – *R. E.*), nem lehettek a párt kellőképpen szilárd támaszai. [217] A kiemelték egy része elszakadt a tömegektől, „az erők, a remények és illúziók csodálatos felszárnyalását a fáradtság, a csüggedés, a kiábrándulás hosszú korszaka követte”, a „plebejus büszkeség” elapadásával megjött „a karrierizmus, a hitványság dagálya”. Bizonyos értelemben még a polgárháborúban aratott győzelem is a bürokratizmusnak kedvezett. Az ötmillió Vörös Hadsereg leszerelése után „a győztes parancsnokok elfoglalták a fontos posztokat a helyi szovjetekben, a termelésben, az iskolákban, és konokul mindenütt bevezették azt a rendet, amellyel megnyerték a polgárháborút. A tömegeket mindenütt fokozatosan kiszorították a hata-

lomban való tényleges részvételből.” E jelenségek, valamint a nemzetközi munkásosztály súlyos vereségei „nagy reményeket és nagy biztonságot ébresztettek a városi és falusi kispolgárságban, amely, miután a NÉP felélesztette, egyre inkább felbátorodott”, és számos helyi szovjetet meghódított. [218] (Az ellenforradalmi tendenciák képviselői – jegyzi meg Trockij – „sokkal inkább képesek az államapparátus megszállására, mint maga a párt”. [219])

Milyen a bürokrácia arculata? „Mialatt saját. szobához, elegendő élelemhez, tisztességes öltözékhez csak egy jelentéktelen kisebbség juthat, a nagy és kis bürokraták milliói arra törekszenek, hogy a hatalmat elsősorban saját jólétük érdekében hasznosítsák. Ebből származik a társadalmi réteg mérhetetlen önzése, nagyfokú összetartása, félelme a tömegek elégedetlenségétől, határtalan megátalkodottsága minden bírálat elfojtásában, s végül képmutató imádata az új urak kiváltságait és hatalmát megtestesítő és védelmező »vezér« iránt.” A kiváltságok birtokosai, akik „minden fokozatot magukba foglalnak, a legprovinciálisabb kispolgárságtól a városi nagypolgárságig”, gyakorlatilag úgy rendelkeznek a civilizáció vívmányaival, „mint saját személyes javaikkal”, féllégális kiegészítő jövedelmeket húznak, előnyöket élveznek az egészségügyi és kulturális szolgáltatásokban stb. „A munkásoknak és kolhozparasztoknak, azaz körülbelül a lakosság 90 százalékának a hangulatát és magatartását elsősorban reáljövedelmük alakulása szabja meg, de annak sincs kisebb fontossága, hogy miképpen aránylik az ő jövedelmük a tehetősebb rétegekéhez ... Még ha elismerjük is, hogy az egyenlőtlenség történelmileg elég hosszú ideig szükséges, nyitva marad az egyenlőtlenség tűrési határainak kérdése, akárcsak társadalmi hasznosságának határaié minden egyes konkrét esetben.” Igaz ugyan, hogy „a földi javak jóval demokratikusabban oszlanak meg a Szovjetunióban, mint akár a Nyugat legdemokratikusabb országaiban”, ám „ennek a megoszlásnak még szinte semmi köze a szocializmushoz”. [220]

Nevezhető-e államkapitalista osztálynak a szovjet bürokrácia? Nem: „nincsenek sem kötvényei, sem részvényei”, kiváltságait nem adhatja tovább örökösének. Nem teremtett magának társadalmi bázist sajátos tulajdonviszonyok formájában, „kénytelen védelmezni az állami tulajdont, hatalmának és jövedelmeinek forrását. Tevékenységének erről az oldaláról nézve, továbbra is a proletárdiktatúra eszköze”, és számos körzetben ugyanolyan történelmi tettet hajt végre, mint annak idején I. Péter, csak jóval nagyobb arányokban és gyorsabb ütemben. Haladó szerepe „egybeesik az asszimilációs időszakkal”, a nyugati technika és tudomány meghonosításával. „De minél nagyobb az előrehaladás, annál határozottabban vetődik fel a minőség problémája”, amely „árnyékként siklik el a bürokrácia elől”. A termelők érdektelensége miatt alacsony a termelékenység, rossz az áruk minősége, különösen a tömegfogyasztásra szánt termékeké, és „minél inkább távolodunk a központtól, annál nehezebb a beszerzésük. Ilyen körülmények között tömegessé válik az üzérkedés és a lopás.” [221]

A német ideológiában olvasható – írja Trockij –, hogy a termelőerők fejlődése már csak azért is szükségszerű gyakorlati előfeltétele a kommunizmusnak, mert nélküle csupán az ínség lenne általánossá, és a legszükségesebb javakért folytatott harc visszahozná a régi szennyet. „Ezt a gondolatot Marx sehol sem fejtette ki bővebben, ami nem véletlen: nem látta előre, hogy a forradalom egy elmaradott országban fog győzni. Lenin sem tért ki rá, és ez szintén nem véletlen: nem látta előre, hogy a szovjet állam oly hosszú ideig lesz elszigetelve. Am az idézett szöveg, amely Marxnál csak elvont feltevés volt..., az egyedüli elméleti kulcsot adja kezünkbe a teljesen konkrét nehézségeknek és a szovjet rendszer bajainak megközelítéséhez.” A szovjet rendszer sorsát „a történelem még nem mérlegelte”, „végleges arculatát a burzsoá é? a szocialista tendenciák alakulása fogja meghatározni”. Mivel az utóbbiak felülkerekedését „nem a gazdaság automatizmusa biztosítja ..., hanem a diktatúra politikai hatalma”, a szovjet

gazdaság jellege „teljesen a hatalométől függ”. A hatalom természetén múlik, hogy az ellentmondások fejlődése a szocializmusba torkollik-e, vagy visszaveti a társadalmat a kapitalizmusba; a hatalom kérdését pedig „a két eleven erő nemzeti és nemzetközi talajon vívott harca fogja végleg eldönteni”. [222]

Látható, hogy Trockij jellemzése a '30-as évek Szovjetuniójáról nemcsak fontos kritikai megállapításokat tartalmaz, hanem olyan elméleti mozzanatok is, amelyek részint közvetlenül Leninhez csatlakoznak, részint újszerűen taglalják az átmeneti korszak addig meg nem világított és később is elhanyagolt problémáit (különös tekintettel a reális társadalmasítás, a valóságos – nem pusztán formális-jogi – köztulajdon kérdésére). Trockij elméleti eredményeit a marxista eszmekör tartozékának tekintjük, és elemzéseinkben felhasználtuk. Egészen más a véleményünk azonban a Trockij-féle ideológia központi gondolatáról, a *permanens* (állandó, szakadatlan) *forradalom* elméletéről.

2. A HATALOM JELLEGE A DEMOKRATIKUS FORRADALOMBAN

Trockij elmélete a *permanens* forradalomról három kérdéscsoportra oszlik: i. a hatalom jellege a demokratikus forradalomban; 2. a nyugati országok forradalma mint a szovjet rendszer fennmaradásának elengedhetetlen feltétele; 3. a szovjet fejlődés belső problémái. A három témakörből a másodiknak a leglényegesebb mozzanatait már tárgyaltuk (lásd I/2. fejt.), a továbbiakban csupán néhány kiegészítésre lesz szükség. A harmadik téma a szovjet bürokratizmussal kapcsolatos: Trockij erre vonatkozó kritikáját az előző fejezetben összefoglaltuk, hátravan még az általa javasolt megoldásnak, a „második forradalom” stratégiai tervének az ismertetése. Kicsit hosszabban fogunk elidőzni az első témakörnél, nevezetesen a „proletárdiktatúra vagy munkás-paraszt demokratikus diktatúra” kérdéséről folytatott vitánál. Lehet, hogy az olvasó szörszálhasogató elméletieskedésnek találja majd a vita részletezését. Nem olyasmiről van-e szó, ami ma már legfeljebb csak elmélettörténeti érdeklődésre tarthat számot?

Úgy véljük, nem: a téma mindaddig időszerű lesz, amíg *a szocializmusba való átmenet nem tűzhető ki közvetlen célként, megközelítése népi-demokratikus közvetítő szakaszt tesz szükségessé*. Vagyis a vita általános tanulságai *belátható időn belül nem fogják elveszíteni időszerűségüket*. Különösen ott érdemes elgondolkodni felettük, ahol az önkényuralom valamilyen formája (pl. a fasizmus) elleni népfront-jeli egű harc van napirenden. Ezt a harcot, noha nem irányul közvetlenül a polgári tulajdon ellen, a burzsoázia nem vezetheti eredményesen, mert ha bizonyos (liberális, kispolgári-radikális) csoportjai érdekeltek is benne, szocializmusellenességük (antikommunizmusuk) miatt hajlamosabbak meghátrálni vagy alkut kötni, mint következetesen kitartani a győzelemig.

Térjünk ezek után a tárgyra, a *permanens* forradalom elméletének első kérdéscsoportjára.

A *permanens* forradalom marxi eredetű elmélete 1905-ben született újjá – írja Trockij amikor Marx követői kimutatták, hogy „korunkban az elmaradott burzsoá országok előtt álló demokratikus feladatok végrehajtása ezeket az országokat közvetlenül a proletárdiktatúrához vezeti”, és „napirendre tűzi a szocialista feladatokat”. Szemben az uralkodó felfogással, amely a demokráciát és a szocializmust nemcsak

különböző, hanem időben is egymástól távol cső fejlődési szakaszoknak tekintette, a „permanencia” elmélete szerint a kettő között nincs megszakítás, a demokratikus forradalom átnő a proletár forradalomba. Az átnövésnek, de magának a demokratikus szakasz végigvitelének is az az előfeltétele, hogy a proletariátus képes legyen saját vezetése alatt magával ragadni a paraszti tömegeket, leválasztva őket a liberális burzsoáziáról. „Beszélni som lehetett volna Oroszországban proletárdiktatúráról, ha az agrárkérdésnek nem lett volna döntő fontossága az egész társadalom életére nézve, s ha a parasztforradalomnak nem lett volna oly óriási mélysége és lendülete.” [223]

Eddig a pontig Trockij, saját állítása szerint, együtt halad Leninnel. Van azonban egy lényeges eltérés közöttük, amelyről Trockij így számol be: „A »permanencia« elméletéről vallott saját felfogásomat az különböztette meg Leninétől, hogy a parasztságra támaszkodó *proletariátus* diktatúrájának jelszava ellentétben áll »a proletariátus és a parasztság *demokratikus* diktatúrájának« jelszavával. A vita nem a polgári demokratikus szakasz átugrásának lehetőségeiről vagy a munkások és parasztok egyesülésének szükségességéről folyt”, hanem ezeknek az erőknek a politikai kölcsönviszonyáról és a diktatúra politikai jellegéről. [224] Trockij azon a véleményen van, hogy a proletárdiktatúrának *meg kell előznie* a paraszti tömegek bevonását a demokratikus feladatok forradalmi megoldásába. „A proletariátus diktatúrája a demokratikus agrárforradalom előfeltételeként jelent meg, s nem e forradalom *után*.” (Trockij kiemelési.) „A dolgozó tömegek számos rétege, főleg vidéken, csak akkor sodródik majd a forradalomba és szerveződik meg politikailag, ha a városi proletariátus, a forradalom élcsapata, kezébe vette már az állam kormányrúdját.” „Ez nem »a proletariátus és a parasztság diktatúrája«” lesz, hanem „a parasztságra támaszkodó proletariátus diktatúrája”. „A hagyományos elképzelés szerint a proletárdiktatúrához a demokrácia hosszú korszakán át visz az út, a permanens forradalom elmélete viszont azt hirdette, hogy az elmaradott országok a proletárdiktatúrán át juthatnak el a demokráciához.” Tehát a proletárdiktatúra *megelőzi* a szocialista forradalmat? Igen: „Az *a kormány, amely közvetlenül a proletariátusra és az ő közvetítésével a fő rád alt ni parasztságra támaszkodik, nem jelent még szocialista diktatúrát.*” [225] (Trockij kiemelési.)

Bár Trockij – joggal – „Marxtól és tanítványaitól” származtatja a permanens forradalom eszméjét, az a mód, ahogyan ezt az eszmét ő maga értelmezi, ellentétes Marxéval (nemcsak Leninével, aki Marx és Engels szellemében bontja ki a „permanencia” elméletét). Marx és Engels ugyanis a következőket írták 1850 márciusában: „Szemben a demokratikus kispolgárokkal, akik a forradalmat lehetőleg gyorsan ... be akarják fejezni, a mi érdekünk és feladatunk az, hogy a forradalmat permanenssé tegyük”, addig folytassuk, „amíg valamennyi többé vagy kevésbé vagyonos osztály ki nem szorul az uralomból”, és „a proletariátus meg nem hódítja az államhatalmat”. [226] Marx és Engels értelmezésében tehát az államhatalomnak a proletariátus által való meghódítása betetőzi a forradalom polgári-demokratikus szakaszát, de semmiképpen sem *előzi meg*, ami képtelenség volna.

Miért köti Trockij feltétlenül a *proletárdiktatúrához* a *polgári*-demokratikus feladatok végrehajtását? Miért függetleníti a proletárdiktatúrát a napirenden levő *alapvető* feladatok jellegétől? Úgy látszik, azért, mert *azonosítja a proletariátus vezető szerepét a forradalmi hatalom kizárólagos birtoklásával*. Valójában nincs ilyen azonosság: a *polgári demokratikus* forradalomban betöltött vezető szerep egyszerűen úgy értendő, hogy az agrárkérdés következetes megoldása feltételezi a parasztság leválasztását a burzsoáziáról, amely mindig hajlamos kiegyezni a feudalizmussal; a forradalmi hatalom kizárólagos birtoklása ellenben, vagyis a proletárdiktatúra, már a *szocialista* forradalom eszköze, ez a forradalom pedig nem korlátozódik a feudális

viszonyok megszüntetésére. A hamis azonosítás szellemében írja Trockij, hogy az oroszországi polgári-demokratikus forradalomban „a proletariátus *vezeti* a harcot, *támaszkodik* a parasztságra, következésképpen a forradalmi hatalom a proletárpárt kezében összpontosul”. [227] Figyeljünk a „következésképpen” szóra: azt a látszatot kelti, mintha a mondat második része szükségszerű logikai összefüggésben volna az elsővel, mintha „vezetni” és „támaszkodni” mindig és mindenütt, minden elmaradott ország demokratikus forradalmában egyet jelentene a forradalmi proletárpárt kizárólagos hatalmával. [228] Trockij tehát *a burzsoázia államhatalma és a proletariátus államhatalma között nem ismer el semmiféle harmadikat*. Noha helyeslően idézi Lenintől, hogy az 1905-ös oroszországi forradalom nem polgári, de nem is szocialista, [229] az állam vonatkozásában a kérdést mégis így teszi fel: *vagy burzsoá diktatúra, vagy proletárdiktatúra*. Ebben az értelemben marasztalja el a Kommunista Internacionálé VI. kongresszusának kínai politikáját: „A kongresszus kiadta »a munkások és parasztok demokratikus diktatúrájának« jelszavát. De a kínai kommunistáknak sohasem magyarázták meg, hogy miben különbözik ez a diktatúra egyrészt a jobboldali vagy a baloldali Kuomintang diktatúrájától (tehát a burzsoá diktatúrától – *R. E.*), másrészt a proletárdiktatúrájától. Igaz, hogy ezt nem is lehet megmagyarázni.” [230]

Kínáról lévén szó, lássuk, hogyan magyarázza a megmagyarázhatatlant egy kínai szerző, aki egyben arra is válaszol, hogy a polgári-demokratikus forradalom mi okból *sem nem polgári, sem nem szocialista*.

Kínában – írja Mao Ce-tung – a forradalom két történelmi szakaszra oszlik: a demokratikus és a szocialista forradalom szakaszára. Az első szakasz célja a gyarmati, félgymati és feudális társadalom demokratikus társadalommá való átalakítása, a másodiké a szocialista társadalom felépítése. Amit azonban demokráciának nevezünk, már nem a régi típusú demokrácia. Habár első szakaszában a forradalom még polgári-demokratikus jellegű, „követelései pedig objektív értelemben végső fokon a kapitalizmus számára tisztítják meg az utat”, ezt a forradalmat mégsem a burzsoázia vezeti a kapitalizmusnak és saját osztálydiktatúrájának megteremtése érdekében, hanem a proletariátus azzal a céllal, hogy létrehozza *valamennyi forradalmi osztály diktatúráját*. Ami a burzsoáziát illeti, felső rétegeit leszámítva, „még az imperializmus korszakában is megőrzi bizonyos időszakban és bizonyos mértékben forradalmiságát a külföldi imperializmus és a hazai bürokratikus-militarista kormányok elleni harcban” – ez különbözteti meg az egykori Orosz Birodalom burzsoáziájától, amely egy imperialista állam kizsákmányoló osztályaként híján volt minden forradalmiságnak. De a kínai nemzeti burzsoázia, éppen az ország gyarmati-félgymati helyzete miatt, gazdaságilag és politikailag igen gyenge, „hajlamos megalkudni a forradalom ellenségeivel”, és sem az imperializmus, sem a feudalizmus megdöntésére nem képes. Az ország sorsa a proletariátus, a parasztság, az értelmiség és a kispolgárság kezében van: „szükségszerűen ők alkotják majd a hatalmi szervezet gerincét a kínai demokratikus köztársaságban, a vezető erő pedig a proletariátus lesz.” Az új köztársaság ily módon *különbözni fog mind a polgári köztársaságoktól, mind a proletárdiktatúra köztársaságaitól*. Az utóbbiak a gyarmati és félgymati országokban egyelőre nem valósulhatnak meg, csak a harmadik forma reális, „az, amit mi az új demokrácia köztársaságának nevezünk”. Tehát a hatalom osztályjellege szempontjából *három típus* lehetséges: a burzsoá diktatúra, a proletárdiktatúra és *több szövetséges forradalmi osztály közös diktatúrája*. A harmadik típus korlátozza a tőkét, állami tulajdonba veszi a nagybankokat, a nagy ipari és kereskedelmi vállalatokat, és bevezet néhány szocialista elemet; amíg azonban az imperializmus és a feudalizmus elleni harc feladatai meg nem oldódnak, szocializmusról nem beszélhetünk, „a proletárdiktatúra

útján nem indulhatunk el”. Mivel a kínai forradalom lényegileg parasztforradalom, „az új demokrácia a dolog lényegét tekintve azt jelenti, hogy a parasztság hatalomhoz jut”. Mindez természetesen nem változtat azon, hogy „a modern iparban foglalkoztatott munkásosztály nélkül a forradalom nem győzhet”. [231]

Az ismertetett gondolatmenet 1940-ból való. De hivatkozhatunk későbbi dokumentumokra is. Néhány mondat a KKP VII. kongresszusán 1945 áprilisában elhangzott politikai beszámolóból: „Egyesek kételkednek: nem teremtik-e meg a kommunisták, mihelyt felülkerekednek, a proletárdiktatúrát és az egypártrendszert Oroszország nyomán. Erre azt válaszoljuk, hogy a több demokratikus osztály szövetségén alapuló újdemokratikus állam és a proletárdiktatúra szocialista állama között elvi különbség van. Persze, az új demokratikus rend, amelyért harcolunk, a proletariátus vezetésével, a kommunista párt vezetésével jön létre. Kínában azonban lehetetlen, és éppen ezért megengedhetetlen, hogy az újdemokrácia egész időszaka alatt egyetlen osztály diktatúrájának rendszere álljon fenn, s hogy egyetlen párt foglaljon el monopolhelyzetet a társadalomban.” [232] – Vagy lássunk egy fontos figyelmeztetést a pártelnököknek a KB részére készített, 1947. decemberi jelentéséből: „A közép- és kisburzsoázia reakciós felfogású felső rétegei... még jó ideig befolyást fognak gyakorolni a néptömegek egy részére. Harcolnunk kell tehát politikai befolyásuk ellen. De politikai legyőzésük és gazdasági megsemmisítésük két különböző dolog. Hibát követnénk el, ha a kettőt összetévesztenénk. Az új demokratikus forradalom csupán a feudalizmus és a monopolkapitalizmus, a birtokososztály és a nagyburzsoázia megsemmisítésére törekszik. Nem semmisíti meg a kapitalizmust általában, sem a kis- vagy középburzsoáziát..., még akkor sem, ha a forradalom már győzött.” [233] – Végül, a KKP szövetségi politikájának jellemzésére, ideiktatunk két pontot a párt 1947. szeptemberi értekezletén elfogadott agrártörvény-tervezetből: „A Kuomintang-hadsereg katonáinak és tisztjeinek családjai, a Kuomintang-kormány tisztviselői, a Kuomintang tagjai és az ellenséges tábor egyéb emberei, ha falusi közösségekben élnek, ugyanannyi földet és jószágot kapnak, mint a paraszttok.” „A hazaárulók, háborús bűnösök, polgárháborús uszítók nem kapnak sem földet, sem jószágot. Családjaik azonban, ha falusi közösségekben élnek, nem követtek el bűnöket, és maguk szándékoznak a földet megművelni, ugyanannyi földet és jószágot kapnak, mint a paraszttok.” [234]

A KKP-nak a forradalom demokratikus szakaszára és a győzelemhez szükséges osztályszövetség természetére vonatkozó nézetei már az első forradalmi polgárháború (1925-1927) idején megfogalmazódtak, a Komintern aktív segítségével, a kínai társadalom jellegéről folytatott heves vitákban. E viták egyik résztvevője, Varga Jenő, úgy vélekedett, hogy a „feudalizmus” kategóriáját Kínára alkalmazni nemcsak tévedés – mivel hiányoznak a feudalizmus „klasszikus” jegyei, a földjáradék összeolvad a kereskedelmi és uzsora-tőkével –, hanem –káros is, azt az opportunistá hiedelmet táplálja, hogy szükség van egy polgári szakaszra, tehát legalább ideiglenesen korlátozni kell a forradalom céljait. A demokratikus agrárforradalmat Kínában a burzsoáziával szemben kell megvívni – állítja Varga minthogy ennek az osztálynak valamennyi rétege földjáradékot élvez, és nem fog önmaga ellen felkelni. – Varga véleménye közel áll Trockijéhoz, aki szintén úgy ítéli meg a kínai viszonyokat, hogy a burzsoáziával szembenálló feudális kaszt nem létezik, a nagy és közepes földtulajdon a legszorosabban összefonódik a városi tőkével, az uzsorás kulákiség pedig – a legnépesebb falusi kizsákmányoló osztály – a városi finánc-tőke ügynöke. Nem lesz tehát olyan szakasza a forradalomnak, mint Oroszországban volt, ahol a kulák együtt harcolt a földesúr ellen a közép- és szegényparaszttal, sőt gyakran az élükre állt. Kína számára a demokratikus diktatúra formulája még veszélyesebb csapda, mint a bolsevikok számára volt a februári forradalom után – hangoztatja Trockij. [235]

A trockisták által ajánlott stratégia elméletileg az „ázsiai termelési mód” fogalmára támaszkodott. Ennek a fogalomnak az alapján szerkesztette meg később Tőkei Ferenc az ázsiai társadalmak és kiváltképpen a kínai viszonyok stagnálásának, „történetietlenségének” eszméjét. Mint Stuart Schram megjegyzi, az ázsiai népek múltjának effajta szemlélete jelentkezett Kuusinen 1964-es téziseiben, amelyek élesen támadták a Kínai Népköztársaságot, és kétségbevonták, hogy hiteles forradalom volna végrehajtható ott, ahol a vezetés nem egy erős proletariátusé. Hasonló szellemben nyilatkozott a „Pravda” hasábjain Tyimofejev, a Nemzetközi Munkásmozgalmi Intézet igazgatója, bírálva „a nem proletár tömegek túlbecsülését az imperializmus elleni harcban”, és kijelentve, hogy a mai Kína „kispolgári ország”, amelyben a tudományos szocializmus egyetlen vonása sincs jelen. A végzetes szovjet-kínai szakítás után a szovjet sajtó ugyanazokkal a vádakkal illette Kínát – „ázsiaiság”, „barbárság” –, mint évtizedekkel korábban a nyugati kommunistaellenes sajtó a Szovjetuniót és vezetőit. [236]

A kínai kérdésben a trockista ellenzék vitája a Komintern többségével a parasztság szerepe körül forgott. A Komintern álláspontját Sztálin foglalta össze a Végrehajtó Bizottság 1927. május 24-i ülésén. „Ha a paraszti jövedelem 70 százaléka számos tartományban a földbirtokos és a falusi nemes zsebébe folyik, ha a földbirtokosok, a fel fegyverzett és a fegyvertelen földesurak kezében van nemcsak a gazdasági, hanem a közigazgatási és a bíraskodási hatalom is, ha számos tartományban mindmáig megvan a nők és gyermekek adásvételének középkori gyakorlata, amikor feltétlenül el kell ismerni, hogy a feudális csökevények az elnyomás fő formái a kínai tartományokban. ... ezért él át most Kína óriási erejű és lendületű agrárforradalmat. De mi az agrárforradalom? Nem más, mint a polgári-demokratikus forradalom alapja és tartalma” – azé a forradalomé, amely „együttal az imperializmus ellen is irányul”, mert Kínában a feudális maradványokat egész bürokratikus-militarista felépítményükkel együtt az imperializmus pénzügyi és katonai hatalma konzerválja. Trockij ezzel szemben – fejtegeti Sztálin – a párt Központi Bizottsága és az Internacionálé Végrehajtó Bizottsága elé terjesztett téziseiben tagadja a feudális maradványok döntő szerepét: a forradalomnak szerinte „nemzeri-burzsoá jellege van, annál a legfőbb oknál fogva, hogy a kínai kapitalizmus termelőerőinek fejlődése Kínának az imperialista országoktól való állami-vámügyi függőségébe ütközik”. Sztálin úgy értelmezi ezt az állásfoglalást, hogy a Kínában kibontakozó agrárforradalmat Trockij „a felső rétegek forradalmává, úgyszólván vámmellenes forradalomná akarja nyilvánítani”, azaz „lebecsüli a parasztság szerepét a kínai forradalomban”. Sztálin emlékeztet rá, hogy hasonlóképpen járt el Trockij az orosz polgári-demokratikus forradalom megítélésében is, például „Harc a hatalomért” című 1915-ös cikkében, ahol Leninnel vitázva azt állította, hogy a parasztság fokozott rétegződése és a proletariátusnak a burzsoá nemzettel való ellentéte miatt „az agrárforradalom nélkülözni fogja azt a jelentőséget, amelyet 1905-ben tulajdonítottunk neki”. [237]

Vajon csakugyan lebecsüli Trockij a parasztságot? Hiszen, amint láttuk, ő maga jelentette ki, hogy az agrárkérdés döntő fontossága, a parasztforradalom óriási mélysége és lendülete nélkül szó sem lehetett volna Oroszországban proletárdiktatúráról. „Legalább 1902 őszétől, azaz első külföldi emigrációm időszakától, Lenin tanítványa voltam az agrárfelkelésnek polgári forradalmunk sorsában játszott döntő szerepét illetően. Az utóbbi évek minden képtelen mendemondájával ellentétben tökéletesen meg voltam győződve arról, hogy az agrárforradalom, következésképpen a demokratikus forradalom, csak a liberális burzsoázia elleni harcban, a munkások és parasztok együttes erőfeszítéseivel hajtható végre. De elleneztem »a proletariátus és a parasztság demokratikus diktatúrájának« formuláját, mert szerintem az volt a hibája, hogy függőben hagyta a kérdést: a két osztály közül melyiknek a birtokába kerül a

valóságos diktatúra?”

„Az volt továbbá a véleményem – folytatja Trockij hogy a mi kései polgári forradalmunkban a parasztok, harcuk csúcspontján, hasonló segítséget nyújthatnak a proletariátusnak, és támogathatják a hatalom megszerzésében. Ebből arra a következtetésre jutottam, hogy polgári forradalmunk csak akkor végezheti el valóban a feladatait, ha a proletariátus, a parasztok millióitól támogatva, a maga kezében összpontosítja a forradalmi diktatúrát. Mi lenne ennek a diktatúrának a társadalmi tartalma? Először is végig kellene vinnie az agrárforradalmat és az állam demokratikus átépítését. Más szóval, a proletárdiktatúra válnék azzá a fegyverré, amellyel az elkésett polgári forradalom történelmi célkitűzései kivívhatók. Itt azonban nem torpanna meg. A proletariátus, miután hatalomra jutott, kénytelen lenne egyre mélyebben belenyúlni a magántulajdon viszonyaiba általában, azaz rátérni a szocialista intézkedések útjára.”
[\[239\]](#)

E sorokban Trockij annak az előszónak a gondolatait ismerteti, amelyet az 1905-ös forradalomról szóló régebbi könyvének 1922-es kiadásához írt. A különös az, hogy az ismertetésben megáll egy ponton, mellőz egy fontos részletet. A teljes szöveg így hangzik: „A forradalom nem oldhatja meg legközelebbi polgári céljait, ha nem viszi a proletariátust hatalomra. De a proletariátus, kezébe véve a hatalmat, nem szorítkozhat a forradalom polgári kereteire. Ellenkezőleg, éppen saját győzelmének biztosítására mélyen bele kell nyúlnia nemcsak a feudális, hanem a polgári tulajdonba is. Ennek során ellenséges összeütközésbe kerül nemcsak a burzsoázia összes csoportjaival, melyek a forradalmi harc első idejében támogatták, hanem a parasztság széles tömegeivel is, melyek segítségével hatalomra került.” – Kérdés (ezt már mi kérdezzük), hogy a széles paraszti tömegekkel való „ellenséges összeütközés” milyen logikai kapcsolatban van a parasztforradalom „óriási mélységével és lendületével”, amely nélkül proletárdiktatúráról „beszélni sem lehetett volna”, vagy pedig Trockijnak azzal a nézetével, hogy „a dolgozó tömegek számos rétege, főleg vidéken, csak akkor sodródik majd a forradalomba és szerveződik meg politikailag, ha a városi proletariátus, a forradalom élcsapata, kezébe vette már az állam kormányrúdját”. Vajon a paraszti tömegek éppen akkor fognak belesodródni a forradalomba a proletariátus oldalán, amikor ellenséges összeütközésbe kerülnek vele? Továbbá, ha csak a városi proletariátus hatalomra jutása *után* sodródnak a forradalomba, hogyan támogathatták „harcuk csúcspontján” a proletariátust a hatalom megszerzésében? Hogyan emelkedhettek „harcuk csúcspontjára”, *mielőtt* alkalmuk lett volna „belesodródni” a forradalomba?

A parasztság szerepét illetően a logikai zavarok a munkásparaszt demokratikus diktatúra tagadásával függnek össze. Ilyen diktatúra „a valóságban nem létezett” – szögezi le Trockij Lenin 1905-ben „stratégiai hipotézisként” használta ezt a „szándékosan algebrai jellegű” formulát, majd 1917 áprilisában „a forradalom szerencséjére, ha elkésve is, de még a kellő időben rávette a pártot, hogy *mondjon le* a »demokratikus diktatúra« *elavult jelszaváról*, amelybe a Sztálinok, Kamenyevok, Rikovok, Molotovok és mások továbbra is belekapaszkodtak”. [\[240\]](#) Mivel Trockij maga kezdettől fogva ellenezte a jelszót, úgy tűnik, e tekintetben nem is ő volt Lenin tanítványa, hanem – a forradalom szerencséjére – Lenin tanult tőle.

Azt, hogy miért utasítja el Trockij oly állhatatosan a munkásparaszt demokratikus diktatúra jelszavát, megmagyarázza a kor alapellentmondásáról szóló sarkalatos tétele: „az imperializmus nem a burzsoá nemzetet állítja szembe a régi rendszerrel, hanem a proletariátust a burzsoá nemzettel.” Ebben az esetben szükségszerű az alternatíva: *vagy* burzsoá diktatúra, *vagy* proletárdiktatúra. Lenin azonban másképp látja a dolgot. A Trockij-féle szembeállítás – úgymond – „mulatságos példája annak, hogyan lehet

csőrni-csavarni az »imperializmus« szót! Ha *Oroszországban* a proletariátus már szembenáll a »burzsoá nemzettel«, akkor Oroszország közvetlenül *szocialista* forradalom előtt áll”, és „helytelen a *földesúri* földek elkobzásának jelszava”; Trockij pedig, amikor mégis arról beszél, hogy a proletariátus magával fogja ragadni a nem proletár tömegeket, csupán saját gondolatainak teljes zűrzavaráról tesz tanúságot. [241] Két évvel később, az *Állam és forradalom*ban, Lenin visszatér a kérdésre. „... különös figyelmet érdemel Marxnak az a rendkívül mélyértelmű megjegyzése, hogy a bürokratikus-katonai államgépezet szétrombolása »minden valóban *népi* forradalom előfeltétele«. A »népi« forradalom fogalma furcsán hangzik Marx szájából, s az orosz plehanovisták és mensevikek, Sztruvónak e követői, akik szeretnének marxista számba menni, Marxnak ezt a kifejezését még »nyelvbtlásnak« nyilváníthatnák. ők a marxizmust olyan siralmas liberális torzképpé zsugorították, hogy a polgári és a proletárforradalom szembeállításán kívül semmit sem ismernek, s még ezt a szembeállítást is a lehető legmerevebben fogják fel.” [242] Ebben a kérdésben Lenin láthatólag semmit sem tanult Trockijtől, de Trockij sem bizonyult Lenin tanítványának.

Térjünk vissza „a forradalom szerencséjére”. Valóban nagy szerencséje volt a forradalomnak, hogy Lenin 1917 áprilisában megérkezett, és azonnal átlátta a jelszó-változtatás szükségességét. A párt többsége tapogatózott akkoriban – írja az 1917. március-áprilisi időszakról Sztálin –, „nem szánta rá magát arra, hogy... rögtön áttérjen a proletariátus és a parasztság demokratikus diktatúrájának jelszaváról a szovjetek hatalmának jelszavára. ... ez teljesen hibás álláspont volt... Ezt a hibás nézetet akkor más elvtársakkal együtt ön is osztotta, és csak április közepén álltam el tőle teljesen, amikor csatlakoztam Lenin téziseihez.” [243]

Lássuk most Trockij beszámolóját a munkás-paraszt demokratikus diktatúra jelszavának sorsáról.

„A bolsevik jelszó csakugyan megvalósult, nem szemantikai illúzióként, hanem mint a legnagyobb történelmi valóság. De *Október után* valósult meg, nem pedig előtte. A parasztháború – Marx kifejezésével élve – a proletárdiktatúrát támogatta. Hála Októbernek, a két osztály együttműködése gigászi méreteket öltött.” Maga Leni in „úgy tekintette ezt a forradalmat, az Októberi Forradalmat, mint első szakaszában igazi demokratikus forradalmat”. „A polgári és demokratikus forradalom a munkások és parasztok koalíciója formájában valósult meg. A Kerenszkij-rendszer alatt történt ez? Nem: *az Október utáni első időszakban*. Így van? Így. De ma már tudjuk, hogy ez nem a demokratikus diktatúra, hanem a proletárdiktatúra formájában ment végbe. Ez teszi végleg fölöslegessé a régi algebrai formulát.” [244]

„Végleg fölöslegessé” – azaz fölösleges volt addig is, de immár vitathatatlanul az, a történelem végérvényesen rácafolta. A munkás-paraszt demokratikus diktatúra megvalósult ugyan, sőt „a legnagyobb történelmi valóságként” valósult meg, ám éppenséggel nem a munkás-paraszt demokratikus diktatúra, hanem a proletárdiktatúra formájában. Demokratikus diktatúra mint olyan sohasem létezett, sem az oroszországi kettős hatalom idején, sem a kínai forradalomban [245], nem lévén több pusztán szemantikai illúzió. Így mondja Trockij? Így. Vessük össze véleményét Leninével és a tényekkel.

A munkás-paraszt demokratikus diktatúra „algebrai formuláját”, amelyet a kínai kommunistáknak „sohasem magyaráztak meg”, Lenin 1905-ben fejtette ki először. Diktatúra lesz ez – írta –, mert katonai erő nélkül, a felkelt, fölfegyverzett tömegek ereje nélkül lehetetlen lenne megtörni a földbirtokosok, a nagyburzsoázia és az államhatalom ellenállását, visszaverni az ellenforradalmi kísérleteket; de „természetesen nem szocialista, hanem demokratikus diktatúra lesz”, mert „nem nyúlhat a kapitalizmus

alapjaihoz”. A legjobb esetben keresztülviszi majd „a földtulajdon gyökeres újrafelosztását a parasztság javára”, megvalósítja „a következetes és teljes demokráciát”, kiirtja a falusi, sőt a gyári életből is „az ázsiai, jobbágyi vonásokat”, bevezeti a városokban a nyolcórás munkanapot, megalapozza a munkások életszínvonalának javítását, közvetlenül azonban „nem megy túl a polgári társadalmi-gazdasági viszonyok keretein”. „*A proletariátusnak végig kell vinni a demokratikus forradalmat, maga mellé állítva a parasztok tömegét, hogy az önkényuralom ellenállását erőszakkal eltörje, és ellensúlyozza a burzsoázia ingadozását. A proletariátusnak meg kell valósítania a szocialista forradalmat, maga mellé állítva a lakosság félproletár elemeinek tömegeit, hogy erőszakkal megtörje a burzsoázia ellenállását, és ellensúlyozza a parasztság és a kispolgárság ingadozását.*” [246]

Valóra vált-e Lenin stratégiai terve az 1917-es orosz forradalmakban?

A februári forradalom kettős hatalmat teremtett, amire korábban „senki sem gondolt, és nem is gondolhatott” – írja 1917 áprilisában Lenin a burzsoá Ideiglenes Kormány mellett létrejött a munkás- és katonaküldöttek szovjetjeinek alakjában „egy még gyenge, még csak csírázó, de kétségkívül létező másik kormány”, a proletariátus és a katonaruhába bújtatott parasztság kormánya. [247] A burzsoázia diktatúrája tehát összefonódott a proletariátus és a parasztság diktatúrájával. A kettős hatalom azonban sokáig nem állhat fenn, csak azt az átmeneti állapotot fejezi ki, amikor a forradalom már túllépett a szokásos polgári-demokratikus formákon, „de még nem jutott el a proletariátus és a parasztság »tiszta« diktatúrájáig”. Az átmenetiség, az ingatagság abból ered, hogy Európa legkispolgáribb országában tízmilliók, többnyire kistulajdonosok kapcsolódtak be hirtelen a politikába, és a hatalmas kispolgári hullám széles munkásköröket fertőzött meg a burzsoázia iránti hiszékenységgel, jóllehet a burzsoá kormány sem békekötésre, sem a földkérdés megoldására nem hajlandó, s a szovjetek mensevik és eszer vezetőinek a lelkiismeretre hivatkozó felhívásai közepette úgy tesz, mint Krilov meséjében a kandúr, amely a szakács erkölcsprédikációjára rá se hederítve, nyugodtan falja tovább az ellopott csirkét. [248] Ebben a helyzetben a bolsevik pártnak az a feladata, hogy a forradalom első szakaszáról, amely a proletariátus gyengeségei miatt a hatalmat a burzsoáziának engedte át, megszervezze az átmenetet a második szakaszra, amelyben a hatalmat a proletariátusnak és a parasztság legszegényebb rétegeinek kell kezükbe venniük. [249]

Az áttérés eleinte békés úton is lehetségesnek látszott. Megtörténhetett volna, hogy a szovjetek, fegyvereik birtokában, kezükbe veszik a teljes hatalmat – annál is inkább, mert júliusig semmilyen komoly erő nem állt szemben velük –, és a parlamenti köztársaságot egy (formája szerint) „Párizsi Kommün jellegű államinál” cserélik fel, [250] amely tartalmában *ugyan még nem proletár diktatúra*, de kétségtelenül „a proletariátus és a parasztság »tiszta« diktatúrája”, *a munkás-paraszt demokratikus diktatúra szovjet típusa*. Ebben az államban, mint Lenin mondja, az osztályok és pártok harca a hatalomért a szovjeteken *belül* folyhatott volna, a lehető legbékésebben és a legkevésbé fájdalmasan, mivel maga a gyakorlat leplezte volna le „a kispolgári rétegek legnagyobb bűnét”, a tőkés iránti hiszékenységet. A szovjetek kizárólagos hatalma egymagában persze nőm változtathatta volna meg a parasztság kispolgári jellegét és az osztályok viszonyát egymáshoz, „de abban az időben hatalmas lépés lett volna afelé, hogy a parasztok elszakadjanak a burzsoáziától, és közeledjenek a munkásokhoz, majd egyesüljenek velük”. [251]

A bolsevik taktika realitása az osztályerők elemzésén alapult. A burzsoázia, bizonyos fokig még a kistulajdonos is, érdekelt volt a hódításokban, a hadiszállításokban, a háború folytatásában – ezért kötött szövetséget a monarchistákkal, ezért nem

nyúlt a földesúri földtulajdonhoz. A háború befejezését is, a feudális tulajdonviszonyok felszámolását is csak az biztosíthatta, ha az államhatalom a proletariátus kezébe megy át. [252] A burzsoázia uralmát azonban nem lehetett megdönteni, amíg a szovjetek szembe nem fordulnak az Ideiglenes Kormánnyal. A „Minden hatalmat a szovjeteknek!” jelszó éppen azt célozta, hogy a hatalom „az egyetlen lehetséges forradalmi kormányé” legyen, amely „közvetlenül a munkások és parasztok többségének tudatát és akaratát fejezi ki”. [253] A forradalomnak ebben a szakaszában a jelszó megvalósulása *demokratikus diktatúrát* eredményezett volna, de nem bolsevik, hanem kispolgári, mensevik-eszer vezetés alatt. A „munkás-paraszt demokratikus diktatúra” régi jelszava ilyen körülmények között egyenlő lett volna azzal a követeléssel, hogy a hatalom a kispolgárságé, illetve rajta keresztül a burzsoáziáé legyen. Miben különbözött mármost az új jelszó („Minden hatalmat a szovjeteknek!”) a régitől, a munkás-paraszt demokratikus diktatúra jelszavától? Abban, hogy számolva a szovjetek *belső fejlődésével*, messze túlmutatott a demokratikus diktatúrán. Miután a munkásoknak és a *szegény* parasztoknak semmiféle érdekük nem fűződött a területi hódításokhoz és idegen népek megfojtásához, megvolt az objektív lehetőség arra, hogy „tapasztalataik útján megszabaduljanak tévedéseiktől” [254], és mensevik-eszer többség helyett bolsevik többséget hozzanak létre a szovjetekben, ezek pedig békésen átalakuljanak a *kispolgári* demokratikus diktatúra szerveiből a *proletariátus* diktatúrájának szerveivé. A régi formulák általánosságban helyesek voltak – mondja Lenin –, ám „a konkrét megvalósulás *másnak bizonyult*”. [255]

A szovjeteknek többször is alkalmuk lett volna megragadni a hatalmat, mégsem tették: mensevik-eszer vezetőik megalkudtak, beléptek a szorongatott helyzetben levő kormányba. A koalíciós manőverrel megszilárdított kormány új támadást indított a fronton, majd a katonai kaland véres kudarca után fegyveres erőszakkal törte le a kiobbant tömegtiltakozást. A kettős hatalom és a békés fejlődés ezzel véget ért, a szovjetek a burzsoázia diktatúráját megvalósító Ideiglenes Kormány függvényeivé fokozódtak le. A „Minden hatalmat a szovjeteknek!” jelszó egyelőre időszerűtlenné vált, csupán akkor került ismét napirendre, amikor a szovjetekben kialakult a bolsevik többség.

Sztálin a következőképpen jellemzi a „Minden hatalmat a szovjeteknek!” jelszó két fejlődési szakaszát:

„Az első szakaszban ez a jelszó annak a blokknak a széttépését jelentette, amelyet a mensevikek és eszerek a kadetokkal együtt alkottak, jelentette egy mensevikekből és eszerekből álló szovjetkormány alakítását (mert a szovjetek akkor az eszerek és mensevikek kezében voltak), a szabad agitáció jogát az ellenzék (vagyis a bolsevikok) számára, s a pártok szabad harcát a szovjeteken belül, arra számítva, hogy a bolsevikoknak sikerül ezzel a harccal a szovjeteket meghódítani, és a forradalom békés fejlődése folyamán a szovjetkormány összetételét megváltoztatni. Ez a terv persze nem jelentette a proletariátus diktatúráját. De kétségkívül megkönnyítette azoknak a feltételeknek az előkészítését, amelyek a diktatúra biztosításához szükségesek, mert azáltal, hogy a mensevikeket hatalomra juttatja, és rákényszeríti őket forradalomellenes platformjuk megvalósítására, meggyorsította volna e pártok igazi természetének leleplezését, meggyorsította volna elszigetelésüket, elszakításukat a tömegektől. A bolsevikok júniusi veresége azonban félbeszakította ezt a fejlődést, 'túlsúlyra juttatta a tábournokok és kadetok ellenforradalmát, az eszereket és mensevikeket pedig ennek az ellenforradalomnak a karjába vetette. Ez a körülmény arra kényszerítette a pártot, hogy ideiglenesen levegye a napirendről a »Minden hatalmat a szovjeteknek!« jelszót, azzal, hogy ismét kitűzi, ha a forradalom újból fellendül.

A Kornyilov-lázadás veresége megnyitotta a második szakaszt. A »Minden hatalmat a szovjeteknek!« jelszó ismét napirendre került. De most már nem azt jelentette, amit az első szakaszban. Tartalma gyökeresen megváltozott. Most ez a jelszó az imperializmussal való teljes szakítást jelentette és a hatalom átmenetét a bolsevik okhoz, mert a szovjetek többségükben már bolsevikok voltak. Most ez a jelszó azt jelentette, hogy a forradalom közvetlenül közeledik a proletariátus diktatúrájához felkelés útján. Mi több: most ez a jelszó a proletariátus diktatúrájának megszervezését és állami megformálását jelentette.» [256]

Hogyan alakultak a dolgok Október után?

Mivel a burzsoázia sem a háború befejezésére, sem a feudális viszonyok felszámolására nem volt hajlandó, a polgári forradalom végrehajtása a szocialista forradalom államhatalmára, a proletariátus diktatúrájára várt. Saját szocialista diktatúráját a proletariátus csak a *szegény* parasztsággal szövetségben vívhatta ki, a gazdagparaszti réteg még az olyan, korántsem szocialista jellegű intézkedésekkel is szembeszegült, mint a földmagántulajdon eltörlése, a föld adásvételének megtiltása, a gyárak, vasutak, bankok kisajátítása stb. Igaz persze, „hogy az Októberi Forradalom egyik fő feladata a polgári forradalom végigvitele volt, hogy az Októberi Forradalom nélkül a polgári forradalmat nem lehetett volna végigvinni, ahogy magát az Októberi Forradalmat nem lehetett volna megszilárdítani a polgári forradalom végigvitele nélkül”, és amennyiben az Októberi Forradalom végigvitte a polgári forradalmat, annyiban valamennyi paraszt támogatta. Ez a támogatás még Október után, a polgárháború bizonyos szakaszaiban is megmutatkozott, például Kolcsak és Gyenyikin hadjáratai idején, „amikor a parasztság egészét fenyegette a földesúri hatalom visszaállításának veszedelme, és a parasztság mint *egész* kénytelen volt a szovjethatalom körül tömörülni, hogy a polgári forradalom végigvitelét biztosítsa, és megőrizze a maga számára a forradalom gyümölcseit”. A forradalmak *alapkérdése* azonban mindig a *hatalom*, és az Októberi Forradalomnak nóm az volt az elsőrendű feladata, hogy végigvigye a polgári forradalmat – bár enélkül nem győzhetett volna hanem az, hogy megdöntse a burzsoázia hatalmát, és megteremtse a proletariátusét. Az osztályerők megoszlása nem érthető, ha nem tartjuk szem előtt „az eleven életfolyamatoknak ezt a bonyolultságát és sokféleségét, a diktatúra közvetlenül szocialista feladatainak »szeszélyes« összefonódását a polgári forradalom végigvitelének feladataival”, mindenekelőtt pedig a hatalom kérdését. [257]

Oroszországban tehát részlegesen megvalósult a munkás-paraszt demokratikus diktatúra, és jelszóként csupán akkor avult el, amikor a szocialista forradalom, a proletárdiktatúra kivívása lett a soron következő feladat. Kína esetében még kevésbé lehetett ez a jelszó pusztán „szemantikai illúzió”. Kína előtte állt még a polgári demokratikus forradalomnak, azonkívül abban is különbözött Oroszországtól, hogy burzsoáziája, a felső – komprádor – réteget leszámítva, nem imperialista volt, nem keresztül-kasul ellenforradalmi, hanem kárvallottja és kiszolgáltatója a nemzetközi imperializmusnak. [258] A trockista ellenzék azonnali harcra akarta kötelezni a kínai kommunistákat a proletárdiktatúráért és a szovjethatalomért, antimarxista képtelenségnek nyilvánítva a több osztály blokkján alapuló kormányt; a Komintern VB VII. kibővített plénuma ezzel szemben megállapította, hogy Kína a forradalom össznépi szakaszában van, a polgári-demokratikus szakasz éppen csak megkezdődött, és a forradalom eredményeként létrehozandó államhatalom „a proletariátus, a parasztság és más kizsákmányolt osztályok demokratikus diktatúrája lesz”. [259]

Az Internacionálé 1928-as VI. kongresszusa három alaptípusba sorolta a tőkés rendszer országait társadalmi-gazdasági helyzetük és forradalmi feladataik szerint: az

első típusba a fejlett tőkés országok tartoznak, ahol a forradalomnak közvetlenül a proletárdiktatúrát kell megvalósítania; a másodikba a közepesen fejlettek, ahol a polgári-demokratikus átalakulás még nem fejeződött be; a harmadikba a gyarmati, félgyarmati és függő országok, ahol külön fejlődési szakaszra lesz szükség a polgári-demokratikus forradalom szocialista forradalomba való átnövéséhez, és a sikeres szocialista építés csak más országok győztes forradalma segítségével mehet végbe. [260] Ennek az útmutatásnak a szellemében vetették el a latin-amerikai kommunista pártok 1929 júniusában az országaikban esedékes forradalmak közvetlen szocialista jellegének trockista tézisé, arra az álláspontra jutva, hogy imperialistaellenes, demokratikus forradalomra, elsősorban az agrárkérdés megoldására kell törekedniük. – A nagy világválság nyomán a fasiszmus előretörése még inkább aláhúzta a demokratikus feladatok időszerűségét. Ezért szakított a spanyol kommunista párt 1932-ben a szektás vezető csoporttal, amely az 1931-ben kirobbant forradalom polgári-demokratikus jellegét tagadva, kiadta a „Le a burzsoá köztársasággal!” jelszót; ezért cserélte fel a kínai párt 1936 elején „népi köztársaságra” a „munkás-paraszt köztársaság” jelszavát, és igyekezett bevonni a hatalmi szervekbe a nemzeti frontoz tartozó valamennyi réteg képviselőit. [261]

A munkás-paraszt demokratikus diktatúra körüli vita nyilvánvalóan nem akadémikus szörszálhasogatás volt, nem értelmetlen lovaglás a szavakon. A forradalom sorsa forgott kockán, hiszen *a stratégiai célnak, az osztályerők mozgásának pontos meghatározása nélkül a bukás elkerülhetetlen*. Trockij szerint a polgári-demokratikus forradalmat csak a proletárdiktatúra viheti végig. Rendben van: de ez nem egyenlő azzal, hogy *megkezdenie* is a proletárdiktatúrának kell. A polgári-demokratikus forradalomhoz az *egész* parasztság csatlakozhat – sőt, részben a burzsoázia is a proletárdiktatúráért vívott harchoz nem. Oroszországban a proletárdiktatúrát mint közvetlen célt a februári forradalom *után*, a polgári-demokratikus forradalom *után* tűzték ki; az előkészítő szakaszt nem lehetett átugrani, másképp a proletariátus elszigetelődik, és vereséget szenved. Még irreálisabb volna átugrással kísérletezni a gyarmati és félgyarmati, vagy a fasiszták által leigázott országokban – bárhol, ahol különböző osztályok és magának a burzsoáziának egyes rétegei is érdekeltek a nemzeti alávetettség, illetve a fasiszmus felszámolásában. A forradalomnak minden mozgósítható erőt fel kell sorakoztatnia a szükségképpen túlerőben levő ellenség megsemmisítésére, nem pedig szektás szűkkeblűséggel maga ellen fordítania a lehetséges szövetségeseiket. Hogy ez a demokratikus szakasz milyen formában valósul meg, mennyi időt vesz igénybe, és milyen mértékben hárítja át saját feladatait a szocialista forradalomra, az mindig a konkrét történelmi körülményektől függ, amelyekre nem alkalmazható egyetemes receptként az a mód, ahogyan az események másutt és más történelmi helyzetben lezajlottak. [262]

3. A SZOVJETUNIÓ NEMZETKÖZI ÉS BELSŐ HELYZETE A PERMANENS FORRADALOM ELMÉLETÉNEK TÜKRÉBEN

A permanens forradalom elméletének második témaköre azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy lehetséges-e a szocialista forradalom egy elszigetelt országban.

A kérdés körüli vita akkor lobbant fel először, amikor Lenin, két évvel Október előtt, újszerűen tárgyalta egy cikkében a szocialista forradalom győzelmének feltételeit, és az imperializmus egyenlőtlen fejlődésének törvényéből arra következtetett, hogy a

szocialista forradalom eleinte akár egy, egymagában vett tőkés országban is győzhet. (Lásd I/1. Fej.)

Lenin cikkére, amely a bolsevikok központi lapjában jelent meg, Troockij az általa szerkesztett párizsi mensevik lapban válaszolt. „Hogy egyetlen országnak sem kell a maga harcában másokat »bevárnia«, ez elemi igazság, amelyet hasznos és szükséges ismételni, nehogy a párhuzamos nemzetközi cselekvés gondolata helyére a várakozás nemzetközi tétlenségének gondolata kerüljön. Másokra nem várva, mi megkezdjük és folytatjuk a harcot nemzeti talajon, abban a biztos tudatban, hogy kezdeményezésünk megadja a lökést a harcra más országokban, de ha ez nem történne meg, akkor nincs remény arra ..., hogy például a forradalmi Oroszország meg tudna állni a konzervatív Európával szemben, vagy a szocialista Németország elszigetelten fenn tudna maradni a kapitalista világban. Ha a társadalmi forradalom távlatait nemzeti keretek között vizsgálánk, áldozatul esnénk annak a nemzeti korlátoltságnak, amely a szociálpatriotizmus lényege.”

A vita 1924-es felújulásakor a hangsúlyok eltolódtak. A forradalmi Oroszország akkor már hét éve állta a sarat a konzervatív Európával szemben, és a kérdés nem az volt többé, hogy győzhet-e a szocialista forradalom egy egyedülálló országban – ez eldőlt –, hanem az, hogy felépíthető-e egy országban a szocializmus, ha a fejlett tőkés országokban késlekedik a forradalom. A kérdés időszerűségét a Troockijjal vitázó Sztálin három fő okkal indokolta. Az első a forradalmi mozgalmak apálya, a kapitalizmus részleges stabilizációja; a második az új gazdasági politika bevezetése, amely teret ad a magántőkének; a harmadik a polgárháborús győzelem, amely lélegzétvételnyi szünetet biztosított, és megteremtette a feltételeket a gazdasági bomlás felszámolásához, az építés megindításához. A három körülmény együtt választ követelt arra, hogy a gazdasági építőmunka szocialista vagy másféle irányban haladjon-e. [263]

Troockij, mint tudjuk, tagadta, hogy a szocializmus egy országban felépíthető lenne, és a Szovjetunió fennmaradását a nyugati proletárforradalmak győzelmétől tette függővé. (Lásd I/2. fej.) De mi a teendő, ha ezek a forradalmak késnek? Nem lehetne-e siettetni valahogy a nyugati proletariátust, exportálni a forradalmat? „Senki sem követeli a Szovjetuniótól, hogy nemzetközi kalandokba bocsátkozzon, ne hallgasson a józan észre, és igyekezzék erőszakosan befolyásolni a nemzetközi eseményeket” – hangoztatja *Az elárult forradalom* szerzője. [264] Ám ugyanebben a könyvében „a funkcionáriusok és a katonák blokkját” összekovácsoló „pihenés propagandának” minősíti a szovjet kormány időnyerésre irányuló külpolitikáját („van-e jobb a kapitalizmus és a szocializmus közötti örökös megneemtámadási egyezménynél?” – kérdi gúnyosan), kapitulációnak nevezi a Szovjetunió belépését a Népszövetségbe, áruháborúval vádolja Sztálint, amiért azt nyilatkozta egy nyugati újságírónak, hogy a forradalom exportja tréfa. „Egészen természetes az átmenet a »szocializmus egy országban« elméletéről a »forradalom egy országban« elméletére. De akkor mire való az Internacionálé?” „Sztálin meggyőzőbb lett volna”, ha világosan meghatározza Október politikájával szemben a maga thermidori politikáját, és így beszél: „Lenin elkerülhetetlennek tartotta a forradalmi háborúkat. Mi tréfának tartjuk a forradalmak exportját. Lenin áruháborúként bélyegezte meg a proletariátus és az imperialista burzsoázia szövetségét. Mi minden erőnkkel erre tereljük a nemzetközi proletariátust.” [265] Tehát *megtagadni a forradalmak exportját annyi, mint megalkudni az imperializmussal!* Ha Troockij egyszersmind azt is kijelenti, hogy senki sem követel a Szovjetuniótól a nemzetközi események erőszakos befolyásolására törekvő kalandorpolitikát, akkor álláspontja éppoly felemás, mint annak idején Bresztben volt, ahol a „se békét, se háborút” kalandorpolitikájával katasztrófát idézett elő. [266]

A harmadik kérdéskör a Szovjetunió belső viszonyaival kapcsolatos. Ebben a vonatkozásban a permanens forradalom a „bürokrácia” *erőszakos megdöntését* jelenti: más megoldás nincs – mondja Trockij mivel „a bürokrácia harc nélkül nem hagyja el állásait” („az ördög nem reszeli le jóindulatból saját patáit”), a szovjet proletariátusnak „a bürokratikus abszolútizmus elleni második forradalommal” kell fizetnie azért a történelmi kiváltságért, hogy egy elmaradott országban hajtotta végre az első szocialista forradalmat. Ez a második forradalom elkerülhetetlen, előkészítése és kedvező helyzetben „a tömegek rohamra vezetése” a IV. Internacionálé ma még gyenge, illegálisba szorított szovjet szekciójának a feladata. ^[267]

A második forradalom szükségességét Trockij a bürokrácia ellenforradalmi természetével indokolja. „Az első munkásállam ... a sztálinizmus csendőrségévé lett”, ^[268] a sztálinizmus pedig, amely „a fasizmussal párhuzamos jelenség” és „több tekintetben nyugtalanítóan hasonlít rá”, ^[269] a „gyökeréig ellenforradalmi” Komintern közvetítésével „a világforradalom legnagyobb fékezője”. ^[270] „Spanyolországban a sztálini klikk már ma is leplezetlenül a polgári rend támaszaként ténykedik a szocializmus ellen”, miközben a vezetése alatt álló Komintern „azzal foglalatoskodik, hogy Hitler politikáját szalonképessé tegye”. Sztálin és a Komintern jelenleg „az imperializmus legértékesebb ügynökei”; ^[271] a Komintern „biztosította Hitler győzelmét Németországban”, ^[272] „Sztálin nélkül nem létezne Hitler”. ^[273]

Milyen célokat tűz ki a második forradalom?

Minthogy „a kapitalizmus és a szocializmus közötti időszakban az állam funkcióinak rendkívüli megerősítésére”, szilárd proletárdiktatúrára van szükség, az elsőrendű cél „a proletárdiktatúra megmentése”, amely „elválaszthatatlan a sztálinizmus elleni harctól”. ^[274] Az újjászülető proletárdiktatúrának nem kell majd „semmiféle forradalmi lépést tennie a tulajdont illetően”, de mélyrehatóan meg kell változtatnia a nemzeti jövedelem elosztását, csökkentve a gazdaság és az állam lehetőségeihez mérten a személyi jövedelmek egyenlőtlenségét. Ha viszont „burzsoá párt döntené meg a szovjet vezető kasztot” – folytatja Trockij amikor „az új hatalom legfontosabb célja lenne a termelőeszközök magántulajdonának visszaállítása. Mindenekelőtt lehetővé tenné a gyengébb kolhozoknak, hogy kialakítsák a nagygazdák rétegét, a gazdagabb kolhozoknak pedig, hogy átalakuljanak burzsoá típusú szövetkezetté vagy részvénytársasággá. Az iparban megkezdődne az államosítások hatálytalanítása.” ^[275]

A burzsoá restaurációra vonatkozó jóslat napjainkban teljesül, e tekintetben nincs okunk vitatkozni Trockijjal. Lássuk azonban, milyen is lenne az új, megmentett proletárdiktatúra. Egyfelől igen szigorúnak ígérkezik: Trockij keményen bírálja a sztálinista szovjetkormány „békülékeny rendeleteit”, amelyek eltörlik „a társadalmi származásból fakadó törvényes megszorításokat”, és annak a megalkuvó felfogásnak a jegyében, hogy „a gyermekek nem felelősek szüléikért”, megnyitja a burzsoázia ivadékai előtt a felsőfokú tanintézeteket. Trockij azt is nehezményezi, hogy „a vallás irányában lassanként bizonyos gúnyos semlegesség érvényesül”, „az ég ostroma véget ért”. ^[276] A hajthatatlan Trockijt halljuk itt, a szélsőbalost, aki 1920 novemberében „a csavarok megszorítását”, a szakszervezetek államosítását követelte. Másfelől Trockij (ugyanaz a Trockij?) megígéri, hogy ha az általa tervezett új forradalmi párt megszerezné a Szovjetunióban a hatalmat, akkor „a demokrácia helyreállításával kezdené működését a szovjetekben és a szakszervezetekben”. ^[277] Szó sem lehet a szakszervezetek államosításáról: ilyesmi „csak magának az államnak az államtalanításával mehetne végbe”, mert „amíg osztályok léteznek, addig a

munkásoknak a munkásállam körülményei között is meg kell védeniük magukat szakmai szervezeteik segítségével”. [278] (Úgylátszik, a „csavarokat megszorító” Trockij tanult a szakszervezett vitában Lenintől.)

Mit hozna mármost a „rendkívül megerősített” diktatúra, illetve az általa újjáélesztett demokrácia? Először is visszaállítaná „a szovjet pártok szabadságát”, mert a polgárháború idején történt betiltásuk „nyilvánvalóan ellentmond a szovjet demokrácia szellemének”. „... az osztályok különeműek, belső ellentmondásoktól szabdaltak, és közös céljukhoz csak az irányzatok, csoportok és pártok harcán keresztül jutnak el – indokolja a többpártrendszer szükségességét Trockij. – Bizonyos fenntartással és megszorítással el lehet ugyan fogadni, hogy egy párt »az osztálynak egy része«. De mivel az osztály több részből áll – egyesek előre néznek, mások hátra –, ugyanaz az osztály több pártot is létrehozhat.” Ez a proletariátusra is érvényes. A proletariátus „a szovjet társadalomban sem egyneműbb és egyszerűbb, mint a tőkés országokban, következésképpen elég táptalaja lehet több pártnak is”. Mi lenne a vita tárgya a pártok között? A „kapitalizmus vagy szocializmus” kérdése? Távolról sem: a győztes szocializmus országában a kapitalizmus hívei „nevetséges Don Quijoteknt képtelenek lennének pártot alakítani”. A létező politikai nézeteltérések más kérdések körül forognak: „hogyan haladjunk a szocializmus felé? Milyen ütemben? Nem kevésbé döntő az útnak a megválasztása, mint a célé. Ki fogja ezt az utat kijelölni? Ha valójában semmi sem táplálja a pártokat, semmi szükség a betiltásukra.” [279]

Való igaz: a szocializmus útjainak kijelölésében lényeges nézetkülönbségek lehetségesek, és a kommunista pártnak mindig tekintettel kell lennie a tömegek tudati állapotára. De mi előnye származik a szocializmusnak abból, ha a „hátranézőknek” külön pártjuk lesz? Hogyan fog ez a párt hozzájárulni az átmenet idején az állami funkciók „rendkívüli megerősítéséhez”? A pártok az államhatalom birtoklására, vagy legalábbis az állam tevékenységének saját céljaik szerinti befolyásolására törekszenek, ez a rendeltetésük, a „hátranézők” pártja tehát igyekszik majd erejéhez mérten az államot hátrafelé terelni. Azt sem nehéz megállapítani, hogy „hátrafelé” mi található. A pártok ugyanis döntően nem pszichológiai vagy ismeretelméleti kritériumok alapján hangoskodnak – vajon ez fogja szolgálni a proletárdiktatúra „rendkívüli” képességű, világosabb helyzetfelismerésre képes embereket egyesíti, a másik a gyengébb képességűeket, hanem aszerint, hogy milyen társadalmi érdekek érvényesítésére, illetve elnyomására kívánják felhasználni az államhatalmat. Gyökerüket a gazdasági érdekellentétek alkotják, nem egyszerűen szemléletbeli vagy nézetkülönbségek. Gyakran megtörténik ugyan, hogy egy párt tömegeinek *objektív* érdekei nem azonosak a parit által képviselt érdekekkel, de az nem történhet meg, hogy egy párt ne meghatározott gazdasági érdekekért szálljon síkra a politika és az ideológia eszközeivel. Ha tehát az „előrenézők” pártja a szocializmust képviseli, a „hátranézőké” nem képviselhet mást, mint a szocializmussal ellentétes érdekeket, a burzsoázia érdekeit.

Az előbb azt olvastuk Trockijtól, hogy a győztes szocializmus országában a kapitalizmus hívei „nevetséges Don Quijoteként képtelenek lennének pártot alakítani”, és a politikai nézeteltérések egyáltalán nem a „kapitalizmus vagy szocializmus” alternatívájában jelentkeznek. Ugyanő írja azonban azt is, hogy a Szovjetunió nem a győztes szocializmus országa, és nyugati segítség nélkül nem is lehet azzá; hogy az átmeneti korban éppen a gazdasági sikerek nyomán erősödnek az egyéni felhalmozás centrifugális tendenciái, fokozódik a kispolgári étvágy „pusztító erejű harca az elosztáséit”. Ez vajon nem alkalmas talaj arra, hogy a kapitalizmus hívei, ha lehetőségük van rá, pártot alakítsanak, méghozzá távolról sem holmi szánalmas Don Quijoték módjára? És ha már pártot alakítottak, vajon nem jelentkezik-e még élesebben

a „kapitalizmus vagy szocializmus” alternatíva, a „ki kit győz le” kérdése, amely korábban is napirenden volt, és nem is kerülhet le onnan, amíg az áruviszonyok fennmaradnak? Tegyük fel erősen túlzott optimizmussal, hogy egy százötven milliós országban csupán minden ezredik állampolgár ellenforradalmát, összesen százötvenezer személy: szétszórtan talán nem különösebben veszélyesek, de mihelyt párttá szerveződnek, mihelyt sajtóval, gyülekezési joggal, nemzetközi kapcsolatokkal, az agitáció és propaganda legkülönbébb eszközeivel rendelkeznek, máris milliókat tudnak befolyásolni, behatolva a termelés, az ellátás, az igazgatás minden repedésébe, meglovagolva a szovjethatalom minden nehézségét. Vajon ez a párt, amely magának a szovjethatalomnak a szíves engedelmével lépten-nyomon a szovjethatalom megdöntésén szorgoskodik – vajon ez fogja szolgálni a proletárdiktatúra „rendkívüli megerősítését”? Ez és a hozzá hasonlóak fogják megóvni a szovjet rendszert az elfajulástól és a kapitalizmus helyreállításától? Ma már csakugyan nevetséges erről vitázni.

Elképzelhető persze, hogy a tervezett többpártrendszer nem lenne korlátlan, a törvény csak olyan pártok működését engedélyezné, amelyek elismerik az alkotmányosan rögzített szocialista rendet. (A nyugati demokráciákban éppenséggel nem szokatlan a fordított diszkrimináció, a kapitalista rend ellenzőinek kizárása az állami életből: gondoljunk az Egyesült Államokra, vagy a Német Szövetségi Köztársaságra, ahol a kommunista párt tagjai, hosszú évek illegaritása után, ma sem lehetnek állami alkalmazottak, például kézbesítők a postánál vagy edénymosogatók a vasútnál.) De Trockij nem tesz ilyen megszorítást. Erélyesen követeli „a szabadság minden bogyójának” eltörlését, „bármi legyen is az” [280] (ugyanaz a Trockij, aki nem kevésbé erélyesen támadja a burzsoá származásúakkal szemben hozott ideiglenes diszkriminációs intézkedések eltörlését!), és megdöbbenőnek minősíti a szovjet alkotmány szövegében azt a mondatot, hogy a dolgozó tömegek legtevékenyebb, legtudatosabb tagjait egyesítő kommunista párt a társadalmi és állami szervezetek „vezető magját alkotja”. [281] Trockijnak tehát nincs semmiféle kikötése a leendő pártok jellegét illetően, egyáltalán nem kívánja meg tőlük a társadalom és az állam szocialista irányultságának elismerését. Ezzel azonban magát a proletárdiktatúrát tagadja, amelyet az imént még meg akart menteni a sztálinizmustól, azonkívül „sztálinizmus” címen tagadja a politika legfőbb kérdésében, az államhatalom kérdésében a *lenini* elveket. Lenin ugyanis így írt: „csak a munkásosztály politikai pártja, vagyis a kommunista párt képes ... ellenállni a dolgozó tömegek elkerülhetetlen kispolgári ingadozásainak, a proletariátus soraiban fellelhető szakmai szűkkeblőség vagy szakmai előítéletek elkerülhetetlen hagyományainak, és képes vezetni az egész proletariátus egyesített tevékenységét, vagyis politikailag vezetni a proletariátust, általa pedig a dolgozók tömegeit. Enélkül a proletariátus diktatúrája megvalósíthatatlan.” [282] Nem véletlen, hogy az egykori szocialista irányultságú országokban a restauráció« fordulat előkészítőinek egyik első lépése volt a kommunista párt vezető szerepének törlése az alkotmányból.

Trockij a párton belül is „többpártrendszer”, frakciózási szabadságot követel. „Az a jelenlegi tan, amely a bolsevizmussal összeférhetetlennek hirdeti a frakciók létezését, ... a hanyatlás mítosza. A bolsevik párt története valójában azonos a frakciók harcának történetével. Hogyan is képzelhető el ideológiai válságok, csoportosulások és átmeneti frakciók nélkül egy olyan valóban forradalmi szervezet élete és növekedése, amely a világ felforgatását tűzi ki célul, és zászlaja alá tömöríti a tagadókat, a lázadókat és merész harcosokat?” Miután a pártokat betiltották, „a párton belüli csoportok és frakciók harca helyettesítette bizonyos mértékig a pártok küzdelmét”. [283]

Jóllehet a frakciózás szabadságának követelése névleg a „sztálinizmus” ellen

irányul, *a valódi címzett ezúttal is Lenin*, ő lévén „a hanyatlás mítoszának” hiteles szerzője. A frakciózás – írta Lenin 1914-ben – látszólagos egység és valóságos szét-daraboltság, csoportszerű elkülönültség, amelynek „legrosszabb válfaját” Trockij képviseli. Trockij, aki „képtelen a gondolatait végiggondolni”, hol az ökonomistákkal tart, „hol az otrombán baloldali »permanens forradalmat« hirdeti”, és csillogó, hangzatos, de tartalmatlan frázisainak „elviselhetetlen pufogatásával” félrevezeti olvasóit. „... nem egyenest a bolondokházából hallatszanak ezek a hangok?” [284]

Lenin a szovjethatalom idején is újra meg újra felemeli szavát a frakciós tevékenység ellen. „... minden néven nevezendő frakciózás ártalmas és megengedhetetlen”, mert aláassa a proletár élcsapat akarategységét, a proletárdiktatúra alapfeltételét, és előmozdítja „a kormányzó párthoz törleszkedő ellenségeink” ismételt ellenforradalmi próbálkozásait a szétagoltság elmélyítésére. A szovjethatalom megdöntése céljából az ellenforradalom „a forradalmi párthoz legközelebb álló ellenzéket” támogatja, hogy ez tisztítsa meg az utat a diktatúra megingatásával „a tőkés és a földesuraik későbbi teljes győzelme számára”. A párt egyetlen szervezetének sem szabad tehát eltűnie semmiféle frakció« fellépést. „A párt fogyatékoságainak feltétlenül szükséges kritikáját úgy kell irányítani, hogy minden egyes gyakorlati indítványt a lehető legvilágosabb formában, azonnal, minden huzavona nélkül terjesszenek be megvitatás és döntés céljából a párt helyi és központi vezető szerveihez. Ezenkívül mindenkinek, aki bírálattal lép fel, a kritika formájában tekintettel kell lennie a párt helyzetére, arra, hogy a pártot ellenség veszi körül, bírálata tartalmát tekintve pedig a szovjet- és a pártmunkában való közvetlen részvételével a gyakorlatban kell megkísérelnie a párt vagy az egyes párttagok hibáinak kijavítását. A párt általános irányvonalának elemzését... semmi esetre sem szabad valamely »platform« stb. alapján kialakult csoportokban előzetes vitára bocsátani, hanem közvetlenül az összes párttagoknak kell megvitatásra előterjeszteni.” Ahol a frakciózást felújítják vagy megtűrik, ott a pártbüntetés minden formáját alkalmazni kell, „beleértve a pártból való kizárást is”. [285] Így beszélt a frakciózásról Lenin, aki Trockij tevékenységét 1921-ben is – akárcsak 1914-ben – „a legrosszabb fajta és legkártékonyabb frakciózásnak” nevezte. [286]

Mintha csak Lenint kívánná igazolni, Miljukovnak, Kerenszkij egykori külügyminiszterének párizsi emigránsújságja 1926-ban a következő tanulságos megállapítást teszi: „A szovjethatalom számára a legfélelmetesebb ellenség most az, amelyik észrevétlenül kúszik hozzá, minden oldalról körülfonja csápjával, és felszámolja, mielőtt még észrevenné, hogy felszámolták. Éppen ezt a szerepet, az előkészítő időszakban – melyen még nem jutottunk túl – elkerülhetetlen és szükséges szerepet tölti be a szovjet ellenzék.” [287] Miljukov, a fehéremigráns ellenforradalmi pártvezető, tökéletesen tisztában van vele, hogy egy kormányzó kommunista párt frakciósai, akár akarják, akár nem, *harcuk objektív belső logikájánál fogva a szocializmus nyílt ellenségeinek kezére játszottak*, és az „előkészítő szakaszban” gyakorlatilag *az ellenforradalom előőrsét alkotják*.

Lenin megkövetelte a fogyatékoságok bírálatát, de azt is, hogy a kritika legyen mindig tekintettel a párt, a szovjet állam és a nemzetközi munkásmozgalom helyzetére. Trockijról aligha mondható el, hogy erre bármikor is különösebb gondot fordított volna. Mellőzve a régebbi időket, példánkban a harmincas évek második felére fogunk szorítkozni. Trockij „a Madrid alatt folyó polgárháború napjaiban” fejezi be könyvét, *Az elárult forradalmat*; ezekben a napokban, ebben a könyvében vádolja a „szovjet bürokráciát” és a Kominternt azzal, hogy „a szószegő »népfront« politikája” révén „megtesz minden tőle telhetőt a reakció győzelméért Franciaországban és

Spanyolországban”; ezekben a napokban és ebben a könyvében, a második világháborút bevezető nemzetközi fasiszta agresszió kibontakozásakor követel többpártrendszer a Szovjetunióban és második forradalmat a fennálló szovjet államhatalom ellen, az egyetlen állam ellen, amely az egész imperialista világgal szembeszállva, támogatja a spanyol köztársaságot. Ezekben az időkben, amikor százmilliók számára létkérdés volt az egység – ezekben az időkben alapítja meg Trockij a Negyedik Internacionálét, az antifasiszta egységtörekvések aláaknázásának szervezetét.

1937 augusztusában Trockij arról biztosítja olvasóit, hogy miután „az első munkásállam a sztálinizmus csendőrségévé lett”, „az igazi bolsevizmus élet-halálharcba kezdett ezzel a csendőrséggel”. [289] Trockij azonban, ne feledjük, azt is említette, hogy az „igazi bolsevizmus” győzelme után nem lesz szükség semmiféle forradalmi lépésre a tulajdonviszonyokat illetően. Mármint, vagy végképp megszűnt a Szovjetunió munkásállam jellege, és akkor igenis szükség lesz forradalmi lépésekre a tulajdonviszonyok területén, vagy pedig valóban nem lesz szükség ilyen lépésekre – akkor viszont a Szovjetunió még mindig munkásállam, és az „igazi bolsevizmus” *a világ egyetlen munkás állama ellen bocsátkozott élet-halálharcba*. A fogas kérdést megoldani látszik Trockijnak egy későbbi, 1939. októberi keltezésű írása, amelyben a Szovjetunió az „ellenforradalmi munkásállam” megjelöléssel szerepel. [290] Ám az ötletes megoldás alighanem csak szemfényvesztés, *contradictio in adiecto* (ellentmondás a melléknévben, önellentmondás), hiszen az ellenforradalmi – tehát burzsoá-földesúri – munkásállam ugyanolyan típusú képződmény, mint a dalosajkú kecsge vagy a hitbuzgó ateista.

A szóban forgó írás megjelenésekor a háború már folyik, nyilatkozni keli, hogy mi legyen a Negyedik Internacionálé állásfoglalása az ellenforradalmi munkásállam és a náci Németország konfliktusa esetén. „A Szovjetunió feltétlen védelme!” – feleli Trockij. Mit jelent ez? „Azt, hogy nem alkudozunk a bürokráciával. Azt, hogy minden körülmények között megvédjük a Szovjetunió társadalmi vívmányait..., ha és amikor imperialista támadás veszélye fenyegeti.” Nem fogjuk támogatni a Vörös Hadseregnek azokat az akcióit, amelyeket „a bonapartista bürokrácia saját céljaira akar felhasználni”, de „megvédjük a Szovjetuniót mint munkásállamot, és ezen belül is csak azt védelmezzük, ami még a munkásállamé”. [291]

Megvédjük? Hol és mit védünk meg? Ha a Szovjetuniót imperialista támadás éri, ki fogja eldönteni, hol a határ, amelynek innenső oldalán a harcoló Vörös Hadsereg akciói még a munkásállamot szolgálják, a túlsón viszont már a „bonapartista bürokrácia” céljait? Ha például a Vörös Hadsereg Moszkváért, a „bonapartizmus” főhadiszállásáért harcol, mi a teendő? Háborúban a Szovjetunió „feltétlen védelme” elválaszthatatlan a Vörös Hadsereg „feltétlen védelmétől”. Ám a Vörös Hadsereget a „bonapartista bürokrácia” vezeti, amellyel „nem alkudozunk”. A tisztek, főtisztek, tábornokok a „bonapartista bürokrácia” tagjai. Akkor hát hogyan fogjuk „feltétlenül védelmezni” a Vörös Hadsereget? Örmesterig bezárólag? Trockij egy frappánsnak szánt formulával, az „ellenforradalmi munkásállam” és a sárga szakszervezetek analógiájával igyekszik eloszlatni az aggályokat. Ezek a szakszervezetek „teljes erővel támogatják országuk polgárságának ellenforradalmi politikáját”, ami azonban „nem akadályoz meg bennünket abban”, hogy „támogassuk minden egyes progresszív kezdeményezésüket”, szövetségeseinknek tekintsük és a burzsoáziával szemben megvédelmezzük őket. „Miért ne járhatnánk el ugyanígy az ellenforradalmi munkásállammal is?” [292] Nos, bárhogyan forgassa is Trockij a szavakat, nem járhatunk el ugyanígy, a hadsereggel kiváltképpen nem. A Vörös Hadsereg és a sárga szakszervezet között némileg erőszakoknak látszik a párhuzam. A sárga szakszervezet progresszív kezdeményezései a

tömegektől származnak, nem az ellenforradalmi burzsoá politikát teljes erejükkel támogató vezetőktől; ha tehát a tagság tömegei szembefordulnak vezetőikkel, hogy progresszív lépésekre kényszerítsék őket, szakszervezetük – legalább átmenetileg – sárgából többé-kevésbé vörössé, megalkuvóból félig-meddig forradalmivá válik, és a forradalmi erők támogathatják anélkül, hogy egyezkedniük kellene emiatt a sárga vezetőkkel. Ha ellenben egy harcoló hadsereg fordul szembe a vezetőivel – olyan vezetőkkel, akik győzni akarnak, nem az ellenséggel összejátszani –, ennek csak azonnali vereség lehet a következménye. Tehát a „bonapartista bürokrácia” hadseregének támogatása elképzelhetetlen a „bonapartista” vezetés támogatása nélkül – vagyis a Szovjetunió „feltétlen védelmének” elve kizárja a „nem alkudozunk a bürokráciával” elvét, és a két elv egymást minősíti elvtelen demagógiának.

Hogyan fost közelebből a „feltétlen védelem”? Hallgassuk Trockijt. „Igen csábító lehetőség volna” a „kétfrontos felkelés”, az egyidejű forradalom Sztálin és Hitler ellen, politikánkat azonban nem építhetjük „a körülmények legszerencsésebb összejátszására”: fel kell rá készülnünk, hogy Hitler megtámadja Ukrajnát, „mielőtt még őt és Sztálint elsöpörné a forradalom”. A Negyedik Internacionálé kötelessége ebben az esetben „megvédeni Hitlerrel szemben a Sztálin rabságában sínylődő Ukrajnát”. [293] Nemes szándék ... De miért jobb a sztálini rabság a hitlerinél? Mi indokolja a semmivel sem indokolt preferenciát, Sztálin előnyben részesítését Hitlerrel szemben, amikor Sztálin „az imperializmus legértékesebb ügynöke”, a világforradalom legmegrögzöttebb elgáncsolja, a népek első számú ellensége, aki nélkül Hitler nem is jutott volna hatalomra? Ha a Szovjetunió háborúba keveredik a náci Németországgal, nem lenne-e Trockij szempontjából sokkal ésszerűbb a nézőtérrel végigélvezni, amint azok kettőn a porondon egymást véreztetik el? Nem ez a magatartás felel meg a legjobban a dédelgetett tervnek, Sztálin és Hitler egyidejű elpusztításának? Arról már nem is szólva, hogy Ukrajna Hitlertől való megvédelmezéséhez, ha tetszik, ha nem, szövetkezni kell Sztálinnal, a kinyilvánított elv ellenére alkuba bocsátkozni a „bonapartista bürokráciával”!

A zűrzavarnak ezzel még nincs vége. „A Negyedik Internacionálé kategorikus utasítást adott ki arra vonatkozóan, hogy háború esetén minden imperialista ország proletárpártjának meg kell indítania az osztályharcot a hatalom megszerzéséért, függetlenül attól, hogy országuk szövetségese-e a Szovjetunióknak, vagy éppen az ellentáborhoz tartozik. Az imperialista országok proletariátusának egyúttal szem előtt kell tartania a Szovjetunió honvédelmi érdekeit, szükség esetén azonnal határozott lépéseket kell tennie, például sztrájkot, szabotázsakciókat kell szerveznie... Ha viszont ... Hitler kényszerülne arra, hogy lőszert küldjön Sztálinnak, akkor e konkrét esetben a német munkásoknak semmiféle alapjuk nem volna arra, hogy sztrájkhoz vagy szabotázsakciókhoz folyamodjanak.” [294] Sztálint tehát támogatni kell – isten tudja, miért –, szem előtt tartva az általa vezetett ellenforradalmi munkásállam honvédelmi érdekeit, méghozzá oly módon, hogy a nevezett államalakulat szövetségeseinek, a Hitlerrel hadban álló kormányoknak az országaiban is haladéktalanul meg kell indítani a harcot e kormányok megdöntéséért, a proletárdiktatúra közvetlen megvalósításáért, derekasan hátbadöfve az antifasiszta egységfrontot, a Hitler-ellenes koalíciót, a Szovjetunió honvédelmi érdekeit. Ez aztán a stratégia! [295]

A szélsőbalos csomagolás és a jobboldali tartalom ellentmondásából szükségképpen következik az eklektika, az egymást meghazudtoló mondatok logikai anarchiája. Az önellentmondások középpontja elméletileg az „ellenforradalmi munkásállam” fogalma, gyakorlatilag a Szovjetunióhoz való viszony. Ha Sztálin maga a kénköves ördög, aki bürokratikus-ellenforradalmi apparátusán keresztül markában tartja a Szovjetuniót, akkor a Szovjetunió semmiképpen sem munkásállam, egyszerűen ellenforradalmi

állam, amelynek urait forradalommal kell elsöpörni. Ám a forradalom megszervezésére hivatott „igazi bolsevikok” még gyengék, szövetségesek után kell nézniük. Bármely imperialista hatalom szívesen fogadja felkínálkozásukat, mégis úgy tűnik, hogy a „sztálinizmus” eltávolítására az adott helyzetben Hitlernek van a legnagyobb esélye. Logikus lenne őt támogatni, annál is inkább, mert ha a „sztálinizmus” az imperializmus leghatékonyabb ügynöksége, akkor a sztálinista birodalom ellen viselt háború igencsak helyénvaló, a világforradalmat segíti. Persze, a Negyedik Internacionálé nem szólíthatja fel a világ munkásait Hitler támogatására: az „igazi bolsevikok”, Marx és Lenin hiteles örökösei nem lehetnek nem antifasiszták. Ha tehát háború tör ki Németország és a Szovjetunió között, még csak semlegesek sem maradhatnak, csatlakozniuk kell a Hitlerrel szembenálló oldalhoz. Ezzel azonban feladják a gyakorlatban ideológiájuk alaptételét, azt, hogy a forradalmi munkásmozgalom első számú ellensége a „sztálinizmus”. Ha ellenben fenntartják és továbbra is hirdetik alaptételüket, harcra buzdítva a szovjet munkásokat a „sztálinizmus” ellen, akkor a gyakorlatban máris Hitlerhez csatlakoztak.

4. TROCKIJ ÉS A „MÁSODIK FORRADALOM”. SZEMTANÚK A MOSZKVAI PEREKRŐL

Trockij tehát „második forradalmat” tervezett, „élet-halálharcot”, amelyet az „igazi bolsevikok” folytatnak a „sztálinizmus csendőrségévé lett” szovjethatalom ellen. Ennek a harcnak része és ideológiai előkészítő szakasza a Sztálin és a „sztálinizmus” elleni propaganda hadjárat.

Trockij propaganda-hadviselésének általános módszerét *amalgám-módszernek* nevezhetjük, amennyiben az igazság mozzanatait, valóságos hibák és torzulások bírálatát vegyíti légből kapott feltevésekkel és közönséges koholmányokkal. Ki vitatná pl. a bürokratizmus kritikájának jogosságát? Trockij értelmezésében azonban a bürokratizmus *a lenini eszmerendszer magjának, Lenin párt- és államelméletének döntő elemeit is magába foglalja*, az ellene irányuló harc pedig – a frakciózás szabadságának, a burzsoá politikai formák visszaállításának követelése – *Lenin ellen irányul.* [296] „Új” és „eredeti” ebben a csomagolás: antileninizmusát Trockij egyrészt *lenini frazeológiába göngyöli*, és „igazi”, torzítatlan leninizmusként dobja piacra, másrészt *a „célozz Sztálinra, találd el Lenint”-taktika jegyében* (lásd I/2. fej.) *kidolgozza a „sztálinizmus” fogalmát, és a „sztálinizmust” első számú stratégiai célponttá teszi.*

Az „antisztálinista” eszköztárban fontos szerepet játszik a képzelet konstrukciók tényként feltaláló sanda sugalmazás (amelyet Hruscsov és Gorbacsov is elsajátítottak). Jellegzetes példája ennek Trockij „Szuper-Borgia a Kremliben” c. cikke, ahol arról olvashatunk, hogy Sztálin hogyan tette el Lenint láb alól. A cikk – részlet a szerzőnek a New York-i Harper Brothers kiadóvállalat számára írt Sztálin-ellenes könyvéből – először a „Liberty” nevű észak-amerikai folyóiratban látott napvilágot 1939 októberében, majd 1990 végén Moszkvában is megjelent. [297] A témától megihletve, V. Szolovjov író megalkotta saját verzióját Lenin meggyilkolásáról „Mauzóleum-hadművelet” c. regényében. De lássuk a Trockij-féle változatot.

1923 februárjában – írja Trockij – Sztálin közli Zinovjevvel, Kamenyevvel és magával Trockijjal, a Politikai Iroda tagjaival, hogy a nagybeteg Lenin váratlanul magához hívta, és mérget követelt tőle. A tragikus kérést Sztálin a helyzethez egyáltalán nem illő talányos félmosollyal hozta a jelenlevők tudomására. „Szó sem

lehet ennek a kérésnek a teljesítéséről!” kiáltott fel azonnal Trockij, majd gondolkodóba esett, hogy miért éppen Sztálinhoz fordult a beteg. A válasz egyszerű: pontosan azért, mert akkor már nagyon rossz viszonyban volt Sztálinnal, és benne látta az egyetlen embert, aki képes teljesíteni kérését. De vajon csakugyan fordult-e Lenin ilyen kéréssel Sztálinhoz? – folytatja töprengését Trockij. – Nem Sztálin találta-e ki az egész históriát, hogy előkészítse alibijét? Tisztában volt vele ugyanis, hogy semmi jó nem vár rá, ha Lenin felépül, méreghez pedig tetszés szerint hozzájuthatott a vele szorosban együttműködő Jagoda GPU-főnökhelyettes, az egykori gyógyszerész révén, aki hivatali célokra egy szekrényre való mérget tartott állandóan készenlétben. „Hogy átadta-e Leninnek Sztálin a mérget, vagy közvetlenebb rendszabályokhoz nyúlt, nem tudom. De azt biztosan tudom, hogy Sztálin nem várakozhatott tétlenül, amikor egyetlen hajszálon függött a sorsa, a döntés pedig kezének egy apró, egészen apró mozdulatán múlt.” (Sztálin tehát bármikor játszi könnyedséggel megszerezhetette és minden kockázat nélkül be is adhatta volna Leninnek a mérget, ehelyett első dolga volt megosztani titkát ellenfeleivel, köztük legveszélyesebb vetélytársával a Politikai Irodában – hiszen ha ezt elmulasztja, Trockij egyes-egyedül a tulajdon fantáziáját nevezhette volna meg kissé hézagos történetének forrásaként.)

Mivel nem az imperializmus, hanem a „sztálinizmus” a fő ellenség, megdöntésére szövetkezni lehet és kell bármely „antisztálinistával”, bármilyen rendű és rangú kommunistaellenes személlyel, mozgalommal, intézménnyel, hatalommal, akár az imperializmussal is. Ez természetes, így cselekedtek szemünk láttára a „damaszkuszi út” korunkbeli benépesítői. Vajon Trockij rálépett-e erre az útra? Tegyük fel, hogy a moszkvai perek az első szótól az utolsóig koholmányokon alapulnak, hogy szemernyi igazság sincs abban a vádban, amely szerint *Az elárult forradalom* írója a forradalom árulójaként együttműködött a fasiszta német és japán vezérkarral – ha szemenszedett hazugság is mindez, akkor is megmásíthatatlan tény, hogy a szovjethatalom „feltétlen védelmezője” rendszeresen kollaborált a nyugati szovjetellenes körökkel. A „New York Evening Journal”-nak, William Randolph Hearst amerikai sajtócézár lapjának 1937. január 28-i számában nyilatkozata jelent meg arról, hogy Sztálint „lehetetlen másképp eltávolítani, mint gyilkossággal”; 1937. április 10-től „tanúvallomásokkal” állt a Coyoacánban üléselő szovjetellenes Dewey-bizottság rendelkezésére; 1939. december 8-án kijelentette a „New York Times”-ban, hogy politikai kötelességének érzi tanúvallomást tenni a Dewey-bizottság (a hírhedt Amerikaellenes Tevékenységet Vizsgáló Bizottság) előtt. (A moszkvai perek kivizsgálására összeült Dewey-bizottság egyik tagja, Carleton Beals író, hamarosan lemondott tagságáról azzal az indoklással, hogy a bizottság elfogultsága minden tisztességes vizsgálatot lehetetlenné tesz, a vizsgálat jórészt Trockij „ékeesszólóan propagandisztikus”, de bizonyítékokra alig-alig támaszkodó vádjainak meghallgatására szorítkozik.) Trockij és hívei, az „igazi bolsevikok”, sűrűn szerepeltek ezekben az években írásaikkal a legdurvábban kommunistaellenes nyugati lapokban, többek közt az angol sajtómágnás, a Horthy-barát lord Rothermere újságjaiban, amelyek Sztálinra, némileg groteszk módon, rásütötték a forradalom árulójának bélyegét. És vajon véletlen-e, hogy a „sztálinizmus” elleni hadjáratot, amelynek deklarált célja a történelmi igazság felderítése, a szocializmusnak és a marxi-lenini eszméknek a torzításoktól való megtisztítása volt, éppen azok támogatták a lelelkesebben, akik a szocializmust, a marxi-lenini eszméket a legjobban gyűlölik? A „sztálinizmus” elleni harc szükségképpen a kommunizmus ellenségeinek egyre készségesebb kiszolgálásához vezet, és ha sem Trockijról, sem híveiről nem volna is erre vonatkozólag semmiféle konkrét adatunk, a harc logikájáról mindenesetre bőségesen vannak élményeink. Azt persze el kell ismerni, hogy a mai tapasztalatok fényében Trockij együttműködése az imperializmussal szerény kezdet volt csupán.

Meddig jutott Trockij a „második forradalom” előkészítésében? Megmaradt-e a

szavaknál, a puszta propagandatevékenységénél, vagy hozzáfogott gyakorlatilag is a Szovjetunió fennálló hatalmi szerkezetének megdöntéséhez? Eltekintünk a moszkvai perek hivatalos anyagától, és polgári szemléletű vagy éppen antikommunista, szovjetellenes szerzők véleményét fogjuk ismertetni. Ilyen szerző a már többször idézett J. A. Getty, aki beszámolóit kritikusan átszűrt anyagokra építi, mellőzve mindent, ami nem dokumentálható. Trockij '30-as évekbeli tevékenységét illetően Getty a „Trotsky Papers” c. dokumentumgyűjtemény alapját: közöl néhány adatot; a kiadványt, amelyre hivatkozik, a Houghton Library of Harvard University, az egyik legnevesebb USA-egyetemen működő kiadóvállalat jelentette meg 1980-ban. A közzétett iratok szerint Szedov, Trockij fia, 1932 októberében találkozott Berlinben Golcmannel, és átvette tőle Szmirnov javaslatát egyesült ellenzéki blokk létesítésére; a blokk összefogná a trockistákat, zinovjevistákat és más csoportosulásokat, megalakítását azonban célszerű lenne elhalasztani, amíg be nem kapcsolják a jobboldali – buharinista – ellenzéket is. Trockij nem helyesli a halasztást: „Az elnyomás ellen névtelenséggel és konspirációval küzdünk, nem hallgatással.” (Trotsky Papers II. – a továbbiakban TP – 13095.) Szedov hamarosan arról értesíti apját, hogy a blokk létrejött, de Szmirnovot, Zinovjevct és Kamenyevet letartóztatták. (TP 4782.) Trockij Koppenhágából levelet küld Weeks angol turistával a Szovjetunióba az ellenzékieknek: „A Baloldali Ellenzékkel rokonszenvező elvtársak most *kötelesek* kilépni passzivitásukból, ügyelve persze az *elővigyázatosságra*.” A levélben Trockij berlini, prágai és isztambuli címeket ad meg, ahová részére értesítések juttathatók el. (TP 8114.) Nyilvánvaló – mondja Getty –, hogy Trockij földalatti szervezettel rendelkezett a Szovjetunióban, és érintkezett is vele; az sem lehet vitás, hogy az egyesült ellenzéki blokk 1932-ben megalakult. Az észak-amerikai történész hivatkozik ezenkívül John Littlepage „In Search of Soviet Gold” (A szovjet arany nyomában) c. könyvére (New York, 1938., 9. o.): a szerző – amerikai mérnök, a szovjet kormány bányászati szakértője –, aki Pjatakov népbiztoshelyettesét kísérte berlini anyagbeszerző körútjain, megfigyeléseiből arra következtetett, hogy a magas rangú szovjet állami tisztviselő valóban pénzt juttatott Szedovon keresztül a szovjet kormányalapokból az ellenzéknek. ^[298] (Littlepage később súlyos szabotázsakciókat figyelt meg és leplezett le a szovjet ércbányászatban.)

Ezeknek a közléseknek a hitelességét nincs módunk ellenőrizni. Azt azonban, hogy Trockij készült a „második forradalomra”, a leghitelesebb forrásból, tőle magától tudjuk; miként azt is, hogy már száműzetése előtt konspirációd tevékenységet végzett fia bevonásával, aki „hamarosan kitanulta az illegális összejöveleik szervezésének művészetét, a titkos ellenzéki publikációk kinyomtatásának és terjesztésének csinját-bínját”, hiszen „feladatainak elvégzésében egy illegális apparátusra kellett támaszkodnia”. Mindezt Trockij részint önéletrajzában, részint a „Fiam, barátom, harcostársam: León Szedov” c. röpiratában beszéli el. A Bjuletyeny opposzicii” (Ellenzéki Értesítő), Trockij Berlinben és Párizsban kiadott közlönye, amelyet a Szovjetunióban illegálisan terjesztettek, 1933 októberében teljes nyíltsággal kimondja: „Gyerekes elképzelés azt hinni, hogy a sztálini bürokráciát a párt- vagy a szovjetkongresszus eszközeivel el lehet távolítani. Rendes, alkotmányos eszközök már nem állnak rendelkezésre az uralkodó klikk eltávolítására ... Csakis erőszakkal kényszeríthetők arra, hogy átadják a hatalmat a proletariátus élcsapatának.” „Erőszakkal” – ha átgondoljuk, ez csupán három dolgot jelenthet: népfelkelést, fegyveres puccsot, vagy külső hatalmak háborúját a szovjet ország ellen. A népfelkelés eleve kiesik, Trockij és hívei már 1927-ben kudarcot vallottak vele, sem a munkásság, sem a parasztság részéről nem számíthattak tömegtámogatásra. Marad a puccs és a háború, esetleg a kettő kombinációja, vagy a háború összekapcsolása az illegális szervezkedés eredményeképpen kialakítandó ötödik hadoszlop tevékenységével.

Készült-e a Szovjetunióban idegen hatalmakkal együttműködő fegyveres akció a kormány megdöntésére? Egy „sztálinizmusra” igazán nem hajlamos, pártatlannak tekinthető tanú, Sir Winston Churchill a következőket írja erről:

„A történetet magától Benestől hallottam, amikor 1944 januárjában meglátogatott Marrákesben.

1936 őszén Benes elnök magas rangú német katonai forrásból azt az üzenetet kapta, hogy ha élni akar a Führer ajánlatával, ^[299] ne sokat tétovázzon, mert Oroszországban hamarosan olyan események következnek be, amelyek után Németországnak már nem is lesz annyira fontos az a segítség, amit tőle kaphat.

Miközben Benes azon tűnődött, mit jelenthet ez a nyugtalanító célzás, értesült róla, hogy a prágai szovjet nagykövetség üzeneteket közvetít fontos oroszországi személyiségek és a német kormány között. Arról a bizonyos katonai és veterán kommunista összeesküvésről volt szó, amelynek célja az lett volna, hogy megbuktassa Sztálint, és új, németbarát rendszert juttasson hatalomra. Benes elnök mindent, amit csak ki tudott deríteni, haladéktalanul Sztálin tudomására hozott. Ezután következett Oroszországban a könyörtelen, de talán nem szükségtelen katonai és politikai tisztogatás, valamint az 1937. januári persorozat, amelyben Visinszkij államügyész oly mesteri szerepet játszott.

Nagyon valószínűtlennek látszik, hogy a veterán kommunisták összefogtak volna a katonai vezetőkkel és viszont, de az bizonyos, hogy nagyon is nehezítettek Sztálinra, amiért félreállította őket. Így aztán alighanem jó megoldásnak számított egyszerre megszabadulni tőlük, ahogy már a totális államokban szokás. Zinovjevet, Buharint és a forradalom néhány más ismert vezetőjét, továbbá Tuhacsevszkij tábornagyot, akinek VI. György király koronázásán kellett volna képviselnie a Szovjetuniót, a hadsereg sok más magas rangú tisztjével együtt agyonlőtték. Összesen legalább ötezer, századosnál magasabb rendfokozatú tisztet és hivatalnokot »likvidáltak«. Az orosz hadsereget megtisztították németbarát elemeitől, de katonai ütőképességben nagy árat fizettek érte.”
^[300]

(Churchill beszámolója feltűnő önellentmondást tartalmaz: ha a tisztogatás, bár könyörtelen volt, de „talán nem szükségtelen”, mert megakadályozta egy németbarát rendszer hatalomra jutását, és „megtisztította németbarát elemeitől a hadsereget”, akkor hogyan állítható, hogy ezzel csökkent a szovjet hadsereg ütőképessége? Hogyan lehetséges, hogy egy olyan logikusan gondolkodó, katonai kérdésekben is járatos államférfi, mint Churchill, nem veszi észre az ellentmondást a két kijelentés között?)

Van persze olyan vélemény is, amely Churchillétől eltérően, az ügyet az első betűtől az utolsóig koncepciósnak, koholt vádakon alapulónak minősíti. A XX. kongresszus után terjedt el és vert gyökeret a köztudatban az a verzió, hogy a vezető főtisztek bűnösségét tanúsító dokumentumokat a német titkosszolgálat hamisította, és juttatta el a jóhiszemű közvetítőként felhasznált Benesen keresztül Sztálinnak. Ez a változat sem zárható ki; Churchill azonban nem utal rá, bár nehéz elképzelni, hogy ne hallott volna róla. Getty megjegyzi, hogy hiteles eredeti források az ügyről nincsenek, sok a spekuláció. Néhány véleményt ő is felsorol. Krivitsiky szerint („I Was Stalin’s Agent”) valóban volt katonai összeesküvés államcsíny végrehajtására; ezt a Trockijhoz közel álló, élesen Sztálin-ellenes Isaac Deutscher som tartja valószínűtlennek („Stalin. A Political Biography” – Sztálin. Politikai életrajz –, London, 1949. 73. o.). Ugyanilyen feltevést ad elő Balticus aláírással egy névtelen, de láthatólag jól tájékozott korabeli szerző a „Foreign Affairs”-nek, az USA-külügyminisztérium félhivatalos folyóiratának 1937. október elsejei számában. A. V. Lihacsov, egy emigráns lap szerkesztője – 1937-38-ban a Vörös Hadsereg távol-keleti alakulatainak tisztje – szintén „messeágazó katonai összeesküvésről” ír, amely Sztálinnak és körének

megdöntésére irányult. („Dalnycvosztocsnij zagovor” – A távol-keleti összeesküvés Frankfurt, 1953.) ^[301]

A Tuhacsevszkij-ügyet zárt ajtók mögött tárgyalta a katonai bíróság. A három másik nagy per nyilvánosan, a diplomáciai testület és a nemzetközi sajtó képviselőinek jelenlétében folyt le. Joseph E. Davics, az USA nagykövete személyesen vett részt 1937-ben a Pjatalkov-Radek per, 1938-ban a Buharin-Rikov per tárgyalásain. A jogi végzettségű, nagy ügyvédi gyakorlattal rendelkező diplomata, Rooseveltnél barátja és az észak-amerikai kapitalizmus feltétlen híve, a következőképpen tájékoztatta az elnököt 1937 februárjában a Radek-perről:

„Tolmácsom segítségével figyelemmel kísértem a tanúvallomásokat. El kell ismernem, hogy kételkedtem a vádlottak szavahihetőségében. A beismerések egyöntetűsége, a vizsgálati fogság hosszúsága, feltételezhető keménysége, kényszereszközök alkalmazásának lehetősége – nemcsak a foglyokkal, hanem családjaikkal szemben is –, mindez kétséget támasztott bennem, hogy vallomásaikat valóban megbízhatóknak és valóban önkéntesnek fogadhatom-e el. Azonban a per anyagának tárgyilagos vizsgálata és az előző perekkel való összehasonlítása szinte akaratom ellenére, a vizsgálati módszerekkel szembeni gyanakvásom fenntartásával, mégis arra a következtetésre vezetett, hogy az állam szerveinek sikerült bebizonyítaniuk a vádat; legalábbis vitán felül áll, hogy kiterjedt összeesküvést és titkos cselszövényeket szöttek a szovjet kormány, annak politikai vezetői és a fennálló törvények ellen. Véleményem szerint a vádlottak tényleg elkövették azokat a bűntetteket, amelyekkel a vádirat vádolta őket, s amelyekkel önmagukat vádolták, és ezek a bűntettek megérdemlik a megtorlást. ... Ha a per egész anyagát és lefolyását kitalálták és megrendezték volna, ehhez egy Shakespeare teremtő zsenialitására és egy Belasco rendezői művészetére lett volna szükség. ... a per bonyolult mintázatán kétségtelenül végigfutott az igazság vörös fonala, az uralmon levő kormányzat megbuktatásának véleményem szerint vitathatatlan célkitűzése. – Mindazt egybevetve, ami a vádlottak ellen és mellett szól, nem tudok elképzelni olyan törvényszéket, bármely állami berendezkedés mellett, amely ne arra az eredményre jutott volna, hogy a vádlottak megszegték a törvényt. ... A pert az itteni diplomáciai testületnek úgyszólván minden tagjával megvitattam, s talán egyetlen kivétellel mind azon a véleményen voltak, hogy a tárgyalás kétségtelenül a kormányzat megbuktatására irányuló összeesküvésről rántotta le a leplet. – Kevésbé alakult ki egységes vélemény a diplomáciai testület körében a vádiratnak arról a megállapításáról, hogy Trockij a jelenlegi orosz kormányzat megbuktatására megegyezett-e Németországgal és Japánnal. Szokolnyikov és Radek kétségkívül oly higgadtan és nyugodtan adták elő ezt a tervet, hogy vallomásuk hatott a diplomáciai testület nem egy tagjára.” ^[302]

Idézünk most egy bekezdést Davies nagykövét Cordell Hull külügyi államtitkárnak küldött, 1938. március 17-i jelentéséből, amely a Buharin-perben hozott bírósági ítéletet kommentálja:

„A tanúknak és a tanúskodás módjának napról napra való megfigyeléséből, valamint egy-egy önkéntelenül megnyilvánuló beismerésből és a per más sajtósági jelenségeiből, melyekről külön jogtudományi emlékiratot lehetne kidolgozni, arra a meggyőződésre jutottam, hogy a vádiratban felsorolt s a szovjet törvénykönyvbe ütköző bűncselekmények megfelelő számban nyertek bizonyítást ahhoz, hogy józan gondolkodás szerint méltányosnak tartjuk a politikai vádlottakra hazaárulás címén kimondott ítéletet és a szovjet büntetőtörvénykönyv szerint kiszabott büntetéseket. Azok a diplomaták, akik rendszeresen látogatták a tárgyalásokat, arra az egyértelmű meggyőződésre jutottak, hogy a per lappangó, erős politikai ellenzékkel és komoly összeesküvést leplezett le ... A vélemények csupán abban tértek el, hogy mennyire

jutottak a vádlottak az összeesküvés gyakorlati megvalósításában, s az akció milyen mértékben volt egységes.” [303]

Három nappal Hitlernek a Szovjetunió elleni támadása után Davies, útban hazafelé, előadást tartott a chicagói egyetemi klubban. „A hallgatóság köréből valaki megkérdezte: »Mi a helyzet a Szovjetunióban az ötödik hadoszloppal?« Habozás nélkül feleltem: »Nincs. Mindet agyonlőtték.« – A vonatban ismét eszembe jutott ez a kérdés. Ha az ember alaposan meggondolja, valóban furcsa, hogy a nácik legújabb inváziója alkalmával egyetlen szó sem hangzik el az orosz vonalak mögött folytatott »belső munkáról«... 1939-ben a prágai bevonuláskor Hitlernek aktív katonai támogatást nyújtott Henlein csehszlovákiai szervezete. A norvég betörésnél ez megismétlődött. A Szovjetunió mai képén nyoma sincs Henlein szudétáinak, Tiso szlovákjainak, belga Degrelle-eknek, norvég Quislingeknek... . Most ebből a szempontból olvastam át újra a tárgyalásokról szóló tudósításokat és saját akkori feljegyzéseimet. Arra a megállapításra jutottam, hogy ezekben a perekben a beismerő vallomást tevő szovjet Quislingek és a tanúvallomások leleplezték és nyilvánosságra hozták a német ötödik hadoszlopnak úgyszólván összes fogásait és cselszövényeit. Azóta bőven volt alkalmunk más országokban megismerkedni ezzel a szervezettel. – Meggyőződtem róla: a szovjet kormány tisztában volt azzal, hogy folyik ilyen tevékenység, ez a legnagyobb mértékben nyugtalanította, és erélyes kézzel fogott az elnyomásához. 1941-ig, vagyis a németek betöréséig, az előzetesen megszervezett ötödik hadoszlop minden nyomát eltörölték.” [304]

Az USA nagykövete után egy másik tanút fogunk idézni, Lion Feuchtwangert, akinek moszkvai látogatása egybeesett a Radek-perrel. Az író is részt vett a tárgyalásokon; az ő megfogalmazásában tesszük fel azt a kérdést, amely a per szinte minden megfigyelőjét, Davies nagykövetet is foglalkoztatta:

„A kétkedők, akik semmi áron nem hajlandók elhinni, hogy a vád igazságon alapulhat, hitetlenségüket... azzal is indokolják, hogy a vádlottaknak a törvényszék előtti viselkedése pszichológiailag teljesen megmagyarázhatatlan. Ezek a vádlottak, ahelyett, hogy bűnösségüket tagadnák, miért licitálnak egymásra vallomásaikkal? ... Miért nem védekeznek, mint minden vádlott minden ítélőszék előtt? És még ha rájuk bizonyították volna is az elkövetett dolgokat, miért nem próbálnak enyhítő körülményeket találni?”

Elterjedt vélemény, hogy a beismerő vallomásokat kínzásokkal vagy még szörnyűbb kínzások fenyegetésével, hipnózissal, drogokkal és más efféle eszközökkel csikarták ki – mondja a kérdésen gondolkodva Feuchtwanger, és nem titkolja, hogy amíg Nyugat-Európában tartózkodott, ő maga is így vélekedett. De a tárgyaláson megváltozott a véleménye: mintha per helyett inkább művelt emberek közös erőfeszítését látná a történetek megítélésére. „A törvényszéket, amely előtt a per lefolyt, nagyjából párttörvényszéknek nevezhetnénk. A vádlottak kora ifjúságtól kezdve párttagok voltak, többen közülük egyenesen a párt vezetőinek számítottak. Mármost kétségtelenül tévedés lenne föltenni, hogy pártbíróság előtt az emberek ugyanúgy viselkednek, mint általában a nyugati törvényszékek előtt. Midőn Radok a bírakat »bíró elvtársaknak« nevezte, s az elnök figyelmeztette, hogy »bíró polgártársakat« mondjon, ez több volt, mint látszólagos elszólás. Még a vádlott is a párthoz tartozónak érzi magát, s ezért nem véletlen, hogy a per kezdettől fogva a nyugati ember számára annyira idegen vitajelleget viselte magán. A bírakat, az államügyészt és a vádlottakat nemcsak látszólag, hanem valójában is közös cél mozgatta. ... A vádlottak Trockij hívei voltak: még bukása után is hittek benne. De ők a szovjethatárokon belül éltek, s ami a száműzött Trockijnak távoli, ködös számokat és statisztikákat jelentett, azt ők mint élő, tapintható valóságot élték át. ... 1955 folyamán, a Szovjetunió fokozódó

felvirágzása láttán, a vádlottaknak be kellett látniuk, hogy a trockizmus megbukott; »elvesztették Trockij koncepciójába vetett hitüket«, mondta maga Radek.”

„Muralov vádlott nyolc hónapon át tagadott, mielőtt december 5-én vallomást tett volna. »Noha nem tartottam helyesnek Trockij terrorra és szabotázsra felhívó utasításait – vallotta a tárgyaláson erkölcsileg mégis megengedhetetlennek tartottam, hogy eláruljam Trocikit. De végül, miután a többiek hátat fordítottak neki, egyesek becsülettel, mások aljasan, én is föltettem magamnak a kérdést: három forradalomban harcoltam a szovjethatalomért, életem nemegyszer hajszálon függött. Hát most nem kell-e magamat alárendelnem a szovjethatalom érdekeinek? Vagy maradjak meg Trockij mellett, és továbbra is ezt a hamis ügyet támogassam? Ha így teszek, nevem zászló lesz azok számára, akik még mindig az ellenforradalom soraiban állnak. A többiek, akik akár becsületből, akár nem, otthagyták Trockijt, nem fognak az ellenforradalom zászlájához tartozni. Hát éppen belőlem legyen ilyen különös vértanú? «”

„Olyan emberek, akik hisznek eszmékben, s akik így is, úgy is elvesztek, utolsó órájukban nem árulják el az ügyet – folytatja Feuchtwanger. – Inkább arra használják ki az utolsó, nagy lehetőséget, amikor a nyilvánossághoz szólhatnak, hogy propagandát csináljanak eszméknek. A hitleri bíróságok előtt a forradalmárok százai jelentették ki: »Igen, azt tettem, amivel vádoltok. Megölhettek, de mégis büszke vagyok arra, amit tettem.« ... miért nem beszélt így senki a trockisták közül? Miért nem mondta egyik trockista sem: »Igen, a ti Sztálin-féle államotok hamisság. Trockijnak van igaza. Amit tettem, helyes volt. öljetek meg, de mégis kitartok elveim mellett.« ... Ezek a trockisták azért nem beszéltek így, mert nem hittek többé Trockijnak, mert lelkük mélyén már maguk sem helyeselték azt, amit csináltak, mert trockista meggyőződésüket a tények annyira megcáfolták, hogy nyitottszemű emberek többé nem hihettek ezekben az elvekben.” [305]

A beismerő vallomásokot tehát Feuchtwanger a vádlottak politikai hovatartozására vezeti vissza: „meggyőződéses szocialisták voltak”, és miután felismerték, hogy „a rossz oldalra álltak”, „haláluk előtt nem maradt számukra más, mint bevallani: a szocializmus nem valósítható meg Trockij elméletei alapján”. [306] Davies nagykövet, akinek beszámolója néhol szinte szó szerint egyezik Feuchtwangerével, ugyanígy vélekedik: „A per megítélésénél nem szabad szem elől téveszteni, hogy a vádlottaknak vallásos hitük a kommunizmus, és bármilyen ellentét válassza is el őket azoktól, akik most uralmon vannak, fanatikusan ragaszkodnak a kommunizmus eszméjéhez és rendszeréhez.” [307] Bár a kommunista eszme vallásos jellegét illetően nem értünk egyet Davies-szel, úgy hisszük, ezek az észrevételek sok igazságot tartalmaznak, és megerősítik a II/3. fejezetben kifejtett elgondolásainkat. Arról beszéltünk ott, hogy a tömegek közvetlen és távlati érdekeinek konfliktusa, amely a Szovjetunió történelmi körülményei miatt különösen éles volt, összefonódott a társadalmi demokratizálás és a védelmi felkészüléshez szükséges hatalmi koncentráció két egyidejű, de ellentétes objektív követelményével, és a kettős ütközés összekuszálta az osztályharc frontjait; végső fokon ebben rejlik a magyarázata annak, hogy régi forradalmárok a párt vezető magja ellen fordultak. Ez a szembenállás igen hamar frakcióharccá fajult, amely annál veszélyesebb, minél közelebb a háború: megbontja a létfontosságú belső egységet, és megteremti a feltételeket az ellenség számára az ötödik hadoszlop megszervezéséhez. Ilyen esetben az, ami eredetileg a forradalmi tábor nem-antagonisztikus belső ellentmondása volt, átalakulhat a forradalom és az ellenforradalom antagonisztikus külső ellentmondásává.

Feuchtwanger, Davics és kevés kivétellel az egész moszkvai diplomáciai testület megalapozottnak találta a vádakot. Ez persze csak személyes benyomásuk volt,

bizonyítéknak nem tekinthető. Nem bizonyíték a vádlottak beismerő vallomása sem. Nincs kétségbevonhatatlan adatunk a bűnösségükre, ahogy az ártatlanságukra sincs azoknak, akik a moszkvai persorozat minden vádját alaptalannak minősítik. Amit bizonyíthatóan tudunk, az annyi, hogy Trockij az erőszakot jelölte meg a tervezett „második forradalom” egyedüli célravezető módszereként, a politikai változások érdekében szükségesnek tartotta a gyilkosságot is, rendszeresen együttműködött az imperializmus különböző szovjetellenes szerveivel, ő és hívei rendszeresen ellátták propagandaanyaggal a szovjetellenes sajtót. Mindez nem arra vall, mintha különösebben válogatóságok lettek volna az eszközökben. [308] Tudjuk továbbá, hogy Trockij minden moralizálástól mentes, racionális politikus alkat volt; hogy céljainak megvalósításához az adott időszakban hazai illegális szervezetre, katonai támogatásra és a Szovjetunió háborús vereségére volt szükség; hogy a szovjet hadsereg elleni sikeres háborút illetően elsősorban Németország és Japán jöhetett számításba. Mit akarunk ezzel mondani? Hogy bizonyítva látjuk a vádlottak bűnösségét? Nem; egyszerűen csak azt, hogy aki figyelembe veszi a fentieket, valamint a legutóbbi idők restaurációs folyamatainak tapasztalatait, az nem mondhatja *abszolút* kizártnak a vádak igazát. Ennek *legalább annyi valószínűsége van, mint az ellenkező állításnak*. Ha tehát valaki a vádlottak ártatlanságát *abszolút igaznak, bizonyított lénynek* tünteti fel, akkor vagy nem gondolja végig a dolgokat, vagy tudatosan hazudik és manipulál, ahogy a megtorlásokkal kapcsolatos számokat manipulálják a szocializmus árulói és ellenségei.

5. A „SZTÁLINIZMUS” FOGALMÁRÓL

A trockizmus sajátossága, mint már említettük, az amalgám-jelleg: ideológiájában keverednek a *forradalmi-marxista, anarchista, szociáldemokrata és ellenforradalmi elemek*. Ez az eklektikus keverék elég tág keret ahhoz, hogy a trockista mozgalom különféle politikai áramlatokat egyesítsen a marxizmushoz közeliektől a nyíltan ellenforradalmiakig, és ideológiája a társadalmi-történelmi feltételektől függően ingamozgást végezzen a forradalmi és az ellenforradalmi pólus között. Korunkban az inga mindenkori helyzete abból állapítható meg, hogy a politikai és az elméleti megnyilatkozásokban milyen súlyt kap az ún. „sztálinizmus” fogalma: minél nagyobb, annál kevésbé lehet az „antisztálinisták” esetleges imperializmus-ellenes kirohanásait komolyan venni, mert a „sztálinizmus” *elleni harcot saját belső logikája hajtja az imperializmussal való együttműködés felé, ha ugyan nem eleve ennek az együttműködésnek van alárendelve*. Ezzel természetesen nem azt állítjuk, hogy Sztálin tevékenységét és személyét nem szükséges kritikailag vizsgálni. Ellenkezőleg: ez a vizsgálat a megbuktatott szocialista rendszerek történelmi elemzésének fontos része. Határozottan állítjuk azonban, hogy *Sztálin tevékenységének kritikai vizsgálata és az ún. „sztálinizmus” elleni hecckampány két teljesen különböző dolog, egyiknek sincs köze a másikhöz*. [309]

A „sztálinizmus” fogalma a neki tulajdonított jelentés szerint azt jelöli, hogy a proletárhatalom népelnyomó bürokratikus zsarnokuralommá fajult. Tegyük fel a kérdést: vajon a sztálini korszakot teljes egészében, vagy csak részlegesen kívánják jellemezni ezzel a fogalommal? Hruscsov és Gorbacsov, akik aligha elfogultak Sztálin javára, különböző beszédekben e korszaknak a nép javát szolgáló hatalmas eredményeiről számolnak be. Ha közléseik hitelt érdemelnek, akkor a „sztálinizmus” Sztálin idején csak részlegesen jellemezhetette a Szovjetuniót. Ez azonban csupán két esetben lehetséges: 1. ha Sztálin nem volt teljesen „sztálinista”, hanem döntően pozitív tevé-

kenységet fejtett ki; 2. ha nem rendelkezett korlátlan hatalommal, hanem más, pozitív erők érvényesültek vele szemben a felső vezetésben. Az első eset azt jelentené, hogy a „sztálinizmus” nem egészen olyan, amilyennek festik. A második esetben a sztálini korszak történelmi eredményei a Sztálin-ellenes erők túlsúlyáról tanúskodnának, vagyis arról, hogy a szovjet nép Sztálinnal és csoportjával *szemben* épített korszerű nehézipart, szervezett hadsereget, zúzta szét Hitlert, mert szerencsére „a párt erős volt” – ami szintén megkérdőjelezné a „sztálinizmus” fogalmát, emellett azt a kérdést is felvetné, hogy a félelmetes hadsereggel rendelkező Hitler legyőzői nők, élükön egy „erős párttal”, miért nem volt elég erejük saját háttérüket eltávolítani, aki ráadásul még dilettáns is volt, a vérengzésen kívül semmi máshoz nem értett. Úgy látszik, a „sztálinizmus” fogalma nem használható korlátozott értelemben, különben ellentmond önmagának. Ezért fel kell tennünk, hogy a zsarnoknak korlátlan hatalma volt. De akkor képtelenség, hogy a nép az ő akarata *ellenére* hozott volna létre világtörténelmi eredményeket. Vagy a zsarnoknak is része volt ezekben az eredményekben (amit kizár a „sztálinizmus” fogalma), vagy pedig a „sztálinizmus” fogalmával jelölt korszaknak semmiféle pozitívum, semmilyen történelmi eredmény nem írható a javára, a világháborús győzelem sem volt egyéb, mint az egyik fasiszta hatalom felülkerekedése a másikon. Oda lyukadunk ki tehát, hogy a „sztálinizmus” fogalma „vörös fasizmusként” határozódik meg, Sztálin egyenlő Hitlerrel, a sztálini Szovjetunió a náci Németországgal. A szocializmus ellenségeinek szemében egészen természetes ez az azonosság; velük árulnak egy gyékényen a jóhiszemű baloldaliak, ha kritikátlanul elfogadják az egyesített nyugati és keleti propagandától a „sztálinizmus” fogalmát.

Ez a fogalom hasonló funkciót tölt be a szocializmus belső bomlasztóinak ideológiai eszköztárában, mint Hitlerében az antiszemitizmus: eltereli az indulatokat a társadalmi feszültségek valóságos forrásairól, az osztályharc valóságos frontjairól, és megtakarítja a társadalomelemzés fáradságát. Gorbacsov, valahányszor csávéba került, úgy szórta az átkot Sztálinra, mintha szabadító varázsigt mondta. Ahogyan az ún. „személyi kultusz” egyetlen embertől származtatott minden jót, a „sztálinizmus” fogalmával üzött fordított személyi kultusz, amelyet gyakran ugyanazok az egyének művelnek, ugyanilyen könnyedén ugyanettől az embertől származtat minden rosszat, ráveti íve a vezetőnek tulajdonított személyes vonásokat a kormányzás egész rendszerére. Ha Sztálin a törvénytelenység, a terror, a zsarnokság megtestesítője, akkor maga a rendszer is az, és ugyanolyan demokratikus szenvedéllyel kell mindkettőre szégyenbélyeget sütni, mint ahogy Hitlert és rendszerét bélyegzik meg ugyanazok, akik ugyanezt a Hitlert hatalomra segítették a Szovjetunió ellen; vagy ahogy valamikor a szörnyetegnek festett Robaspierre-t átkozta meg a harácsolok thermidori ellenforradalma, amely a jakobinus időket egyszerűen a törvénytíró önkény poklaként emlegette, elhallgatva, hogy a diktatúra mentette meg a párizsi népet az éhhaláltól, a köztársaságot a megsemmisüléstől. (A jakobinus idők megítélésében a „sztálintalanító” mai történészek logikusan helyezkednek thermidor álláspontjára.)

Sztálin és Hitler azonosítása indokul szolgált ahhoz, hogy a „sztálinizmus” megsemmisítését minden másnál előbbrevaló stratégiai célként jelöljék meg. Ezt a Trockijtól származó stratégiát Gorbacsov hivatalos harci programmá emelte. 1988. május 7-én, a sajtó, az ideológiai intézmények és az alkotói szövetségek képviselői előtt tartott beszédében a „konzervativizmust” minősítette a legfőbb fékező erőnek, és az ellene folytatandó harc módozatairól szólva, kiemelte a „szocialista pluralizmust”, valamint „a párt vezető szerepének újragondolását”. ^[310] A „konzervativizmus” vagy „sztálinizmus” ebben az időben már mindent magába foglalt, ami a restaurációs törekvésektől baka állt, a centrizmust is (Ligacsov, Kádár); az ellene folytatandó harc pedig, amely az SZKP egész tevékenységének meghatározójává lett, nemzetközileg kötelezettségvállalást jelentett, hogy ha a szocialista országokban rendszerváltás lesz, a

Szovjetunió nem fog beavatkozni, de éppúgy jelentette a restauráció tevőleges támogatását is, közvetlen beavatkozást a „testvérpártok” és a szövetséges országok belügyeibe, a szocializmus ellenségeivel feldúsított „reformszárny” és a jobboldali polgári ellenzék bátorítását stb. (Lásd III/5. fej.) Ami a „pluralizmust” illeti, a fejlemények során kitűnt, hogy a hozzábiggyesztett „szocialista” jelző csak megtévesztés, ahogy az „újrarendelés” is csupán a „feladás” fedőneve. A „pluralizmus” valójában a pártbeli frakciózás szabadságával, az ún. „platformszabadsággal” egyenlő, illetve egy ország vonatkozásában a polgári típusú többpártrendszerrel. A „platformszabadság” szervezetenként veri szét az ideológiailag már kellőképpen lezüllesztett pártot, és nem is terjed ki feltétlenül minden platformra, [311] a többpártrendszer bevezetése pedig, amelyben „a párt vezető szerepének újrarendelése” gyakorlatilag testet ölt, az ideológiai és szervezeti bomlás állapotában nem lehet más, mint közvetlen előjátéka a restaurációs hatalomváltásnak. Az „újrarendelés” egyébként azzal kezdődik, hogy törlik a párt vezető szerepét az alkotmányból, megszüntetik a pártszervezetek működését az államigazgatásban és a fegyveres erőknél. (A vezető szerep alkotmányos rögzítése természetesen csak forma, ahogy a törlés is csak tüneti jelzése a restaurációs folyamatnak.)

A frakciózás szabadságát, a többpártrendszert, a vezető szerep törlését az alkotmányból eredetileg Trockij követelte. [312] A követelések megvalósításából, amely minden kétséget eloszlatott igazi tartalmuk felől, erejükhez mérten a trockista csoportok és szervezetek is kivették részüket. [313] (Az angol trockisták pl. „utazó nagykövetekkel” segítették a „sztálinizmus elleni forradalom” szervezését Kelet-Európában.) Ezek a tartalék- és segédcsoportok a jövőben is kaphatnak még szerepet. Az ún. szocialista tábor megsemmisülése után ugyanis a világ minden eddigénél veszedelmesebb szakadék felé tart, és az általános válság a robbanásig szíthatja a tömegek elégedetlenségét. Az ösztönös lázongást részint a legalantasabb indulatokra építő fasiszta demagógia lesz hivatva levezetni, ám arra is számítani lehet, hogy a munkáság, az értelmiség, a fiatalság különböző rétegei a forradalom felé tapogatóznak. Itt juthat újra szóhoz a trockista tartalék, amelynek azt a feladatot szánják, hogy „bolsevik” ökölrázással közel férközzön a forradalmasodó rétegekhez, és beterelje őket ellenségeik zsákutcájába.

A döntő azonban nem a számban többnyire jelentéktelen trockista csoportcskák működése, hanem a Trockij által hátrahagyott ideológiai és módszertani arzenál. Erről már nagyjából leltárt készítettünk. De álljunk meg egy pillanatra. Vajon Lenin sohasem vett igénybe olyan eszközöket, mint Trockij? Sohasem folyamodott imperialista segítséghez, mindig és mindenkor elítélte a frakciózást? Sohasem alkudott meg az ellenséggel? Mint ismeretes, Lenin 1917-ben a német vezérkar segítségével tért haza az emigrációból, 1918-ban megkötötte a „szörnyű, de szükséges”, kapitulációs breszti békét (a közvélemény és a bolsevikok nagyrészének tiltakozása *ellenére!*), korábban pedig, az 1912-es prágai pártértekezleten, kettétörte a formális pártegységet, amelyet egyetlen percig sem tekintett fétisnek. Bár a frakciózást mélységesen elítélte, mégis jogosnak mondta „a legélesebb és legfrakciósabb fellépéseket”, „olykor még a szakadást is”, ha „egy új és meg nem értett igazság kimondásáról van szó”, és „a párt vagy a munkásosztály által követett helytelen politikai irányt nem lehet másképp kijavítani”. [314] Mindez igaz. Csupán egyvalamiről nem szabad megfeledkezni: Lenin minden kérdést a forradalom, a munkáshatalom szempontjából mérlegelt, ehhez szabta „a stratégia és a taktika céljait és eszközeit. Az 1912-es pártszakítással, a német vezérkar segítségének igénybevételével, a breszti béke megkötésével *a burzsoázia megdöntését, a munkáshatalom létrejöttét és megerősödését szolgálta.* Trockij viszont *a világ egyetlen munkásállamának megdöntése érdekében működött együtt, mégpedig*

rendszeresen, az imperializmussal, és ez az együttműködés logikusan következett a munkásállamot veszélyeztető frakciós tevékenységéből, a lenini párt- és államelmélet elleni fellépéseiből, a „sztálinizmus” fő támadási célpontként való meghatározásából. Nem vitatjuk: a pártot és a munkáshatalmat létében fenyegető bürokratizmus ellen, „ha másképp nem lehet kijavítani”, éppen Lenin szellemében lehetséges és szükséges a Lenin által említett legvégső eszközök használata. Csak az a kérdés, hogy erősödik-e általuk a munkáshatalom. A Trockij-féle receptgyűjtemény, bárhol alkalmazták is, mindenütt a munkásfiatalok és a kommunista pártok pusztulásához vezetett.

Trockij nemegyszer kinyilvánította, hogy igazi, Párizsi Kommün típusú munkásállamot akar. ^[315] Ám a cél és az eszköz *objektív dialektikáját*, kölcsönhatásuk *objektív törvényét* senki sem törölheti el, és a történelem számos példával igazolja, hogy a politikai célok, cselekvések és szövetségek valódi tartalma mindig a konkrét történelmi körülményeken múlik. Az angolokat tengernyi bűn terheli Indiában és a Közel-Keleten, de amikor hadban álltak a náci Németországgal, háborús bűntett volt a jeruzsálemi főmufti vagy Subhas Chandra Bose indiai nacionalista politikus részéről, hogy a tengelyhatalmakkal szövetségben függetlenségi harcot szerveztek Anglia ellen (a főmuftit kivégezték az angolok, jogosan); ugyanilyen bűntettet követett el Anvar Szadat nacionalista tiszti csoportja azzal, hogy az egyiptomi angol uralom felszámolása érdekében együttműködést ajánlott Rommelnak. A „szocialista bürokrácia” esetében még világosabb a dolog. Ha valaki a kommunizmus ellenségeivel fog össze a munkásállam bürokratikus torzulásainak megszüntetésére, számíthat rá, hogy szövetségesei a torzulásokkal együtt igyekezni fognak a munkásállamot is megszüntetni, és Párizsi Kommün típusú forradalmi állam helyett versailles-i típusú ellenforradalmi államot létrehozni.

A trockista értelmezés szerint a szocialista irányultságú államok katasztrófáját a sztálini rendszer okozta, amely *elkerülhetetlenül* bukást hoz, ha el nem távolítják, és nem is lehetett volna másképp eltávolítani, mint ahogy a valóságban történt. Ez az érvelés a szokásos eljárással keveri össze a váltás *objektív* szükségszerűségét és konkrét megvalósulási módjának *állítólagos* szükségszerűségét, azt a látszatot keltve, hogy a második ugyanolyan elkerülhetetlen volt, mint az első; úgy ad elő egy *bizonyítatlan jeltevést*, mint valami *abszolút szükségszerűséget*. De ha csak arra gondolunk, hogy a szovjet-kínai szakítás nem volt végzetszerű, és a két ország szövetsége más irányt szabott volna a történelemnek, már ennek az alapján is be kell látnunk, hogy a Szovjetunió összeomlása sem volt végzetszerű, tehát nem is következhetett végzetszerűen a „sztálinizmusból”. Van emellett még valami, ami talán érdemes a megfontolásra. A propaganda évtizedekkel Sztálin halála *után*, mi több, az ún. „személyi kultusz” kipellengérezése *után* sulykolta bele sikerrel a köztudatba, hogy az egykori szocialista irányultságú rendszerek „sztálinista” berendezkedésük miatt omlottak össze. Úgy látszik, elkerüli a figyelmet, hogy elvileg lehetetlen „sztálinistább” államalakulat a Sztálin által személyesen vezetett Szovjetuniónál, mégsem *azt* a Szovjetuniót döntötték meg, ellenkezőleg, *az* a Szovjetunió a félféudalizmus és a háborús pusztítások mélységeiből ipari nagyhatalommá, a világháború győztesévé, a világpolitika meghatározó erejévé küzdötte fel magát. Az összeomlás éppen akkor következett be, amikor a „sztálinizmust” a Szovjetunióban és másutt már sárba taposták, amikor a revizionista pártok Sztálin-ellenes propagandahadjárata a hangnem és a tartalom féktelenségében túltett a göbbelsi normákon. ^[316]

Két Szovjetunió volt. Az egyik, a *forradalmi* Szovjetunió, erősödő bürokratikus torzulásai ellenére *munkáshatalom* volt: uralkodóvá tette a közösségi tulajdonformákat, megszervezte a tervgazdaságot, megakadályozta a burzsoá-földesúri restaurációt, gondoskodott a tömegek szociális biztonságáról és kulturális emelkedéséről, megvédte

a forradalmat külső és belső ellenségeitől, imperialistaellenes külpolitikát folytatott, megőrizte a kommunista világmozgalom és a szocialista tábor egységét, támaszpontja volt a világ forradalmi és haladó mozgalmainak. Ez a Szovjetunió szétverte a fasizmust, korlátozta az imperializmus törvényeit, pusztán létevel rákényszerítette a vezető tőkés államokat, hogy dolgozó tömegeiknek bizonyos szociális engedményeket tegyenek. A másik Szovjetunió, a kispolgárvá és végül *burzsoá-ellenforradalmivá* züllött rendszer, leszámolt a forradalom örökségével, kiszolgáltatta a haladó mozgalmait és országokat, a védtelenül maradt tömegeket az imperializmus kénye-kedvének, szabadjára engedte az újjáéledő fasizmust és az imperializmus világháborúkat előidéző törvényeit. *A forradalmi Szovjetunió romhalmazzá lett világhatalommá, az ellenforradalmi Szovjetunió világhatalomból romhalmazzá.*

Hogyan ítéljük meg a kétféle Szovjetuniót? Forradalmi korszakára árnyékot vetnek a bürokratikus torzulások, főként a törvénysértések, amelyek *erkölcsi* rombolásaikkal *politikai* károkat okoztak. Noha a politika és az erkölcs kapcsolatát nem részletezhetjük, a kérdés bizonyos oldalát érintenünk kell.

Az erkölcs a társadalmi élet minden területét, a cselekvések és viszonyok minden fajtáját felöleli, a politikát sem kivéve; az erkölcsi megítélés alól tehát a politika sem vonható ki. ^[317] Meg kell azonban különböztetni *a politikai jelenségek moralizáló megítélését erkölcsi vonatkozásaik marxista elbírálásától.* A marxista elbírálás *az osztályharcot veszi mércéül:* segíti-e vagy gátolja az adott cselekvés a nemzetközi munkásosztály harcát a nemzetközi imperializmus ellen? Ez *politikai* megítélés, de éppúgy *erkölcsi* is: a kettő egybeesik, pontosabban, *az erkölcsi elbírálást a kérdéses cselekvés objektív társadalmi tartalmának az osztályharc szempontja szerinti pozitív vagy negatív értékelése határozza meg.* A törvénytelenégeket, a bürokrácia gyalázatosságait a marxista nem valamilyen elvont, osztályokon túli igazságosság jegyében ítéli el, hanem azért, mert ártanak a munkásosztály ügyének, harcának, érdekeinek. A moralizáló megítélés természetesen szintén hivatkozhat ugyanerre. Kérdés azonban, hogy mit vesz célba és hogyan. Ha magukat haladónak vagy éppen marxistának valló mozgalmak vagy egyének a *forradalmi* Szovjetunióra zúdítják erkölcsi felháborodásukat, és erre az alapra helyezik a korszakról alkotott ítéletüket, akkor el kell jutniuk a „Sztálin = Hitler”, „szovjet rendszer = vörös fasizmus” képletig – ami a burzsoázia propagandája és politikusai, vagy trockista uszályuk, vagy az egykori Gorbacsov-csapat jelesei részéről nem meglepő, ha ellenben marxista szándékúak járnak el ugyanígy, akkor a forradalmi Szovjetunió jellegét és objektív történelmi szerepét a legcsekélyebb figyelemre sem méltatva, *nem az osztályharc szempontjából ítélik meg az erkölcsi kérdéseket, hanem egy negatív jelenségcsoport erkölcsi megítélésének rendelik alá általános politikai ítéletüket.* Az az erkölcsi megítélés azonban, amely elvonatkoztat a *döntő* történelmi tényektől és e tények *történelmi súlyától,* nem támaszkodhat másra, mint valamiféle elvont, osztályokon túli igazságosság fogalmára. *Ez a különbség a kispolgári moralizálás és a marxista erkölcsi értékelés között.*

A tőkés restauráció nem volt eleve elkerülhetetlen, de azzá *vált,* olyan mértékben, ahogy a „vörös fasizmus” moralizáló képletével megtámogatott „csapás balra – nyitás jobbra” stratégia révén kezébe kaparintotta az SZKP-t a gorbacsovi ellenforradalom. A restauráció az egykori szocialista irányultságú országokat a tőke gyarmataivá alázta, tömegeiket létbizonytalanságra és nyomorúságra ítélte. Nem egyszerűen a tömegek vagy egyes nemzetek veresége ez, hanem *az egész emberiségé.* A szocialista tábor pusztulása elszabadította láncokról az imperializmus törvényeit, az egyenlőtlen fejlődés szabadjára engedett törvénye pedig a helyi háborúkon túl új világháborúval fenyeget, amely megsemmisítheti a Föld élővilágát. A „normális” világháborúk forradalmakat

érleltek, a nukleáris fegyverek azonban sajátos helyzetet teremtenek, és nincs semmi biztosíték, hogy a szétzüllesztett munkásmozgalomnak lesz-e ideje talpraállni. Ha nem, az emberiség megsemmisíti önmagát – nem mintha bárki is akarná ezt, nem mintha akadna politikai vagy katonai vezető, aki nincs tisztában a nukleáris háború várható következményeivel, hanem azért, mert a gazdaság mozgástörvényei függetlenek az emberek akarától, és az árulás egyértelműen az imperializmus törvényeinek szolgáltatta ki a világgazdaságot, szétverte a végső pusztulással szembeszegülni képes, szervezett társadalmi erőket. *Gyalázatosabb gaztettet nem követtek még el a történelemben.*

A 20. sz. szocialista forradalmi világháborúkból születtek. Ennek az az oka, hogy a történelmi viszonyok miatt többnyire csak az élvonaltól messze elmaradt, gazdaságilag gyenge országokban, a félperiférián vagy a periférián szerezhették meg a hatalmat (lásd I/1. fejt.), így győzelmükhöz vagy arra volt szükség, hogy az imperialisták egymással legyenek elfoglalva (mint az első világháborúban), vagy pedig arra, hogy egy szocialista nagyhatalom megváltoztassa a nemzetközi erőviszonyokat, és pajzsként fedezze az újabb forradalmakat (mint a második világháborúban és utána). Ha bármelyik feltétel hiányzik, az elmaradott ország forradalmát az erők könnyűszerrel eltapossák. Ma egyrészt nincs többé ilyen pajzs (Kína, még ha megmarad is a szocialista úton, belátható időn belül nem pótolhatja forradalmi bázisként a Szovjetuniót), másrészt az imperialisták egymás elleni világháborúja radioaktív hamuba temetheti a civilizációt. A szocialista újrakezdés tehát különleges feltételekhez kötődik. Ha félperiférián kerül rá sor, akkor ez csak olyan övezetben lehetséges, amely a nukleáris csapásoktól távol esik (ilyen pl. Dél-Amerika), illetve olyan időpontban, amikor nukleáris világháború még nincsen, de az imperialista államok belső feszültségei és egymás közti ellentétei elég erősek ahhoz, hogy megghiúsítsák a sikeres beavatkozást. Ha viszont ezek a feltételek hiányoznak, akkor katonailag gyenge országokban vagy körzetekben az újrakezdés nem számíthat sikerre. Ezért elméletileg két földrajzi zóna marad számára: vagy a Szovjetunió utódállamai, ahol a hadsereg még erős fegyverzettel rendelkezik, vagy a fejlett országok, ha tömegeik képesek megelőzni és megakadályozni az új világháborút, de legalább annak elfajulását nukleáris háborúvá.

Van-e realitásuk ezeknek a távlatoknak? A jövő sokismeretlenes egyenlete ma még megfejtethetetlen, csupán néhány – ellentmondásos – tendencia vázolható fel. A tőkés világ krónikus válsága, a proletarizált perifériák olcsó munkaerejének kihasználásával súlyosbított, kezelhetetlen munkanélküliség, az elhúzódó és újabb országokra kiterjedő recesszió tiltakozási hullámokat vált ki olyan tömegek részéről is, amelyek sokáig csak passzív szereplői voltak a politikának (lásd pl. az 1992-es nagy német sztrájkmozgalmat). Am e pozitív jelenségeikkel egyidejűleg és tőlük korántsem függetlenül erősödik a szervezett fasizmus és a dolgozókkal szemben alkalmazott erőszak; maga a recesszió is eszköz a burzsoázia kezében a dolgozók megfélemlítésére. A Szovjetunió utódállamaiban szintén ellentmondásos folyamatok zajlanak. A gazdasági és politikai káosz az elkeseredett tömegek egy részét a haladás táborába gyűjti, más részét azonban a cári és egyházi lobogók alá, vagy egyszerűen prédául löki az ingatag kormányok, a féktelen nacionalizmusok és a tulajdonképpeni hatalmat gyakorló maffiák erőszakának.

Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a jövő alakulása döntően egyetlen kérdésen múlik: *lesznek-e forradalmi pártok vagy nem.* Következetes marxista pártok e pillanatban alig vannak, és ahol egyáltalán vannak, csekély a befolyásuk. Látható ugyan néhány pozitív fejlemény: *a)* a gorbacsovi árulás, ha megkésve is, legalább a magukat marxistának vallók nagyobb köreiben lelepleződött; *b)* a volt szocialista országokban hatalomra jutott restaurációs erők egyre kevésbé tudnak minden bajt és nyomorúságot a „kommunisták” nyakába varrni; *c)* a tapasztalatok és tanulságok elősegítik a szocializmus híveinek újjászerveződését; *d)* a polgári pártok kudarcai meg

fogják újítani az érdeklődést a marxista elmélet iránt.

Ám a pozitívumoknál ma még jóval erősebbek a negatív tényezők. A legsúlyosabb közöttük az az eszmei rombolás, amelyet az ún. „sztálinizmus” elleni hadjárat okozott és okoz mindmáig a baloldal soraiban. Logikus ideológiai láncolatról van szó: *először meggy ülőit étik Sztálin nevét és személyét, azután hozzákötözik, mint egy szégyenfához, az Októberi Forradalommal megkezdett szocialista erőfeszítések egész történetét, az osztályharc eszméjét és általában az osztályszemléletet, az átmeneti korszak államtípusának marxi elméletét, a kommunista pártok felépítésére vonatkozó lenini tanításokat, a demokratikus centralizmus elvét. A demokrácia most már szinte magától azonosul a burzsoá parlamentarizmussal, amelynek játékszabályai szociálreformista pártokká deformálhatják a munkáspártokat. A „demokrácia” fogalmának ez a burzsoá értelmezése együtt jár a centralizmusnak mint „sztálinista” módszernek a lejáratásával – helyette az ún. „alulról szerveződést”, az ösztönösség „pluralista” anarchiáját javasolják naivul vagy nagyon is megfontoltan a baloldal számára, olyan körülmények között, amikor a burzsoázia kezében van a gazdasági és a fegyveres hatalom, a sajtó, az iskola, az ideológiai befolyásolásnak szinte minden eszköze; amikor a nemzetközi tőke, mihelyt fenyegetve érzi magát, kész összpontosított brutalitással fellépni nem csupán a kommunisták, de bármely haladó erő ellen.*

A munkásmozgalom jelenleg a szervezeti és ideológiai züllés állapotában van; története során sohasem süllyedt mélyebbre. Ahhoz, hogy valaha is talpraállhasson, először eszmeileg kell rendbe jönnie; ahhoz, hogy eszmeileg rendbe jöjjön, *szakítania kell a trockizmussal* – azzal az öngyilkos elmélettel és gyakorlattal, amely a „sztálinizmus” elleni harc ürügyén lehetővé tette a burzsoáziának, hogy újjászerveződjön és megragadja az önként átengedett hatalmat, jelenleg pedig a „korszerűség” nevében folytatja az arcukat vesztett egykori kommunista pártok szétszórt maradványainak szociáldemokratizálását, a szalonképessé válás, a törleszkedés szánalmas játékeit, jóllehet a törleszkedőket a túloldalon sohasem fogják befogadni, legfeljebb csak biztonsági szelepnek használják majd a tőke gépezetében a forradalmi robbanások megelőzésére. ^[318]

V.

A történelem alternatív jellegéről

(ÖSSZEGEZÉS)

1. ALTERNATÍVA ÉS OSZTÁLYHARC

Korunkban a termelőerők oly mértékben társadalmiak, hogy tőkés keretekben – mint e fejezet 6. pontja vázlatosan kifejti – nem működtethetők többé tartós válságok, háborúk, világkatasztrófák nélkül. [319] Ellentmondásuk a tőkés tulajdonviszonyokkal két ellentétes irányban fejlődhet: vagy a szocializmus – a tulajdon társadalmosítása –, vagy a barbárság és a nukleáris pusztulás fele. Nincs előre meghatározva, hogy a két lehetőség közül melyik valósul meg; erről az *osztályharc* fog dönteni. Az alternatíva *elvont lehetőség* marad mindaddig, amíg a civilizációt általános pusztulással fenyegető katonai és ökológiai rombolóerők ki nem fejlődnek, illetve a munkásosztály még nem elég érett a társadalom szocialista átalakítására.

1917-ben a szocialista forradalom a kapitalizmus *reális alternatívájává*, elvont elméleti távlatból gyakorlatilag megvalósítható *konkrét lehetőséggé* változott. A változásnak megvoltak az objektív feltételei a háború harmadik esztendejét élő Oroszország társadalmi és történelmi viszonyaiban, különösen pedig abban, hogy az imperialista hatalmak egymás torkát szorongatták, és nem egyesítették erőiket azonnal a forradalom ellen. De *semmilyen objektív feltétel és semmiféle pusztító válság nem állíthatta volna szembe a szocializmust reális alternatívaként a kapitalizmussal, ha nincsenek meg a szükséges szubjektív feltételek: ha nincs egy tapasztalt, harcedzett élcsapat, amely képes szervezni, mozgósítani és harcba vinni a tömegeket, s ha nincsenek olyan tömegek, amelyek ezt a vezérkart önként követve, példátlan önfeláldozásra hajlandók saját felismert érdekeikért.* Ma, a Szovjetunió bukása után, a magukat marxistának vallók közül is sokan azt mondják: az elmaradott Oroszországban nem lett volna szabad a forradalmat elkezdeni. Mi volt azonban az alternatív lehetőség? Kornyilov és az ellenforradalom; a birtokos osztályok uralma, amelyek folytatják az esztelen háborút, és betagolják az országot félperifériaként az imperializmus rendszerébe – ahogyan ma történik latin-amerikai vagy indiai nyomorúságra ítélve a tömegeket. Az *objektív helyzet* szempontjából tehát *két reális lehetőség* állt szemben egymással: a forradalom és az ellenforradalom; a *tömegek* szempontjából viszont a forradalom nem az *egyik* lehetőség volt, hanem a túlélés *egyetlen* lehetősége – maga az *objektív szükségszerűség*.

Az 1917-es forradalomnak sokszoros túlerővel, éhínséggel, iszonyatos nehézségekkel kellett megküzdenie, nemegyszer állt a pusztulás szélén. Győzelme az intervenciós és polgárháborúkban mégis *reális alternatíva* volt, mert az ellenfelek megosztottsága egyfelől, a belső erők következetes összpontosítása és a nemzetközi munkásmozgalomtól kapott külső támogatás másfelől *kiegyenlítette az erőviszonyokat*, sőt átbillentette a mérleg nyelvét a forradalmi oldalra. Persze, az ellenforradalmi restauráció szintén reális alternatíva volt, és az is maradt még jó ideig. A kronstadti lázadással tetőző válság könnyen végzetes lehetett volna, ha a bolsevik párt nem tesz merész fordulatot a hadikommunizmustól a NÉP felé. A nyugati forradalmak elmaradása, a kapitalizmus részleges stabilizációja, a növekvő külső szorongatottság és a leküzdhetetlennek látszó belső nehézségek újra meg újra halálos veszélybe sodorták a szovjetek országát, „papírforma” szerint a bukás többször is elkerülhetetlennek látszott. Hogy a történelem mégsem a „papírformát” követte, hogy a szovjet rendszer megszilárdult, korszerű ipart és energetikai bázist teremtett, majd az emberi történelem addigi legvéresebb háborújában olyan ellenséget győzött le, amelynek hadigépezetét az egész kontinentális Európa kiszolgáltatta – mindez csakis annak köszönhető, hogy a párt és vezető magja rendre kidolgozta és az ellentétes alternatívákkal szemben keresztülvitte, a nép pedig hihetetlen energiával és önfeláldozással valóra váltotta a forradalmian újszerű, helyes és következetes stratégiai döntéseket.

Miután a Szovjetunió világháborús győzelmével, a Kínai Népköztársaság és a szocialista tábor létrejöttével az erőviszonyok gyökeresen átrendeződtek, *a szovjet rendszer megdöntése közvetlen és reális lehetőségből elvont, pusztán elméleti lehetőséggé vált*, amelynek megvalósulása, bár elvileg nem zárható ki, a Szovjetunió és a szocialista tábor világhatalmi pozíciója és katonai ereje folytán kevésbé valószínű. Józanul gondolkodó politikusok és teoretikusok nem is számoltak vele – olyan elismert szakértők sem, mint Brzezinski és Wallenstein, akik a Szovjetuniót, tekintélyének hanyatlása ellenére, alig néhány évvel a megsemmisülése előtt is erős, dinamikus hatalomnak látták.

A rendszer megdöntésének lehetősége persze csak elhalványult, de semmiképpen sem enyészett el, fenntartották a külső és belső történelmi feltételek. Ami a külsőket illeti, a marxista elmélet tisztában volt vele, hogy amíg a tőkés környezet fennáll, a szocializmus teljes és végleges győzelme nem biztosítható. (Sztálin nyomatékmal hangsúlyozta ezt, csupán Hruscsov állította az ellenkezőjét – lásd III/1. fej.) Am a belső feltételek tekintetében az elmélet korántsem volt ilyen világos. A szocializmus felépülésének 1956-os hibás meghirdetése elhomályosította mind a szocialista formáció, mind a hozzá vezető átmenet fogalmát, így azokat a sajátos ellentmondásokat is, amelyeknek elméleti felismerése és gyakorlati feloldása nélkül a kapitalizmus restaurációja elkerülhetetlen.

2. MÉG EGYSZER AZ ÁTMENETI FORMÁCIÓ ÉS A SZOCIALIZMUS KÜLÖNBSÉGEIRŐL

Ahogy a kapitalizmus akkor állt a saját lábára, amikor az előző társadalomtól örökölt kézműves-szintet meghaladva, kiépítette a gépi nagyipart, a szocializmusnak is létre kell hoznia a neki megfelelő termelési-műszaki bázist, amely *felülmúlja termelékenységben a kapitalizmust*. Csak ilyen bázison lehet megvalósítani a szocializmus alapkövetelményét, kielégíteni a vezető tőkés országokénál magasabb átlagszinten a társadalom valamennyi tagjának szükségleteit. A szocializmusban az elosztást ennek ellenére még mindig nem közvetlenül a szükségletek, hanem a teljesítmények határozzák meg: a közösségi alapok levonása után az egyén az általa teljesített élőmunkával egyenlő mennyiségű tárgyiasult munkát kap vissza fogyasztási javaik formájában a társadalomtól (képességei szerint dolgozik, munkája szerint részesedik). Az egyenlő elvont munkák cseréje formailag az árucserére emlékeztet. De valójában már nem az: a termelők önigazgatása által ellenőrzött, tervszerűen működtetett, egységes össznépi tulajdonnal megszűnnek az áru- és pénzviszonyok, az egyének munkája *piaci közvetítés nélkül, közvetlenül válik társadalmivá*. ^[320] Lásd II/1. Fej.)

Mivel az ilyen átalakulás a legfejlettebb tőkés országban sem mehet végbe egyik napról a másikra, átmenetre van szükség a kapitalizmus és a szocializmus között. 1847 végén Engels, *A kommunizmus alapelvei* c. művében, az átmenetet a szocializmus felé való *fokozatos előrehaladásként* jellemzi. Véleménye szerint a magántulajdont éppúgy nem lehet egycsapásra eltörölni, „ahogy a fennálló termelőerőket sem lehet egycsapásra megsokszorozni annyira, amennyire ez a közösség létrehozásához szükséges”; a proletár forradalomnak lépesről lépésre kell a mai társadalmat átalakítania, „és csakis akkor törölheti el a magántulajdont, amikor már létrejött a termelőeszközök ehhez szükséges tömege”. A hatalomra jutott proletariátus, miután megteremtette a

demokratikus alkotmányt, megkezdi a magántulajdon korlátozását: progresszív és örökösödési adókat vet ki rá, fokozatosan kisajátítja (részben az állami ipar konkurenciája révén, részben kártalanítással), a lázadók és emigránsok tulajdonát elkobozza stb. „Mindezek a rendszabályok természetesen nem vihetők keresztül egyszerre”, de egyik hozza a másikat, és így egyre inkább az állam kezében összpontosul a tőke, a mezőgazdaság, a közlekedés, a csere – pontosan abban az arányban, „amelyben a proletariátus megsokszorozza az ország termelőerőit”, Végül, ha az egész termelés és csere az állam kezében összpontosult, „magától megszűnik a magántulajdon, fölöslegessé válik a pénz, a termelés pedig annyira megnő, és az emberek annyira megváltoznak, hogy a régi társadalom utolsó érintkezési formái is megszűnhetnek”.

[321]

Ezek az elgondolások térnek vissza Marx és Engels nem sokkal későbbi közös művében, a *Kommunista Kiáltvány*ban is. „A proletariátus arra használja majd fel politikai hatalmát, hogy a burzsoáziától fokiról fokra elragadjon minden tőkét, hogy az állam, vagyis az uralkodó osztály szervezett proletariátus kezében központosítson minden termelési szerszámot, és a lehető leggyorsabban növelje a termelőerők tömegét.” A cél érdekében az új uralkodó osztály eleinte „zsarnoki módon” be fog avatkozni a polgári termelési viszonyokba, olyan rendszabályokkal, mint a földtulajdon kisajátítása, az erősen progresszív adó stb. (A rendszabályok között említi a *Kiáltvány* „minden gyermek nyilvános és ingyenes nevelését”, gyári munkájuk korabeli formájának eltörlése mellett a nevelés egyesítését az anyagi termeléssel.) [322] A fokozatosság szükségességét egyébként a két szerző néhány évvel korábbi közös könyve, *A német ideológia* indokolja a legvilágosabban. Eszerint a termelőerők fejlődése azért elengedhetetlen gyakorlati előfeltétele az elidegenülés megszüntetésének (tehát annak, hogy az embereken ne uralkodjanak idegen hatalmakként saját viszonyaik), mert nélküle csak az ínséget tennék általánossá, az ínséggel pedig óhatatlanul „ismét megkezdődnek a harc a szükségesért, és ismét előállna a régi kacat”. [323]

Az idézett szövegekben közös az a gondolat, hogy a magántulajdont fokról fokra kell visszaszorítani, egyszerre eltörölni nem lehet. Korlátozására Marx és Engels olyan intézkedéseket irányoznak elő, amelyek többnyire nem mennek túl a radikális *polgári* követeléseken. (A lázadók és emigránsok vagyonát a francia forradalom is elkobozta; a föld nacionalizálását – mivel a földjáraadék növeli a tőke termelési költségeit – Ricardo és John Stuart Mill is javasolták; az iskolai nevelés és a termelőmunka összekapcsolásáért a haladó polgári pedagógia is síkraszállt; az örökösödés eltörlését és az erősen progresszív adóztatást a polgárság plebejus szárnya is sürgette.) A fokozatosság ezekben a szövegekben azt jelenti, hogy munkásfiatalom eseten a *magántulajdon zsuporodása és a termelőerők megsokszorozása ugyanannak a folyamatnak két oldala*, mert csak a gazdagságot nagy tömegben előállító társadalom szabadulhat meg a tagjai közötti konkurenciaharcától, és válhat természetükben átalakult, kollektív érzületű emberek szervezetévé, *közösséggé* a szó valódi értelmében; amíg a termelőerők nem fejlődnek ilyen szintre, a magántulajdon, még ha eltörlik is, valami módon visszalopakodik a gazdálkodásba és a jellemekbe egyaránt, és „ismét előáll a régi kacat”. Későbbi műveikben Marx és Engels már nem állítottak össze ennyire konkrét programot az átmenetre, de 1871-től annál mélyebben értették meg az átmeneti korszak *politikai tartalmát*. A Párizsi Kommün tapasztalatait általánosítva, kifejtették forradalom- és államelméletük alapjaként annak az új típusú hatalomnak a szükségességét, amely a közfunkciókat munkás-munkabérért ellátó, választott és bármikor elmozdítható igazgatási tisztviselőivel és bíráival a nép ellenőrzése alatt áll, önkormányzatokból épül fel, és közös terv szerint szabályozza a nemzeti termelést. Azt is felmérték, hogy az átmenet *egész korszakot vesz igénybe*; hogy a munkásosztálynak,

amíg saját felszabadulását s ezzel a társadalom magasabb formáját kivívja, „hosszú küzdelmeken, történelmi folyamatok sorozatán kell átmennie, amelyek mind a körülményeket, mind az embereket meg fogják változtatni”. [324]

Az átmenetnek *A kommunizmus alapelveiben* és a *Kommunista Kiáltványban* felvázolt korai modellje szembevetően elvonatkoztat mindenféle külső beavatkozástól – hiszen szerzői abból indultak ki, hogy a szocialista forradalom egyidejűleg fog győzni a legfejlettebb tőkés országokban, kívülről tehát nóm fenyegeti veszély. Ezért szoríthatja ki a modellben az új termelési mód mintegy természetes növekedéssel a régit, a közösségi tulajdon a magántulajdont, még hozzá kártalanítás útján vagy éppen üzleti versenyben, azaz magának a tőkének a játékszabályai szerint. A valóság ennél jóval viharosabbnak bizonyult, noha sok tekintetben igazolta – közvetlenül vagy a visszajáról – Marx és Engels előrejelzéseit.

Az első szovjet kormány eredetileg nem tervezte a burzsoázia tulajdonának teljes és azonnali kisajátítását. Csak a gazdaság kulcsszektorait államosította, és elrendelte a termelés munkásellenőrzését, nem utolsósorban azzal a céllal, hogy a dolgozók a gyakorlatban tanulják meg az igazgatást, mielőtt a vállalatokat *fokozatosan* tulajdonukba vennék. Ezt az elképzelést a tőkésosztály szabotázsja, a polgárháború, az intervenció, az ínség húzta keresztül; megvalósult helyette a hadikommunizmus (a gabonakereskedelem állami monopóliuma, a közép- és kisipar államosítása). A polgárháború vége felé azonban a feltámadó paraszti ellenállás hamar megmutatta, hogy a magántulajdont nem lehet idő előtt eltörölni. A kényszerűségből bevezetett, de hibás elméleti érvekkel is megindokolt hadikommunizmusról át kellett térni az új gazdasági politikára (NÉP), amely engedélyezte a magánkereskedelmet és a magántőke működését. A NÉP segítségével sikerült nagyjából helyreállítani a háborúban lerombolt ipart és mezőgazdaságot. A szovjethatalom ezután haladéktalanul hozzáfogott a termelőerők megsokszorozásához; ám a külső nyomás és a belső gyengeség harapófogójában kénytelen volt végletesen megfeszíteni az ütemet, ami egyrészt nagy anyagi veszteségekkel járt, másrészt heves, néha csaknem polgárháborúvá fajuló osztályharcokat lobbantott fel. A körülmények nem voltak kíméletesek, és úrrá lenni rajtuk nem lehetett másképp, mint az általuk diktált módszerekkel (amelyekhez képest már-már megmosolyogtató, hogy az erősen progresszív adózást és az örökösödési jog eltörlését Marx és Engels 1847-ben a polgári viszonyokba való „zsarnoki beavatkozásnak” nevezték). Az idővel folytatott versenyfutás, a forradalom fegyveres védelmének és az ehhez szükséges erőforrások központosításának kérlelhetetlen *objektív követelménye* magyarázza, hogy *a Marx és Engels modelljében egységesnek ábrázolt kettős folyamat szétcsúszott, a magántulajdon felszámolása megelőzte a nélkülözés felszámolását, a szocializmusnak megfelelő termelési-mű szaki bázis kiépülését*. A valóság tehát eltért a régebbi elméleti elgondolásoktól. A választott útnak azonban csak egyetlen alternatívája volt: a tőkés restauráció; vagyis *a forradalom szempontjából nem volt alternatívája*. (Lásd I/2. Fej.)

Olyan körülmények között, amelyeket az imperializmus egyenlőtlen fejlődése és egy vagy néhány „gyenge láncszem” erős ellenséges környezetben végrehajtott forradalma jellemez, az átmenet *szükségszerűen oszlik két szakaszra*. Az első szakasz az „eredeti felhalmozást” és a fő termelőeszközök állami vagy szövetkezeti tulajdonba vételét (az alapok lerakását) foglalja magába, [325] a másodiknak a célja pedig a tulajdonképpen szocializmus, tehát az, hogy *a tervgazdaság kiszorítsa a piaci ösztönösséget, és a forradalom betetőzésekképpen létrejöjjön az egységes össznépi tulajdon, a dolgozói önigazgatás, az osztály nélküli (bár még nem kommunista) társadalom*. Ezt a folyamatot nagyjából úgy képzelhetjük el, hogy az átmeneti gazdaságban túlsúlyra jut a TTF (tudományos és technikai forradalom) által kérielt

csúcstechnika, mintegy átbillentve a mérleg serpenyőjét a korszerű termelőerők mennyiségi felhalmozódása során a legtermelékenyebb berendezések és eljárások oldalára. Ugyanígy írható le a változás a termelési viszonyokat illetően is: a dolgozói önkormányzatok mindennapos tevékenysége nyomán túlsúlyra jut és megszokottá válik a társadalomban a közösségi magatartás, visszaszorul a magánérdekű elkülönültség. Az átmeneti «társadalom második szakasza nem válik el élesen a szocializmustól (a kommunizmus alsó fokától), hanem fokozatosan áttűnik az utóbbiba, ahogy ez is folytonos mozgással közelít a felső fokhoz – illetve közelítse, mert a visszafordulás veszélye csak a felső fokon és az ellenséges környezet megszűnésével hárulhat el végleg. [326]

A szocializmusba vezető átmenet két szakaszát nem megkülönböztetni, az alapok lerakását a szocializmus létrejöttével, a fő termelőeszközök állami és szövetkezeti tulajdonát a szocializmussal azonosítani súlyos elméleti hiba. Amíg ugyanis sem a termelőerők színvonala, sem a tömegek tudati állapota nem teszi lehetővé az egységes össznépi tulajdon bevezetését, addig a fennmaradó áru- és pénzviszonyok – amelyek az alapok lerakásával bizonyos területeken még bővülnek is (lásd II/3. fej.) – keresztetik a munka szerinti elosztás szocialista elvét, és *újratermelik, a magántulajdonosi törekvéseket, az értéktöbblet-kisajátítás „fű alatti” lehetőségeit, a restauráció csíráit.* Ez a különleges kisajátítás nem a termelőeszközök magántulajdonán, hanem az egyéneknek a hatalmi hierarchiában és a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyén, valamint a gazdasági aránytalanságokon (a termékek és szolgáltatások viszonylagos szűkösségén) alapul, és az újraelosztás csatornáin keresztül valósul meg, hol illegálisain (korrupció, lopás), hol legálisan (összefonódások, lobbyk, juttatások, kiváltságok) ; mértéke a termelők és a kisajátítók közötti erőviszonyoktól függ, megoszlása pedig a kisajátítók erőviszonyaitól. Az átmenet idején ennél fogva az uralomból kivetett régi burzsoázia maradványai mellett számolni kell *a csírázó újburzsoáziával is*, amelyet a formáció *saját* termelési módja, *saját* áru- és pénzviszonyai tenyésztenek ki (részint a hatalom politikai bázisát alkotó munkásság és parasztság felső rétegeiből). A korszakot *minőségileg különbözteti meg a szocializmustól az a jellegzetessége, hogy kettős arculatú, a „ki kit győz le” folyamata; fejlődésének szocialista vagy kapitalista irányát az osztályharc határozza meg.*

Az átmeneti formáció tehát az alapok lerakása *után* is két *antagonisztikus*, proletár és burzsoá érdeklő gazdasági logika harc terepe, ahol vagy a terv rendeli maga alá és szorítja ki végül a piacot, vagy megfordítva. (Ahogy a piac bizonyos határokon belül a terv szolgálatába állítható, a terv is válhat egyének, csoportok, lobbyk magánérdekeinek eszközévé.) A fejlődés *alternatív lehetőségeket* foglal magába, haladhat előre is, a szocializmus felé, de hátra is, a kapitalizmus helyreállítása felé. A szocialista iránynak – a tervgazdaság logikájának – kedvez az a tény, hogy a tulajdonviszonyok megváltoztatásával a forradalom hatalmas népi energiákat szabadít fel, és megteremti az erőforrások összpontosított, tervszerű felhasználásának előfeltételeit; ez a lehetőség nyilvánult meg az eddigi átmeneti formációk kezdeti időszakának példa nélküli lendületében és történelmi vívmányaiban. A kapitalista iránynak – az értéktörvény logikájának – kedvez (az ellenséges külső környezetet nem számítva) az a tény, hogy a munkaerő árújegyeivel kölcsönhatásban újratermelődik a gazdálkodó egységek gazdasági elkülönültsége, amelyből *újjaszülethetnek a termelőeszközök tőkejegyei*; ez a fejlődési lehetőség nyilvánult meg a tervgazdaság bürokratizálódásában, majd a piaci nyitást szorgalmazó reformizmusban.

A kettős lehetőséget politikai szemszögből *a munkáshatalom labilitásaként* írhatjuk le. Bármely más típusú politikai hatalom szilárdnak mondható, mihelyt kiépítette államgépzetét, a belső rend megvédelmzésére alkalmas hatalmi és igazgatási

szerveket; a munkáshatalomhoz ez kevés, szilárdsága különleges viszonyít feltételez a tömegek és az állami szervek között. Amíg léteznek ilyen szervek – és az osztályok megszűnéséig elkerülhetetlenül létezniük kell addig lesznek külön érdekeik is, amelyeket a körülményektől függően a tömegek rovására érvényesíthetnek. Ezért beszélt Lenin arról, hogy *a munkásosztályt meg kell védeni saját államával szemben* [327] Legjobb módja ennek a védelemnek a tömegek mozgósítása az *önvédelemre*, az államgépezet, a gazdasági vezetők, az egész társadalmi élet ellenőrzésére, az állam és a társadalom elkülönültségének csökkentésére. Nem arról a polgári-demokratikus követelésről van itt szó, amely a „civil társadalmat” kívánja erősíteni az állam *ellenében*, szentesítve a kettő elválasztottságát, hanem *az állam társadalmasításának*, az öngazgatáshoz való közelítésének szocialista követelményéről, amely az átmeneti korszakban pontosan az ellenkezőjére, az elválasztottság tompítására törekszik. A munkáshatalom szilárdsága azon múlik, hogy van-e olyan *tömegmozgalom*, amely biztosítani tudja minden kiváltság eltörlését, a jövedelmek, juttatások, reprezentációs költségek teljes nyilvánosságát, az ésszerű, gazdaságos munkaszervezést, a teljesítmény szerinti elosztást, a hatékony harcot a lobbyk és maffiák, a sógorkománya, bürokratizmus, korrupció, lopás és pazarlás ellen, a szociális ügyek igazságos intézését, a tényleges lakóhelyi önkormányzatot, egyszóval azt, amit reális társadalmasításnak vagy – amíg az állam el nem hal – *a demokrácia szocialista formájának* nevezünk. [328] Nyilvánvalóan nem egyszeri aktus ez, hanem folyamat, állandó, rendszeres tevékenység. A munkáshatalmat nem elég egyszer megszerezni: *maguknak a tömegeknek kell nap nap után, újra meg újra meghódítaniuk*, saját általános érdekeik képviselőivé, harci eszközévé tenniük. Más típusú államok, ha létrejötteket és megszilárdulásukat a néptömegek harcának köszönhetik is, megszilárdulásuk után természetüknél fogva elidegenednek a tömegektől, és fölöttük álló hatalmakként működnek; a szocialista állam ellenben hosszabb távon nem állhat fenn másképpen, mint a demokratikus tömegmozgalom szerveként, és ha elidegenedik a tömegektől, ha kivonja magát ellenőrzésük alól, amikor a tömegmozgalmat céltalanságra és sorvadásra ítéli, ő maga pedig előbb-utóbb megszűnik szocialistának lenni. Ilyen értelemben mondhatjuk a szocialista forradalmat permanensnek. *Csak ez az újfajta osztályharc, a marxista értelemben vett állandó, permanens forradalom szoríthatja vissza az átmeneti korszakban a bürokratizmust és általában a polgári tendenciákat, képezheti ki a tömegeket saját objektív érdekeik, felismerésére és érvényesítésére.*

Az alapok lerakását az egykori szocialista országok hivatalos ideológiája úgy értelmezte, hogy a termelési viszonyok elérték már a szocialista szintet, a továbbiakban csupán a termelőerőket és a felépítményt kell felzárkóztatni hozzájuk. Ez az értelmezés nem vett tudomást arról, hogy a szocializmus eléréséhez *a termelési viszonyok terén is újabb fordulatra, újabb minőségi változásra van szükség*, különben akadozni kezd a gazdaság – amelyet a tervezés egyre kevésbé tud egyetlen központból részletes utasításokkal vezérelni –, és eluralkodik *az ösztönösség két ellentétes, de összetartozó formája*: „balról” az *irányítás bürokratizmusa*, „jobbról” a rejtett, „fekete” *magánérdekül kisajátítás*. A szükséges szocialista irányú fordulat lényege *a tömegek köztulajdonosi magatartásának fokozatos kiművelése* – ami nem egyszerűen a társadalmi tudatban lezajló felépítményi változás, hanem *újfajta termelési kapcsolat, a termelők új viszonya egymáshoz és termelőeszközeikhez*. A korábbi formációkban a társadalmi tudat csupán tükrözött és védelmezett vagy támadott bizonyos termelési viszonyokat, de nem határozta meg a minőségüket: az angol puritánok fanatikus vallási meggyőződése, a francia forradalmárok őszinte hite a szabadság-egyenlőség-testvériség hármasságában, a burzsoázia egész antifeudális eszmei fegyvertára nélkülözhetetlen volt a polgári rend uralomra jutásához, mégsem határozta meg ennek a rendnek a gazdasági alapját, a tőke és a bérmunka viszonyát. A szocializmus gazdasági

alapja ezzel szemben *csak akkor valósulhat meg, ha a tömegek kollektív tulajdonosi tudata anyagi erővé válik a demokratikus öngazgatás és ellenőrzés különböző formáiban, a termelőeszközök közösségi tulajdonlásának folyamatos gyakorlatában, és a termelési viszonyok meghatározó elemévé lesz. Enélkül szocialista termelési viszonyokról nem beszélhetünk.*

A tömegek köztulajdonosi tudata egyedül *a szocialista demokrácia gyakorlása során* alakulhat ki. A *polgári* demokráciának lényegéhez tartozik a pusztán formális jelleg; ha viszont a *szocialista* demokrácia válik formálissá, ha intézményei csak papíron léteznek, de gyakorlati működésük megfeneklik a fizetett apparátusok ellenállásán, akkor a tömegeknek tulajdonosi tudatuk nem lesz. A tapasztalatok szerint a társadalmi tudat forradalmasítása feltételezi annak az irányító apparátusnak a gyökeres reformját, amely az átmenet első szakaszának céljaira épült ki, történelmi okokból erősen központosított szerkezettel. Másrészt a reform nem hajtható végre szervezett tömeg támogatás nélkül: *feltételezi a tömegek aktivitását, ahogy a tömegek aktivitása a reformot.* Ezt a hibás kört is egy *forradalmi élcsapatnak* kell áttörnie, amely mozgósítani tudja a tömegeket a demokratikus szerkezeti reformra, saját hatalmuk közvetlen gyakorlására. Ha nincs ilyen párt, a szocialista irányú tervezést visszanyomja az ösztönösség két említett formája, és *megkezdődik az átmeneti termelési mód tökéselemeinek erősödése a szocialista elemek rovására.* Ezért történhet meg a rendszerváltás „békés úton”: a formáció egyszerűen irányt változtat, mielőtt még az újjászerveződő burzsoázia „hivatalosan” is uralkodóvá nyilvánítaná magát. Az alternatív fejlődési lehetőség *magában az átmenetnek a lényegében, termelési módjának sajátos alapellentmondásában* rejlik (lásd II/1. fej.), amely *csak ezt a formációt jellemzi, sem a kapitalizmust, sem a szocializmust nem.* A formáció állandó mozgásban van, szocialista vagy kapitalista elemei az osztályharc alakulásától függően nőnek vagy csökkennek, s ha *mennyiségi* változásaik elérik a kritikus pontot, ugrásszerűen megváltozik a társadalmi rend *minősége.*

Bár az átmenet nem szocializmus, *tendenciáját illetően* annyiban mégis szocialistának nevezhető, amennyiben rendelkezik a következő minimális ismérvekkel: útját állja a kapitalista politikai rendszerváltásnak; az állami és a szövetkezeti tulajdon túlsúlyára támaszkodva, biztosítja a tervgazdaság vezető szerepét a piacgazdasággal szemben; széles dolgozó tömegek számára megteremti a szociális biztonságot és a kulturális felemelkedés lehetőségét; imperialistaellenes külpolitikát folytat, segíti a világ haladó mozgalmait. Van ezenkívül a szocialista irányultságnak néhány megbízható negatív ismérve és mércéje is. *a) A restaurációs célzatú reformköveteléseket híveik kénytelenek marxista szólammal álcázni, mintha pusztán a marxi-lenini eszmék valódi értelmének, a szocializmus hiteles formájának helyreállítására törekednének.* (Ahogy a restaurációs folyamat előrehalad, úgy kopik le a jobboldali követelésekről a „marxista” máz.) *b) A szocialista irányultság mértéke leolvasható az imperializmus magatartásáról, amely a fejlődési távlatok értékelésének megfelelően az elvakult ellenségességtől a „jóindulatú megértésig” és helyeslésig, vagy akár a lelkes – bár anyagilag nem túlságosan bőkezű – támogatásig terjedhet. – c) A győztes ellenforradalom dühödt antikommunizmusa, amely nemegyszer még a hagyományos polgári vívmányokat is kikezdi, visszajáról mutatja, hogy a megbuktatott rendszerek többé-kevésbé szocialista irányultságúak voltak – legalábbis annyiban, amennyiben rendelkeztek a felsorolt ismérvekkel.*

Ha az átmeneti formációban megfordul a fejlődés iránya, és növekedni kezdenek a kapitalista elemek, a rendszer akkor sem veszi el azonnal a szocialista irányultság minimális ismérveit. Ezt elsősorban az magyarázza, hogy a tulajdon formai társadalmasítása miatt a magánszemélyek által kisajátított értéktöbblet rendszerint csak jövedelmmé válhat, vagy igen szűk keretek között tőkésíthető; nagyobb befektetésekhez

kezdetben nem is volna elegendő. A kisajátítóknak tehát, akik az állami és a szövetségi tulajdon közvetítésével folytatnak rejtett kizsákmányolást, általában érdekük, hogy a rendszer fennmaradjon: belőle élnek, a kapitalizmus restaurációja megfosztaná őket létük társadalmi feltételeitől. Érdük ennél fogva a rendszer legitimációja, tömegbázisának megőrzése, ám egyúttal a kiváltságaikat veszélyeztető mozgások leállítására is. A kettős érdek jegyében igyekeznek egyrészt elhallgattatni bal- és jobboldali ellenfeleiket („kétfrontos harc”), másrészt szövetségesül megnyerni a szocializmus őszinté, de a bírálóiban – főleg a beidegzett pártfegyelm miatt – mértéktartó, gyökeres változásokat nem szorgalmazó híveit, fenntartva a rendszer szocialista irányultságának azt a minimumát, amely kiváltságos helyzetüket nem fenyegeti, vagy éppen szükséges hozzá. Ha azonban aktív ellenállás híján folytatódik és szélesedik a rejtett kizsákmányolás, óhatatlanul el kell jönnie az időnek, amikor *a vagyonok mennyiségi felhalmozódása minőségi változást követel*, tőkésítési lehetőséget és ennek megfelelő politikai fordulatot sürget.

Így történt a Szovjetunióban és szövetségeseinél is. Ezek az országok *a szocializmus alapjainak lerakásáig* jutottak el, és a felsorolt minimális ismérvek szerint történelmük túlnyomó részében *szocialista tendenciájúak* voltak; irányváltásuk után is azok maradtak egy darabig. Újjászülető burzsoáziájuknak azonban sikerült végül aktív imperialista segítséggel áttörnie.

3. FORDULAT ÉS ÁTTÖRÉS

A Szovjetunióban az irányváltás a XX. kongresszustól keltezhető. De a hatalom egyelőre nem került a burzsoázia kezére, és Hruscsov bukásakor a revizionizmus által ütött rés még valószínűleg elretheszelhető lett volna. A Brezsnyev-féle új vezetőség tett is rá bizonyos kísérletet, feltartóztatta a nyílt jobboldali előretörést. Am a forradalmi baloldal elleni állásfoglalásaival, külpolitikai és katonai téren elkövetett otromba hibáival, gazdasági tehetetlenségével elhomályosította a rendszer amúgyis megcsappant szocialista ismérveit, növelte a szovjethatalom ingatagságát.

Az újabb és immár tökéletes sikerrel járó jobboldali áttörés nem egy dátumszerűen megjelölhető időpontban ment végbe, hanem fokról fokra, olyan mértékben, ahogyan gyökeret vert a „peresztrojka”, a „glasznosztj”, az „új gondolkodás”. A folyamat élén a burjánzó ellenforradalmi szervezetek és a burzsoá hatalmi szervekké átalakuló szovjetek haladtak, a központi vezérkart pedig az SZKP felső vezetői alkották: az ő hozzájárulásuk nélkül az ellenforradalom nem kaphatott volna legalitást, még kevésbé vehette volna kézbe a sajtót, szinte az egész tömegtájékoztatást. A párt gyakorlatilag a tőkésedé rétegek és a polgári értelmiségi elit képviselőivé vált; vezető szerveit megszállták a burzsoázia bizalmi emberei, tagsági könyvét zsebükben hordták sokan az új szovjetmilliomosok közül, akiknek száma 1988-ban a sajtó közlései szerint meghaladta a 130000-et. A milliomosok gyarapodásával egyidejűleg a dolgozó tömegek élet-színvonala rendszeresen csökkent, országszerte rohamosan terjedt a gazdasági és politikai banditizmus (áldozatainak száma 1987-ben 40 000 halott, többszázezer sebesült), újjáéledt a mérhetetlen szenvedések árán legyőzött nácizmus szelleme. [329] A belső átrendeződéseket kísérő külpolitikai váltás legfőbb csomópontjaként talán két csúcstalálkozó nevezhető meg, a reykjavíki és a máltai: az elsőt a Szovjetunió elfogadta az Egyesült Államok egyoldalú leszerelési diktátumát, a második után tevékenyen együttműködött az imperialista körökkel saját kelet-európai szövetségeseinek megdöntésében, és a térséget a kulcsfontosságú NDK-val együtt az imperializmus

kezére játszotta. *Itt ért véget egyértelműen a Szovjetunió szocialista irányultsága.*

Egyértelműen, de még mindig nem végérvényesen: nőtt a tömegek elégedetlensége, sok helyen sztrájkokkal, tüntetésekkel tiltakoztak a „peresztrojka” katasztrofális következményei ellen, vagy társadalmi szerveket alakítottak a társadalmi tulajdon védelmére – olyan párhuzamos struktúrákat, amelyek vissza akarták téríteni a szovjeteket Október vívmányainak megóvásához, és magukban hordták egy esetleges *kettős hatalom* lehetőségét. Az „új gondolkodás” tömegbázisának elapadására vall, hogy állandósult és hisztérikus őrzöngésbe csapott a múltgyalázás, amelynek mértéke a tapasztalatok szerint általában fordított arányban állt Gorbacsov helyzetének szilárd-ságával. (A „peresztrojka” utolsó egy-két évében Sztálin áldozatainak száma szinte hónapról hónapra emelkedett.) Forradalmi párt nem létezett, de megjelentek az első csírái; vezérkar dolgában egyébként az ellentábor sem állt a legjobban, a burzsoázia pártjai szintén csak alakulóban voltak, mégpedig igen széles skálán, a szociáldemokráciától a liberalizmuson át a fasizmusig, és széttöredezettségükben, a leendő koncert marakodva, nem készültek még fel az osztály döntő rohamának vezénylésére. Kiforratlanságuk és a gorbacsovi hatalom megingása *bizonyos fokig kiegyensúlyozta az esélyeket, nyíltabbá tette az osztályharcot, a realitás közelébe hozta – vagy közelebb hozta a realitáshoz – az ellenforradalom feltartóztatásának lehetőségét.* Az ocsúdás jelei magában az SZKP-ban is mutatkozni kezdtek. A párt ebben az időben – a feloszlata előtti másfél-két évben – különféle irányzatok és frakciók halmaza volt; az öt legfontosabb irányzat közé tartozott az ún. „bolsevik platform”, amelyhez közel állt két másik marxista színezetű csoportosulás. A „bolsevik platform” 1991. júliusi ösz-szövetségi értekezlete rendkívüli pártkongresszus összehívását követelte – több ezer párttag már 1990 októberében fellépett ezzel a követeléssel –, kongresszusi napirendül pedig a Gorbacsov-csoport leváltását és kizárását, a válság leküzdésére szolgáló intézkedések kidolgozását javasolta. Országszerte megindultak az 1991 novemberére tervezett kongresszus előkészületei. Ennek vágott elébe 1991 augusztusában az operett-puccs.

A puccs felszámolása végképp eldöntötte a fejlődés irányát: a burzsoázia vetélkedő csoportjai összefogtak, és – kevésbé sikeres elődjükkel, Hitlerrel szólva – „kiradírozták” a Szovjetuniót. Lényeges mozzanata volt az ellenforradalom betetőzésének az SZKP törvényen kívül helyezése. A párt nemcsak fölöslegessé vált a burzsoázia számára, hanem veszélyforrássá is, mert lezüllése és megosztottsága ellenére a kommunisták százezrei tartoztak hozzá, akik esetleg a tőkés restauráció ellen használhatták volna fel a párt kiépült hálózatát, vagyonát és infrastruktúráját. Az SZKP törvényen kívül helyezésében részt vettek a tegnapi legmagasabb beosztású párt-vezetők, Gorbacsov, Jelcin, Jakovlev és társaik, nyilvánosan büszkélkedve anti-kommunizmusukkal, amelyet már nem volt sem szükséges, sem célszerű „forradalmi” frázisokba bújtatniok. A cári „régens” által Jelcinnek felkínált nagyhercegi cím mintegy jelképezi, hogy kicsodák, melyik *osztály* megbízottai kormányozták utolsó éveiben az SZKP-t, és milyen *osztály célokot* követett a „peresztrojka”, a „glasznosztj”, az „általános emberi” értékekhez igazodó „új gondolkodás”.

A Gorbacsov-korszak elején a kapitalizmus restaurációja még csak elvont lehetőség volt, majd a „peresztrojka” előrehaladásával, a hatalmi pozícióknak a burzsoázia kezére való gyorsuló átjátszásával lett konkrétá, miközben a szovjethatalom megvédelmezésének lehetősége ugyanolyan ütemben halványodott. Lassan elindult azonban egy másik folyamat is, és az operett-puccs – bárki állt is a háttérben – a gorbacsovizmus talajvesztését és nagyfokú labilitását jelezte. Miután az ellenforradalmat megingatta Gorbacsov tömegbázisának szinte teljes lemorzsolódása, a „ki kit győz le” kérdésének eldöntését egyik fél sem halogathatta tovább. Ennyire kiélezett helyzetekben a döntés nemegyszer a *véletleneken* múlik: egy merész, kimagasló tehetségű katonai vezető

csoport, vagy akár egyetlen személy hosszú időre meghatározhatja az események menetét. A Szovjetunióban nem akadt olyan csoport vagy személy, amely/aki képes lett volna hatékony ellenállást szervezni az ellenforradalommal szemben – ami egyfelől éppoly véletlen, mintha akadt volna, másfelől, mint minden véletlen, bizonyos szükségszerűséget jelenített meg, egyidejűleg volt önmaga és saját ellentéte: véletlen is, meg nem is. Nem volt véletlen, mert a sokévtizedes agymosás, múltgyalázás, eszmei bomlasztás, korrupció és bürokrácia, a hadsereg lezüllesztése, a maffiák garázdálkodása, az elárult tömegek közéleti apátiája és rettegése a polgárháborútól, vagy éppen a félreértelmezett párhúség, a fetiszizált pártfegyelem megtette a magáét; és mégis véletlen volt, amennyiben a lázadás elemeivel együtt megjelentek az első élcsapatcsírák, és egyáltalán nem volt *eleve* kizárva, nem volt *lehetetlen* egy alkalmas vezérkar megszerveződése (erre a lehetőségre utal pl. a tisztek tömeges elbocsátása a hadseregből az álpuccs után), azaz nem volt *szükségszerű*, hogy ez a vezérkar *ne* szerveződjék meg. (Utólag persze, amikor a dolgok már megtörténtek, amikor nem lehet már változtatni rajtuk, szükségszerűségükhöz többé nem fér kétség: hiszen csak az történhet meg, aminek minden feltétele hiánytalanul együtt van, ami tehát *akkor már* nem is történhet másképp.) [330]

Most néhány szót a magyarországi rendszerváltásról, amely a szovjet folyamatoktól éppenséggel nem függetlenül, sok tekintetben velük azonos módon zajlott le, de fontos önálló tanulságokkal is szolgál.

Magyarországon a rendszerváltás első kísérletére mindjárt a XX. kongresszus évében sor került, amikor a népi demokratikus kormányzatot kezdeti látványos sikerei után súlyos válságba sodorta a kényszerű, de valószínűleg túlméretezett fegyverkezés – a hidegháború és a koreai háború légkörében közelinek látszott az újabb világháború –, a vezető párt pedig hitelét veszítette a romló gazdasági helyzet és saját hibái miatt. A hruscsovi politikából biztatást merítve, az ellenzék 1956 nyarán döntő támadást indított, és október 23-án áttörést hajtott végre. Ezzel megszűnt a rendszer szocialista irányultsága, amely már egyébként is csak nyomokban létezett, de a tulajdonképpeni hatalomváltás csupán egy-két nap múlva történt meg. A folyamatban tehát dátumszerűen megjelölhető az áttörési pont; erre következett egy egészen rövid kettős hatalom, majd maga a rendszerváltás.

Az 1956 utáni fejlődés egy darabig újból felfelé ívelt, legkiemelkedőbb eredménye a mezőgazdaság nagyüzemi átszervezését világszintre való felfuttatása volt. A '60-as évek első felében azonban az ipari növekedés lelassult, sürgős szükség lett volna a tömegektől mindinkább eltávolodó állami és pártszervek forradalmi demokratizálására. Ehelyett megindult az 1968-as gazdasági reformmal a piaci nyitás, az ideológiában pedig nagy erőre kapott a marxizmusnak a XX. kongresszus óta tartó felülvizsgálata és általában a polgári behatolás. Halmozódtak a zavarok, a '70-es évek árrobbanásaival összefüggő eladósodás általános válságba torkollott. Az elhúzódó válság alatt a jobboldali ellenzék előrenyomult, végül – Gorbacsov és a Nyugat együttes támogatásával – megsemmisítő vereséget mért a centrista vezetésre. Az áttörési pont ezúttal is egyértelmű: az 1988-as pártértekezlet, ahol a szocialista irányú demokratizálásnak még a gondolata sem kapott hangot, ellenben a korábbi vezetést kiszorították a gyökeres piaci fordulat és az időlegesen „szocialista pluralizmusnak” nevezett polgári parlamentarizmus pártbeli élharcosai. *Ezen a ponton szűnt meg végképp a rendszer szocialista irányultsága.* De az áttörés csak nyitánya volt a rendszerváltás közvetlen előkészítésének, amelynek során maga az uralkodó párt bontotta le és cserélte fel polgáriakkal a szocialista intézményeket. A szocialista elemek maradványainak felszámolása, Grósz Károly és Németh Miklós kormányának irányításával, az 1988-as pártértekezlettől az 1990-es választásokig tartott, amikor a szavazók negyvenszázalékos

részvételével lebonyolított második forduló törvényesítette a kapitalizmus visszaállítását. Itt csapott át a rendszerváltás elemeinek önmagát gyorsító felhalmozódása minőségi változásba. A pártbeli jobboldalinak, amely ezt a befejező aktust előkészítette, részben félre kellett állnia, de részben sikerült „marxista” sminktől mentes új arculattal megkapaszkodnia. ^[331]

A „békés átmenet” forgatókönyve tehát hozzávetőleg így fest:

1. A rendszer szerkezeti válságba jut, amelyet a vezető párt nem tud szocialista eszközökkel megoldani; a fejlődés iránya visszafordul, sokasodnak a bomlasztó elemek. 2. A bomlási folyamatban átalakul a vezető párt – a hatalmi központ – politikai arculata: a revizionizmus első rohamát centrista közjáték követi, majd a problémák óhatatlan elmélyülését kihasználva, személycserékkel és átállásokkal felülkerekedik az újjászerveződő burzsoáziát képviselő jobbszárny. 3. A hatalmi pozíciók birtokában a burzsoázia pártbeli képviselete felgöngyölíti a szocialista intézményeket és a lehetséges ellenállási góccokat. 4. Amikor a terep „megtisztult”, hivatalosan is proklamálják és jogilag szentesítik a rendszerváltást.

A magyarországi folyamatban különösen figyelemre méltó az 1968-as gazdasági reform, amely az ún. szocialista táborban a legélesebb, ha úgy tetszik, úttörő piaci fordulat volt ebben az időben, és fényt vet néhány lényegbevágó fejlődésbeli sajátosságra. A legfontosabb mozzanat a következő: mivel a történelmi körülmények miatt az eddigi átmeneti társadalmakban a magántulajdon felszámolása megelőzte a szocializmus adekvát termelési-technikai bázisának felépítését, az első szakasz építőmunkája – az alapok lerakása – alacsony hatékonysággal folyt, nagy terheket rótt a lakosságra, és minél szerteágazóbbá vált saját sikerei nyomán, annál inkább táplálta a központi irányítás bürokratizmusát: ez volt a feszített ütem ára, a feladatok és a rendelkezésre álló eszközök ellentmondásának következménye. Amikor azután az alapok lerakásával kimerültek az extenzív fejlesztés lehetőségei, a hatékonyság döntő problémává lett, és kötelezően írta elő az intézményrendszer, elsősorban a gazdaságirányítás átalakítását. Ezt az *objektív szükségletet* fejezte ki az 1968-as magyarországi reform.

Kifejezte továbbá *bizonyos fokig* a megoldás irányát is. Arról van szó, hogy a magántulajdon – Marx és Engels nyomatékkaal hangsúlyozták – nem számolható fel önkényesen, a termelőerők megfelelő gyarapodása nélkül. Előfordulhatnak persze rendkívüli intézkedéseket követelő kivételes helyzetek, mint Oroszországban a polgárháború. A hadikommunizmust nem lehetett elkerülni – de azonnal meg is kellett szüntetni, mihelyt szorongató okai nagyjából kiküszöbölődtek, és a parasztság nem volt hajlandó többé elviselni a kényszerintézkedéseket. Valószínűnek látszik mármost, hogy az extenzív fejlesztési lehetőségek elapadtával *ismét időszerűvé lesz egy NEP-típusú visszavonulás*. A bürokratikus burjánzást meg kell fékezni, mielőtt a hatékonysági problémák éleződése miatt a növekedés lassulása pangásba megy át; a megoldáshoz pedig óhatatlanul igénybe kell venni a piaci módszereket, mert a tervgazdaság demokratikus tömegbázisa, a termelésnek a szocialista öngazgatásra épülő népi ellenőrzése csak annyiban bontakoztatható ki, amennyiben a gazdasági és kulturális fejlődés megteremti a valódi közösség feltételeit. Rendelctekkel ugyan el lehet nyomni a piacot, csak hogy ez, ha kilökik az ajtón, visszajön a hátsó ablakon, és az erőszak egyébként sem alkalmas a termelőkenység rendszeres emelésére, amelynek az átmenet második szakaszában a növekedés fő forrásává kell lennie. A '68-as magyar reform az itt körvonalazott *objektív problémákat* tükrözte, és próbált a maga módján, piaci nyitással válaszolni rájuk.

Szocialista irányultságú gazdaságban a piaci nyitás a *kapitalizmus* elemeinek legalizálása. Lehet ez a lépés kényszerű és elkerülhetetlen, de mindenképpen kockázatos, és csak úgy segítheti a *szocialista* haladást, ha a vezető párt a szükségképpen növekvő

polgári nyomás ellenére ragaszkodik a proletár osztályálláshoz, elméletileg tisztán lát, gyakorlatában pedig nem engedi ki a kézből a gazdasági, politikai és ideológiai kulcspozíciókat. Magyarországon másképp történt. A piaci nyitást nem átmeneti visszavonulásként, hanem *a szocializmus tökéletesítéséeként* jelentették be, azt sulykolva a köztudatba, hogy a szocializmusnak *lényegéhez tartozik az árutermelés*, távlataihoz a piaci kapcsolatok bővülése, ezt tagadni konzervativizmus, dogmatizmus, „sztálinizmus”. A propaganda divatba hozta a „szocialista piacgazdaság” szürrealista fantáziára valló fogalmát (mintha ízletes géppuska-csőről vagy fuvolázó kígyóméregről beszélne), melyet idővel felváltott a nyugatnémet eredetű „szociális piacgazdaság” fogalma, majd még később, immár szókimondóbban, a jelző nélküli „piacgazdaság”, vagy egyszerűen a közérthető „kapitalizmus” fogalom. Addig azonban mintegy két évtizednek kellett eltelnie, és a folyamat elején még nem a rendszer jellege változott meg, „csupán” a fejlődés iránya.

A reform a nyereséget tette meg a vállalati eredményesség fő kritériumává, mint „legszintetikusabb” mutatót (holott a tervgazdaság többek közt azért magasabbrendű a tőkés piacgazdaságnál, mert a beruházások globális hatékonyságát előbbre helyezi, mint az egyes vállalatok maximális jövedelmezőségét), rést ütött az állam külkereskedelmi monopóliumán, és a piaci versenyben látta a gazdaságossági problémák megoldásának kulcsát. E sajátos eszmék „korszerűségét” jellemezve, egy korabeli tanulmány, Bíró Ferenc kiváló írása, rámutat arra, hogy a magyar gépiparban a vállalatok közötti verseny mind a bel-, mind a külpiacon már évtizedekkel a felszabadulás előtt kiküszöbölődött, hasonlóan a gyáripár egyéb ágazataihoz, amelyek túlnyomó többségükben a nyolc nagy pénzintézet érdekkörébe tartoztak. Bíró részleteket közöl a Magyar Gyáripárosok Országos Szövetségének Zsitvay Tibor igazságügyminiszterhez 1930-ban benyújtott előterjesztéséből: eszerint „a közvéleménynek nem szabad azt követelnie, hogy az ipar és a kereskedelem addig konkuráljon egymással, míg a szabadversenyen tönkremennek”, és „sem maguk a vállalatok, sem pedig organizációik méretei (amelyek több esetben az állam részvételével jöttek létre) nem indokolnak egy kísérletet, mely alkalmas arra, hogy az ipari produkciót a szabadverseny anarchiájába szorítsa”. Az előterjesztés Franciaországra hivatkozik, ahol „az ipari termelés egész területét kartellek útján szervezték meg”, és idézi az angol Lloyd George-bizottság jelentéséből a következő megállapítást: „Hiábavaló volna a szabadverseny régi feltételeinek visszaállítására törekedni.” (Lásd „A Magyar Gyáripárosok Országos Szövetségének előterjesztése az igazságügyminiszterhez a kartell-javaslat ügyében”. Bp., 1930. okt. 2-3., 6. o.)

Bíró emlékeztet Csehszlovákiára, ahol 1966 és '68 között „demonopolizálás” címén szétdarabolták a termelés anyagi-műszaki bázisát, és a piaci verseny bevezetésével gazdasági zűrzavart okoztak. A csehszlovákiai tapasztalatok mégsem állták útját a magyarországi reform elindításának. Miután a nyereségérdekeltség automatizmusai léptek a felső- és középszintű vezetés helyébe, a vállalatok a minőség és a választók javítása nélkül emelték az árakat; kooperációjuk, amely addig is akadozott, végképp felbomlott, és egyrészt nagy anyagkészleteket voltak kénytelenek felhalmozni, másrészt a hiányzó hazai termékeket nemegyszer magas konjunkturális áron, devizáért kellett beszerezniük külföldi cégektől (vagy esetleg a hazai gyártó vállalat raktárából). Nőtt a munkaerőhiány, az új megmunkálókapacitások szükséglete, az inflációs nyomást fokozó beruházási étvágy; gyorsan szaporodtak a hitel igények, s ezeket a pénzintézet rangsorolta a számára legkézenfekvőbb ismérv, a vállalati „hitelképesség” alapján, amely ritkán tükrözi a népgazdasági vagy ágazati érdekeket. A korszerűbb vállalatok hátrányba kerültek az elmaradókkal szemben, részint magasabb szerves összetételeikből adódó alacsonyabb profitrátájuk miatt, részint meg azért, mert a műszakilag elmaradott munkahelyeken jobbak voltak a keresetek. A munkafegyelem általánosan fellazult,

nemcsak az üzemekben, hanem a kutatóintézetekben is, amelyek szétforgácsolták erőforrásaikat, és kutatásaikat alárendelték a piaci tevékenységnek. Tágult a technológiai rés hazánk és a fejlett ipari országok között, az egymástól elszigetelt, illetve egymással szembenálló vállalatok egyre alkalmatlanabbak voltak rá, hogy eleget tegyenek a modern műszaki fejlődés objektív követelményeinek. [332]

A megiramodott eredeti felhalmozás és az előretörő polgári tendenciák ellen nemhogy semmiféle osztályharc nem folyt – az osztály-harcot mint „sztálinizmust” már régebben rossz hírbe keverték hanem inkább szabad út nyílt előttük; a tömegdemokrácia – amely a tőkés elemek erősödésének szükséges ellensúlya és a szocialista irányú haladás egyetlen lehetséges záloga lett volna – nemhogy nem épült tovább, de még azok a formái is elsorvadtak, amelyeket törvény rögzített. (Jellemző, hogy a vezetői jövedelmeket teljesen elzárták a nyilvánosság elől, a reprezentációs költségeket úgyszintén.) Szocialista demokratizmus és marxista kritika híján a reform káros következményeit a tervgazdaság centrista bürokratái igyekeztek korigálni a maguk módján, a bürokratikus tervgazdaság káros következményeit viszont a jobboldali reformisták pécczték ki – sokszor jogosan, de mindig azzal a *tudatos* céllal, hogy a politikai vezetést a kapitalizmus felé tereljék. A két szomszédvár huzakodásából állt elő rövidesen a „reformközgazdászok” által „se terv, se piac” formulával jellemzett paralitikus állapot.

Valóban tudták-e a „reformközgazdászok”, hogy javaslataik a restaurációt szolgálják? Ők igen – legfeljebb a párt felső vezetői és a körülöttük nyüzsgő pajzshordozók nem voltak tisztában a dolgokkal. Bizonyosságul zárjuk le e kevésbé épületes fejtegetéseket a reform egyik tudatosan, sőt öntudatosan kapitalista irányultságú előkészítőjének szavaival, aki két évtized távlatából így tekint vissza az akkori időkre: „Húsz év múltán hihetetlenül felgyorsultak az események. Számomra mégis 1968 jelenti a kezdeteket, hiszen az akkor indult gazdasági autonómiák gyarapodása vezetett ahhoz a politikai lavinához, amelynek húsz év elteltével a tanúi lehetünk. ... Az 1968-as reform elfogadói nem sejtették, hogy politikai stabilizációjuk erősítésének szándékával tett gazdasági engedményeik törvényszerűen aláásták azt a politikai struktúrát, amelyet érintetlenül szerettek volna megőrizni. A vállalatoknak, de még bizonyos mértékig a költségvetési intézményeknek is megengedtek bizonyos gazdasági szabadságot, megelégedtek a politikai hegemoniával. Ennél is veszélyesebb talajra léptek, amikor teret engedtek a másodgazdaságnak, ami lehetővé tette, hogy az ország lakosságának a fele jövedelmének jelentős hányadát a politikai hatalom által nem ellenőrizhető szférából szerezzék. Húsz éven keresztül, fékezve és megengedve, fokozatosan bővült a gazdasági autonómiák köre, mígnem bekövetkezett a pillanat, amikor megszűnt a politikai diktatúra gazdasági feltétele is. Ettől kezdve kéz a kézben rohanhat a gazdaság és a politika reformja. ... – Átéltük a csodát.” [333]

4. A CSOMÓPONT ALTERNATÍVÁI

Fejlődésük első szakaszának lezárulásával tehát a szocialista irányultságú társadalom csomópontjához érkeztek, ahol *objektív kövel élményként* jelentkezett a szerkezeti reform szükségessége. Persze, mint minden követelmény, önmagában a reformé is csak lehetőség: megvalósulásához *szubjektív döntés* kell, amelyet vagy meghoznak, vagy elmulasztanak. Ha elmulasztják, a reform szükségességét kiváltó ellentmondás szerkezeti válsággá érlelődik, és restaurációval végződik. De a döntés is alternatív:

vagy szocialista vagy restaurációs szellemű reformot indít el. A szocialista szellemű reform – az átmeneti formáció fennmaradása szempontjából az *egyetlen* esély, amelynek *nincs alternatívája* – az adott esetben valószínűleg *kettős természetű* lett volna: egyidejű visszavonulás és támadás; visszavonulás a piacnak tett engedményekkel, de ugyanakkor a hatékony tömegdemokrácia kiépítése az ösztönös folyamatok fékmentésére, a köztulajdon védelmére, a korrupció, a munkahelyi fegyelmetlenség, minden illegális közösségellenes cselekvés elnyomására, azzal a távlati céllal, hogy a két ellenséges erő – az értéktörvény és a tömegdemokráciára támaszkodó társadalmi érdekű tervezés – harcában az elsőt fokozatosan kiszorítsa a második. *Osztályharc* ez, amelyet megnehezít a termelési-technikai bázis elmaradása és a nemzetközi környezet; bonyolult harc, amely nem végződhet sikerrel, ha nem áll az élén a forradalmi ügryhöz hűséges, elméletileg felkészült, az új jelenségekre fogékony, rugalmas vezérkar.

A reform szükségességét különösen aláhúzták a '60-as és '70-es évek világgazdasági fejleményei. A TTF által létrehozott új termelőerők műszaki szerkezetváltást követeltek mind a termelésben, mind katonai téren, nemzetek feletti integrációkat hívtak életre, és nagyságrendekkel emelték az átállás, az alkalmazkodás költségeit a korábbi hasonló folyamatokhoz képest. A költségeket a tőkés világrendszer vezető országai könnyebben teremthették elő, mint a szocialista országok, nemcsak sokszoros gazdasági túlerejük miatt, hanem azért is, mert kihasználhatták a lényegükhöz tartozó könnyörtelenség előnyeit: az iparok, telepítést, az adósságcspadát, a gyengébbekre kényszerítőit egyenlőtlen cserét. A szocialista országok nem élhettek ilyen eszközökkel. Voltak azonban, illetve lehettek volna másféle, csak az ő számukra megközelíthető forrásaik. Objektív érdekközösségük *elvben* összehasonlíthatatlanul jobb feltételeket kínált a nemzetközi integrációhoz, mint a tőkés konkurencia; a tömegek alkotó energiáinak felszabadítása *elvben* nagyobb termelési tartalékokat tett távlatilag hozzáférhetővé, mint a kizsákmányoló rendszer. Ha a szocialista irányultságú társadalmak kiaknázzák ezeket a lehetőségeiket, valószínűleg gyorsabb és zavartalanabb gazdasági fejlődést produkálhatnak, mint a tőkés államok, és tartósan megalapozhatják legfőbb előnyüket a kapitalizmussal szemben: a *szociális igazságosságot* – amin nem valami elvont erkölcsi fogalom értendő, hanem a tömegek növekvő anyagi és kulturális szükségleteinek a folyamatos technikai korszerűsítésre támaszkodó tervszerű kielégítése, vagyis a *szocializmus alaptörvényének gyakorlati megvalósítása*. Ettől – az alaptörvény működésétől – függ, hogy *mennyire érvényesítheti a rendszer a maga objektív potenciális előnyeit, nyerheti el a tőkés államok népeinek rokonszenvét és támogatását*. Ha kap ilyen támogatást, akkor *a fegyverkezés viszonylag alacsonyabb szintjén biztosíthatja az erőegyensúlyt*, átirányítva a felszabaduló erőforrásokat a gazdasági, szociális és kulturális szférába – azokra a területekre, amelyek a rendszer vonzerejét, nemzetközi kisugárzását döntően meghatározzák. Egymást erősítheti így a forradalmi politika és a nemzetközi tömegtámogatás, kölcsönhatásuk révén pedig a bekerítő stratégia elméleti tervből élő gyakorlattá változtatható, egyre nagyobb imperialista katonai potenciált köthet le, és elmélyítheti a vezető tőkés országok válságát.

Ezek a lehetőségek valamennyien *objektívek* voltak, az átmeneti formáció természetéből, illetve az imperializmus szükségszerű belső ellentmondásaiból adódtak. Valóra váltásuk azonban több egymáshoz kapcsolódó *szubjektív feltételtől* függött, 1. A szocialista országok hatékony integrációja feltételezi, hogy egyik ország sem rendeli saját nemzeti érdekei alá a többinek vagy valamelyik másiknak az érdekeit, de *távlati* érdekeinek megfelelően mindegyikük alárendeli saját *közvetlen* érdekeit a közös céloknak. 2. A szocialista közösség összehangolt világméretű tömegtámogatása feltételezi a forradalmi munkásmozgalom eszmei és cselekvési egységét. 3. Mindkét feltétel

teljesüléséhez elengedhetetlen a tulajdonviszonyok folyamatos reális társadalmosítása, amely nemcsak eredménye és próbaköve a marxista politikának, hanem *egyetlen lehetséges talaja is*.

Mivel a szubjektív feltételek hiányoztak, a válság – a proletár érdekű társadalmi csoportok gyengeségének jele – *hamis alternatívát* sugallt: vagy a problémák szőnyeg alá söprése (Brezsnyev), vagy restauráció« szellemű reform (Hruscsov, Kádár, Gorbacsov). Mindkét módszer a „szocialista” kispolgárságtól indult ki, és „forradalmi” frazeológiával tört utat magának. Az elsőnek a hívei a szocialista tulajdonformák védelme nevében léptek fel a piacosító reformpártiakkal szemben (noha bürokratizmusuk aláásta ezeket a tulajdonformákat), a másodiknak a hívei Leninre és a NEP-re hivatkoztak (noha Lenin, aki nem ismerte a „szocialista piacgazdaság” fogalmát, a NEP-et kényszerű és ideiglenes visszavonulásnak tekintette, nem a szocializmus „korszerűsítésének”).

A hamis gazdasági alternatívához hamis politikai alternatívák társultak. A külpolitikában a bekerítés stratégiája helyett a „világháború vagy békés együttélés” formuláját alkalmazták, és a hruscsovi értelmezésű koegzisztencia szétrobbantotta a szovjet-kínai szövetséget, az imperialista agresszió egyetlen igazi akadályát. Miután a szocialista tábor belső viszályai és a politikai dezintegrációval is összefüggő gazdasági kudarcok megfosztották a Szovjetuniót nemzetközi vonzerejétől, a hatalmi egyensúly biztosítására a szovjet vezetők fegyverkezési versenybe fogtak; amikor pedig erről egyre inkább kiderült, hogy az öngyilkossággal egyenlő, alternatíváját az „enyhülésben” vélték felfedezni, amely az adott helyzetben a rendszer ideológiai önfelbomlasztása volt. Így jutott el az ország a gorbacsovi ellenforradalomhoz és az utolsó hamis alternatívához: pangás vagy tőkés restauráció. A szocialista irányultságú rendszer megdöntése *elvont lehetőségből ismét konkrét, reális lehetőséggé vált*.

5. A TÖRTÉNELEM OBJEKTÍV ÉS SZUBJEKTÍV MEGHATÁROZÓIRÓL

Az elmondottak összhangban vannak azzal a marxi-engelsi tétellel, hogy az emberek maguk csinálják történelmüket, de készen talált körülmények között. Melyek ezek a körülmények? Részint a természeti feltételek, amelyeket nem az ember hozott létre, részint az emberi tevékenység tárgyiasulásai. Az utóbbiakhoz nagyjából a következők sorolhatók, 1. A természeti anyagok és erők használati értékkel átalakított formái, elsősorban az anyagi termelőerők; 2. a szellemi termelőerők: a természetre, a technikára és a technológiára vonatkozó, különböző szintű – köznapi és tudományos – ismeretek, továbbá mindaz, amit a „szellemi infrastruktúra” foglal magába (a nyelv, a logika, a matematika – a tudatnak a társadalmi tevékenységet és érintkezést, illetve a köznapi és tudományos megismerést szolgáló általános formai eszközei); 3. a társadalom gazdasági alapjaként funkcionáló anyagi (termelési) viszonyok (a tulajdon, az elosztás, a csere viszonyai); 4. a felépítmény tárgyiasult szektora (a politika és a jog, az erkölcs és a vallás, a művészet, a filozófia, a társadalomtudomány és a közvélemény intézményesített és informális szervei és viszonyai, nyelvi formában rögzített eszméi, a hagyományok és tartós érzelmi beállítódások); 5. az alap és a felépítmény egész területét átható osztályviszonyok; 6. a társadalom viszonya az adott történelmi pillanatban más társadalmakhoz. A teljesség igénye és a fontossági sorrend szabatos rögzítése nélkül, hozzávetőleg így válaszolhatjuk a „készen talált körülményeket”, a társadalom anyagi és eszmei elemeinek és viszonyainak, termelési módjának és felépít-

ményének minden *adottságot* vagy *faktumot* felölelő, történelmileg kialakult rendszerét, amely átfogja a tudati állapotokat is (pl. a tömegek kulturális színvonalát vagy a munkásság politikai érettségét), és mindenkor a társadalmi cselekvésnek, a történelem további menetének az emberek akarától független, *tényszerű* kiindulópontját, általános meghatározóját alkotja. (A „faktum” fogalma pontosan kifejezi a „tényszerűséget”, az „adott”, „készen talált” jelleget, de azt is, hogy korábbi tevékenységek tárgyiasult, kikristályosodott formáiról van szó.)

A felsorolt mozzanatok azonban nem közvetlenül – a filozófia nyelvén szólva, nem „magánvaló” módon – határozzák meg a társadalmi cselekvést, és nem is merítik ki annak objektív meghatározóit. Hatásukat egy különleges társadalmi jelzőrendszeren, az *érdekeken* keresztül fejtik ki. Az érdekek szintén *objektívek* – ilyen értelemben maguk is a „készen talált körülményekhez” tartoznak –, pontosabban, *szubjektív-objektívek*, közvetítők a két pólus között, amennyiben a cselekvő *szubjektumok* (közösségek vagy egyének) *objektív* viszonyát fejezik ki saját *objektív* szükségleteikhez. Az objektív érdekek sokféleképpen tagolódnak, mind formailag (az általánostól a különös érdekeken át az egyéniéig, a távlatiaktól a közvetlenekig), mind tartalmilag (szubjektumoknak a technikai munkamegosztásban és legfőképpen a társadalom osztály-szerkezetében elfoglalt helye szerint). Tagolódásuk miatt az érdekek ellentmondásos kapcsolatokban vannak egymással: a személyes érdek nem esik egybe feltétlenül az általános nemzeti vagy társadalmi érdekekkel, a fogyasztás közvetlen érdeke a felhalmozás távlati érdekeivel, a mezőgazdasági termelő érdeke az ipari termelőével, és a különbségek egyrészt feloldódhatnak az érdekek sokféle összeszővődésében, másrészt ellentété vagy antagonizmussá fokozódhatnak; az uralkodó és az alávetett osztályok viszonya, kivételes helyzetektől eltekintve, mindig antagonisztikus. Ha tehát a „készen talált körülmények” (a természeti és történelmi környezet, a termelési mód, a felépítmény) az érdekek közvetítésével határozzák meg a cselekvést, akkor *ugyanaz a társadalmi formáció ugyanabban a történelmi helyzetben szükségképpen különböző és ellentétes objektív cselekvési lehetőségeket, alternatívákat tartalmaz, még ugyanannak a társadalmi csoportnak, a számára is*. E lehetőségek legfőbb forrása osztálytársadalmakban az antagonisztikus osztályszerkezet; s hogy az ily módon meghatározott lehetőségek közül melyik mennyire konkrét vagy elvont, reális vagy távoli (azaz rendelkezik-e megvalósulásának közvetlen feltételeivel, vagy éppen csak a legáltalánosabb körvonalai vannak jelen), és melyikük fog végül megvalósulni, azt döntően *az osztályok, erőviszonya és harca határozza meg*.

A „készen talált körülmények” állandóan módosulnak: a természetiek lassabban (bár különböző elemeik különböző mértékben), a termelőerők, főként a munkaeszközök és az alkalmazásukkal kapcsolatos ismeretek a leggyorsabban és legfolyamatosabban, megszabva végső fokon a velük is, egymással is kölcsönhatásban levő termelési viszonyok és felépítményi formák változásait. A „készen talált körülmények” tehát nem egyszerűen „adottságok”, „faktumok” a társadalmi tevékenység számára, hanem olyan adottságok, amelyeket a jártasságban, tapasztalatokban, tudásban állandóan gyarapodó szubjektum tevékenysége szükségképpen meghalad, mivel saját tárgyi – anyagi és szellemi – feltételeit már pusztán újratermelésükkel is átalakítja, előkészítve távlatilag a formáció felcserélését egy történelmileg magasabb fokúval. Az ilyen irányú gyökeres történelmi változást – a magasabb formáció létrejöttét – nevezük *társadalmi forradalomnak*. Minden eddigi formáció magában hordta (hordja) önmaga forradalmi megszüntetésének objektív lehetőségét, jóllehet eleinte csupán *elvont* lehetőségként, mert amíg a formáció a haladást testesíti meg, azaz a termelőerők fejlődése szempontjából a legkedvezőbb, addig nincs konkrét, reális alternatívája. Idővel azonban éppen az általa gerjesztett dinamika következtében válik a növekedés fékjavá; termelési viszonyai ellentétbe kerülnek a termelőerőkkel, amelyeket korábban

ők maguk segítettek kibontakozni, és ahogy a konfliktus válsággá élesedik, úgy lesz a forradalmi irányú formációváltás *objektív oldalról nézve* elvontból konkrét lehetőséggé. A válság a forradalom objektív feltétele (az ellenforradalomé is).

Ahogy említettük, az objektív feltételek az érdekeket is felölelik. De az érdekek sem önmagukban, „magánvalóságukban” hatnak, hanem a *szubjektív érdektudaton* keresztül, amely *különbözhet az objektív érdektől, vagy akár ellentétes is lehet vele.* [334]

Az objektív érdeket fel kell ismerni, és mindig fennáll a lehetőség, hogy nem ismerik fel, vagy téves képet alkotnak róla: minden megismerés megközelítő jellegű, és magában hordja a tévedés, az *alkalmatlan, inadekvát döntés* lehetőségét. Mégsem pusztán ismeretelméleti kérdés ez. Hamis döntést nemcsak azok a társadalmi csoportok hozhatnak, amelyek nem ismerik fel objektív érdekeiket, hanem azok is, amelyek éppen *alapvető objektív érdekeik helyes felismerése miatt alkalmatlanok egy adott ellentmondás áttekintésére és megoldására.* A tőkés országok vezető osztályai pl. hol a keynesizmus, hol a monetarizmus segítségével próbálják a válságokat elhárítani, holott erre a kapitalizmusban nincs mód, a két ellentétes gazdaságpolitika egyike sem küszöbölheti ki az üzleti ciklust. Vagy: a Szovjetunió történetének utolsó évtizedeiben a „szocialista” kispolgárság két ellentétes csoportja a bürokratikus centralizmus és a liberalizáló pluralizmus egymást kizáró módszereivel kísérletezett, és a következmény az lett, hogy a megoldandó gazdasági problémák a robbanásig hevültek. A *hamis alternatívák* ilyen esetekben nem információhiány miatt jelentkeznek, hanem azért, mert a társadalmi ellentmondások orvoslását ellentétes érdekű csoportok kísérik meg, amelyek azonban ugyanahhoz az osztályhoz tartoznak, osztályuk elől pedig alapvető érdekei elrejtik a problémák lényegét, a valódi megoldás irányát.

Az előző példákban a döntés, sőt maga az alternatíva is, megfelelt a döntést hozó csoportok társadalmi természetének, bár a megoldandó problémák lényegének nem. A megoldás szempontjából alkalmatlan döntéseknek egy másik fajtája mintegy rádupláz erre: nemcsak a problémák lényegével nincs összhangban, hanem a döntést hozó csoport társadalmi természetével sem. A csoport *önmaga ellen dönt, megsértve saját objektív érdekeit.* Számtalan ilyesfajta döntéssel találkozunk a történelemben (valamennyi közül a legveszélyesebb a munkástömegek csatlakozása legalávalóbb ellenségeikhez, a fasiszta mozgalmakhoz). Az „alsó” osztályokat ilyen döntésekre szoríthatja az elnyomó rendszerbe való beilleszkedés gazdasági kényszere, a manipuláció (az ideológiai uralom eszközeit az uralkodó osztály tartja kézben), a reális alternatívák hiánya (formációváltásra csak ritka történelmi pillanatokban, a fennálló rend talajvesztésekor nyílik alkalom), vagy a hatalom elleni támadás kockázata. Ha a gyökeres változásokban érdekek „alsók” érdektudata nem fedi valóságos érdekeiket, ha szervezettségük és forradalmi felkészültségük a helyzet kiéleződésekor sem elegendő a formációváltás végrehajtásához, akkor a válság nem jut el a forradalomig, vagy ha eljut, a forradalom elbukik (aminek külső okai is lehetnek, de itt csak a belsőt érintjük). Az objektív ellentmondás megoldása elhalasztódik, a formációváltás reális lehetőségéből ismét elvont lehetőséggé halványul. Ám az elnapolt ellentmondás lappangva is tovább erősödik (megoldására az elavult termelési módot képviselő osztály nem képes többé), és újra meg újra kiújul, egészen addig, amíg a helyzet súlyosbodása fel nem állítja az „alsók” számára az „élethalálharc vagy pusztulás” immár többé-kevésbé világos alternatíváját, amely a vereségek mélyen bevésődő tudatával együtt előmozdítja a forradalmi változáshoz elengedhetetlen adekvát érdektudat kialakulását. A forradalom elvont lehetőségéből ismét reális lehetőséggé lesz, noha újabb és a történelmileg elkerülhetetlennél jóval nagyobb áldozatok árán. [335]

A történelem alternatív természete a forradalmakban a legérzékenyebb, ahol elke-

seredett, harcrakész, de kezdetben szinte fegyvertelen tömegek csapnak össze a meg-ingott, de jól felfegyverzett hatalommal, és bármelyik fél felülkerekedhet. A francia forradalom sorsa jó ideig borotvaélen táncolt, az orosz Októberé vagy akármelyik más forradalomé szintén. Kezdeti anyagi hátrányukat az „alsó” osztályok csak elszánt-sággal, szervezettséggel és erkölcsi fölényrel egyenlíthetik ki, azaz olyan *szubjektív tényezőkkel*, amelyek *objektív érdekeik felismerésén* nyugszanak. Ez a felismerés különböző fokú a forradalom résztvevőiben (a francia forradalomban a burzsoázia általános osztályérdekeit a radikális kispolgári jakobinusok világosabban ismerték fel, mint a girondisták, a módos vidéki polgárság politikusai), az adekvát érdektudat pedig nem feltétlenül az érdekek hajszálpontos számbavételét jelenti, hanem – elemi fokon – az *alapvető, általános osztályérdek felismerését az adott történelmi pillanatban*. Az 1789-es év párizsi proletariátusának pl. átmenetileg ugyanaz volt az elsőrendű érdeke, mint a burzsoáziáé: a feudalizmus megdöntése; ha a párizsi mesterlegény megértette ezt, akkor *adekvát érdektudata volt a közvetlen történelmi feladathoz képest*, még ha saját önálló érdekeit, a harmadik rend belső antagonizmusait eltakarta is előle a szabadság-egyenlőség-testvériség ideológiai füstje. A *viszonylagos érdektudat* is elegendő lehet ahhoz, hogy a túrés, belenyugvás és beilleszkedés állapotából a forradalmi cselekvés forgatagába ragadja az osztályt. Az érdektudat azonban – az osztályharc terméke és meghatározója – még a viszonylagosság szintjén sem ösztönösen alakul ki a tömegekben. Hordozói, élesztői és az anyagi erővé változtatásához szükséges szervezőképesség megtestesítői az *élcsapat-jellegű* csoportok, mozgalmiak, szervezetek: az angol forradalomban a puritánok mozgalma, a francia forradalom döntő szakaszában a jakobinus klub, az Októberi Forradalomban a bolsevik párt. A történelmi fordulópontokon *az élcsapat révén lesz a forradalom győzelme reális lehetőséggé*; nélküle a fordulat elvont lehetőség marad, és a krónikus válság megnyújtja a formáció haláltusáját, a tömegek értelmetlen szenvedéseit. (Ha 1917-ben nincs bolsevik párt és proletár forradalom, a katonák millióit visszakergetik a világháború lövészárkaiba.)

A formációk haladó irányú egymásutánja *törvényszerű folyamat*, mert törvényszerű, hogy az anyagi és szellemi termelőerők fejlesztése révén növekedjék a természet feletti uralom, a társadalmi szervezetet pedig – a termelési viszonyokat és a felépítményt – időről időre hozzáigazítsák a termelőerők új minőségi szintjéhez. A hozzáigazítás a *kötelező összhang* követelményének tesz eleget. Ném erkölcsi követelmény ez, bár annyiban hasonlít az erkölcsi normákhoz, hogy teljesítése el is maradhat; nem is természeti törvény, bár annyiban hasonlít a természeti törvényekhez, hogy az emberi tudattól és akarattól független, *objektív szükségszerűséget* fejez ki. A társadalmi haladás követelményei abban különböznek a természeti törvényektől, hogy nem automatizmusok módjára hatnak, hanem szubjektív tényezőkön keresztül – ezért maradhatnak teljesítetlenek; mégis *szükségszerűen* teljesülnek, mert az ismétlődő, állandósuló és mélyülő válság, amelyet teljesítésük elmulasztása okoz, előbb-utóbb kikényszeríti a nekik megfelelő szubjektív döntést és cselekvést. ^[336] Minél nagyobb horderejű progresszív történelmi tömegcselekvéstől van szó, annál inkább feltétele ennek a résztvevők *adekvát érdektudata és szervezettsége*, tehát a tudatosságot szétsugárzó és anyagi erővé változtató forradalmi élcsapat. A vezérkar, az élcsapat *az objektív meghatározottságú történelmi haladás szubjektív kulcstényezője*, különösen a kapitalizmus és a szocializmus közötti átmenet társadalmában, ahol a tömegek mindennapos szervezett közéleti aktivitása nélkül a termelési viszonyok a szocializmus helyett a tőkés restauráció irányába fordulnak.

6. MAI KÉRDÉSEK

a) A kapitalizmus távlatairól

A világ ma gyakorlatilag ismét osztatlanul a tőke uralma alatt áll. Van-e még jövője a szocializmusnak? És mire számíthat maga a kapitalizmus? Pontos válasz természetesen nincsen, de megpróbálkozhatunk néhány feltevessel. Abból a kérdésből fogunk kiindulni, hogy az ún. szocialista világrendszer összeomlása után található-e kiutat a kapitalizmus az általános válságból, követheti-e tartós fellendülés az elhúzódó recessziót.

A tőkés gazdaság „klasszikus” ciklusaiban a fellendülést a válság és pangás utáni élénkülés előzi meg, amely *az értéktöbbletráta és a piacok egyidejű növekedésére támaszkodik*. (Az első önmagában nem elég: az értéktöbblet – a profit – csupán potenciális, amíg nem realizálják a piacon, eladva az árut, amelyben megtestesül.) Miután a válság kiselejtezte az elértéktelenedett tőkéket, lepassztotta a működő termelési kapacitásokat, és részben megsemmisítette az eladhatatlan árukészleteket, a kereslet kezdi felülmúlni a kínálatot: fokozatosan üzembe lépnek a kihasználatlan kapacitások, és mellettük azok az új, korszerű berendezések is, amelyeket az erősebb, előrelátó tőkék a szükséges nyersanyagkészletekkel együtt idejekorán beszereznek, amíg az árak nyomottak. Az expanzió, amely magának teremt piacot, a profitráta emelkedésének köszönhető, ez pedig annak, hogy a béreket és a termelési költségek egyéb elemeit leszorítja a munkanélküliség és az új, hatékonyabb technika. Amíg a piacok elég tágak, és a verseny nem túlságosan éles, a terjeszkedés jobbára ennek az általánosan meghonosodó technikának a bővítésével, új munkaerő bevonásával, tehát *extenzív módon* folytatódik; bár a frissen belépő tőkéket további korszerűsítésre ösztönzi az extraprofit vonzereje, a régiek egyelőre kerülni igyekeznek az újabb költséges műszaki rekonstrukciót, legalább addig, amíg az előzőre fordított költségeik meg nem térülnek. Az extenzív terjeszkedésnek azonban megvannak a határai, mégpedig – a „klasszikus” ciklusban – éppen ott, ahol az élénkülés fellendülésbe és virágzásba megy át. A kereslet növekedésével drágul a nyersanyag, a hitel, a felszerelés, a munkaerő; a profitráta süllyedni kezd, a foglalkoztatottság nem bővíthető tovább érdemlegesen, a piac tágulása megáll. A keletkező profitok egy része most már csak más tőkék rovására forgatható vissza jövedelmezően a termelésbe; a verseny élesedik, a tőkék költségmegtakarító eszközökhöz és eljárásokhoz, a termelő berendezések és az élőmunka intenzívebb kihasználásához folyamodnak. Az erősebb tőkék korszerűsítik technikai felszerelésüket, amivel egyrészt munkaerőt löknek ki a termelésből, tovább szűkítve a zsugorodó piacokat, másrészt elértéktelenítik a régebbi termelő apparátust, és kiszorítják a piacról a kevésbé termelékeny tőkéket, újabb munkástömegeket taszítva a munkanélküliek sorába. Eltekintünk a folyamat részletezésétől; a lényeg az, hogy a halmozódó zavarok összegeződése, a válság, erőszakosan kiszűri az elavult, gazdaságtalanná vált termelőerőket, amelyeknek termékei immár társadalmilag fölösleges munkaidőt tartalmaznak, és általánossá teszi a szerves összetétel magasabb fokán álló új, korszerűbb technikát, amely addig extraprofitot hozott, de az új ciklusban ezt az előnyét elveszti. Bár a magasabb szerves összetétel a profitráta süllyedése irányában hat, a válságnak a bérekre kifejtett nyomása módot ad az értéktöbbletráta, a kizsákmányolási fok olyan növelésére, hogy a profitráta mégis emelkedni kezd, elindítva az új körforgást, a szerves összetétel további növekedését. *A válság a termelőerők – a termelékenység – tőkés formában lezajló*

fejlődésének, az átlagos szerves összetétel növekedésének csomópontja.

A termelőerők önmagát gyorsító fejlődése következtében, ahogy Marx mondja, „megrövidülnek a szünetek, amelyek alatt a felhalmozás a termelésnek az adott technikai alapon történő pusztá kibővítéseként” valósul meg. [337] Hamarabb értéktelenednek el a régi tőkék és lépnek működésbe a termelékenyebbek, tehát gyorsabban növekszik az átlagos szerves összetétel, lerövidül a ciklus, sűrűsödnek és tendenciájukban el is mélyülnek a válságok. Ugyanez a fejlődés azonban, a hatalmas koncentráció és centralizáció révén, teremt bizonyos lehetőségeket a tulajdonos osztály részére, hogy a válságokat időlegesen elodázza, pusztításait korlátozza. A monopóliumok egy darabig rossz üzletmenet esetén is emelni tudják az árakat, a bérkövetelések ellen termelésük kitelepítésével védekezhetnek, elavult és környezetszennyező berendezéseiket tovább üzemeltethetik a perifériákon, a legkülönbébb módokon elhalaszthatják a tőkéjüket elértéktelenítő műszaki tökéletesítések bevezetését; a szolgáltató szektor felfuttatásával lenyomhatják a társadalmi osztóke szerves összetételét; vagy éppen ellenkezőleg, a termelés korszerűsítésével, megnövelt szerves összetétellel óvják profitrátájukat, szélnek eresztve munkásaik egy részét, alacsonyabb képzettségűeket alkalmazva a szakképzettek helyett. Mindezek a módszerek, bár ellentmondanak egymásnak, átmenetileg valóban megszilárdíthatják a profitrátát. Hosszabb távon azonban önmaguknak is ellentmondanak: a reálbérek leszorítása zsugorítja a vásárlóerőt, a műszaki haladás megakasztása visszaüt, mihelyt az egyenlőtlen fejlődés újból fellobbantja a versenyt stb. Távolilag végül elkerülhetetlen a profitráta süllyedése, a beruházások lanygulása, a recesszió.

A termelőerők társadalmasulásának új minőségi szintje megváltoztatja a tőkés állam szerepét a szabadverseny korszakhoz képest. Felépítményi funkcióinak ellátása mellett az állam *a gazdasági alap szerves elemévé lesz*, amely a ciklus befolyásolása érdekében a jövedelmek újraelosztásával igyekszik serkenteni a beruházásokat és tompítani a visszaeséseket, felhasználva a monopolista burzsoázia hatalmas profitjainak egy részét is. De az állam válságellenes technikái – akár közvetlenül kívánják a termelést ösztönözni, akár közvetve, a fogyasztás bővítését célzó „jóléti” politikán keresztül – csak módosítani tudják a ciklust, megszüntetni nem, a profitráta periodikus süllyedését nem fordíthatják vissza. Ha a profitráta leszálló ágba jut, hibás kör keletkezik: minél erősebben süllyed a ráta, annál nagyobb állami költekezés szükséges a süllyedés feltartóztatására, a nagyobb költekezés viszont profitot von el a vállalatoktól, és most már lohasztja a beruházási kedvet, nemhogy feltüzelné. Gyorsul az infláció, nő a költségvetési hiány, veszélybe kerül a gazdaság működőképessége. (Konzervatív közgazdászok, a szakszervezeteket és az állami költekezést okolva a bajokért, bér- és adócsökkentést követelnek, hogy a nagyobb profitráta reményében a vállalkozók ismét kedvet kapjanak a beruházásokra – holott e követelések teljesítése tovább apasztja a fizetőképes keresletet, és vele a profitrátát.)

Az inflációs logikának végül nem adódik más alternatívája, mint a deflációs logika, és az állam a várható feszültségek ellenére előbb-utóbb ráfanyalodik: drágítja a hiteleket, mérsékli a kiadásokat (általában a kulturális, szociális és egészségügyi kiadásokat, nem a katonaiakat). A válság erre óhatatlanul elszabadul. De éppúgy elszabadult volna az inflációs politika folytatása esetén is; ha az állam a „jóléti” költekezéstről áttér a pénzsűkítésre, csupán zöld jelzést ad a szélviharnak, amely pirosnál sem állt volna meg. Bár a '29-es Nagy Depresszió megismétlődését mindaddig sikerült megelőzni, a második világháború utáni sűrűsödő visszaesések és kisebb-nagyobb válságok együttes veszteségei aligha csekélyebbek az akkoriaknál; igaz, hogy széthúzódtak az időben, ami tagadhatatlanul kellemesebb, mint ha felhalmozódva robbantak volna.

A „jóléti” és a megszorításos politika közötti választás nem pusztán elhatározás kérdése: függ a ciklus fel- vagy leszálló mozgásától és az *osztályok erőviszonyaitól*. A „jóléti” politikát nem a tőke humanitása diktálja, hanem az államnak az a törekvése, hogy a monopolista profitot ne fenyegezzék társadalmi megrázkódtatások. Ezért támogatta Rooseveltt a '30-as évek közepén a szakszervezetek megerősödését, vagyis a vásárlóerő-növekedést. Amikor ellenben a konzervatív közgazdászok a szakszervezeteket teszik felelőssé a recesszióért, voltaképpen azt mondják ki, hogy a ciklus leszálló ágában az értéktöbbletráta – a kizsákmányolási fok, a többletmunka – növelése végett *meg kell törni a munkásosztály ellenállását*, a dolgozó tömegekre zúdítva a társadalmi összefogás elértéktelenedését, a műszaki megújulás szükségességének fő terheit. E cél eszköze a konzervatív politika, szélső esetben a fasiszmus (a rabszolga-típusú munkaerőt nagyban előállító kormányzati forma). Összegezve: *a „jóléti” állam tőkés alternatívája a konzervatív vagy fasiszta diktatúra, az inflációé a magas munkanélküliség.* [338]

A jelzett folyamatok mai és jövőbeli menetét, úgy tűnik, döntően a következő tényezők határozzák meg: a TTF; az egyenlőtlen fejlődés nyomán kialakult három imperialista központ viszonya; a nemzetközi munkásmozgalom történelmi veresége és talpraállásának esélyei.

A TTF előrehaladtával a termékek és gyártási eljárások növekvő hányada avul el két-három év alatt, és az egyenlőtlen fejlődés miatt kiéleződő verseny csökkenti a monopóliumok manőverezési képességét a korszerűsítések elodázására, a szerves összetétel növekedésének fékezésére. Ezzel egyidejűleg a termelőerők globalizálódásával kapcsolatos koncentráció bonyolult érdekösszefonódásokat is létrehoz a vetélytársak között. A „hagyományos” ciklusban a válság kisöpörte az életképtelen vállalkozásokat, és helyreállította a profitrátát; most a tőke, állami beavatkozás formájában vagy más módokon, kiegészíti a nehéz helyzetbe jutott óriáscégeket (Chrysler, Lockheed stb.), mert a bukásuk okozta láncreakció a '29-eshez hasonló katasztrófával járna. A fuldokló hajótöröttek mesterséges lélegeztetése elhalasztja a válságot, de a beavatkozás áráként elhúzódik a nyomottság, a pangás; a kilábalás pedig nehezebb, mint valaha, mert a termelési folyamatok megújítása egyrészt mind bonyolultabb berendezéseket igényel, amelyeknek kifejlesztése, üzembe helyezése és működtetése egyre költségesebb, másrészt – a megnövekedett termelékenység és a felgyorsult erkölcsi kopás miatt – olyan gazdaságossági követelményeket támaszt, amelyek rendszerint csak óriási sorozatok gyártásával és maximális kapacitáskihasználással elégíthetők ki, folyamatosan táguló, óriási piacokon.

A gazdaságos termeléshez szükséges tőkenagyság, a súlyosbodó piaci problémák, elhúzódó recessziók, süllyedő profitráták miatt „fölsleges” pénztömegek halmozódnak fel – kis- és közepes tőkékből, de a monopóliumok nyereségeiből is –, amelyeket nem lehet „kellő” haszonnal a termelésbe fektetni. Ezek a rohamosan szaporodó „fölslegek” részint a szolgáltatásba, de elsősorban a spekuláció különféle területeire özönlének, az imperializmus kialakulása óta rendszeresen, korunkban pedig elképesztő méretekben. „A spekulációs piac – írja Susan Strange, a londoni School of Economics professzora – olyan piacként határozható meg, ahol az árak a jövőbeli ármozgásokra vonatkozó véleménytől függően mozognak, eltérően a normális piacoktól, ahol az ármozgások az áruk vagy szolgáltatások keresletének és kínálatának objektív változásaihoz igazodnak. Ebben a vonatkozásban a spekulációs piac leginkább egy versenypályához hasonlít, azoknak a fogadásoknak a piacához, amelyeket lovak (vagy kutyák) győzelmére vagy helyezésként kötnek.” A spekulációs versenypályákon arra fogadnak pl., hogy meghatározott valuták vagy részvények árfolyama egy meghatározott jövőbeli időpontban – három vagy hat hónappal később – magasabb

lesz-e vagy alacsonyabb; egyre kifinomultabb módszerekkel űzött piaci szerencsejáték ez, amely mellett ma már eltörpül az áruforgalom. Különösen a '70-es évek közepén, majd a '80-as években szökött fel a spekulációs ügyletek száma: *a depressziók alatt is, éppen azért, mert a hosszú távú termelő beruházásoknak nem kedvez a bizonytalanság.* Chicagóban 1983-ban húszmillió határidős ügyletet kötöttek USA-kincstárjegyekre, 20 százaléka többet, mint az előző évben; a chicagói és a New York-i értékpapír-kereskedelem a '70-es évek közepétől tíz év alatt ötszörösére emelkedett, a Wall Streeten pedig, ahol régebben technikai okokból lehetetlen volt napi húszmillió ügyletnél többet megkötni, jelenleg a korszerű berendezések jóvoltából napi kétszázmillióra rúg az ügyletek száma. Ma már műholdak és számítógépek kötik össze a világ legfontosabb tőzsdéit, a globális pénzügyi kaszinó éjjel-nappal üzemel. A játékban nyilvánvalóak a nagy társaságok előnyei: meg tudják fizetni az információkat, van megfelelő személyzetük, védettebbek a kockázattal szemben. Az is nyilvánvaló, hogy a spekuláció elharapózása a '70-es években *egybeesik a nemzetközi gazdasági bizonytalanság lényeges megnövekedésével.* „Ha tovább tart a bizonytalanság az árfolyamok, a kamatlábak és az általános gazdasági kilátások körül – írja Strange –, akkor fennmarad a szerencsejátékra és a spekulációra való hajlam is, a könnyű pénzek hajhászása becsületes vagy becsstelen eszközökkel.” [339]

A jelenkori spekuláció a pangás következménye és tényezője. Hatalmas tőkét szív el a termeléstől és von ki a nemzeti hatóságok ellenőrzése alól; ezek az elősdi tőketömegek szeszélyes, csapongó mozgásukkal kiszámíthatatlan folyamatokat indíthatnak el. A nemzeti gazdaságok feltétlenül sebezhetőbbé válnak általuk, és új tápanyagot kap az infláció, amelyet egyébként is tartósít az állami költekezés, a monopolista árképzés, az értékesítési nehézségeket mérséklő nagyarányú fogyasztói hitel. [340] Az igazából soha el nem fojtott, újra meg újra fellobbanó infláció és a félelmes méretű spekuláció egyszerre jelzi és gerjeszti a fékevesztett gazdasági zűrzavart, kifejezve a visszavonhatatlan tény, hogy a termelőerők nemzetállami szinten nem kezelhetők többé. Felvetődik az *integrációk* kérdése.

Az integrációk a gazdasági erőforrások átfogó nemzetközi egyesítésének és tervszerű felhasználásának *objektív szükségességét* fejezik ki. Az utóbbi egy-két évtizedben megugrott a vállalati nagyfúziók száma, példátlan méreteket öltött a termelés racionalizálása és diverzifikálása (a gyártási profil bővítése), a tőkék koncentrációja és centralizációja. Az óriáscégek nemzetközi összeolvadásával és terjeszkedésével egyidejűleg folyik a nemzetállamokon átnyúló regionális gazdasági és politikai egyesülések szervezése, amelyek nagyságrendekkel növelik a piacokat, a technológiai és költségcsökkentési lehetőségeket. Az Európai Unió pl., ha megszilárdul, a világ legnagyobb belső piacává lesz, 380 milliós lakossággal, 40 százalékos részvétellel a világkereskedelemben, olyan gazdasági és technológiai potenciállal, amely helyt tud állni az amerikai és japán konkurenciával szemben. Az egyesülés hatékonysági előnyeinek jellemzésére megemlítjük, hogy egyedül a gépkocsigyártó konszernnek autónként 900 DM (német márka) költségmegtakarításra számítanak.

Más kérdés, hogy az előnyöket ki fogja élvezni, kinek lesz elsősorban hasznos a nemzeti határok lebontása, az áruk, a tőkék és a munkaerő szabad áramlása. Az esélyek nyilvánvalóan egyenlőtlenek, a nagy exportképességű muftiknak kedveznek. Ha pl. európai versenypályázat dönt egy-egy jelentős építési megbízatásról, akkor még csak nem is pályázhat olyan vállalat, amelyik nem tud bármikor felvonulni Európa különböző országaiban. A német Szövetségi Kartelliroda korábbi elnöke joggal állapította meg, hogy Európát kiszolgáltatják a konszernek oligarchiájának. Ez az oligarchia kivonja magát minden demokratikus ellenőrzés alól: az Unió vezető szervei az ő csúcs-szervei, a nemzeti kormányoknak és parlamenteknek nem tartoznak felelősséggel. A

konszernek saját javukra, a szociális és egészségügyi költségvetés rovására alakítják az állami újraelosztást, kíméletlenül kihasználják az egyes országok közötti szociális és bérkülönbségeket, elgáncsolják a környezetvédelmet. Csak egy hozzájuk mérhető, erős nemzetközi munkásszervezet lehetne az ellensúlyuk, ilyen azonban jelenleg nincs, és szervezését rendkívül megnehezíti a munkásmozgalom történelmi veresége, a munkásosztály átrétegződése a vezető tőkés államokban, a szakszervezetek ellen irányuló „rugalmas” tőkés munkaszervezés, a közösségi életet romboló ideológia és technika (a „tömegkultúra” a szolgálatába állított sajtóval, videóval és tv-vel), nem utolsósorban pedig az, hogy a szabad munkaerő-áramlás szembefordítja egymással az alacsonyabb és a magasabb bérszínvonalú országok munkásait, éppen akkor, amikor a tőke nemzetköziesedése miatt a legnagyobb szükség lenne a munkások nemzetközi szolidaritására.

Az államhatárokon átlépő egyesülés korántsem vet véget a konkurenciaharcnak az egyesüléshez tartozó konszernek és államok között. Ebben a harcban előnyük van azoknak a konszerneknek, amelyek nagyobb gazdasági potenciállal rendelkező nemzetállamra támaszkodhatnak. A Philips pl., a Siemens fő vetélytársa az európai elektromos piacon, főként azért veszített pozíciókat, mert nem kaphatott akkora segítséget a holland államtól – amely 1986-ban már elköltött 1 milliárd DM-et a bukás előtt álló Fokker repülőgépgyártó konszern megmentésére –, mint a német cég a német államtól. Az ismét nagyhatalmi rangra emelkedett Németország Európában gazdaságilag vitathatatlanul első, és igényt tart a politikai elsőségre is. Mialatt pedig a Nyugat az integráción dolgozik, a kelet-európai többnemzetiségű államok, nem éppen német buzdítás nélkül, könnyen gyarmatosítható roncsállamokra bomlottak, s az NSZK két balkáni protektorátusa, Szlovénia és az usztasa-fasizmust feltámasztó Horvátország, támaszponttá lett a *Drang nach Osten* politikája számára, amelynek folyamatosságáról a születőben levő Negyedik Birodalom gondoskodik. (Ebben az új rendben a kelet-európai volt szocialista országok régebbi nagyvállalataik szétdarabolásával vélnek felzárkózni a multinacionális dimenziók Európájához, és hanyattvágódva minden jöttment rablótőke előtt, romantikus lelkületű prostituáltakként ábrándoznak hófehér Jaguáron nyargalászó királyfiak házassági ajánlatáról.)

A regionális integrációk szerveződése új szakasz a transznacionális monopolkapitalizmus fejlődésében: a nemzetközi termelési viszonyok új formája, amellyel a monopóliumok a termelés társadalmasulásának a TTF által meghatározott követelményeihez alkalmazkodnak, hogy a maguk, módján eleget tegyenek a kötelező összhang törvényének, és az éleződő verseny nyomására, a kapitalizmus keretein belül teret nyissanak a termelőerők további kibontakozása előtt. Ez a szerkezeti reform a kapitalizmus mai csomópontválságának áthidalását szolgálja, [341] és elképzelhető, hogy a hosszas gazdasági pangás után élénkületet tesz majd lehetővé, esetleg valamilyen fellendülést is. A regionális integrációk átmenetileg talán biztosítani tudják ennek kettős feltételét, a profitráta és a piacok egyidejű növekedését: a nagyméretű nemzetközi belső piac kialakításában körülbelül olyan szerepet tölthetnek be, mint egykor a helyi piacokat nemzeti piacokká egyesítő abszolút monarchiák, azonkívül jó esélyeik vannak a kizsákmányolás fokának jelentős emelésére, részint a csúcstechnikák alkalmazásában élvezett előnyeik révén, részint meg azért, mert az óriáscégek oligarchikus, ellenőrizetlen, szinte minden hatalmi pozíciót kézben tartó egyesüléseiként állnak szemben a szétszórt, elégtelenül szervezett munkássággal.

A fellendülés azonban, ha lesz egyáltalán, az előzőekben már érintett ellentmondások miatt aligha lehet tartós. A három imperialista központ szükségképpen éleződő konkurenciája úgyszólván *állandósítja a hatékonysági forradalmak, a nagyarányú technikai korszerűsítések kényszerét*, és a szerves összetétel minden

korábbanál gyorsabb növekedése fokozza a profitráta hanyatlásának tendenciáját. A tendenciát ugyan átmenetileg kiegyenlíthetik a nagyobb szerves összetételben és az integrációban rejlő költségcsökkentő lehetőségek; ám az emelkedő kizsákmányolási ráták és a munkaerő-megtakarító technikák módszeresen zsugorítják a piac felvevőképességét, miközben a termelékenység felszökik, a kapacitások megugranak. Tapasztalható ezzel kapcsolatban egy megdöbbentő új jelenség: *a termelés élénkülése nem apasztja a munkanélküliséget*, mert a beruházások főleg racionalizáló jellegűek, és új munkahelyek teremtése helyett inkább régiókat törölnek el. Úgy tűnik, *a versenyképesség ára a munkanélküliség újratermelése, mégpedig a profitráta süllyedésének gyorsuló tendenciája miatt növekvő mértékben.* [342]

A szaporodó nehézségek elkerülhetetlenül felszítják az integrációk külső és belső ellentéteit, a harcot az imperialista tömbök között, a konszernek között, a konszernek és a dolgozó tömegek, valamint az integrációban résztvevő nemzetek között. A felek különböző megállapodásokat kötnek egymással konfliktusaik tompítására, de *minden megállapodásuk csak addig marad érvényben, amíg az erőviszonyokat meg nem változtatja az osztályharc, a csoportok, régiók, nemzetek harca, a tudományos és műszaki haladással együtt gyorsuló egyenlőtlen fejlődés.* Ebben a gyúlékony közegben különleges szerepet játszanak a *nemzeti ellentétek*, amelyeket a burzsoáziák mindig megkísérlelnek „saját” munkásosztályuk szociális követeléseinek elnémítására felhasználni. A nemzeti ellentétek mögött egyrészt az alacsonyabb és a magasabb bérszínvonalú országok dolgozóinak érdekellentétei állnak, másrészt az uralkodó osztályok vetélkedése és manőverei a tömegek elégedetlenségének levezetésére, illetve – mivel a tőkés integrációkat mindig az aktuális erőviszonyok határozzák meg – az erősebb és a gyengébb országok érdekellentétei. Ezeket felfokozza a hatékonyabb tőkék versenybeli előnyeit megsokszorozó szabad áruforgalom, továbbá az is, hogy a tőkekoncentráció mai, nemzetközi kiterjedése mellett, és az integrációkban különösen, szűkülnek a nemzetállamok anticiklikus, válságelhárító politikájának lehetőségei (általában szűkül a szuverenitásuk). Ilyen politikát tulajdonképpen csak az integráció csúcsszervei folytathatnak majd, és nem kétséges, hogy a terheket az erősebbek igyekeznek a gyengébbekre rakni, a visszaeséseket az ő rovásukra megoldani. Tehát *a ciklus leszálló ágában, amelyet semmiféle integráció nem iktathat ki, szükségszerűen felizzanak az integráción belüli nemzeti konfliktusok, aláásva az egyébként is nehezen kikövácsolható, ingatag egységet.* Ez annyit jelent, hogy az integráció *egyfelől törvényszerű (mert a termelőerők, lerázzák magukról a nemzetállami kötelekeket), másfelől tőkés alapon szilárd alakulatként lehetetlen (mert maga termeli újjá és élezi ki a nemzeti ellentéteket saját tagjai között).*

Korlátozza a nemzeti konfliktusokat az a körülmény, hogy a konkurenciaharc élesedése egybeesik a tőkék bonyolult nemzetközi összefonódásával, és az ellenfélnek szánt késszúrás könnyen a szurkálón is sebet ejthet. Mindig csak a pillanatnyi helyzet gondos mérlegelése döntheti el, hogy mikor célszerű szűrni, és mikor ajánlatosabb békejobbot nyújtani. (Ilyen labilis viszony áll fenn pl. az USA és Japán között, mindkét ország tőkéinek a másikban való erőteljes jelenléte miatt.) Mióta azonban a Szovjetunió megsemmisülésével kipergett a legfőbb kötőanyag, amely az imperialista érdekeket egymáshoz tapasztotta, a konfliktuskeltő tényezők tendenciájuk szerint előbbre nyomulnak. Ennek a folyamatnak egyik fontos eleme a tömeges olcsó munkaerővel rendelkező perifériák bekapcsolódása a nemzetközi versenybe. Piaci jelentkezésük súlyosbítja a centrum-országok értékesítési és foglalkoztatási gondjait, elősegíti továbbá az elmaradott népek nemzeté alakulását vagy nemzeti öntudatuk kikristályosodását, ami újabb mozzanattal járul hozzá a világot behálózó nemzeti ellentétekhez.

A tőkés vilárendszeren belül vagy megengedik a perifériának a felzárkózást, vagy nem. Az első eset egészen kivételes: mintapéldája Dél-Korea, hála különleges geopolitikai helyzetének. A felzárkózás előrehaladtával mérséklődnek a bérszínvonal-különbségek a centrum és a hozzá közeledő ország között, amely emiatt egyre kevésbé vonzza az olcsó munkaerőre éhes centrumtőkéket, sőt maga kezd hozzá *saját* ipara kitelepítéséhez, *saját* tőkéje kiviteléhez, és az imperialista országok sorába lép. (Az ilyen fejleményt a szakirodalom néha az „álimperializmus” kifejezéssel jelöli.) A felzárkózó ország tehát nemcsak piaci versenytársként jelentkezik, hanem kiesik az olcsó, proletarizálható munkaerő forrásai közül, szűkíti a fejlettek tőkefölöslegeinek levezető csatornáit, mi több, *saját* tőkefölöslegeit is beömlészi a hazai és nemzetközi spekuláció áradatába. – Ahol viszont a fejlettek a szokásos módon, az egyenlőtlen csere különféle fortélyaival fosztogatják a fejletleneket, ott rohamosan mélyül a gazdasági és technológiai szakadék a két országcsoport között, és a centrumok gyorsuló felhalmozási szükségletét keresztezi e szükséglet kielégítésének *nélkülözhetetlen előfeltétele*, a nemzetközi méretű *abszolút elnyomorodás*. Ahogy Marx írja, „a piacnak állandóan terjeszkednie kell”, de „minél jobban fejlődik a termelőerő, annál inkább ellentmondásba kerül azzal a szűk bázissal, amelyen a fogyasztói viszonyok nyugszanak”. [343]

A táguló termelési és a szűkülő fogyasztói bázis ellentmondása nyilvánul meg az Észak-Dél konfliktusban és az ennek részeként felfogható adósságválságban is. A fejlett országok szerkezetváltási költségeik tekintélyes hányadát a fejletlenektől elszívott erőforrásokból fedezték, noha ily módon maguk morzsozták le az új, hatalmas kapacitásaikhoz szükséges piacokat. A piaci válság ösztönözte a '80-as évek elején az Észak-Dél viszonytal foglalkozó Brandt-bizottság vizsgálatait, korábban pedig Brandt és Schmidt Kelet-politikáját (az NSZK gazdasági nyitását a Szovjetunió és kelet-európai szövetségesei felé), valamint Nixon, Kissinger és Brzezinski „enyhülési” politikáját (amelyet a Brezsnyev-csoport annyira felkarolt, hogy propagandájában még a szerzőséget is magának tulajdonította). A Brandt-bizottság szociáldemokrata szellemiségű javaslatai – azonnali nagyarányú forrásátutalások a szegény országokba, a nemzetközi szinten működő nagy társaságok nemzetközi ellenőrzése, a szegény országokba irányuló fegyvereladások tilalma stb. – utópizmusuk miatt aligha fognak megvalósulni; az adósságválság megoldására kidolgozott különféle indítványok sem jártak eddig sikerrel, az adósságok önmagukat duzzasztják. A piacproblémát végeredményben *maguk a centrumországok súlyosbítják, a maguk számára, és nem tudják nem súlyosbítani*: az ellenkezőjéhez arra lenne szükség, hogy *önként csökkentsék saját profitrátájukat, amelynek süllyedő tendenciáját a termelékenység forradalom állandósulása idején egyébként sem képesek tartósan ellensúlyozni*.

Logikai aggályainkat félretéve, képzeljük el mégis, hogy a piacprobléma élesedése rákényszeríti a hitelezőket egyfajta globális keynesizmus keretében az adósságok elengedésére vagy lényeges leszállítására, ami jelentékenyen megnövelné az eladósodott országok vásárlóerejét. Tekintsünk el attól, hogy egy ilyen célú művelet mikéntje egyelőre átláthatatlan, valamint attól is, hogy a „fejlődőkben”, mihelyt roppant terhüktől megszabadultak, magasra csapna a felzárkózás vágya, és ha ez összetalálkozik az átmenetileg megcsappanó, de ciklikusan újra képződő tőkefölöslegekkel, az eladósodás feltételei ismét előállnak; vonatkoztassunk el mindettől, és maradjunk annál a feltevésnél, hogy hatalmas új piacok nyílnak meg az egykori „harmadik világban” a multik előtt; hogy Kína óriási területei szivacsokként nyelik magukba a centrumaidból kizuhogó tőkéket és fizetőképes piacként az áruk tömegét; tegyük fel ugyanezt a Szovjetunió ma még jobbára csak szabad prédaként kezelt utódállamairól és a kelet-európai államroncsokról is; egyszóval, képzeljük el, hogy új, mérhetetlen vadászterületek hullanak az imperializmus ölébe, a fizetőképes kereslet egész óceánja

hullámszik elő; képzeljük el ezt az imperialista tündérmesét, és próbáljuk meggondolni, hogy az események ilyenén fordulatai végül is mit hoznának magukkal? Végül is azt hoznák, hogy a tőke csillapíthatatlan terjeszkedési szükséglete következtében *elfogynak a felosztható területek*, az utolsó négyzetméterig kimerül minden tartalék – az is, amit egy feltételezett „globális keynesizmus” teremtene elő, az is, amit a gorbacsovi ellenforradalom játszott az imperializmus kezére –, és *kérlelhetetlenül napirendre kerül a világnak a hatalmi tömbök közötti újrafelosztása, amelyről egyes-egyedül az erő dönthet.*

A fejlődés irányából tehát arra kell következtetnünk, hogy *a tőkés termelési mód nem tud úrrá lenni az általa alkotott globális termelőerőkön: nemcsak tartós fellendülésre nem képes, de még a rövid ideig tartó élénküléseket is kockázatos katonai kalandokkal vagy fenyegetésekkel kell megtámogatnia, újra meg újra izzásig hevítve a világban a feszültségócokat.* A törvényszerű integrációs tendenciák éppoly törvényszerű, torokmetszővé fajuló versengéssel párosulnak, és minél elkeseredettebb a konkurencia a konszernek között, annál mélyebb ellentétek állítják szembe a munkát a tőkével, a perifériát a centrumokkal, az imperialista hatalmakat és a nemzeteket egymással. Észtelen nacionalista háborúk egész sora tombol a földkerekségen, és a tűz ellen nincs oltóanyag, mert a helyi nacionalizmusok küzdelme a tőkés világ lényegéhez tartozik, mint az imperialista hatalmak expanziós céljainak eszköze és közvetlen összecsapásának előjátéka. Ebben a világméretű harcban, amelyben minden konszern, ország és hatalmi tömb arra törekszik, hogy saját ellentmondásait a versenytárs rovására oldja meg, Kelet-Európa és a szovjet utódállamok a gyarmati és függő országok sorába süllyednek, és a „harmadik világ” részeiként, gazdasági és szellemi sivatagaikban egy-két elszórt modern oázissal, az abszolút elnyomorodás övezeteihez csatlakoznak, tovább apasztva a centrumországok egyébként sem bő lehetőségeit rohamosan növekvő felhalmozási szükségleteik kielégítésére. Minél racionálisabban, minél tudományosabb szervezettséggel futnak a termelési folyamatok, annál irracionálisabb az összefüggéseiben átfoghatatlan egész ^[344], annál közelebb lopakodik az, amit egyetlen józan elme sem kíván, ami azonban nincs tekintettel semmiféle emberi elmére vagy akaratra: az új világháború.

Az előző világháborúból forradalmak születtek. A nukleáris fegyverek korában kétséges, hogy egy világháborúból születhet-e még bármi is. A kérdés tehát így áll: meg tudják-e akadályozni a népek a nukleáris öngyilkosságot, véget tudnak-e vetni annak a társadalmi rendszernek amely *természeténél fogva* a végső katasztrófa felé sodorja az emberiséget? Az előző világháborúk idején a szocializmus a barbárság alternatívája volt. Ma már nem egyszerűen a barbárságé, hanem a földi élet megsemmisüléséé. A szocializmus *a földi élet egyetlen esélye és szinonimája.* Az igazi kérdés tehát, a kérdések kérdése ez: milyen esélye van magának a szocializmusnak? ^[345]

b) A szocializmus esélyeiről

A gorbacsovi ellenforradalom eszmei téren végezte a legpusztítóbb kártevést: a Szovjetuniót nem sikerült volna szétrobbantania a tömegek és pártjuk ideológiai megbénítása nélkül. Az eszmei rombolás fő fegyvere a féktelen múltgyalázás volt, és vele a forradalmi elmélet elárasztása a rágalmak és előítéletek olyan sártengerével, hogy valószínűleg több új nemzedéknek kell jönnie, amíg a marxi eszmék visszanyerik vonzerejüket. Ezért *napjaink kulcsfeladata a tudományos marxi elmélet helyreállítása;*

ennek pedig legegységesebb előfeltétele a *szocialista múlt tudományos, tárgyilagos értékelése*. Ellene vehetik: csakugyan ez lenne a legfontosabb? Elvont elméletek és történelmi viták helyett nem inkább a pusztán létfenntartásért küszködő tömegek napi gondjaival kellene foglalkozni? Válaszunk: *a tömegek érdekeinek és követeléseinek gyakorlati támogatása, harcuk mindennapos szervezése elengedhetetlen; de sem szorongató gondjaikat, sem semmiféle lényeges társadalmi kérdést nem lehet többé a tőke logikájával megoldani, és a tőke logikájának egyetlen érdemleges alternatívája a szocialista logika, a marxi-lenini elmélet és gyakorlat.*

A múlt értékelésében két összefüggő kérdés tisztázása látszik a legfontosabbnak. Az első: az átmeneti formáció jellege általában; a második: az átmenet történelmi megvalósulása a Szovjetunióban. Egyik kérdés som tárgyalható önmagában, a másik nélkül. Ami az elsőt illeti, az átmeneti formációra vonatkozó elméleti megfontolások csak általános irányelvül szolgálhatnak a konkrét átmenetek megítéléséhez, és sohasem használhatók abszolút mérceként. A konkrét átmenetek értékelésekor figyelembe kell venni a történelmi körülményeket, tehát a Szovjetunió esetében az elmaradottságot, a bekerítettséget, a polgárháború utáni indulást szinte a nulláról, a páratlan gazdasági és társadalmi eredményeket a robbanásveszélyes külső és belső feszültségek közepette, a növekvő és hamarosan realizálódó háborús veszélyt – mindazt, amitől a „sztálinizmusra” specializált ördögűzők többnyire nagyvonalúan elvonatkoztatnak, a barbárság bélyegét sütve a barbárságból való kilábalás prométeuszi kísérletére, amely természetesen maga sem lehetett mentes az eredendő barbárság jegyeitől. Másrészt, ha egy konkrét történelmi formációt nem mérhetünk is a formáció „ideáltípusával” – elvont elméleti modelljével –, nem is mellőzhetjük az összehasonlítást a kettő között. Az átmeneti formáció „ideáltípusán” lemérhetjük, hogy a valóságos átmeneti társadalom mennyire felel meg az elméleti modellben leírt *objektív követelményeknek* (vagy ahogy a régi filozófia mondja: a tárgy a fogalmának); de azt is meg kell vizsgálnunk, hogy a konkrét történelmi feltételek milyen *lehetőségeket* tartalmaztak a modellbeli követelmények, mindenekelőtt a szocialista demokrácia megvalósítására. Bár az objektív lehetőségeket nehéz feltérképezni, annyi azért elég nyilvánvalónak látszik, hogy akire kígyó tekeredik, annak nem ének jön a szájára; hogy a külső és belső ellenség szorításában, amikor nincs égetőbb a védelmi felkészülésnél, az elméleti modell demokrácia-követelményét, akármennyire objektív és döntő fontosságú is, más objektív követelmények elhomályosítják. Súlyos károk és torzulások származtak ebből, amelyeket semmiképpen sem szándékozunk teljességgel az objektív körülmények számlájára írni. Csupán arra az egyszerű tényre szeretnénk rámutatni, hogy a szovjet rendszer nem az „ideáltípus” elméleti modelljében, hanem valóságos körülmények között létezett, valóságos elmaradottságban, valóságos ellenségektől szorongatva, halálos veszélyben a háború idején és azután is. A magunk részéről ehhez mérjük a rendszer történelmi teljesítményeit.

Az általános és a különös mozzanatok dialektikájának mellőzése esetén nincs meggyőző magyarázat a szocialista rendszerek összeomlására. A legelterjedtebb polgári nézet szerint maga a szocializmus bizonyult életképtelennek (mintha a megbuktatott alakulatok a szocializmust, sőt annak „ideáltípusát” testesítették volna meg); mások azt tartják, hogy Oroszországban az elmaradottság szükségszerűen idézte elő a bürokratizmust, ez pedig a bukást. De miért egy elmaradott ország vált a forradalom szülőhelyévé? Vajon nem éppen azért, mert a sorsdöntő pillanatban szerencsésen nélkülözte azt a kispolgári szinten élő, tekintélyes létszámú munkásmozgalmi – szakszervezeti és szociáldemokrata – *bürokráciát*, amely Nyugaton elgáncsolta a forradalmat? Ha a keleti bürokrácia egy győztes, hatalomra jutott forradalmat pusztított el hét évtized alatt, a nyugati szakszervezeti és pártbürokrácia többnyire még hét napnyi hatalmat sem engedett a forradalomnak, nemhogy hét évtizedet. Az sem igaz, hogy a

magára maradt szovjet rendszer előtt ne állt volna más távlat, mint a vereség: bürokratizálódása ellenére a rendszer évtizedeken át fel tudta szabadítani a tömegekben lappangó hatalmas forradalmi energiákat, amit az intervenció háború, a feszített felzárkózási ütem, a Nagy Honvédő Háború bizonyít. – A fatalizmussal ellentétes véglét képviselői közül sokan szintén a bürokratizmust teszik felelőssé az összeomlásért, okát azonban nem annyira az *objektív* feltételekben, mint inkább egy elidegenült vezetői csoport *szubjektív* magatartásában, a „személyi kultusz” módszereiben vélik felfedezni. Mások, nem kevésbé szubjektivista szemszögből, azt állítják, hogy a szocialista rendszereket a külső és belső aknamunka, elsősorban az árulás döntötte meg. A felsorolt vélemények a legkülönbébb politikai állásfoglalások vetületei, de közös bennük az egyoldalúság: nem veszik számba az „ideáltípus” és a konkrét történelmi feltételek kölcsönviszonyát, egy-két részgazság mögött a belső összefüggéseket. Emiatt a bukást nem tudják másképp magyarázni, mint mechanikusan: *vagy a vak külső-tárgyi szükségszerűséggel – magyaráz, a végzettel vagy a szubjektivizmus éppoly vak véletlenjeivel.*

Megkíséreljük ezek után közelebbről megvilágítani, hogy mi a jelentősége *ma* a szocialista múlt elméleti tisztázásának.

A vereség, az elszigetelődés, a beláthatatlan időtartamú apálykorszak napjainkban és vélhetőleg még jó darabig a szociáldemokratizálódás felé taszítja a munkásmozgalom újjászerveződő pártjait, nyomást fejt ki rájuk, hogy alkalmazkodjanak a polgári eszmékhez, a burzsoázia által szított politikai érzelmekhez és hangulatokhoz. E pártok marxista jellegét, ellenállásukat a nyomással szemben nem az méri, hogy felveszik-e programjukba a kapitalizmus meghaladását (amit korunkban már sok polgári szerző is szükségesnek tart), és vállalják-e végső céljukként a szocializmust. Lehet a szocializmus éppenséggel olyan program is, amelynek megvalósítása a távoli jövőbe vész, a jelenben semmire sem kötelez. A döntő kérdés az, hogy alárendeli-e napi tevékenységét a párt a szocialista végcélnak, vagy ellenkezőleg, a végcélt rendeli alá a legközelebbi céloknak. A német szociáldemokrácia erfurti programtervezetét bírálva, Engels így írt erről: „A nagy főszeponatok elfeledése pillanatnyi napi érdekek miatt, a pillanatnyi sikerek erőltetett hajhászása tekintet nélkül a távolabbi következményekre, a mozgalom jövőjének feláldozása a mozgalom jelene kedvéért talán becsületes szándékkal történik, de mégis opportunizmus, és az is marad, a »becsületes« opportunizmus pedig a legveszedelmesebb valamennyi közül.” [346]

„Elfeledni a nagy főszeponatokat” annyi, mint olyan illúziót kergetni és kelteni, hogy a dolgozó tömegek alapproblémái a kapitalizmus talaján tartósan megoldhatók. Ebbe az irányba terelte annak idején a német szociáldemokratákat a kivételes törvény felújításától való félelem [347] (és erre szorítja ma a kommunista pártokat az egykori szocialista rendszerekre zúdított féktelen burzsoá rágalomözön). Bernstein és mások – írta Lenin – azt prédikálták a szociáldemokratáknak, hogy „oktalan élességükkel és forradalmiságukkal” maguk provokálták ki a kivételes törvényt, „és most példás magatartással kell kiérdemelniük a bocsánatot”. Ebben a simulékony szellemben igyekezett a bernsteinizmus a munkásmozgalmat az „apró, fokozatos reformokért folyó »realisztikus« harcra” korlátozni, ami „egyértelmű volt a burzsoá demokrácia álláspontjával”, és a munkásmozgalmat a liberálisok uszályhordozójának szerepére kárhóztatta. Reformokra természetesen szükség van – hangsúlyozta Lenin –, a marxisták sohasem állították az ellenkezőjét; csupán arról nem szabad megfeledkezni, hogy a harc nem egyszerűen a munkaerő eladásának kedvezőbb feltételeiért, a tőkés viszonyok „kinövésének” lenyesegetéséért folyik, hanem végső fokon azoknak a feltételeknek a megszüntetéséért, amelyek rákényszerítik a dolgozókat, hogy adják el munkaerejüket a gazdagoknak, és egyúttal folytonosan újratermelik a munka-

nélküliséget. [348]

A politikai tevékenységnek a közvetlen napi célokra való leszűkítése *becsmérlő, ellenséges magatartást alakít ki az elmélettel szemben*. Félreismerhetetlen jele ez az opportunizmusnak. Lenin emlékeztet egy jellegzetes eseményre: miután Engels kénytelen volt egész könyvet szánni a korabeli szociáldemokrata körökben veszedelmesen népszerű Dühring ostobaságainak cáfolatára, az 1877-es pártkongresszuson többen javasolták, hogy a „Vorwärts” – a német szociáldemokrácia központi lapja – ne közölje többé Engels cikkeit, mert az olvasók óriási többségét nem érdeklik, eddig is nagy károkat okoztak a pártnak goromba, türelmetlen, elvtársak közt megengedhetetlen hangnemükkel. Később Lenin ellen is hasonló színezetű vádak hangzottak el: többre tartja „a ragyogó és tökéletes eszmék propagálását” a „szürke, mindennapi harcnál”, „az íróasztal mellől költ eszméket, és szobatudós-munkát végez”. Valójában a pártnak ugyanolyan szüksége van az elméletre, mint a kőművesnek a zsinórra – válaszolta erre Lenin –; minthogy pedig az ideológiában nincs légüres tér, „a szocialista ideológia *mindennemű* lekicsinylése, *mindennemű* mellőzése egyszersmind a burzsoá ideológia erősítését jelenti”. [349]

A reformizmus vagy revizionizmus, amely a practicista ösztönösség jegyében a gazdasági harcot az „igazságosabb” elosztásra, a politikai harcot a parlamenti csatározásokra, a munkáspárt egész tevékenységét a kapitalizmus „korrekciójának” szorgalmazására zsugorítja, az Októberi Forradalom után a szovjethatalmat és a lenini pártot vette ösztűz alá. A reformista táborba átállt Kautsky diktatórikus és demokratikus irányzatot különböztetett meg a szocialista mozgalomban: az elsőhöz Lenin bolsevikjait sorolta, a másodikhoz a szociáldemokrata pártokat, illetve Oroszországban a mensevikeket és eszereket. A besoroláskor Kautsky tartózkodott a diktatúra és a demokrácia közelebbi megjelölésétől: a demokráciát automatikusan a *polgári parlamentarizmussal* azonosította, a diktatúrát pedig az orosz forradalomnak a *burzsoázia* ellen hozott intézkedéseivel, anélkül, hogy tekintettel lett volna akár a szovjet ország polgárháborús körülményeire és bekerítettségére, akár a *burzsoázia* diktatúráira, amelyeket a legdemokratikusabb tőkés államok is folyamatosan gyakorolnak a legkülönbélebb módokon „saját” kizsákmányoltjaikkal szemben. A formális jogi egyenlőség bűvöletében Kautsky komolyan hitte, hogy a tulajdonos osztály, mihelyt a lakosság túlnyomó többségét alkotó kizsákmányolt tömegek leszavazzák, önként átengedi a kormányrudat, és a szocializmus többségi határozattal a leköszönő kapitalizmus helyébe léphet. [350]

A reformizmus vagy revizionizmus kezdettől fogva a munkásmozgalom életfontosságú idegközpontjait támadta, különféle, időről időre cserélődő változatokban (bernsteinizmus, mensevizmus, trockizmus stb.), amelyek közül történelmileg kétségkívül a leghatékonyabb a *Hruscsov-Gorbacsov-féle ideológia*. Ez két összefüggő elemből áll, és két szakaszban bontakozik ki. A „kritikai” elem a tömegek reális negatív tapasztalataira hivatkozik, és részint a válságjelenségeket, részint a szocialista irányultságú rendszer múltját ostorozza, mégpedig burzsoá álláspontról, azt sugallva, hogy a rendszer egész története a hibák, ostobaságok és törvényteleniségek sorozata volt. A múlt e propagandisztikus megítélésének „pozitív” kiegészítője a jövőkép. Az ellenforradalmi propagandahadjárat első szakaszában a jövőt „emberarcú”, „demokratikus” szocializmusnak ábrázolják, amely Marx és Lenin torzításoktól megtisztított eszméi alapján véget vet az „államszocializmus”, a „pártállam”, a „sztálinizmus” diktatúrájának. Ezekkel a trockista eredetű fogalmakkal az ellenforradalom *az általában vett „diktatúrát” kívánja lejáratni „mint olyat” egy nem kevésbé elvont, osztálymegjelölés nélküli – valójában burzsoá – demokrácia nevében*, hogy elmossa a proletárdiktatúra különbségét a bürokrácia visszaéléseitől, és a „totalitarizmus” vagy

„vörös fasizmus” címszava alá soroljon *minden* hatalmi koncentrációt, amely nélkül az átmenet meg sem kísérelhető. [351]

Ismételten hangsúlyozzuk: az ún. „sztálini korszak” tárgyilagos bírálatának és a Sztálin elleni propaganda-hadjáratnak véleményünk szerint semmi köze egymáshoz; a történelmi elemzés a tudományos igazság kiderítését szolgálja, az elvakultságában is céltudatos szitkozódás a politikai manipuláció becstelen céljait. Ez a manipuláció a „személyi kultusz” felszámolása ürügyén széthinti *az ösztönösség kultuszát*, azt a látszatot keltve, mintha vezérkarok nélkül tevékenykedő, „alulról szerveződő” véletlenszerű csoportosulások megbirkózhatnának jól felszerelt, jól kiképzett, hozzáértően vezetett és nagy túlerejű hivatásos hadseregekkel; mintha egy tartalmában meg nem határozott, tehát formális és az adott esetben az ösztönösséggel egyértelmű „demokrácia” kereteiben rá lehetne venni a hatalmi eszközök hiánytalan arzenáljával rendelkező burzsoáziát, hogy tulajdonáról – saját osztálylétéről – önzetlenül lemondva, szocialista útra lépjen; mintha az átmeneti korszakban a belülről és kívülről összehangoltan támadott proletariátus erős hatalmi központ nélkül megvédekezhetné magát a politikai restaurációtól, illetve a gazdaságban, ahol – ha korlátozottan is – működik az értéktörvény, a tőkés viszonyok spontán újratermelődésétől. *A munkásmozgalmon belüli „antisztálinizmus” a mensevik ösztönösség korunkbeli változata, amely a valóságos torzulások egyoldalú hangsúlyozásával és mértéktelen felnagyításával, az Októberi Forradalom által megnyitott korszak felbecsülhetetlen értékű történelmi vívmányainak semmibevevételével aláaknázza a marxi-lenini párt- és államelméletet, azaz lehetetlenné teszi a nemzetközi munkásmozgalom harcát az emberi túlélés egyetlen esélyéért, a szocializmusért.* Ezért állítjuk, hogy korunkban *a „sztálinizmus” fogalmához való viszony a munkáspártok marxista jellegének fokmérője, a gorbacsovi ellenforradalom eszmei hagyatékával kapcsolatos magatartásuk pontos mutatója.*

Világos persze, hogy az ideológiai tisztázás hosszas, bonyolult folyamat, és a gyakorlati cselekvés nem halogatható az elméleti viták lezárásáig. Ellenkezőleg: maga a következetes elméleti álláspont is csak a tömegek életviszonyainak javításáért folytatott mindennapos gyakorlati harcban kovácsolódhat ki. Ez a harc az előfeltétele annak, hogy a marxista erők felbomlása és pánikszerű menekülése – amelyet a szociáldemokratizálódás, a „belesimulási hajlam”, a távlatvesztés jelez – *rendezett visszavonulássá*, a sorok újjászerveződésévé változzék.

Paradox feladatról van szó: olyan cselekvési programról, amely a szocializmust egyfelől nem tűzheti ki közvetlen célul, másfelől nem is kezelheti pusztán távoli célként. Lenin és követői álltak szemben hasonló problémával az 1905-ös forradalomban. (Lásd IV/2. fej.) A lenini stratégia egy sajátos munkás-paraszt hatalom tervét vázolta fel, amely a kapitalizmus alapjait ugyan nem kezdi ki, bizonyos mértékig mégis *túlmutat a polgári tulajdonviszonyokon és kormányzati formákon.* A mai marxista pártok valószínűleg alkalmas kiindulópontokat találhatnak Lenin tervében. Erre támaszkodva, kidolgozhatnak minimális programjuk céljaként, a nemzeti és történelmi sajátosságok figyelembevételével, *a dolgozók demokráciáinak* tervét – egy olyan átmeneti rendszer modelljét, amely széles, népfront-jellegű osztályszövetségen alapul, békepolitikát folytat, következetesen fellép a fasizmus ellen, a termelés és a forgalom néhány kulcspontját állami vagy szövetkezeti kézbe adja, és a hagyományos parlamentáris intézményeket kiegészíti a *közvetlen demokrácia* intézményeivel, nyilvános ellenőrzés alá helyezve a közélet fontos területeit: a közvagyon és a közpénzek felhasználását, a vezető köztisztviselők jövedelmeit, az önkormányzatok tevékenységét stb. [352] Mindez, ha a közeli jövőben nem vihető is keresztül, egyrészt *nem megvalósíthatatlan*, másrészt *követelésként* feltétlenül hasznos lehet: segítheti a

tömegeket a politikai tájékozódásban, annak megértésében, hogy lényeges problémáik megoldását a kapitalizmustól nem várhatják, é: felkészítheti őket a majdani demokratikus kormányzásra. Ha a marxista baloldal nem tud *a polgári kereteknél – a kapitalizmus „korrekcióidnál” – messzebbre mutató közvetlen célokat és harci módszereket* kidolgozni, a kapitalizmustól megosömörlött tömegek védtelenül esnek áldozatul a fasiszta demagógiának.

A gorbacsovi ellenforradalom következményeképpen a dolgozó tömegek ma többnyire szétszórta, lefegyverezve, sebzett és kábultan tűrik a tőke ütéseit. Nemzetközi szervezetségre lenne szükségük a nemzetközileg szervezett tőkével szemben, de a baloldal nemzeti méretekben is mindenütt foszlányokra szakadozott, képtelen összefogni. A legaggasztóbb ebben az, hogy a gorbacsovi ellenforradalom kézzelfogható közelségbe hozta a fasiszta pestist és a nukleáris befejezést. Vajon van-e alternatívája a pusztulásnak? Az imperializmus szakadék szélén egyensúlyoz, a dolgok egyik pillanatról a másikra drámaian változhatnak. De semmilyen gyökeres pozitív változás nem történhet a marxista baloldal talpraállása nélkül, amelynek feltételeit az előzőkben körvonalazni igyekeztünk. Hogy a jövő hogyan alakul, nem tudhatjuk. Csak egyet tudhatunk teljes bizonyossággal: *nagyon kevés az idő.*

Budapest, 1994.

FÜGGELÉKEK

1. NÉHÁNY SZÓ A BECSMÉRELT TERVGAZDASÁGRÓL ÉS KÖZTULAJDONRÓL

A trockista – tehát a Szovjetunió és a népi demokráciák iránt kevésbé .barátságos – Ernest Mandel írja: „A .nemzetközi tőkés gazdaság 1974-7 5-ös recessziója igazolta a Szovjetunió, Kína, a »népi demokráciák«, Kuba, Vietnam és Észak-Korea gazdaságának nemkapitalista jellegéről szóló marxista elemzést. Mialatt minden iparosodott tőkés országot kivétel nélkül elsodort a recesszió forgószele, egyetlen bürokratizált munkásállamot sem sújtott a termelés abszolút hanyatlása, a tömeges elbocsátás vagy munkanélküliség. Ellenkezőleg, ezekben az országokban 1974-ben és 1975-iben folytatódott a növekedés, néha még az előző évekenél is nagyobb arányban,» Mandel az alábbi százalékos növekedési adatokat közli. (Forrás: United Nations: Economic Survey of Europe in 1976. New York.)

	1971-74	1974	1975	1976
Szovjetunió	7,4	8,0	7,5	4,8
NDK	6,4	7,2	6,4	6,0
Csehszlovákia	6,7	6,3	7,0	5,5
Lengyelország	10,7	11,4	12,3	10,3
Magyarország	6,4	8,4	5,0	5,0
Jugoszlávia	6,3	11,0	5,6	3,4

Mandel ezután összehasonlítja a beruházások százalékos változását 1975-ben az előző évhez képest. (Forrás: Nations Unies. Fluctuations et développement de l'économie mondiale. New York, 1977.)

USA	- 9,7	Szovjetunió	+ 8,2
NSZK	- 0,5	NDK	+ 4,0
Japán	- 8,4	Csehszlovákia	+ 7,9
Franciaország	- 5,8	Lengyelország	+ 14,0
Nagy-Britannia	- 0,5	Magyarország	+ 12,0
Olaszország	-12,7	Jugoszlávia	+ 12,0
		Bulgária	+ 7,0
		Románia	+ 14,4

Hazugság vagy szofisztikus játék a szavakkal, hogy az „államkapitalizmus” országai ugyanúgy összeroppantak, mint a „magánkapitalizmus” országai – vonja le a következtetést Mandel. – „A történelem bebizonyította, hogy a fő termelőeszközök közös tulajdonán, a központi tervezésen és a külkereskedelem állami monopóliumán alapuló gazdaság minőségileg felülmúlja a tőkés piacgazdaságot a nagy ciklikus ingadozások, a túltermelési válságok és a munkanélküliség elhárításában, a gazdasági és politikai irányítás bürokratikus monopóliuma által okozott óriási pazarlás és egyensúlytalanságok ellenére, és tekintet nélkül a távolságra, amely még mindig elválasztja ezeket az országokat a valódi szocialista gazdaságtól.” (Ernest Mandel: *The Second Slump. A Marxist Analysis of Recession in the Seventies*. London, 1978. 147-148. o.) – Mandel adatokat közöl az elmaradott területeken pusztító éhínségről is (megírja pl. hogy Bangladesben az 1974-es éhínség idején 4 millió tonna rizs állt a raktárakban, az egész lakosság négyhavi táplálására elég, de az emberek nem tudták megvenni), majd megjegyzi: mi jogon gúnyolódnak a tőke ideológusai a keleti tömb „állandó alultermelési válságán”? (Vö. uo. 141-146. o.)

Ide kívánczik az antikommunista Marshall I. Goldannek az az észrevétele, hogy a szovjet technológia, még ha viszonylag kevésbé fejlett is, a tömeggyártás és a tervszerű koordináció révén sok területen jobb eredményeket érhetett el, mint a magántulajdonos termelés. Az észak-amerikai szerző egy érdekes példát hoz erre: a szovjet halászhajók, amelyeket nagy anyahajók szolgáltak ki a nyílt tengeren, jóval hosszabb ideig halászhattak, mint az egyéni tulajdonban levő, tevékenységüket nem koordináló USA-hajók. (Goldman, id. mű, 19. o.)

2. SZTÁLIN A PÁRTDEMOKRÁCIÁRÓL

A '20-as években elkezdett vita folyt a bolsevik pártban a pártdemokráciáról. A Központi Bizottság Politikai Irodájának és a Központi Ellenőrző Bizottság Elnökségének határozatát, amelyet a vita összefoglalására és lezárására hoztak, az ellenzék is elfogadta. A XIII. pártértekezleten (1924. január) Sztálin megjegyzéseket fűzött a határozathoz, kifejtve a pártdemokrácia néhány elvi kérdését.

A pártdemokráciának belső és külső feltételei vannak – hangsította Sztálin. – Belső feltétel, hogy az ipar fejlődjék, a munkásosztály számbelileg nőjön, műveltsége emelkedjék; hogy a párt „szintén növekedjék, minősége javuljon, és mindenekelőtt az ország proletár elemeivel sűrítse sorait”. A külső feltétel az, hogy a nemzetközi helyzet többé-kevésbé biztosítsa a békés fejlődést, mert „ha megtámadnak bennünket, és fegyverrel kell megvédenünk országunkat”, akkor „a demokráciát félre kell tenni. Ezért gondolom, hogy a demokráciát a viszonyoktól függően kell vizsgálni, hogy a pártdemokrácia kérdéseiben nincs helye fetiszmusnak, mert ... a pártdemokrácia megvalósítása minden adott helyzetben az idő és a hely konkrét viszonyaitól függ.”

De ha megvan is a két, belső és külső feltételcsoport – folytatja Sztálin –, a demokrácia megvalósítását más akadályok is nehezítik. Az egyik az, hogy a pártmunkások egy része nem tudott leszokni a háborús idők módszereiről, arról a munkastílusról, amely a párt militarizálása idején volt használatos. „A másik akadály ... a bürokratikus államgépezet nyomása a pártapparátusra, pártmunkásainkra... . Képzeljük csak el ezt a több mint egymillió tisztviselőt számláló bürokratikus államgépezetet, amely nagyrészt a párttól távoli, idegen elemekből áll, és képzeljék el pártapparátusunkat, amelynek legfeljebb húsz-harmincezet embere van, akik arra hivatottak, hogy az államgépezetet szocialistává változtassák.” Ennek az apparátusnak „gyakran az államgépezet vonalához kell igazodnia”, ami ellentmondásos feladat. „Konkrétan : a pártnak a munkásosztály politikai felvilágosításán, a munkásosztály öntudatának elmélyítésén kell dolgoznia”, ugyanakkor pedig „be kell gyűjtenie a terményadót, kampányokat kell folytatnia ... pártmunkásaink itt két tűz közé kerülnek”, és gyakran maguk is elbürokratizálódnak. „Végül, a demokrácia megvalósításának van még egy harmadik akadály is, mégpedig számos szervezetünk ... alacsony kulturális színvonala. ... a demokrácia megköveteli a sejt tagjainak és az egész szervezetnek bizonyos minimális műveltségét és a megválasztható, tisztségekre alkalmas aktív pártmunkások bizonyos minimális létszámát. De mi történjék akkor, ha az aktív pártmunkásoknak ez a minimuma nincs meg a szervezetben, ha magának a szervezetnek a kulturális színvonala alacsony?” Ha ezekről az akadályokról és feltételekről megfeledezünk, „a demokrácia üres, demagóg frázissá válik”.

A vita során a trockista ellenzék a csoportalakítás szabadságát követelte a párt-demokrácia biztosítékául. Maga Trockij – mondja Sztálin – „nem ellenezte a frakciók megtiltását, de határozottan síkraszállt azért az eszméért, hogy a párton belül meg kell tűrni a csoportokat”. Miben különbözik azonban a csoport a frakciótól? Mint Lenin már a X. kongresszuson előadta, a csoportnak külön platformja van, bizonyos mértékű zártságra és külön csoportfegyelemre törekszik – azaz. nem egyéb, mint frakció. Ha a pártot „egyöntetű, egybeforrott szervezetből egymással egyezkedő és ideiglenes egyesüléseket alkotó, egyezményeket kötő csoportok és frakciók szövetségévé változtatjuk”, akkor „ez nem párt lesz, ez a párt összeomlása lesz”. „Azt hiszem, hogy az ellenzék pártunk nemproletár szektorának hangulatát fejezi ki – vonja le Sztálin a végkövetkeztetést. – Azt hiszem, hogy az ellenzék, talán tudtán és akaratán kívül, a pártunkbeli nemproletár elemek hangulatának szócsöve. Azt hiszem, hogy az ellenzék, amikor féktelen agitációt folytat a demokrácia mellett, amelyből gyakran abszolútumot, fétist csinál, ezzel az agitációjával a kispolgári ösztönösségnek tör szabad utat.” (I. V. Sztálin Művei, 6. k. 8–11., 22-27. o.)

3. GÖBBELS SZOVJET UTÓDAI ÉS A MATEMATIKA

A nyilvánosságra hozott szovjet adatokat más országok adataival összehasonlítva, Németh András magyar kutató, Van der Bergtől függetlenül, arra az eredményre jutott, hogy 1934 és 1953 között a Szovjetunióban a köztörvényes és a politikai elítéltek együttes létszáma alatta volt a lakosság 1 százalékának; ugyanebben az időben az USA, Németország, Olaszország, Ausztria, Magyarország és a skandináv államok büntető intézményeiben a foglyok számaránya meghaladta a lakosság 1 százalékát. Figyelembe kell venni azt is, hogy a szovjet börtönök és büntetőtáborok elítélteinek több mint 80 százaléka köztörvényes bűnöző volt; továbbá, hogy 1934 és 1944 között a fogolylétszám aránya a népességhez viszonyítva évi átlagban 0,63 százalék volt, csupán 1945 és 1953 között emelkedett 0,92-re, a kollaboránsok és árulók letartóztatásával. Németh András kimutatja emellett, hogy 1922-től (Sztálin főtitkárrá választásától) 1939 szeptemberéig (tehát mielőtt a területgyarapodás miatt a szovjet lakosság 20 millióval növekedett volna) a Szovjetunió lélekszáma átlag évi 1,48 százalékkal gyarapodott, 0,2 százalékkal gyorsabban, mint a cári rendszer utolsó két évtizedében. 1945-től 1953-ig az évi növekedés 1,65 százalék volt, ismét magasabb a két utolsó cári évtized átlagánál, de az 1953 és 1972 közti 1,33 százalékos átlagnál is. 1920-tól 1941-ig a Szovjetunió népessége – a területnagobbodásból származó növekedést nem számítva – 25,2 százalékkal nőtt; Magyarország népessége ugyanebben az időszakban 15,36 százalékkal. A demográfiai adatok tükrében matematikailag lehetetlen a törvénytelen ségek olyan mérve, amelyenről a propaganda beszél; s ha igaz volna Szolzsenyicinnek az az állítása, hogy a Szovjetunió 66 millió embert vesztett a terror és 44 milliót a háború miatt, akkor 1918 és 1953 között senki sem halhatott volna meg természetes halállal. (Vö. Németh András: A Szovjetunió elleni rágalomhadjárat és a tények világa. 1993. január, kézirat; uő: A Szovjetunió népességének, népmozgalmának egyes adatai 1897-1987. „Elveink és tetteink”, Bp., 1990/6. sz.) – Roger Douglas mozgósítási szempontból tartja képtelenségnek a hivatalos szovjet propaganda állítását 40 millió áldozatról: ha ez igaz volna, „sem a harcoló hadsereget nem tudták volna kiállítani, sem a hadsereg tevékenységét biztosító ipari háttér nem működhetett volna (fegyverzet- és lőszergyártás, utánpótlás, élelmezés, ruházati felszerelés, üzemanyag-ellátás, szállítás stb.). A törvénytelen ségek valóságos adatainak kiderítése a jövőre, a »reformtörténészeknél« jóval elfogulatlanabb történészekre vár.” (Douglas, id. mű, 10. o.)

4. AZ 1953. JÚNIUS 17-I BERLINI ESEMÉNYEK

HÁTTÉRÉRŐL [353]

Megalakulása után az NDK stratégiai döntés előtt állt: vagy ahhoz a feltevéshez szabja bel- és külpolitikáját, hogy belátható időn belül létrejön az egységes, demokratikus, semleges Németország, vagy hozzákezd a szocializmus építéséhez, a tőkés elemek kiszorításához. Miután a két ország rész egyesítésére vonatkozó szovjet javaslatot a nyugatiak elutasították, sőt bevonták az NSZK-t katonai szövetségi rendszerükbe, az NDK kormányzata két hónap múlva határozatot hozott a szocializmus építésére való áttéréseiről.

A nyugati hatalmak hidegháborút indítottak a szocialista országok ellen, melegháborút Koreában. 1952. augusztus 27-én John Foster Dulles, akkor Eisenhower elnök-jelölt külügyi tanácsadója, buffalói beszédében kijelentette, hogy az „Amerika Hangja” rádióadásai rendszeresen felkelésre fogják ösztönözni a „vasfüggöny” mögötti népeket kormányaik ellen; Truman elnök pedig azt nyilatkozta, hogy a „feltartóztatás” (*Containment*) politikáját, amely a szocializmus terjedésének megakadályozását célozta, felváltja a szocialista országok „felszabadításának” politikája.

A nemzetközi helyzet tervmódosításra, véderő létesítésére kényszerítette az NDK-t. Pótlólagos forrásai ehhez nem voltak, az anyagi eszközöket átcsoportosításokkal kellett előteremteni. A vezetőség takarékosági programot készített, csökkentette az igazgatási, kulturális, egészségügyi kiadásokat, emelte az árakat. A Szovjet Ellenőrző Bizottság, amely forma szerint csak ajánlásokat adott – nem utasításokat, mint az NDK megalakulása előtt –, az iparosítás és a kollektivizálás ’30-as évekbeli szovjet tapasztalatainak érvényesítését kívánta, anélkül hogy tekintetbe vette volna az NDK sajátos körülményeit. 1952 decemberében, majd 1953 áprilisában az NDK kormánya emelte a vasúti díjszabásokat, és kedvezményeket szüntetett meg, többek közt a mozgáskorlátozottakét és bizonyos munkáskategóriákéét. 1953. április 9-én a lakosság nagy körét kizárta az élelmiszer-, textil- és cipőellátást felölelő jegyrendszeriből, ami nemcsak a tőkés vállalkozókat sújtotta, de a kisiparosokat, kiskereskedőket is. Április 20-án, főként a nyugdíjasok sérelmére, emelték a hús, a cukortartalmú termékek és több sütőipari cikk árát; végül a Német Szocialista Egységpárt (NSZEP) Központi Bizottsága 1953 májusában határozatot hozott az üzemi normák legalább 10 százalékos emeléséről június elsejétől kezdve.

A lakosságot még az intézkedéseknél is jobban böszítette a mód, ahogyan mindezt tálták. Az életszínvonal romlását javulásnak tüntette fel a hivatalos propaganda: a „Neues Deutschland” 1952. április 11-i vezércikke pl. azt állította, hogy az élelmiszerjegyek megvonása az önálló iparosoktól és kereskedőktől „újabb lépés a jegyrendszer lebontása felé”; április 19-én pedig a húsárak emelését üdvözölte azzal, hogy ez „közeledés az egységes árszínvonalhoz”. A párt és az ifjúsági szervezet aktivistái mindennapos kemény vitákban védelmezték az intézkedéseket, sokszor jobb meggyőződésük ellenére. Ilyen előzmények után jelent meg a „Neues Deutschland” június 11-i számában a Politikai Iroda június 9-i dátummal ellátott Közleménye arról, hogy az intézkedések hibásak voltak, korrekciójuk a vonatkozó rendeletek visszavonásával megtörténik.

Figyelemreméltó a Közlemény előtörténete. Június elején Moszkvába idézték Ulbrichtot és Grotewohl miniszterelnököt, velük utazott Fred Oelssner mint tolmács. A német küldöttség írásos *utasítást* kapott kézhez, amely a szovjet minisztertanács elnökségének május 27-i határozatát tartalmazta „Az NDK-beli politikai helyzet orvoslására irányuló intézkedésekről”. *Ilyen eljárást a Szovjetunió addig egyetlen szövetségesének vezetőivel szemben sem alkalmazott.* Az éles irányváltoztatást előíró dokumentum így kezdődött: „A hibás politikai vonal következtében rendkívül kedvezőtlen politikai és gazdasági helyzet alakult ki az NDK-ban”; hibás volt az 1952-es pártértekezlet határozata „a szocializmus gyorsított felépítéséről”. (Az igazság az, hogy a pártértekezleten semmi ilyesmiről nem volt szó, csupán arról, hogy „a szocializmus felépítése alapvető feladattá lett”.) A dokumentum hibának minősíti az NDK kormányának takarékosági intézkedéseit, az adóhátralékok és az elmaradt mezőgazdasági beszolgáltatás szigorú behajtását – mindazokat a lépéseket, amelyekkel a kormány *a Szovjet Ellenőrző Bizottság „ajánlásait” végrehajtotta* –, követelte, hogy oszlassák fel a nem rentábilis termelőszövetkezeteket, és csak alacsonyabb fokozatú szövetkezeteket engedélyezzenek, ahol a termelőeszközök nincsenek társadalmasítva. A dokumentum szerint „jelenleg a fő feladat a harc Németország demokratikus és békés

egyesítéséért”. Grotewohl javasolja: indokolják az irányváltást ezzel (a német egység alapfeladatként való meghatározásával). A szovjet fél azonban *elvetette a javaslatot* – aminek más magyarázata nem lehet, mint hogy le akarták járatni az NDK vezetőit, főleg Ulbrichtot mint bűnbakot. (És Sztálint, mint a szocialista építésre való áttérés sugalmazóját! – *R. E.*) Feltűnő, hogy a hibáknak a dokumentumban szereplő részletes felsorolása még csak nem is érint egy valóban döntő pontot: a normák felemeléséről szóló rendelkezést. Erről a Közlemény sem szólt.

Rudolf Herrnstadt, aki Ulbricht megbízásából a június 9-i Közleményt *10-én* megfogalmazta, 1990-ben nyilvánosságra hozott feljegyzései szerint munka közben egyre inkább megértette, milyen sokkot fog kiváltani ez a publikáció, ha az előírt formában jelenik meg. Kora délután átadta a tervezetet Ulbrichtnak, és elmondta észrevételeit. Ulbricht: „Ugyanezeket a kifogásokat már én is megtettem. Grotewohnak szintén nagyon nagy aggályai vannak. De ragaszkodnak hozzá.” Ulbricht és Herrnstadt este 6-kor találkoztak Grotewohl lakásán Szemjonovval, a Szovjet Ellenőrző Bizottság politikai tanácsadójával. „A Közleménynek holnap meg kell jelennie” – mondta Szemjonov. Herrnstadt: „Adjon 14 napot, hogy előkészítsük.” „14 nap múlva talán már államuk se lesz!” Másnap, 11-én megjelent a Közlemény, 17-én pedig sor került az emlékezetes eseményekre, amelyek – szereplőik szándékától függetlenül, vagy éppen annak ellenére – társadalmi-gazdasági tartalmuk szerint ellenforradalmiak voltak. „»Valaki« ragaszkodott hozzá, hogy az égő gyufát a benzintartályba dobjuk!”

5. VIETNAM – PÉLDA ÉS TANULSÁG

A kis népi erőknek nagy népelnyomó erők elleni harcával kapcsolatban idézünk néhány részletet abból a beszélgetésből, amelyet Vo Nguyen Giap tábornok, a vietnami néphadsereg egyik megteremtője, a partizán stratégia és taktika kimagasló teoretikusa a francia expedíciós hadtest feletti győzelemről folytatott az „Etudes Vietnamiennes” c. folyóirat munkatársával.

„Minden agresszív háborút sajátos belső ellentmondás jellemez. Ha az expedíciós hadtest hadseregünk megsemmisítésére csoportosítja erőit, jelentős területek megszállásáról és ellenőrzéséről kell lemondania, ha viszont minél nagyobb területek megszállására törekszik, csapatai szétszóródnak, és különösen sebezhetőkké lesznek. Mi az ellenség erőinek megsemmisítését tűztük ki fő feladatul; minthogy hadseregünk gyenge volt, kisebb egységeket é- kevésbé fontos állásaikat támadtunk meg. Ezzel az ellenséget – évről évre nagyobb mértékben – erőinek elpazarlására kényszerítettük. Stratégiánk alapelvei közé tartozik, hogy ott támadjunk, ahol az ellenség fedetlen és viszonylag gyenge. Erre mindig van lehetőség: az ellenség, bármilyen eszközökkel rendelkezék is, nem szállhat meg teljesen egy olyan országot, amelynek népe elszántan harcol függetlenségéért és szabadságáért.”

Ha a harc elhúzódik, a néphadsereg – mint a Dien Bien Phu-nál lezajlott döntő ütközet bizonyítja – „át tud térni a partizánháborúról a háború hagyományos formáira. A forradalmi hadsereg megerősödésének szükségszerű folyamatáról van szó.” Az ellenség nem volt erre felkészülve. „A francia főparancsnok ugyanazt a tévedést követte el, mint valamennyi imperialista tábornok: nem hiszik el, hogy egyszerű, gyakran analfabéta parasztok kiváló tűzérékké válhatnak, hogy olyan parancsnokok, akik színét sem látták Saint Cyrnek vagy West Pointnak, sikeresen birkózhatnak meg a legnehezebb stratégiai, taktikai, hadműveleti és hadtápproblémákkal.” „Meggyőződésem, hogy korunkban a leghatalmasabb imperialista hadsereg, a legtehet-

ségesebb imperialista tábornok sem győzheti le azt a népet – akármilyen kicsi és gyenge legyen is –, amely helyes katonai és politikai vezetéssel elszánt harcra egyesül. Tapasztalatunk bebizonyította, hogy nem táplálhatunk illúziókat az imperialisták jóindulatáról; a gyarmatosítás új formái még veszélyesebbek a régieknél, s a népeknek készen kell állniok a harcra – ha kell, a fegyveres harcra is. Nem szabad bálványoznunk a korszerű fegyverek erejét; a győzelmet végső fokon az emberek értéke dönti el.” (Contribution à l’histoire de Dien Bien Phu. Entretien avec le général Vo Nguyen Giap. „Etudes Vietnamiennes”, 1965/3. sz. 7-20. o. Magyar szövege a Magvető Könyvkiadó vietnami antológiájában. Bp. 1966. 100-106. o.)

6. MAO CE-TUNG A VÁROSOK BEKERÍTÉSÉRŐL

Ezt a különleges stratégiát Mao a következőképpen fogalmazta meg 1939 decemberében:

„... a kínai forradalom ellenségei rendkívül erősek. A kínai forradalomnak nemcsak a hatalmas imperializmus az ellensége; ellenségei az erős feudális elemek is, bizonyos időszakban pedig a burzsoázia reakciós klikkje, amely egyezsége lép az imperializmussal és a feudális erőikkel ... Az ilyen ellenséggel való összeütközés az oka annak, hogy a kínai forradalom ennyire elhúzódó és elkeseredett, ... fő formája pedig nem lehet a békés harc, hanem csakis a fegyveres harc. ... Az ilyen ellenséggel való összeütközés vetette fel a forradalom támaszpontjainak kérdését. A helyzet ugyanis az, hogy a roppant erejű imperializmus és reakciós kínai szövetségesei rendszerint huzamos időre berendezkednek az ország központi városaiban, s ezért a forradalom harcosainak, ha nem akarnak kompromisszumot kötni az imperializmussal és székértolóival, hanem állhatatosan folytatni szándékoznak a harcot, ha az a szándékuk, hogy előkészítsek, összpontosítsák és megacélozzák erőiket, amikor pedig nincs elegendő erejük, kitérjenek az erős ellenséggel való döntő összecsapás elől – ha ez a szándékuk, akkor az elmaradott falut előretolt szilárd támaszponttá, a forradalom hatalmas katonai, politikai és gazdasági bástyájává kell kiépíteniük, hogy erre támaszkodva harcoljanak az erős ellenség ellen, amely a városokat használja fel a falusi körzetek elleni támadásra, és huzamos harcban lépésről lépésre kivívják a forradalom győzelmét egész Kínában... . Ebből következik, hogy a faluban, a forradalom e támaszpontján folyó hosszas forradalmi harc lényegében paraszti partizánháború, amelyet a Kínai Kommunista Párt vezet. ... A falusi támaszpontokon való munka előtérbe helyezése azonban egyáltalán nem azt jelenti, hogy elhanyagolhatjuk a munkát a városokban ... Ellenkezőleg, ha nem dolgozunk a városokban ..., a forradalom vereséget szenved. Hiszen a forradalom végső célja az, hogy elfoglalja a városokat mint az ellenség fő támaszpontjait, de ha nem végzünk fokozott munkát a városokban, nem érhetjük el ezt a célt.” (Mao Ce-tung: A kínai forradalom és a Kínai Kommunista Párt. Válogatott művei, 3. k. Bp., 1954. 166–169. o.)

7. LENIN TROCKIJRÓL

Elterjedt az a legenda, hogy Trockij volt Lenin legjobb, leghűségesebb tanítványa.

Valójában nem az volt, sem az agrárkérdésben, sem a politikai elmélet és gyakorlat egyéb területein. Viszonyát Leninhez inkább egy 1913-as levél jellemzi, amelyben azt írja a mensevik Csheidzének, hogy Lenin „az orosz munkásosztály legelmaradottabb hagyományait aknázza ki”, és az egész leninizmus „hazugságra, hamisításra épül”, „saját bomlásának mérgét hordja magában”. Többnyire a mester sem a leghízelgőbben nyilatkozott állítólagos tanítványáról, aki nemcsak elméleti kérdésekben helyezkedett szembe vele, hanem centrista ingadozásaival is sűrűn váltotta ki Lenin felháborodását. A likvidátorok elleni harc idején pl. Lenin a mensevikekhez húzó Trockijt a „Juduska” gúnynévvel illette (így hívják Szaltikov-Scsedrin regényében, „A Golovljov-családban a Júdás-jellemű főszereplőt), és máskor sem fukarkodott a vitriolos megjegyzésekkel. Találomra idézünk néhányat.

„Az újiszkrás táborból”, 1905. február: „Szegény Plehanov, sokáig kell még dolgoznia, amíg megszabadulhat attól a szemétdombtól, amelyet Trockij ...brosúrái összehordtak!” (LÖM 9. k. Bp., 1966. 260. o.)

„Levél az OSZDMP KB oroszországi kollégiumának”, 1910. december: „Trockij a marxizmus összes ellenségeit csoportosítja, ... mindenkit egyesít, akinek kedves és örömet szerez az eszmei bomlás; mindenkit, akinek nem szívügye a marxizmus védelme; minden nyárspolgárt, aki nem érti, miért folyik a harc, és nem akar tanulni, nem akar gondolkodni, nem akarja kutatni a nézeteltérés eszmei gyökereit. Napjainkban, a zűrzavar, a széthullás és az ingadozások idején könnyen megtörténhet, hogy Trockij »pütkösdi király« lesz, és egyesíteni tudja maga körül mindazokat, akik nem állták ki a próbát.” (LÖM 20. k. Bp., 1969. 40-41. o.)

„Mi a helyzet a pártban?”, 1910. december: ... Trockij pártellenes politikát folytat, *lábbal tiporja a pántörvényességet, a kaland és a szakítás útjára lép*; „politikájának valóságos céljai nem tűrik az igazságot.” (Uo. 49., 51. o.)

„Az OSZDMP Központi Bizottságának oroszországi irodájához”, 1912. április: „A »Vorwärts«-ben megjelent egy hallatlanul pimasz hazugság”, amelyet „Trockij és Tsai” írtak. (LÖM 48. k. Bp., 1976. 64. o.)

„A »Pravda« szerkesztőségéhez”, 1912. július: „Azt tanácsolom, hogy Trockijnak poste restante válaszoljanak. »Trockij (Bécs). Intrikáló és pletykás levelekre nem válaszolunk.« Trockij aljas hadjárata a »Pravda« ellen merő hazugság és fondorkodás.” „... ez az intrikus likvidátor mindenkinek hazudik.” (Uo. 74. o.)

A. G. Sljapnyikovnak, 1916. március: a nézeteltérések növelésével „foglalkozzanak Csheidze és Társai, Trockij és Társai (hiszen ez a »mesterségük«)”. (Uo. 200. o.)

A. G. Sljapnyikovnak, 1916. október eleje: „Az »egyesülés« (vagy kibékülés) Csheidzével és Szkobelevvel ... valójában nem jelent egyebet, mint ... a szociálszoviniszták előtti hajbókolást. Ha Trockij és Társai ezt nem értették meg, annál rosszabb rájuk nézve.” (Uo. 314-315. o.)

Inessza Armandnak, 1917. január: „Trockij küldött egy ostoba levelet: nem közöljük, és nem is válaszolunk neki.” (Uo. 390. o.)

„A szakszervezetekről, a jelenlegi helyzetről és Trockij elvtárs hibáiról” (1920!): Trockij „visszafelé rángatja a pártot”; tézisei „frakciós kirohanásokat”, „temérdek elméleti hibát és kirívó tévedéseket” tartalmazznak, „elméletileg teljesen zavarosak”, „mentsen meg tőlük a jósors!” E hibák „a proletárdiktatúra kérdésének lényegével függenek össze”. (LÖM 42. k. Id. kiad., 198., 391., 195., 204., 199. o.)

Trockij önéletrajza szerint Lenin „a trockizmust nem ellenséges és idegen áramlatként jellemezte, ellenkezőleg, a szocialista gondolatnak a bolsevizmushoz legközelebb álló irányzataként”. Az önéletrajz magyar kiadását jegyzetekkel ellátó Kun Miklós hozzáfűzi: „Lenin műveiben nem találjuk e szavak megerősítését.” (Lásd Lev Trockij:

Életem. Bp., 1989. 283., 512. o.)

Lenin másokkal szemben is használt kemény, olykor goromba hangot, ha valamilyen elvi megingást észlelt, de egyrészt mindig alárendelte személyes érzelmeit a politikai célszerűségnek, másrészt rögtön megbékélt azokkal, akik hibájukat jóvátették. Trockijt, úgy látszik, egy rövid és kivételes időszakról eltekintve nem számította ezek közé.

Az októberi napokban és a polgárháborús években Trockij kétségkívül jelentős szerepet töltött be. (1918-tól hadügyi népbiztos volt.) De az is tény, hogy Kolcsakot és Gyenyikint – a két polgárháborús fő ellenséget – Trockij tervei *ellenére* verték meg. 1919 nyarán Trockij azt javasolta, hogy hagyják az Uralt Kolcsak kezén, és a csapatok egy részét vessék át a Déli Frontra. A KB elutasította a javaslatot – azzal az indoklással, hogy az Ural gyárainak és vasúti hálózatának birtokában Kolcsak ismét elérheti a Volgát –, mire Trockij leköszönt, és többé nem vett részt közvetlenül a Keleti Front ügyeiben. A Gyenyikin elleni döntő hadműveletek szintén nélküle folytak le, miután a katonai kudarcok miatt a KB visszahívta őt a Déli Frontról. [354]

8. VÉLEMÉNYEK SZTÁLINRÓL

Getty írja: Roj Medvegyev könyve szerint a paranoid és pszichotikus Sztálin – régebben a cári rendőrség besúgója – hibásan foglalt állást Lenin áprilisi téziseivel és a polgárháború katonapolitikájával kapcsolatban, a Komintern-politika és a diplomácia vonatkozásában, a második világháború stratégiai kérdéseiben, a háború utáni gazdasági kérdésekben stb. „Medvegyev nem magyarázza meg – teszi hozzá Getty –, hogyan lehettek hívei egy ilyen kétbalkezesnek a pártban.” (Getty, id. mű, 268. o., 31. jegyzet.)

Getty kétségbe vonja, hogy Sztálin mindenható diktátor lett volna, aki képes a párt és a szovjet ország egész életét, működésének minden szálát kézben tartani. „Nem kezdeményezett vagy ellenőrzött mindent, ami a pártban és az országban történt. A nap óráinak száma, elosztva azoknak a dolgoknak a számával, amelyekért Sztálin felelős volt, arra enged következtetni, hogy szerepe számos területen alig lehetett több az alkalmoszerű beavatkozásnál.” A valóság kényszerítette, hogy széles körű intézkedési jogkört bízson beosztottjaira, akiknek megvolt a saját véleményük. (Uo. 203. o.)

Davies nagykövet, Cordell Hull külügyi államtitkárnak küldött, 1938. június 9-i jelentésében, beszámol Sztálinnal való találkozásáról és a beszélgetésük során szerzett igen kedvező benyomásokról. Ezeket a benyomásokat ugyanazon a napon levélben a lányával is közölte. Molotov kormányelnök lakásán tett látogatást, amikor meglepetésére Sztálin lépett be a szobába. „Szívélyesen üdvözölt, egyszerű volt, közvetlen, de méltóságteljes. ... Jó két óra hosszát beszélgettünk... beszélgetésünk felölelte a Szovjet egész gazdasági életét, ipari helyzetét, az Egyesült Államok problémáit, Rooseveltnélk egyéniségét, az európai helyzetet, a távol-keleti kérdéseket... Képzeld el magadnak egy olyan egyéniséget, aki minden ízében homlokegyenest az ellenkezője annak, amit a Sztálin-falók kiagyalnak – és akkor helyes képet kapsz erről az emberről.” „Természetesen mindezt bizalmasan írom Neked ... Azért írom, mert úgy gondolom, hogy érdekel, és az elkövetkező esztendőkből értékes is lesz számodra, mert becsületes, tárgyilagos képet ad személyes élmények alapján egy nagy emberről és egy nagy állam viszonyairól.” (Davies, 286-287., 288. o.)

Milovan Gyilas, a Jugoszláv Kommunista Párt egykori titkára és teoretikusa, Tito

munkatársa, majd ellenforradalmi tevékenységért bebörtönzött ellenfele, „Találkozások Sztálinnal” c., 1962-ben megjelent könyvében így ír: „Hiába próbálok felidézni még egy olyan, Sztálinhoz hasonló történelmi személyiséget, aki a közvetlen érintkezésben annyira más arcot mutatott volna, mint hivatalosan. Alighogy megszólalt, elillant a marcona, gondolataiba merült, groteszk jóhiszeműséget sugárzó ember képe, amit a róla forgalmazott fényképekről, festményekről és dokumentumfilmekből ismerünk. A saját propagandagépezete által konstruált, hivatalos Sztálin helyett a magánember, az indulatos és eszes, büszke, de szerényen élő dolgozó ember lépett a beszélgetőtárs színe elé. Engem először a háború alatt, 1944 tavaszán fogadott, már tábornagi egyenruhában, ... ám csöppet sem katonás, élénk, konvencióktól mentes viselkedése pillanatok alatt egyszerű, mindennapos öltözteté válogatottá változtatta ezt a merev katonai uniformist. Hasonló átváltozáson estek át a terítékre került témák is: Sztálin a legbonyolultabb kérdéseket is közvetlenül, egyszerűen közelítette meg.” „Kivételes memóriája volt: pontosan emlékezett egyes regényhősök és élő személyek tulajdonságaira – csak a nevük nem jutott eszébe –, az államok helyzetére, vezető politikusaik érdemeire és gyengeségeire.” „Rendíthetetlenül, konokul tartotta magát a marxi tanításhoz, de rabja nem volt... Kész volt elismerni sok tévedését, bár nyilvánosan nemigen hangsúlyozta őket. ... a győzelmi ünnepségen említést tett a háborúban elkövetett hibákról, 1948 elején pedig kijelentette, hogy saját lehetőségeik felmérésében a kínai kommunistáknak volt igazuk, és nem neki. – Az az első benyomás, hogy Sztálin eszes és elszánt ember, nem hogy csalóknak bizonyult volna, hanem még el is mélyült a vele való beszélgetések során. ... Ma Nyugaton komoly, tudományos körökben megszállott, sőt bűnözőre valló személyiségjegyeket fedeznek fel Sztálinban. Én ezt a képet a találkozásaim alapján nem tudom megerősíteni – ha számításba vesszük, hogy minden romboló, illetve új birodalmat alapító egyéniség túlhajtott rajongást és tajtékzó kétségbeesést hordoz magában.” „Sokan, köztük természetesen Trockij, vérszomjas gonosztevőnek festik le Sztálint. Nem akarom ezt sem tagadni, sem állítani, ahhoz túl kevés tényt ismerek. Trockij gyanúja szerint Lenint is Sztálin ölte meg, azzal az ürüggyel, hogy csak a szenvedését kívánja megkurtítani. Állítólag a saját feleségét is eltette láb alól, de legalábbis öngyilkosságba kergette ... semmiféle bünténytől nem riadt vissza, és alig akadt olyan, amit el ne követett volna. ... a történelem nem ismer nála kegyetlenebb, cinikusabb zsarnokot. Módszeresebb, alaposabb, totálisabb gonosztevő volt, mint Hitler.” „Ha viszont azt akarnánk meghatározni, mit jelentett Sztálin a kommunizmus történetében, meg kell hagynunk, hogy Lenin mellett kétségkívül ő a legfontosabb személyiség... . Politikai éleslátás és sikeres cselekvés tekintetében korának talán egyetlen államférfija sem vetekedhet vele.” „Mindent egybevetve, szörnyeteg volt; elvont, abszolút és lényegüket illetően utópisztikus eszméken csüngött”, dogmává edzette „Marx különben is dogmatikus tanítását... Mert szétesett volna az állam és az uralkodó réteg, ha naponta cserélgette volna mezét, hát még az eszményeit.” (Gyilasz, id. mű, id. kiad., 179., 180-181., 171173-174., 198. o.)

Szemelvények a Világirodalmi Lexikon „Sztálin” címszavából: „... papnevelésben tanult, ahonnan engedetlensége miatt kicsapták. Képzettséget soha nem szerzett, egészen 1917-ig nem is helyezkedett el dolgozni huzamosabb ideig.” „Az 1905-1907-es polgári forradalom idején több bank- és vonatrablás fűződött a nevéhez, amelyekben azonban mindig az irányító, nem pedig a végrehajtó szerepet játszotta.” „... egyes felvetések szerint Vaszilij álnéven a cári rendőrség besúgója lett.” „Sztálin a totális diktatúra egyik leggátlástalanabb, legcinikusabb megtestesítője volt a világtörténelemben, sok millió alattvalójának gyilkosa, aki »osztályellenségnek« minősítve kiirtotta az értelmiséget, a polgárságot, ... több millió parasztot ítelt éhhalálra, tucatnyi hadsereg katonáit küldte a vágóhídra ... Rendszere ... kiheverhetetlen károkat okozott

a kultúrának.” „Ismereteit az ország első embereként főleg tankönyvekből, lexikonokból, közmondások tartalmozó gyűjteményekből merítette.” ^[355] „Az olvasás gyönyörűségéért ritkán vett kezébe könyvet, de időről időre átlapozta a szovjet irodalmi folyóiratokat.” „... fennmaradt könyvtára és a kortársak visszaemlékezése alapján úgy tűnik, a 19. századi orosz klasszikusok – Puskin, Lermontov, Szaltikov-Scsedrin, Csehov, Korolenko művei és L. Tolsztoj nagy regényei – gyakoroltak rá hatást... Kortársai közül Gorkij volt a legkedvesebb írója ... uralma legitimálásához gátlástalanul felhasználta az író nemzetközi tekintélyét... rendszeresen látogatta Gorkij irodalmi szalonját.” „... Sztálintól származott Gorkij teljes elszigetelésének, házi őrizetének gondolata, s az idős, beteg író mégiscsak váratlan halálához 1936-ban éppúgy köze volt, mint röviddel később az egész Gorkij-kör kivégzéséhez.”

A szócikk szerint Sztálin a nyelvészeti vitában „kifejtette, hogy a nyelv az alap, s nem a felépítmény része, nem osztályjellegű”. Sajnos, az akadémiai lexikonnak ezt a megállapítását kénytelenek vagyunk vitatni. (A többihez nem fűzünk megjegyzést.) Aki csak a legelemibb fokon is ismeri a marxizmus sarkalatos fogalmait, tudja, hogy az „alap” a termelési viszonyok rendszerét jelenti, amely – akár a rajta emelkedő felépítmény – osztályjellegű mindaddig, amíg a társadalom osztályokra tagolódik. Sztálin felfogásában a nyelv valóban nem tartozik a felépítményhez, mert *nem osztályjellegű* – de éppen ezért az alaphoz sem tartozhat, amely *osztályjellegű*. Sztálin szövege: „Az alap: a társadalom gazdasági rendje, a társadalom fejlődésének adott szakaszában. A felépítmény: a társadalom politikai, jogi, vallási, művészeti és filozófiai nézetei és az ezeknek megfelelő politikai, jogi és egyéb intézmények. ... A nyelvet nem ez vagy az az alap, nem a régi vagy az új alap hozza létre egy adott társadalomban, hanem századok folyamán a társadalom történetének és az alapok történetének egész menete. A nyelvet nem egy valamely osztály hozza létre, hanem az egész társadalom, a társadalom valamennyi osztálya ... a nyelv mint a társadalom számára egységes és a társadalom valamennyi tagja számára közös, az egész nép által használt nyelv jön létre. ... Ez a magyarázata annak, hogy a nyelv egyformán kiszolgálhatja a régi haladó rendet és az új, felemelkedőben levő rendet; mind a régi, mind az új alapot, mind a kizsákmányolókat, mind a kizsákmányoltakat.” (Marxizmus és nyelvtudomány. Bp., 1950., 6., 7. o.)

A „168 óra” elnevezésű budapesti rádióadásban hangzott el néhány éve, és az ugyanilyen című hetilapban nyomtatásban is megjelent egy ismert magyar pszichológus kijelentése: „Sztálin azt az ostobaságot állította, hogy a Szovjetunióban az értéktörvényt nem kell figyelembe venni.” Sztálin szövege: „Néha ezt kérdezik: megvan-e és működik-e nálunk, a mi szocialista rendünkben az értéktörvény? Igen, megvan és működik. Ahol van áru és árutermelés, ott szükségszerűen van értéktörvény is. ... Ezért vállalatainknak nem lehet és nem szabad mellőzniük az értéktörvény számbavételét. ... Nem az a baj, hogy az értéktörvény nálunk hat a termelésre. A baj az, hogy gazdasági vezetőink és tervezőink – kevés kivétellel – nem ismerik eléggé az értéktörvény hatását, nem tanulmányozzák és nem tudják figyelembe venni számításaikban” stb. (A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban. Bp., 1952., 21., 22. o.)

Nemcsak Sztálinnal bánik így a polgári tudomány. Lehet szó Leninről, Engelsről vagy Marxról, egyszerűbb mindenféle zagyvaságot adni a tollukra, mint elolvasni, hogy mit is írtak valójában. Két apró példa. Samuelson, Nobel-díjas észak-amerikai közgazdász, világhírű tankönyve végére kis lexikont mellékel, ahol a három mondatból álló „Marxizmus” címszó két mondata – eufemisztikusan szólva – téves. (Paul A. Samuelson – William D. Nordhaus: Közgazdaságtan. Bp., 1992. 1285-1286. o.) Idézzük: „Mint gazdaságelmélet, a marxizmus azt jósolta, hogy a kapitalizmus a saját belső ellentmondásai, különösen a munkásosztály kizsákmányolására irányuló

tendenciája eredményeként össze fog omlani.” (Valóban voltak szerzők, akik Marxból a kapitalizmus automatikus összeomlását vélték kiolvasni; ennek az elméletnek ugyan semmi köze Marxhoz, de arra jó, hogy „bizonyítsa” a marxizmus képtelenségét.) „Az a meggyőződése (a marxizmusnak – *R. E.*), hogy a munkások szükségszerűen el vannak nyomva a kapitalizmusban, a vasbértörvényen alapult, amely szerint a bérek a létminimum-szintre csökkennek.” (Az igazság az, hogy Marx sohasem állított ilyet; a vasbértörvény Lassalle-nak malthusi és ricardói előzményekre támaszkodó találmánya, nem Marxé, akinek csak annyi köze van hozzá, hogy élesen fellépett ellene.) – Másik példánk Robin G. Collingwood, a szintén világhírű angol történetfilozófus könyvéből való. (A történelem eszméje. Bp., 1987.) „Marx köztudottan azzal dicsekedett, hogy fogta és »a feje tetejére állította« Hegel dialektikáját.” (178. o.) Csakhogy Marx „köztudottan” éppen az ellenkezőjével „dicsekedett”: „A dialektika Hegelnél a feje tetején áll. Talpára kell állítani, hogy a misztikus burokból felfedezzük a racionális magot.” (K. Marx: A tőke. MÉM 23. k. Id. kiad., 20. o.) Ráadásul Collingwood meg is magyarázza, hogy Marx, aki „nem volt filozófiailag műveletlen”, mire gondolt, „amikor azt mondta, hogy a feje tetejére állította a hegeli logikát”. Nos, arra gondolt, hogy a természet nem egyszerűen környezete a történelemnek, „hanem sémájának forrása is”: az „őskommunizmus, kapitalizmus, szocializmus” nevezetes marxi sémájában „a kifejezések jelentése bevallottan ... természeti tényekből származik”. „Marx tehát hátrafelé lépett” Hegelhez képest, visszatért a 18. sz. történelmi naturalizmusához. (Collingwood, id. mű, 178., 179., 180. o.) Így ír a tekintélyes szerző, aki láthatólag hírből sem ismeri – de mindenesetre szigorúan bírálja – a marxi történet-felfogást, amely valójában tagadja a történelem természeti meghatározottságát, azaz pontosan az ellenkezőjét vallja annak, amit a polgári tudós összefecseg róla.

9. MAO A PÁRT ÉS A TÖMEGEK KAPCSOLATÁRÓL

„Pártunk gyakorlati tevékenységében a helyes vezetés mindig a következő elvre épüljön – írja Mao Ce-tung –: a tömegekből meríteni, és a tömegek közé vinni. Nézzük, mit jelent ez. Összegezni kell a tömegek nézeteit (amelyek különállóak és rendszertelenek), majd (a tanulmányozás eredményeképpen most már általánosítva és rendszerbe foglalva) újra a tömegek közé kell vinni, ... maguknak a tömegeknek az eszméivé kell tenni ezeket a nézeteket, hogy az így kialakított eszméket azután a tömegek védelmezzék és cselekvéssé változtassák; egyúttal a tömegek cselekvésén kell lemérni, hogy mennyiben helyesek ezek az eszmék. Azután ismét összegezni kell a tömegek nézeteit, és ismét a tömegek közé vinni ... és így tovább. Ezek az eszmék mindannyiszor helyesebbek, életképesebbek, teljesebb értékűek lesznek. Erre tanít a marxista ismeretelmélet.” (Mao Ce-tung: A vezetés módszereinek kérdéséhez. Lásd Vál. művei, 4. k. Bp., 1954. 231. o.)

Hogy milyen összefüggés van a pártnak a tömegekhez való viszonya és a marxista ismeretelmélet között, az nagyjából a következőképpen vázolható. A megismerés három foka az érzékelés, a racionális általánosítás és a gyakorlati ellenőrzés. Az érzéki megismerés töredékes, szétszórta, egyoldalú. Ugyanez jellemzi a tömegek közvetlen eszméit, amelyek különállóak és rendszertelenek, nem a tömegek szellemi korlátoltsága miatt, hanem azért, mert életfeltételeik nem teszik lehetővé gondolataik szabad cseréjét, helyhez kötött kollektíváik viszonyainak összehasonlítását más közösségek viszonyaival, a jelenlegi és a múltbeli tapasztalatok általánosítását. A párt, ha megfelelően működik, a megismerés racionális fokának funkcióját teljesíti: a töredékes

tapasztalatokat összegyűjti, általánosítja, elméletté rendszerezi, és felhasználás céljából, amely egyúttal ellenőrzés is, rendelkezésére bocsátja a gyakorlatnak – a *tömegek* gyakorlatának. Ahogy az elmélet viszonyul a gyakorlathoz, úgy kell viszonyulnia a pártnak a tömegek gyakorlatához; ahogy az elméletet ellenőrzi a gyakorlat, úgy kell magát a pártnak a tömegek ellenőrzése alá helyeznie. A tömegeknek nemcsak ahhoz van joguk, hogy bírálják a párttagokat és funkcionáriusokat, ha hibát követnek el, hanem ahhoz is, hogy „szükség esetén indítványozzák eltávolításukat tisztségükből vagy kizárásukat a pártból, sőt joguk van a legártalmasabbakat átadni a népi törvényszéknek.” (Mao Ce-tung: Válogatott művei, 4. k., kínaiul. Peking, 1960. 1272. o.) – A témával Emmanuel Terray cikke foglalkozott a „Que fairé?” 1971. júniusi számában.)

10. HASZNOS TANÁCSOK KEZDŐ SPEKULÁNSOKNAK

A kaszinó-kapitalizmus jellemzésének kiegészítéséül idézünk egy tőzsdei befektetési tanácsadással foglalkozó német cég prospektusából, amely összefoglalja a tudni-valókat kezdő spekulánsok részére. „A határidő-spekuláció ügyességi játéknak tekinthető.” Kell hozzá bizonyos minimális pénzösszeg: „akinek 20000 DM-nél kevesebb pénze van a játékra, az ne bocsátkozzék határidős ügyletekbe.” Szükség van továbbá „értelmes spekulációs tervre”, mert enélkül „a nyereség csak véletlen, a veszteség sokkal valószínűbb”. „A határidős piacok megfigyelői azt állítják, hogy a spekulánsok 70-90 százaléka veszít, s ez a veszteségi arány az amatőr spekulánsokra vonatkozik. Egy amerikai tanulmány szerint a 10 000 dollárnál kisebb spekulációs pénzek 95 százaléka egy vagy két ügylet után elvész”, mivel a spekulánsok „az egész pénzt egyetlen »lapra«, vagyis árura tették fel”. Az átgondolt terv nélkül játszó „egyszeri vagy rövidtávú spekulánsok (Kurzspekulanten) alkotják a vesztesek zömét”.

Megszívlelendő pszichológiai tanácsokkal szolgál a prospektus „Önismeret” c. fejezete. Minden spekulánsnak „először is a nyereséggel és veszteséggel kapcsolatos saját reakcióit kell megismernie”. „Ajánlatos, hogy tesztet állítson össze önkontroll céljából”, „megtanuljon uralkodni nyereségvágyán és a veszteségtől való félelmén”. „Végül, a hobby-spekulánsnak tisztába kell jönnie spekulációs tevékenysége indítékaival és értelmével. Hogy célja a pusztá nyereség volna, az több, mint kérdéses. A nyereség csupán egyik célja lehet a spekulációnak.” Aki elvesztett pénze után siránkozik, és nem tudja azt nélkülözni, vagy spekulációs nyereségből akar megélni, mert más módon nem keres eleget, az a spekulációra nem alkalmas. „A spekuláció: játék. Ennek a játéknak nagy a szórakoztató értéke és a varázsa. Azonkívül igen tanulságos. A spekuláns, aki elvégzi házi feladatait a spekuláció birodalmában, olyan ismereteket szerez a világ gazdasági folyamatairól, mint kevesen.” „Ezzel a rövid vázlattal segíteni szeretnénk Önnek, hogy bekapcsolódhasson a futurs (határidős ügyletek) lebilincselő világába.”

11. HOGYAN ÍTÉLTE MEG LENIN A POLGÁRI DEMOKRÁCIÁT?

„A mai bérrabszolgákat – írta Lenin – a tőkés kizsákmányolás feltételei követ-

keztében annyira nyomja a nyomorúság és a szegénység, hogy »nem a demokrácián jár az eszük«, és »nem a politikán jár az eszük«; hogy az események megszokott, békés folyása mellett a lakosság többsége ki van rekesztve a társadalmi és politikai életben való részvételből. – Ennek az állításnak a helyességét talán Németország igazolja a legszemléltetőbben, mégpedig azért, mert ebben az államban az alkotmányos legalitás bámulatosan hosszú ideig és szilárdan ... állt fenn, a szociáldemokrácia pedig ez alatt az idő alatt sokkal többet tudott tenni »a legalitás kihasználására«, mint bármely más országban, és a munkásoknak olyan nagy részét szervezte be politikai pártba, mint sehol másutt az egész világon. – Mármost mekkora a politikailag öntudatos és tevékeny bérabszolgáknak ez a hányada, amelynél nagyobbat a tőkés társadalomban eddig sehol sem ismertek? Egymillió szociáldemokrata párttag 15 millió bér munkásból! 3 millió szakszervezeti tag – 15 millióból 1 Demokrácia egy elenyésző kisebbség számára, demokrácia a gazdagok számára – ez a tőkés társadalom demokratizmusa.” (Állam és forradalom. V/2. Id. kiad., 79. o.) – „Nem lehetnek egyenlők a kizsákmányolók, akik nemzedékek hosszú során át kiváltak mind képzettségük, mind gazdag életmódjuk és jártasságuk révén, és a kizsákmányoltak, akiknek tömege még a leghaladottabb és legdemokratikusabb burzsoá köztársaságokban is elnyomott, tudatlan, megfélemlített és szétforgácsolt. ... Ilyen körülmények között az a feltevés, hogy egy valamelyest is mélyreható, komoly forradalom idején a kérdéseket egyszerűen a többség és a kisebbség aránya dönti el, a legnagyobb bárgyúság, tucatliberálisra valló előítélet, a tömegek becsapása, a közismert történelmi igazság eltitkolása a tömegek előtt. Ez a történelmi igazság a következő: minden mélyreható forradalom idején *szabály*, hogy a kizsákmányolók, akik hosszú évekig megtartják hatalmas tényleges előnyeiket a kizsákmányoltakkal szemben, *hosszú ideig makacs, kétségbeesett ellenállást fejtenek ki*. A kizsákmányolók sohasem vetik alá magukat – legfeljebb a jámbor, tökfilkó Kautsky fantáziájában – a kizsákmányoltakból álló többség döntésének anélkül, hogy ki ne próbálnák fölényüket... a csaták egész sorában.” (A proletárforradalom és a renegát Kautsky. LÖM 37. k. Bp., 1973. 248-249. o.) – „...a szocializmus általában ellensége az emberekkel szembeni erőszaknak.” Aki azonban „erőszakról» beszél általában, és nem elemzi azokat a feltételeket, amelyek a reakciós erőszakot a forradalmitól megkülönböztetik, az kispolgár, aki megtagadja a forradalmat, vagy pedig egyszerűen szofizmákkal ámítgatja önmagát és a többiekét.” (Uo. 280. o.)

KIEGÉSZÍTÉS A MÁSODIK KIADÁSHOZ

Kisebbségi módosításoktól eltekintve, a jelenlegi kiadás szövege azonos az előzőével. Ez azonban nem tárgyalja elég egyértelműen azokat az ellentmondásokat, amelyek a szovjet típusú fejlődésben az extenzív szakaszról egy új szakaszra való áttérést sürgették. A 67. oldalon olvasható szöveg olyan benyomást kelt, mintha az extenzív szakaszban kiépült központi-tervutasításos rendszer csupán az általa megszervezett termelő apparátus *méretei* és a koordinálandó tevékenységek hatalmasra duzzadt tömege miatt vált volna elégtelenné; holott nem pusztán *technikai* kérdéssről van szó, hanem elsősorban arról, hogy a *gazdasági elkülönültség* körülményei között a termelés és a forgalom megsokszorozódása a szocialista tendenciák erősítésével egyidejűleg *kiterjesztette az értéktörvény hatókörét is*. (Lásd 90-91. o.) Mármost, a szocialista irányultságú átmeneti társadalomban az értéktörvényt sem erőszakkal eltörölni nem lehet, sem „a palackból kiengedni” nem szabad: az első esetben elkerülhetetlen a bürokratikus sorvadás, a másodikban a tőkés restauráció. Úgy tűnik, az extenzív fej-

lesztési lehetőségek kimerülésekor szükség van egy új, NEP-jellegű visszavonulásra, pontosabban arra, hogy az *értéktörvény* szabályozó szerepének gondosan mérlegelt kibővítése összekapcsolódjon a *szocialista önigazgatási formák* és a *demokratikus kezdeményezésekre támaszkodó központi irányítás* kibontakoztatásával. Hogy e három ellentmondásos elem összehangolása mennyire lehetséges, azt a belső feltételek – a termelőerők fejlettsége, a társadalmi munkamegosztás szerkezete, az osztályok erőviszonyai, a lakosság kulturális színvonala és hagyományai, az élcsapat minősége – mellett a *nemzetközi helyzet* szabja meg. (Ha világháború fenyeget, mint a '30-as évek második felében, vagy Churchill fultoni beszéde után, leszűkül a manőverezési terep.) A TTF követelményei különösen aláhúzták ennek az összehangolásnak a szükségességét. A szocialista irányultságú rendszerek, *osztály-erőviszonyaik kispolgári eltolódásai miatt*, nem tudták a feladatot megoldani; emiatt vallottak kudarcot a TTF-hez való felzárkózásban, és estek áldozatul az imperializmus belső árulóktól segített aknamunkájának. A három elem egyeztetése ma sincs elméletileg kidolgozva, jóllehet a kérdésnek nagy jelentősége van a marxista mozgalom távlati programja szempontjából. A Kínai Népköztársaságban zajló jelenlegi folyamatok bizonyára új tapasztalatokkal járulnak majd hozzá az elméleti tisztázáshoz.

Budapest, 1996. június.

JEGYZETEK

[1] Vö. Karl Marx és Friedrich Engels Művei (a továbbiakban MEM), 4. k. Bp., 1959. 358. o.; 3. k. Bp., 35-56. o. [\[vissza\]](#)

[2] V. I. Lenin: Az Európai Egyesült Államok jelszaváról. Lásd Lenin Összes Művei (a továbbiakban: LÖM), 26. k. Bp., 1971. 334-335. o. [\[vissza\]](#)

[3] A munkásosztály nagy koncentrálttsága az ország fejlődésbeli elmaradásából és az egyenlőtlen fejlődésből származó előny. Oroszország, amely csak 1861-ben szüntette meg a jobbágyrendszert, később kapcsolódott be a tőkés fejlődésbe, mint Nagy-Britannia vagy Franciaország, és nem kellett végigjárnia ennek a fejlődésnek a fokozatait. Nehéziparában – akárcsak Japánban – ezért voltak kezdettől fogva erős fölényben a nagyvállalatok, sokkal inkább, mint a fejlett országokban. (Vö. Ernest Mandel: *Traité d'économie marxiste*. II. k. Párizs, 1962. 9. o.) [\[vissza\]](#)

[4] A Kommunista Internacionálé II. kongresszusa. Előadói beszéd a nemzetközi helyzetről és a Kommunista Internacionálé alapvető feladatairól. 1920. júl. 19. LÖM 41. k. Bp., 1974. 220. o. [\[vissza\]](#)

[5] V. I. Lenin: Beszámoló a Népbiztosok Tanácsának munkájáról. 1918. jan. 11. LÖM 36. k. Bp., 1972. 279., 280. o. [\[vissza\]](#)

[6] V. I. Lenin: A „baloldaliság” a kommunizmus gyermekbetegsége. LÖM 41. k. Id. kiad., 74., 46. o. [\[vissza\]](#)

[7] Erwin Riess: Habsburgs Rache oder Die grosse Revolution der kleinen Leute ist tot. „der streit”, 1992. szept., 43/44. sz. 52. o. [\[vissza\]](#)

[8] V. I. Lenin: Az iskolán kívüli oktatás I. összoroszországi kongresszusa. 2. Beszéd a szabadság és egyenlőség jelszavával való népbutításról. LÖM 38. k. Bp. 1975. 356. o. [\[vissza\]](#)

[9] Vö. „Melyik örökségről mondunk le?” LÖM 2. k. Bp. 1965. 490. o. Mint ismeretes, a száználmas paraszti individualizmus nem speciálisan orosz sajátosság. Tornyai János évtizedeken át festette „A juss”-nak, a falusi nyomorból és a magántulajdonból fakadt kapzsiságnak a témáját. Ugyanilyen ihletésű Móricz Zsigmond elbeszélése, „A birkaitató válú”, amely arról szól, hogy egy szegény zsellér halála után fiai hogyan osztozkodnak a nyomorúságos örökségen „... egyszerre egyénekké, lényekké lettek a bútorok, ruhák, még a rozsdás járomszeg is; megjelent köztük, amit eddig itthon nem ismertek, a magántulajdon, minden borzalmas szenvedélyével és átkával, és kést tudtak volna verni egymásba a rossz motyókért, amit még felkajtottak.” A két fivér iszonyatos gyűlölködés közepette mindent elosztott már, csak a birkaitató vályún nem tudtak megegyezni. Végül hosszában kettéfűrészelték, „hogy egyiknek se legyen haszna belőle”. [\[vissza\]](#)

[10] F. Engels: Emigráns-irodalom. V. Az oroszországi társadalmi viszonyokról. MÉM 18. k. Bp., 1969. 536. o.; Előzetes megjegyzés „Az oroszországi társadalmi viszonyokról” c. broszúrához. Uo. 553. o. [\[vissza\]](#)

[11] F. Engels: Utószó „Az oroszországi társadalmi viszonyokról” c. íráshoz. Uo. 661. o. [\[vissza\]](#)

[12] Követelték pl. az államosított külföldi tulajdonú gyárak visszaadását, a cári kormány adósságainak visszafizetését stb. [\[vissza\]](#)

[13] L. D. Trockij: A permanens forradalom. Lásd A forradalomról. Bp., é. n. 26. o. [\[vissza\]](#)

[14] L. D. Trockij: Mi a permanens forradalom? Tézisek. Uo. 165. o. [\[vissza\]](#)

[15] L. D. Trockij: Az elárult forradalom. Bp., 1990. 213. o. [\[vissza\]](#)

[16] Uo. 215., 169., 165., 166-167. o. [\[vissza\]](#)

[17] Uo. 209. o. [\[vissza\]](#)

[18] I. V. Sztálin: A leninizmus kérdéseihez. Lásd A leninizmus kérdései. Bp., 1951. (A továbbiakban: LK.) 176-177. o. [\[vissza\]](#)

[19] I. V. Sztálin: Még egyszer a szociáldemokrata elhajlásról pártunkban. Előadói beszéd a Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottságának VII. kibővített plénumán. Lásd Művei, 9. k. Bp., 1952. 130. o. [\[vissza\]](#)

[20] Vö. uo. 40. o. [\[vissza\]](#)

[21] I. V. Sztálin: Az Októberi Forradalom és az orosz kommunisták taktikája. LK 110-111. o. [\[vissza\]](#)

[22] L. D. Trockij: Mi a permanens forradalom? Lásd A forradalomról. Id. kiad., 166. o. [\[vissza\]](#)

[23] I. V. Sztálin: Még egyszer... Id. kiad., 123. o. [\[vissza\]](#)

[24] V. I. Lenin: A Központi Bizottság politikai beszámolója az OK(b)P VII. kongresszusán. LÖM 56. k. Bp., 1972. 14., 17. o. [\[vissza\]](#)

[25] V. I. Lenin: Az Októberi Forradalom negyedik évfordulójára. LÖM 44. k. Bp., 1975. 148-149. o. [\[vissza\]](#)

[26] V. I. Lenin: Forradalmunkról. LÖM 4. k. Bp., 1975. 379. o. [\[vissza\]](#)

[27] V. I. Lenin: A szövetkezetekről. LÖM 4. k. Id. kiad., 369. o. [\[vissza\]](#)

[28] L. D. Trockij: A szovjet rendszer problémái. Az elfajulás elmélete és az elmélet elfajulása. Lásd A száműzött Trockij. Bp., é. n. 153. o. [\[vissza\]](#)

[29] V. I. Lenin: A szovjethatalom soron levő feladatai. LÖM 36. k. Id. kiad., 174. o. [\[vissza\]](#)

- [30] V. I. Lenin: A terményadóról. LÖM 43. k. Bp., 1974. 209. o. [\[vissza\]](#)
- [31] V. I. Lenin: A szovjethatalom ... Id. kiad., 175., 161-162. o. [\[vissza\]](#)
- [32] V. I. Lenin: Inkább kevesebbet, de jobban. LÖM 45. k. Id. kiad., 401. o. [\[vissza\]](#)
- [33] V. I. Lenin: A szovjethatalom... Id. kiad., 180., 181., 189., 182., 191. o. [\[vissza\]](#)
- [34] Uo. 177., 189. o. [\[vissza\]](#)
- [35] V. I. Lenin: A szövetkezetekről. Id. kiad., 37. o. [\[vissza\]](#)
- [36] V. I. Lenin: Az OK(b)P programtervezete. LÖM 38, k. Id. kiad., 93., 95. o. [\[vissza\]](#)
- [37] A legtöbb szovjet közgazdász egyetért abban, hogy a sztálini modell által lett a Szovjetunió ipari nagyhatalommá – írja M. I. Goldman, az észak-amerikai Harvard Egyetem Orosz Kutatóközpontjának társigazgatója 1987-ben. – A Szovjetunió előnye az volt, hogy egy gazdaságilag szegény, elmaradott környezetben képes volt évről évre nagy tökemennyiségeket mozgósítani, és befektetni olyan alapiparágakba, mint az acél- és gépgyártás. (Vö. Marshall I. Goldman: Gorbachev's Challenge. Economic Reform in the Age of High Technology. New York – London, 1987. 26., 116. o.) [\[vissza\]](#)
- [38] Vö. I. V. Sztálin: Új helyzet, új feladatok a gazdasági építőmunkában. LK 431-448. o. [\[vissza\]](#)
- [39] John Archibald Getty: Origins of the Great Purges. The Soviet Communist Party Reconsidered, 1933-1938. Cambridge-New York-New Rochelle-Melbourne-Sydney, 1985. – A levéltári anyag a szmolenszki pártarchívum német, majd amerikai kézre került, korábban fel nem dolgozott dokumentumaiból áll; maga a szerző általában higgadt tárgyyszerűséggel ír, bár kommunista-ellenessége időnként félreérthetetlenül kicsap a szövegből. [\[vissza\]](#)
- [40] Id. mű, 21-33., 46-48., 51-94., 112-137., 149-167., 187., 253. o. – A KB 1938. januári plénumának határozata megtalálható Roger Douglas: Sztálingrád c. könyvében. (Bp., 1992. 195-205. o.) [\[vissza\]](#)
- [41] M. Gorbacsov: A nagy október útja. Bp., 1987. 33-34. o. A szöveg hasonlít Sztálinéra: „Mi 50-100 évvel elmaradtunk a legfejlettebb országok mögött. Ezt a

távolságot tíz év alatt be kell futnunk. Vagy megtesszük ezt, vagy agyonnyomnak bennünket.” (I. V. Sztálin: A gazdasági vezetők feladatairól. EK 427. o.) [\[vissza\]](#)

[42] Winston S. Churchill: A második világháború. 1. k. Bp., 1989. [\[vissza\]](#)

[43] Vö. id. mű, 91-96. o. [\[vissza\]](#)

[44] Vö. uo. 97-99. [\[vissza\]](#)

[45] Vö. uo. 100-105. o. [\[vissza\]](#)

[46] Vö. uo. 107-115. o. [\[vissza\]](#)

[47] Vö. uo. 112-116. o. [\[vissza\]](#)

[48] Vö. uo. 123., 130., 139., 141-145. o. – Joseph E. Davies, az USA moszkvai nagykövete írja egy levelében 1941. júl. 18-án: „Megfigyeléseim és összeköttetésem alapján azt hiszem, hogy 1936 óta a világ egyetlen kormánya sem látta oly tisztán Hitler fenyegető magatartását a békével szemben és a nemtámadó államok szövetségének szükségességét a kollektív biztonság érdekében – az Egyesült Államok elnökének kivételével –, mint a szovjet kormányzat. Ez a kormányzat kész volt Csehszlovákiáért harcolni. Felmondta a Lengyelországgal kötött meg nem támadási egyezményt München előtt, mert szabaddá akarta tenni Lengyelországon át a csapatok útját, hogy szükség esetén szerződéses kötelezettségeit teljesítve, Csehszlovákia segítségére siessen. Sőt még München után is és 1939 tavaszán késznek nyilatkozott a szovjet kormányzat a Nagy-Britanniával és Franciaországgal való szövetségre, ha Németország Lengyelországot vagy Romániát megtámadná.” „Chamberlain nem fogadta el az indítványt, azzal az indoklással, hogy Lengyelország és Románia nem kívánják Oroszország bevonását.” (Joseph E. Davies: Moszkvai jelentés. Bp., 1945. 444-445 o.) [\[vissza\]](#)

[49] Churchill, id. mű, 145. o. [\[vissza\]](#)

[50] Gorbacsov, id. mű, 44-45. o. – A szovjet-német szerződéssel a távol-keleti japán támadás veszélye is elhárult. Ezt a Szovjetunió számára kényszerű, de az adott körülmények között életfontosságú szerződést, amelyet Gorbacsov mind politikailag, mind erkölcsileg jóváhagyott, a Gorbacsov által kreált „Népi Küldöttek Kongresszusa” 1989. december 15-én Gorbacsov kezdeményezésére semmissé nyilvánította. [\[vissza\]](#)

[51] Churchill, id. mű, 119. o. [\[vissza\]](#)

[52] Uo. 183. o. [\[vissza\]](#)

[53] Uo. 539., 549. o. [\[vissza\]](#)

[54] Vö. Alekszej Sevjakov: A hitleri népirtás a Szovjetunió területén. Lásd Népirtás a Szovjetunióban. Bp., 1992. 63. o. [\[vissza\]](#)

[55] Részlet Davies moszkvai USA-nagykövet naplójának 1941. május 17-i bejegyzéséből: „A moszkvai külügyi népbiztosság a külföldi diplomatáknak és konzuli tisztviselőknek megtiltotta, hogy kifejezett jóváhagyása nélkül a határzónák valamelyikébe utazzanak. Állandóan hírek keringenek nagy német csapatösszevonásokról Romániában, Lengyelországban és Finnországban, a szovjet határ közelében. Megbízható helyről úgy értesülök, hogy ezeket a híreket megerősítették.” (Davies, id. mű, 428. o.)

Milovan Gyilas, a szocializmussal szembe fordult ismert jugoszláv politikus írja Hruscsovval való 1945-ös ukrajnai találkozásáról: „Látogatásunk idején Hruscsov szavaiban nem találtam jelét annak, hogy ne értene egyet Sztálinnal vagy Molotoval. Amikor Sztálinra terelődött a szó, tisztelettel beszélt róla, és hangsúlyozta közeli kapcsolatukat. Elmondta, hogy a német támadás előestéjén Sztálin telefonált neki Moszkvából, és éberségre intette, mondván, értesülései szerint a németek másnap, június 22-én hadműveleteket kezdenek. Ezt mint tényt közlöm, nem pedig azért, hogy cáfoljam Hruscsov Sztálin ellen emelt vádját, miszerint a német támadás váratlanul érte az országot. Hiszen a meglepetésszerű rajtaütés kétségtelenül Sztálin politikai tévedésének volt a következménye.” (Milovan Gyilas: Találkozások Sztálinnal. – A brüsszeli Nagy Imre Intézet által kiadott magyar szöveg felhasználásával. – Bp., 1989. 114. o.)

Szergo Berija, az 1953-ban letartóztatott és kivégzett Lavrentyij Berija fia – szemléletét tekintve élesen szovjet- és kommunistaellenes, Sztálin-gyűlölő – cáfolja emlékirataiban mind Hruscsovnak azt az állítását, hogy a háború kitörésének hallatára Sztálin pánikba esett, mind pedig Zsukov tábornagy közlését, amely szerint ő (Zsukov) ébresztette fel Sztálint a támadás hírével, és a zavarodott főtitkár vele hívatta össze a Politikai Irodát. Szergo Berija megírja, hogy apja és a Politikai Iroda valamennyi tagja régóta együtt voltak a Kremlben azon az éjszakán, amikor Zsukov jelentette a háború kitörését. (Moj atyec – Lavrentyij Berija. Moszkva, 1994. 163-166. o.) Ugyanez a szerző megemlíti, hogy a Barbarossa-tervet – a Szovjetunió elleni német támadás tervét – röviddel elkészülte után már tüzetesen elemezte a Vörös Hadsereg vezérkara. A forrásokból egyértelműnek látszik, hogy a szovjet felderítés bravúros munkát végzett: emberei beépültek a nácik vezérkaraiba és diplomáciájába, bejáratosak voltak Hitler közvetlen környezetébe, vezető pozíciókat töltöttek be a brit titkosszolgálatban (élükön a legendás Kim Philbyvel), sok éven át ellenőrizték a francia titkosszolgálatot; ismert emigráns hercegi családok tagjai tartoztak közéjük, akik a háború után magas szovjet katonai kitüntetésekben részesültek. [\[vissza\]](#)

[56] A „Molodaja gvargyija” c. orosz (szovjet) folyóirat 1989/9. száma ismerteti a Szovjetunió honvédelmi népbiztoshelyettesének Sztálin, Molotov, Vorosilov és Berija részére készített, 1940. május 5-i jelentését azoknak a parancsnokoknak az adatairól,

akiket 1937 és 1939 között valamilyen oknál fogva eltávolítottak a Vörös Hadseregből. Számuk összesen 36898; nagy többségüket életkoruk, egészségi állapotuk, erkölcsi fogyatékoságaik (részegeskedés) vagy szakmai elégtelenség miatt szerelték le, a többieket politikai okokból. 1938 augusztusától egy különleges bizottság vizsgálta meg az érintettek fellebbezését, mintegy 50 ezret. 1940. január elsejével a bizottság 12 461 parancsnokot visszahelyezett a hadsereg kötelékébe, túlnyomórészt olyanokat, akiket politikai indokkal távolítottak el. [\[vissza\]](#)

[57] Vö. Roger Douglas: Sztálingrád. Id. kiad., 91. o. [\[vissza\]](#)

[58] Uo. 21-22. o. [\[vissza\]](#)

[59] Churchill, id. mű, 548. o. [\[vissza\]](#)

[60] Uo. 509-510. o. [\[vissza\]](#)

[61] Klaus Mann: Fordulópont. Bp., 1987. 511-512. o. [\[vissza\]](#)

[62] Goldman, id. mű, 4. o. [\[vissza\]](#)

[63] Klaus Mann, id. mű, 387. o. [\[vissza\]](#)

[64] Lion Feuchtwanger: Vallomás Moszkváról, Pozsony, 1938. 19-21. o. [\[vissza\]](#)

[65] Az extenzív és az intenzív szakasz közötti különbség nem abban van, hogy a növekedést az első pusztán a termelőerők kiterjesztésével – új üzemek létesítésével, új munkaerő bevonásával –, a második viszont pusztán a termelékenység emelésével valósítja meg. A termelékenység az első szakaszban sem marad változatlan, sőt az iparosítás eredményeképpen példátlanul megugrik, a terjeszkedés pedig a második szakaszban sem állhat le. A szakaszok elnevezése egyszerűen azt jelzi, hogy minőségileg megváltoznak a felhalmozás fő forrásai. [\[vissza\]](#)

[66] Lásd az 1. függelék. [\[vissza\]](#)

[67] Robert L. Heilbroner – Lester C. Thurow: Economics explained. New York-London-Toronto-Sydney-Tokió, 1987. 225-226., 228. o. [\[vissza\]](#)

[68] Howard J. Sherman: The Business Cycle. Growth and Crisis under Capitalism.

Princeton, New Jersey, 1991. 390. o. [\[vissza\]](#)

[69] Vö. Goldman, id. mű, 20-24., 31., 102., 103., 33-34. o. [\[vissza\]](#)

[70] F. Engels: Emigráns-irodalom. V. Id. kiad., 526. o. [\[vissza\]](#)

[71] „A termelőeszközök köztulajdonán alapuló, kollektív társadalomban a termelők nem cserélik ki termékeiket; éppígy a termékekre fordított munka itt nem e termékek *értékeként*, dologi tulajdonságaik egyikeként jelenik meg”, mert „a tőkés társadalommal ellentétben, az egyéni munkák már nem kerülőúton, hanem közvetlenül az összmunka alkotórészeként léteznek.” (K. Marx: A gothai program kritikája. MÉM 19. k. Bp., 1969. 17. o.) Marx ezen a helyen egyértelműen a kommunizmus „első szakaszáról”, a *szocializmusról* beszél, ahol a teljesített munkáért a termelők a piac közbejötté nélkül részesülnek ugyanannyi munkát tartalmazó fogyasztási javakban. [\[vissza\]](#)

[72] V. I. Lenin: Beszéd a szabadság és egyenlőség jelszavával való népbutításról. Id. kiad., 344. o. – Lenin megállapítása egybeesik a szocializmus marxi leírásával, amennyiben a munkás és a paraszt közötti különbség *fenntartja az árucserét*, a szocializmus ellenben Marx szerint ilyen cserét *nem ismer*. [\[vissza\]](#)

[73] Vö. Ernest Mandel: Der Spätkapitalismus. Frankfurt a. M., 1975. 189. o. [\[vissza\]](#)

[74] K. Marx-F. Engels: A német ideológia. MÉM 3. k. Id. kiad., 40. o. [\[vissza\]](#)

[75] Vö. K. Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. MÉM 46/I. Bp., 1972. 131. o. [\[vissza\]](#)

[76] A hiány és a tőle elválaszthatatlan bürokratizmus felerősítheti a termelőeszközök árujegyeit. Példák a szovjet gazdaságból: mivel a vállalati vezetők jövedelme a tervteljesítéshez kötődött, ezt pedig veszélyeztethették a termelőeszköz-ellátás és a kooperáció zavarai, a vállalatok gyakran közvetlen – illegális – cserekereskedelmet létesítettek egymással, vagy megvesztegették az ellátó szerv vezetőit stb. Utóbbi esetben a pénz gyakorlatilag nem pusztán elszámolási, hanem reális forgalmi eszközként funkcionált, és termelőeszközök forgalmát közvetítette. [\[vissza\]](#)

[77] „Nagyon kényelmes lenne világtörténelmet csinálni, ha csak azzal a feltétellel kezdenénk harcot, hogy az esélyek csalhatatlanul kedvezőek.” (Marx; Kugelmanhoz, 1871. ápr. 17.) – Az átmeneti korszak jellegére az V/2. fej.-ben visszatérünk. [\[vissza\]](#)

[78] Lenin álláspontját az átmeneti korszak osztályharcairól a 131. oldalon ismertetjük.

[\[vissza\]](#)

[79] A szocialista demokrácia kulcsa a párton belüli demokrácia. A 2. függelékben ismertetjük Sztálin véleményét a pártdemokrácia néhány elvi kérdéséről. [\[vissza\]](#)

[80] I. V. Sztálin: A Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének alkotmánytervezetéről. LK 638., 639., 644-645. o. [\[vissza\]](#)

[81] I. V. Sztálin: Beszéd a katonai akadémia évváró ünnepélyén. LK 615. o. [\[vissza\]](#)

[82] I. V. Sztálin: Beszámoló a XVII. pártkongresszuson. LK 571, o. [\[vissza\]](#)

[83] Vö. I. V. Sztálin: Beszámoló az SZK(b)P Központi Bizottságának és Központi Ellenőrző Bizottságának 1933. jan. 7-i együttes ülésén. LK 502. o. [\[vissza\]](#)

[84] I. V. Sztálin: A Szovjet Szocialista Köztársaságok... LK 667. o. [\[vissza\]](#)

[85] Vö. I. V. Sztálin: A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban. Bp. 1952., 13-31. o. [\[vissza\]](#)

[86] Vö. uo. 67. o. – Sztálin hangsúlyozza a gazdaságpolitika különbséget a politikai gazdaságtantól, amely a legfejlettebb társadalomban sem lényegül át a termelési viszonyok fejlődéstörvényeinek tudományából a termelőerők tudományává. (Vö. uo. 69-73. o.) [\[vissza\]](#)

[87] Vö. uo. 86-93. o. [\[vissza\]](#)

[88] I. V. Sztálin: A falusi munkáról. LK 515-516. o. [\[vissza\]](#)

[89] „A bürokrácia a megszokás és a konzervativizmus legveszélyesebb ereje; ha végül is összetartó, különálló testté alakul, amely függetlennek érzi magát a tömegetől, akkor a párt végső soron anakronisztikussá válik, súlyos válságok idején elveszti társadalmi tartalmát, szinte légüres térben mozog.” „A bürokratikus centralizmus túlsúlya az államban azt jelzi, hogy a vezető csoport... szűk érdekszövetséggé alakul át, amely kizárólag a maga kicsinyes előjogainak állandósítására törekszik, szabályozva vagy akár el is fojtva a szemben álló erők kialakulását, még ha ezek egyneműek is az alapvető uralkodó érdekekkel...” (Antonio Gramsci: Az új fejedelem. Bp., 1977. 97., 145. o.)

„... államunk munkásállam bürokratikus kinövésekkel. ... Ez az átmenet realitása...

. Mostani államunk olyan, hogy a teljes egészében megszervezett proletariátusnak védekeznie kell, nekünk pedig fel kell használnunk ezeket a munkásszervezeteket, hogy megvédjük a munkásokat államukkal szemben, és hogy a munkások megvédjék államukat.” (V. I. Lenin: A szakszervezetekről, a jelenlegi helyzetről és Trockij elvtárs hibáiról. LÖM 42. k. Bp., 1974. 200., 201. o.) – Lenin kulcsfontosságú gondolatára a továbbiakban többször visszatérünk. [\[vissza\]](#)

[90] Vö. I. V. Sztálin: Az első ötéves terv ... LK 501. o. [\[vissza\]](#)

[91] Peter F. Drucker: The New Society. New York, 1962. 160. o. [\[vissza\]](#)

[92] Karl Kautsky: Wahlkreis und Partei. „Die Neue Zeit”, XXII. évf. (1903-1904). II. k. 37. o. [\[vissza\]](#)

[93] Az öngazgatás csak forma, amelynek a szocializmust bomlasztó, ellenforradalmi tartalma is lehet. Ezt bizonyítja Jugoszláviának az állami szétesést megelőző gazdasági és politikai bomlása – azé az országé, ahol az öngazgatás bevezetése után megszüntették a központi tervezést, és működésképtelenné tettek a kommunista pártot. – A munkásérdekektől idegen célok eszközéül szolgált a bomlófélben levő Szovjetunió 1990 áprilisában alakult ellenzéki munkásszervezete is, amely a kommunisták nélküli államhatalom és az önkormányzati testületekre alapozott demokrácia meghirdetésével lényegileg az ellenforradalmi rendszerbe való „békés átmenet” tűzte ki céljául. Az emlékezetes kronstadti jelszó óta – „szovjeteket bolsevikok nélkül” – számos példa tanúsítja, hogy a kommunisták nélküli, „politikamentes”, centralizmus-ellenes, anarchisztikus önkormányzati programok mögött mindig nagyon is politikussá, céltudatos ellenforradalmi erők állnak. [\[vissza\]](#)

[94] Vö. K. Marx: Érdekes hírek. Szicíliából. MÉM 15. k. Bp., 1968. 81. o. [\[vissza\]](#)

[95] A perekről lásd a IV/4. fej.-et. [\[vissza\]](#)

[96] Feuchtwanger, id. mű, 20-24. o. [\[vissza\]](#)

[97] Az SZKP XX. kongresszusa. Bp., 1956. 133. o. [\[vissza\]](#)

[98] A kommunizmus építőinek kongresszusa. Bp., 1961. 229. o. (Az eredeti, hivatalos szöveg kiemelései.) [\[vissza\]](#)

[99] Uo. 230. o. [\[vissza\]](#)

[100] Uo. 230-231. o. [\[vissza\]](#)

[101] Uo. 275. o. (Kiemelés az eredetiben.) [\[vissza\]](#)

[102] Az „össznépi párt” meghirdetésével egyidőben kezdett működni az ún. „árnyékgazdaság”, egyelőre illegálisan. Gorbacsov később legalizálta az intézményt, amelynek forgalma 1991 nyarán már az állami költségvetéshez volt mérhető. [\[vissza\]](#)

[103] Marschall Tito: Wie wir es machen. Bericht über den Weg. Berlin, 1947. 28., 12. o. [\[vissza\]](#)

[104] A kommunizmus építőinek kongresszusa. Id. kiad., 388. o. [\[vissza\]](#)

[105] Az SZKP XX. kongresszusa. Id. kiad., 46-47. o. [\[vissza\]](#)

[106] Das Programm des Bundes der Kommunisten Jugoslawiens. Angenommen von dem siebenten Kongress des Bundes der Kommunisten Jugoslawiens in Ljubljana. Belgrad, 1958. 54-55. o. [\[vissza\]](#)

[107] ¿Ernesto Che Guevara: Cuba: Excepción histórica o vanguardia en la lucha anticolonialista? Lásd Obras 1957-1967. II. k. Havanna, 1970. (A továbbiakban: Obras 2.) [\[vissza\]](#)

[108] Az SZKP XX. kongresszusa. 47. o. [\[vissza\]](#)

[109] Vö. uo. 356. o. [\[vissza\]](#)

[110] A békés átmenet példjaként az 1919-es Magyar Tanácsköztársaságra is szoktak hivatkozni. A Magyar Tanácsköztársaság kikiáltását azonban megelőzte a világháborús vereség, a monarchia szétesése és a hadsereg felbomlása; a rendőrség is megbízhatatlanná vált, az uralkodó osztályoknak – ahogy Varga Jenő írja – egyszerűen nem maradtak erőszakszervei. A növekvő infláció radikalizálta a munkásságot (még a munkásarisztokráciához sorolható nyomdászokat és gépipari szakmunkásokat is), az agrárproletárok és szegényparasztok pedig alkalmat láttak az általános bomlásban a földesúri földek megszerzésére. A körülmények kivételes, meg nem ismétlődő egybeesése volt ez. (Vö. Eugen Varga: Der Konflikt zwischen der Sowjetunion und China. „Streitbarer Materialismus”, 19. sz. München, 1994. dec. 183. o.) [\[vissza\]](#)

[111] A kommunizmus építőinek kongresszusa. 404., 406., 403. o. (Kiemelések az

eredetiben.) [\[vissza\]](#)

[112] Az SZKP XX. kongresszusa. 560. o. [\[vissza\]](#)

[113] A Hruscsov-kormányzat 1963-ban atomcsend-egyezményt kötött az USA és Nagy-Britannia kormányával a légtér és víz alatti nukleáris robbantások eltiltásáról. Az egyezményhez mintegy százhusz ország csatlakozott, de két atomhatalom (Franciaország és a Kínai Népköztársaság), valamint Kuba távol maradt. Varga Jenő írja: a szovjet sajtó elhallgatta, hogy ilyen szerződést eredetileg a nyugati hatalmak javasoltak 1958-ban és '59-ben, Hruscsov azonban elutasította a javaslatot, mert az nem tiltja meg az atombomba előállítását, sőt, legalizálja a föld alatti robbantásokat, azaz a fegyver tökéletesítését. Az egyezmény létrejöttékor a Kínai Népköztársaság ugyanezekkel a Hruscsovtól származó érvekkel indokolta, hogy miért tagadja meg a csatlakozást, de hozzátette még azt is, hogy a más országokra vonatkozó tilalom a Szovjetunió és az USA atommonopóliumát van hivatva biztosítani. (Ezt Gordon Walker, a brit Munkáspárt külpolitikai szóvivője is megállapította.) Ami a plutóniumgyártás korlátozását illeti, Varga Jenő megjegyzi, hogy ebből a hasadóanyagból mind a Szovjetuniónak, mind az Egyesült Államoknak fölös készletei voltak. (Vö. E. Varga, id. mű, 174., 189-190. o.) [\[vissza\]](#)

[114] I. V. Sztálin: A leninizmus alapjairól. LK 39. o. [\[vissza\]](#)

[115] Das Program des Bundes... Id., kiad., 99. o. – Ugyan ez a gondolat Tito 1959. december 12-i zágrábi beszédében így hangzik: „A világ új korszakba lépett, amelyben az országok megpihenhetnek, és nyugodtan a belső építőmunkának szentelhetik magukat... olyan új korszakba érkeztünk, amikor új kérdések szerepelnek a napirenden, nem a háborúra és békére, hanem az együttműködésre vonatkozó kérdések, a gazdasági és egyéb természetű együttműködés kérdései.” [\[vissza\]](#)

[116] A nagy találkozó. Bp., 1959. 184. o. [\[vissza\]](#)

[117] A rakéták visszavonását Hruscsov azzal magyarázta, hogy az amerikai elnökkel kötött megállapodása biztosítja Kubát minden jövőbeli intervenció ellen. Ám ennek az állításnak nem volt semmi alapja: a háború és béke kérdéseiben az USA alkotmánya szerint a kongresszus dönt, nem az elnök, és a Kennedyvel kötött megállapodás nem kötelezte sem a kongresszust, sem Kennedy utódját. 1965 elején az észak-amerikai gépek naponta átrepültek Kuba felett, és a szovjet tiltakozásra az amerikai fél azt válaszolta, hogy a felderítő repülések pótolják a Hruscsovvall megbeszélte, de Castro által elutasított helyszíni ellenőrzést. (Vö. E. Varga, id. mű, T49. o.) [\[vissza\]](#)

[118] „Tartós Békéért, Népi Demokráciáért!”, 1955/21. sz. [\[vissza\]](#)

[119] Nyikita Hruscsov: A személyi kultuszról és következményeiről. Beszámoló az

SZKP XX. kongresszusának zárt ülésén. 1956. február 25. Bp., 1988. 64. o. [\[vissza\]](#)

[120] A kommunizmus építőinek ... 390-391., 369-370. o. [\[vissza\]](#)

[121] Vö. Kurt Gossweiler: Starke und Schwache im Kampf der SED gegen den Revisionismus. „Streitbarer Materialismus“, 1994. jan., 18. sz. 41-42. o. [\[vissza\]](#)

[122] A kommunizmus építőinek... 177., 178., 412., 415. o. (Kiemelések az eredetiben.) [\[vissza\]](#)

[123] A valóságban a szovjet munkások életszínvonala 1961 és 1964 között legalább 15 százalékkal, de valószínűleg meg nagyobb mértékben csökkent. (Vö. E. Varga, id. mű, 181. o.) [\[vissza\]](#)

[124] Ny. Hruscsov: A személyi kultuszról... Id. kiad., 53–54. o. [\[vissza\]](#)

[125] Uo. 28. o. [\[vissza\]](#)

[126] Uo. – Az „autószerencsétlenség” szót közrefogó idézőjelek gyilkosságot sejtetnek. G. Ljuskov, egy 1938-ban disszidált magas rangú NKVD-tiszt szerint valóban baleset történt. (Vö. Getty, id. mű, 264. o., 8. jegyzet.) [\[vissza\]](#)

[127] Lásd „Pravda”, 1937. jún. 12. [\[vissza\]](#)

[128] A GULAG tényekben, adatokban. Bp., 1991. – A szerző beállítottságát két idézettel szemléltetjük. „A bizalmatlanság, ellenérzés, sőt gyűlölet az értelmiséggel szemben általában jellemző a kommunista vezetőkre. Tapasztalat szerint, mihelyt korlátlan hatalomra tettek szert, egyszerűen képtelenek voltak ellenállni annak a kísértésnek, hogy megalázzák az értelmiséget.” (29. o.) „Szociális és »osztályszempontból« a GULAG az októberi forradalom után a társadalom vezető osztályává vált munkásosztály szülötte. Pontosan azért kellett létrehozni, hogy izolálni lehessen a megerősítendő »proletárdiktatúra« érdekeinek meg nem felelő módon cselekvő és gondolkodó (valóságos vagy feltételezett) osztályidegeneket, a társadalmilag veszélyes aknamunkát folytató, gyanús és egyéb megbízhatatlan elemeket.” (36. o.) [\[vissza\]](#)

[129] Vö. id. mű, 19-22. o. [\[vissza\]](#)

[130] Vö. uo. 22-27., 46. o. [\[vissza\]](#)

- [131] „Sztrana i mir”, 1992/1. sz., 115-120. o. Magyarul: Ez nem lehet igaz, mert ilyen egyszerűen nincs. Lásd Népiártás a Szovjetunióban. Id. kiad., 5-17. o. [\[vissza\]](#)
- [132] Vö. id. mű, 11-12., 15-17. o. Lásd továbbá a 3. függelék. [\[vissza\]](#)
- [133] Vö. Getty, id. mű, 258., 177. o. [\[vissza\]](#)
- [134] Vö. uo. 210., 93., 215., 267. o. [\[vissza\]](#)
- [135] Vö. uo. 211., 264., 212., 265. o. [\[vissza\]](#)
- [136] Vö. uo. 212-213., 265-. 218., 216. o. [\[vissza\]](#)
- [137] Vö. uo. 217., 268., 216-217. o. [\[vissza\]](#)
- [138] Ny. Hruscsov: A személyi kultuszról ... 32. o. [\[vissza\]](#)
- [139] Uo. 30., 31. o. [\[vissza\]](#)
- [140] V. I. Lenin: Állam és forradalom. LÖM 33. k. Bp., 1965. 32. o. [\[vissza\]](#)
- [141] V. I. Lenin: Üdvözet a magyar munkásoknak. LÖM 38. k. Id. kiad., 375. o. [\[vissza\]](#)
- [142] Lásd a 4. függelék. [\[vissza\]](#)
- [143] 1959-ben természeti csapások sorozata sújtotta Albániát: földrengés, árvíz, aszály. Éhínség fenyegetett. A kormány sürgős segítséget kért a Szovjetuniótól, amely akkor még nem szakított nyíltan a kis balkáni országgal, de már durva nyomást gyakorolt rá, mert az albán kommunisták nem voltak hajlandók részt venni kínai elvtársaik kiátkozásában. „Ne nyugtalankodjanak a kenyérük miatt, nálunk a patkányok több búzát megesznek, mint maguk” – biztatta Hruscsov az albánokat. A hivatalos szovjet válasz azonban csak 45 nap múlva, ismételt sürgetések után érkezett meg, s a kért 50 000 tonna helyett 10 000-et ajánlott fel, azt sem azonnali szállításra, ráadásul kizárólag arany ellenében (amellyel Albánia alig rendelkezett). A tőkés országokba gabonát exportáló Románia gyakorlatilag szintén megtagadta az éhező Albániától a búzaszállítást. [\[vissza\]](#)

[144] Vö. Kurt Gossweiler: Stärken und Schwächen ... Id. hely, 61-67. o. [\[vissza\]](#)

[145] Hans Magnus Enzensberger, a neves német költő és esszéíró, aki egy kalap alá veszi a felszámolt „kommunista” rendszereket a fasiszta diktatúrákkal, Hruscsovot így jellemzi: „Állíthatják róla, hogy nem tudta, mit tesz, hogy semmiképp nem volt tisztában cselekedete implikációival; végtére is a kommunizmus tökéletesítéséről, nem pedig megszüntetéséről beszélt. De a XX. kongresszuson elmondott híres beszámolójával mégsem csak saját bukásának csíráját ültette el. Intellektuális látóköre korlátolt volt, stratégiája otromba, magatartása önkényeskedő, civil kurázsi dolgában viszont nemzedékének úgyszólván valamennyi politikusát felülmúlta. Feladatára éppen jellemének sajátosan ingadozó mivolta tette alkalmassá. Hősi karrierjének felforgató logikája ma napnál világosabb: vele kezdődött el a szovjet birodalom leszerelése.” (Hans Magnus Enzensberger: A visszavonulás hősei. „Népszabadság”, 1990. jan. 13. 10. o. Az eredeti szöveg a „Frankfurter Allgemeine Zeitung” 1989. dec. 9-i számában jelent meg.)

John Foster Dulles amerikai külügyminiszter a XX. kongresszus után kijelentette: „A Sztálin-ellenes hadjárat és a liberalizálási program láncreakciót indított el, amely hosszú távon feltartóztathatatlan.” [\[vissza\]](#)

[146] 1964. augusztus 2-án a Maddox észak-amerikai romboló behatolt a Vietnami Demokratikus Köztársaság felségvizeihez tartozó Tonkini-öbölbe. A parti tüzérség és a vietnami őrnaszádok elűzték. Ezt használta fel ürügynek Johnson elnök, amikor elrendelte a VDK rendszeres bombázását. 1967-ben az USA-képviselőház külügyi bizottsága a közvélemény nyomására megvizsgálta az incidens körülményeit, és megállapította, hogy a Maddox valóban vietnami vizeken hajózott. [\[vissza\]](#)

[147] E. Che Guevara: Mensaje a los pueblos del mundo a través de la Tricontinental. Obras 2. 586-587. o. [\[vissza\]](#)

[148] Ezzel a módszerrel változtatták Dien Bien Phunál a forradalmi Vietnam harcosai a számukra előkészített csapdát a francia elitcsapatok kelepcejévé, és mértek döntő vereséget a francia gyarmatosítók expedíciós hadseregére. [\[vissza\]](#)

[149] Forrás: „Soldat und Technik”, 1972/5., 1974/5., 1975/1., 2., 1980/4., 1982/1., 1989/1., 2., 10. sz. A frankfurti német katonai folyóirat Európa egyik legjobb információkkal rendelkező, legismertebb szaklapja. [\[vissza\]](#)

[150] I. V. Sztálin: A békéért. Bp., 1952. 88-89. o. [\[vissza\]](#)

[151] „Walter Ulbrichtnak azért kellett távoznia, mert a tőle követelt politikai engedményeket nem volt hajlandó megtenni.” Milyen engedményekről van szó? „A Nixon-adminisztrációtól felbátorítva, az akkori Brandt-Scheel-kormány, az európai

status quo és a német kettős államiság tiszteletben tartása fejében, különféle bel- és külpolitikai változásokat kívánt az NDK-tól (nevezetesen: lépéseket a »dezideologizálás« irányában és nyitást Nyugatra); erről pedig a szovjet vezetéssel tárgyalt először, nem az NDK-val. A vita Ulbricht és Brezsnyev között lényegében akörül forgott, hogy elfogadhatja-e részlegesen a szocializmus a »változás a közeledésért« elvét társadalmi alapjainak hosszú távú veszélyeztetése nélkül. Brezsnyev igennel felelt erre, Ulbricht nemmel.” (Sahra Wagenknecht: Honecker-Ein Nachruf. „konkret”, 1994. július.) [\[vissza\]](#)

[152] Vö. K. Gossweiler: Stärken und Schwächen ... Id. hely, 71-75. o. [\[vissza\]](#)

[153] Bővebben szól erről az V/3. fej. [\[vissza\]](#)

[154] „A tőkés bankárok tudták, hogy ezeket a hiteleket az adósok soha nem fogják visszafizetni, ezért állami garanciát kértek saját kormányaiktól, amit az esetek többségében meg is kaptak. A kormányzatok persze nem azért adtak garanciákat, mert ők remélték a hitelek visszafizetését, hanem éppen azért, mert ebben maguk is kételkedtek – tehát a kölcsönöket a távoli jövőre garantált politikai elkötelezettség biztosítékának tekintették.” (Kopátsy Sándor: Húsz év után. Bp., 1989. 21. o.) [\[vissza\]](#)

[155] Vö. E. Che Guevara: Cuba... Id. kiad., 407-409. o. [\[vissza\]](#)

[156] Vö. E. Che Guevara: La influencia de la Revolución cubana en la America Latina. Obras 2. 469-470. o. [\[vissza\]](#)

[157] E. Che Guevara: Cuba... Id. kiad., 409. o. [\[vissza\]](#)

[158] Vö. E. Che Guevara: La influencia ... Id. kiad., 475-476. o. [\[vissza\]](#)

[159] E. Che Guevara: Cuba... Id. kiad., 410. o. – Néhány adat Nicaraguáról, Somoza diktatúrája idejéből. A táplálkozás gyakran a legszűkösebb létfenntartáshoz sem elég; 1964-ben, Matagalpa megye Tompisque járásában a parasztok százai haltak éhen. Malacaguas járásban ugyanilyen okból tömeges az elmebaj, több járásban az A-vitamin hiánya miatt a vakság. Jinotepes járásban, közel a fővároshoz, egy iskolai vizsgálat mind a kétszáz tanulót tüdővésznek találta. A gyermekhalandóság 102 ezrelék (minden 1000 gyerekből 102 meghal). A lakosság 50 százaléka soha semmilyen iskolába nem járt. (Vö. Carlos Fonseca Amador: Nicaragua ora cero. „tricontinental”, 1969. szept.-okt., 28, p.) [\[vissza\]](#)

[160] E. Che Guevara: Táctica y estrategia de la Revolución latinoamericana. Obras 2. 503., 494., 495. o. [\[vissza\]](#)

- [161] Vö. Declaración general de la primera conferencia latinoamericana de solidaridad. „Casa de las Américas”, 45. sz. Havanna, 1967. nov.-dec. 128., 109. o. [\[vissza\]](#)
- [162] E. Che Guevara: Guerra de guerrillas: un método. (1963.) Lásd Obras 1957-1967. I. köt. Havanna, 1970. (A továbbiakban: Obras 1.) 166. o. [\[vissza\]](#)
- [163] E. Che Guevara: Táctica ... Id. kiad., 505. o. [\[vissza\]](#)
- [164] Uo. 501-502. o. [\[vissza\]](#)
- [165] E. Che Guevara: Cuba ... Id. kiad., 407., 411. o.; Guerra ... 172. o. [\[vissza\]](#)
- [166] E. Che Guevara: Táctica ... Id. kiad., 495., 496. o. [\[vissza\]](#)
- [167] E. Che Guevara: Guerra... 167. o.; lásd még uo. 178. o., valamint Cuba ... 418. o.; La influencia ... 483. o. [\[vissza\]](#)
- [168] Vö. E. Che Guevara: Cuba... 407-410. o. [\[vissza\]](#)
- [169] Vö. E. Che Guevara: Guerra... 31-32. o. [\[vissza\]](#)
- [170] E. Che Guevara: Cuba ... 411. o. [\[vissza\]](#)
- [171] E. Che Guevara: Guerra... 168. o. [\[vissza\]](#)
- [172] E. Che Guevara: La guerra de guerrillas. (1960.) Obras 1. 33. o. [\[vissza\]](#)
- [173] E. Che Guevara: Táctica ... 502. o. [\[vissza\]](#)
- [174] E. Che Guevara: La guerra de guerrillas. Id. kiad., 36-37. o. – Kiegészítésül lásd az 5. függelékét. [\[vissza\]](#)
- [175] Vö. E. Che Guevara: La influencia ... 473., 480., 486-487. o. [\[vissza\]](#)

- [176] E. Che Guevara: Cuba ... 412. o. [\[vissza\]](#)
- [177] E. Che Guevara: Guerra... 174. o. [\[vissza\]](#)
- [178] E. Che Guevara: Guerra... 178. o.; Táctica... 503. o.; Diario en Bolivia. Obras i. 592. o. [\[vissza\]](#)
- [179] E. Che Guevara: La influencia ... 490. o. [\[vissza\]](#)
- [180] A városok bekerítésének stratégiájáról lásd a 6. függelékét. [\[vissza\]](#)
- [181] E. Che Guevara: Guerra ... 173. o. [\[vissza\]](#)
- [182] E. Che Guevara: Mensaje ... 594. o.; La influencia ... 486. o. [\[vissza\]](#)
- [183] E. Che Guevara: Mensaje... 593-394. o. [\[vissza\]](#)
- [184] Uo. 594. 0.; La influencia ... 484. o. [\[vissza\]](#)
- [185] E. Che Guevara: Mensaje ... 595.o. [\[vissza\]](#)
- [186] E. Che Guevara: Táctica ... 506. 498. o. [\[vissza\]](#)
- [187] E. Che Guevara: Guerra... 166. o. – José Martí (1853-1895): kubai költő, író, publicista, a spanyol gyarmatosítók elleni szabadságharc vértanúja. [\[vissza\]](#)
- [188] Raul Roa Kouri: ¿Desmovilización de la conciencia revolucionaria? „Casa de las Américas”, 45. sz. 134-138. o. [\[vissza\]](#)
- [189] Fidel Castro: Una introducción necesaria. Lásd E. Che Guevara: Diario ... Id. kiad., 441-442. o. [\[vissza\]](#)
- [190] Vö. uo. 442-445. o. [\[vissza\]](#)
- [191] Vö. E. Che Guevara: Táctica ... 496. o. – Második Havannai Nyilatkozat: a kubai

Általános Nemzetgyűlés 1962. február 4-én elfogadott nyilatkozata, válasz az AÁSZ (Amerikai Államok Szervezete) Punta del Este-i értekezletének határozatára, amely Kubát kizárta a szervezetből. [\[vissza\]](#)

[192] Ahmed Sékou Touré: Guinea, Africa y el socialismo. „tricontinental”, 1969/14. sz., 11. o. [\[vissza\]](#)

[193] Martí nevezte az Egyesült Államokat „északi szörnyetegnek”. [\[vissza\]](#)

[194] E. Che Guevara: Diario... 610. o. [\[vissza\]](#)

[195] V. I. Lenin: Az OK(b)P taktikájáról a Komintern III. kongresszusán mondott előadói beszéd tézisei. LÖM 44. k. Id. kiad., 4-5. o. [\[vissza\]](#)

[196] V. I. Lenin: Inkább kevesebbet, de jobban. LÖM 45. k. Id. kiad., 399., 400. o. [\[vissza\]](#)

[197] V. I. Lenin: Előadói beszéd a keleti népek kommunista szervezeteinek II. kongresszusán. LÖM 39. k. Bp., 1973. 313. o. – Az imperializmus bekerítésének elvét, amely a fejlett országok forradalmi proletármozgalmának és a gyarmati vagy függő országok szabadságmozgalmának összekapcsolására épül, a bolsevikok már az első világháború előtt lefektették. [\[vissza\]](#)

[198] A fejezetnek a Gorbacsov-korszak gazdaságpolitikájára vonatkozó része Kiss Károly: Egy birodalom végnapjai c. tanulmánya alapján készült. (Bp., 1990. Kézirat.) [\[vissza\]](#)

[199] A titkos szeszfőzdékkal és a hozzájuk kapcsolódó maffiás hálózatokkal fellendült a restaurációs fordulatot előkészítő eredeti tőkefelhalmozás, amelyről e fejezet következő pontjában lesz szó. Az már szinte említésre sem érdemes, hogy hány munkaóra ment veszendőbe a munkaidő alatti sorállások miatt (mert szeszt legálisan jobbra csak munkaidőben árusítottak). [\[vissza\]](#)

[200] A „puccsistáknak” eszük ágában sem volt Gorbacsovot eltávolítani: sajtó-értekezletükön maguk jelentették be, hogy az elnök hamarosan visszatér a fővárosba, és folytatja funkciójának gyakorlását. Gorbacsov ezalatt nyugodtan nyaralt a Krímben, a személyi biztosítására kirendelt Gyegytyarev és Alimov határőr őrnagyok többször látták családjával fürdőzni a tengerben. – Ami az erőviszonyokat illeti, *a tömegek nem támogatták a burzsoá ellenforradalmi központokat*: noha Jelcin és a „szentpétervári” polgármester, Szobcsak, a munkásokat általános sztrájkra, a katonákat dezertálásra szólította, felhívásukat szinte senki sem követte. Lett volna erő Jelcinék megfékezésére, csak éppen az akarat hiányzott. A „puccsisták” esztelen (?) parancsára a katonák *lőszer*

nélkül vonultak fel, sokan közülük bennétek a gyűjtőpalackokkal felgyűjtött harc-
kocsikban (a burzsoázia pedig gyásztüntetést rendezett gyertyákkal, koszorúkkal és
virágokkal két felheccelt fiatalemberért, akik részegen akartak felugrani egy mozgó
harckocsira). Közben Jelcinék a Fehér Házban készültek a „védelemre” – bár nem volt
ki ellen –, százszámra toborozva és bőségesen ellátva itallal a fiatal huligánokat. A
„Komszomolszkaja Pravda” írta közvetlenül a „puccs” után: „A vállalkozók
bőröndökkel hordták a pénzt a Fehér Házba. 70 kg pénzt, a rubelek százmillióit – nem
jótékonykodás volt ez, hanem beruházás ... Teherautók homokkal, daruk, fegyver,
élelem – mindezt az orosz vállalkozók pénzén vásárolták.” [\[vissza\]](#)

[201] Kádár maga puritán volt, az al csoport sok más tagja szinten, de centrizmusukkal
így is ezt az al csoportot képviselték. Egyébként mindhárom al csoporthoz tartozhatnak
– a személyes előnyeiket hajhászó karrieristákon kívül – meggyőződéses társadalmi
harcosok, egy eszme elkötelezettjei. [\[vissza\]](#)

[202] M. I. Gorbacsov: A nagy október ... Id. kiad., 38. o. [\[vissza\]](#)

[203] Filozofszkije i szociologicseskije problemi sztratyegii uszkorenija.
„Filozofszkije voproszi”, 1986/11. sz. [\[vissza\]](#)

[204] Az újdonsült szovjetburzsoázia, vélhetőleg más irányú elfoglaltságai miatt, nem
sietett az „általános emberit” az osztályelv elé helyezni. Erre vall az a javaslat, amelyet
Batalov, az ismert színész tett Gorbacsovnak egy fogadáson: hozzanak törvényt arról,
hogy „a vállalkozó tisztelje az embert”. Sajnos, a javaslat süket fülekre talált, bizonyára
emiat szened késedelmet az „emberarcú kapitalizmus” eljövetele. [\[vissza\]](#)

[205] Az Urálon túl, ahol ilyen veszteségek nem voltak, a munkásság nem jelentéktelen
hányadát az egykori kitelepített nepmanok és kulákok vagy leszármazottaik alkották;
részben ennek tulajdonítható Jelcin támogatottsága a Kuznyeck-medencében. (Vö.
Nyina Andrejeva: Nyepodarennije principi. Novoszibirszk, 1993- 274. o.) [\[vissza\]](#)

[206] Azt, hogy Trockij módszerei, amelyek magának Trockijnak az életében nem értek
célt, miért tehettek szert tömeghatásra a hruscsovi ideológia elemeiként, a III/1.
fejezetben igyekeztünk megokolni. Lényegileg arról van szó, hogy amikor az újjáépítés
után sürgető feladattá vált az „eredeti felhalmozás” viszonyaihoz szabott
intézményrendszer gyökeres reformja, marxista modell ehhez nem volt (a „felépült
szocializmus” téveszméje miatt elmulasztották kidolgozni); régóta készen állt ellenben
a rendszer trockista kritikája, amelyet a szükséges társadalmi változások élharcosaként
fellépő revizionizmus beépített saját megtévesztő demagógiájába. [\[vissza\]](#)

[207] Lev Davidovics Trockij: Az elárult forradalom. Id. kiad. (A továbbiakban Ef.) 45.
o. [\[vissza\]](#)

[208] Uo. 18., 205. o. [\[vissza\]](#)

[209] Uo. 52., 160., 49-50. o. [\[vissza\]](#)

[210] Uo. 173., 55. o. [\[vissza\]](#)

[211] Uo. 59., 198., 199. o. [\[vissza\]](#)

[212] Uo. 128-129. o. [\[vissza\]](#)

[213] Uo. 152., 120-121., 172. o. [\[vissza\]](#)

[214] Uo. 59., 101., 100., 172., 60. o. [\[vissza\]](#)

[215] Vö. uo. 128., 146. o. [\[vissza\]](#)

[216] Vö. uo. 215., 51., 90., 89. o. [\[vissza\]](#)

[217] Vö. uo. 74. o.; L. D. Trockij: Új irányzat. Lásd A forradalomról. Id. kiad., 19., 11. o. [\[vissza\]](#)

[218] Ef 74., 75., 32. o. [\[vissza\]](#)

[219] L. D. Trockij: Új irányzat. Id. kiad., 11. o. [\[vissza\]](#)

[220] Ef 106-107., 108., 109., 95-96. o. [\[vissza\]](#)

[221] Uo. 181., 128., 198., 199., 91. o. [\[vissza\]](#)

[222] Uo. 51-52., 55., 50., 181., 184. o. [\[vissza\]](#)

[223] L. D. Trockij: A permanens forradalom. (A továbbiakban Pf.) Lásd A forradalomról. Id. kiad., 78. o. [\[vissza\]](#)

[224] Uo. 73., 85. o. [\[vissza\]](#)

[225] Uo. 111., 68., 82., 25., 103. o. [\[vissza\]](#)

[226] A Központi Vezetőség üzenete a Kommunisták Szövetségéhez. MÉM 7. k. Bp., 1962. 239. o. [\[vissza\]](#)

[227] Pf 82. o. [\[vissza\]](#)

[228] Egy másik példa: „...a proletariátus és a parasztság forradalmi szövetsége csak a kommunista pártba szervezett proletár élcsapat vezetése alatt képzelhető el. Ami viszont annyit jelent, hogy a demokratikus forradalom győzelme csak a proletárdiktatúra révén képzelhető el, amely a parasztsággal kötött szövetségre támaszkodik.” (L. D. Trockij: Mi a permanens forradalom? Tézisek. Id. kiad., 163. o.) – Problematikus itt a „parasztság” kifejezés. Az egész parasztság hajlandó lesz a proletárdiktatúrát támogatni? Erre még visszatérünk; egyelőre csupán az a kérdés, miért gondolja Trockij, hogy a második mondat tartalmilag egyenértékű az elsővel. [\[vissza\]](#)

[229] Vö. Pf 62. o. – Lenin ezt írja: „Az oroszországi forradalom nem polgári forradalom, mert a burzsoázia nem tartozik a mai oroszországi forradalmi mozgalom hajtóerői közé. S az oroszországi forradalom nem is szocialista forradalom, mert semmiképpen sem juttathatja a proletariátust egyeduralomra vagy diktatúrára.” (V. I. Lenin: Előszó K. Kautsky „Az orosz forradalom hajtóerői és távlatai” című broszúrájának orosz fordításához. LÖM 14. k. Bp., 1967., 215-216. o.) [\[vissza\]](#)

[230] Pf 34. o. [\[vissza\]](#)

[231] Vö. Mao Ce-tung: Az új demokráciáról. Lásd Vál. művei, 5. k. Bp., 1953. 219-263. o. – Trockij álláspontja merőben más... sem Kína, sem India nem juthat el az igazi népi demokráciához másképp, mint a proletariátus diktatúrája révén”; csak ez „hozhatja meg a néptömegek számára a győzelmet az imperialisták, a feudális erők és a nemzeti burzsoázia blokkja felett”. „Lehetségesek és valószínűek a »kettős hatalom« időszakai. De teljesen lehetetlen az olyan valódi demokratikus diktatúra, amely nem a proletariátus diktatúrája lesz”, mivel „a parasztság vagy a burzsoáziát követi, vagy a proletariátust” (az egész parasztság? – R. E.), „tehát a burzsoázia diktatúrája és a proletariátus diktatúrája között nincs közbülső harmadik”. (Pf 145., 143., 146., 139. o.) [\[vissza\]](#)

[232] Mao Ce-tung: A koalíciós kormányról. Lásd Vál. művei, 4. k. Bp., 1954. 550. o. [\[vissza\]](#)

[233]

Mao Ce-tung. A kínai nép forradalmi háborújáról. Bp., 1949. 14. o. [\[vissza\]](#)

[234] Uo. 24. o. [\[vissza\]](#)

[235] Vö. Gianni Sofri: Il modo di produzione asiatico. Storia di una controversia marxista. Torino, 1969. 110-114. o. [\[vissza\]](#)

[236] Vö. uo. 115., 176-177. o. [\[vissza\]](#)

[237] Vö. I. V. Sztálin: A kínai forradalom és a Kommunista Internacionálé feladatai. II. Művei, 9. k. Id. kiad., 302-311. o. [\[vissza\]](#)

[238] Pf 20-21. o. [\[vissza\]](#)

[239] Uo. 21. o. [\[vissza\]](#)

[240] Uo. 20., 52. o. [\[vissza\]](#)

[241] V. I. Lenin: A forradalom két vonaláról. LÖM 27. k. Bp., 1971. 76. o. [\[vissza\]](#)

[242] V. I. Lenin: Állam és forradalom. LÖM 33. k. Id. kiad., 35. o. [\[vissza\]](#)

[243] I. V. Sztálin: Trockizmus vagy leninizmus? Lásd Művei, 6. k. Bp., 1951. 367. o. [\[vissza\]](#)

[244] Pf 115., 116. o. [\[vissza\]](#)

[245] Vö. uo. 88. o. [\[vissza\]](#)

[246] V. I. Lenin: A szociáldemokrácia két taktikája a demokratikus forradalomban. LÖM 11. k. Bp., 1966., 40., 82. o. [\[vissza\]](#)

[247] V. I. Lenin: A kettős hatalomról. LÖM 31. k. Bp., 1972. 145. o. [\[vissza\]](#)

[248] Vö. V. I. Lenin: A proletariátus feladatai forradalmunkban. LÖM 31. k. Id. kiad.,

156-157., 158. o. [\[vissza\]](#)

[249] Vö. V. I. Lenin: A proletariátus feladatairól a jelenlegi forradalomban. (Áprilisi tézisek.) LÖM 31. k. Id. kiad., 114. o. [\[vissza\]](#)

[250] Vö. V. I. Lenin: A proletariátus feladatai forradalmunkban. Id. kiad., 162. o. [\[vissza\]](#)

[251] Vö. V. I. Lenin: A jelszavakról. LÖM 34. k. Bp., 1967. 12-13. o. [\[vissza\]](#)

[252] Vö. V. I. Lenin: A proletariátus feladatai forradalmunkban. Id. kiad., 161. o. [\[vissza\]](#)

[253] V. I. Lenin: A kettős hatalomról. Id. kiad., 147. o. [\[vissza\]](#)

[254] Vö. V. I. Lenin: A proletariátus feladatai forradalmunkban. Id. kiad. 25. o.; A proletariátus feladatairól a jelenlegi forradalomban. Id. kiad., 115. o. [\[vissza\]](#)

[255] V. I. Lenin: A kettős hatalomról. Id. kiad., 145. o. [\[vissza\]](#)

[256] I. V. Sztálin: Az Októberi Forradalom és az orosz kommunisták taktikája. LK 126-127. o. [\[vissza\]](#)

[257] I. V. Sztálin: A párt három fő jelszava a parasztkérdésben. LK 202-203. o. [\[vissza\]](#)

[258] További különbség, hogy Oroszország „akkor nemzeti tekintetben nem volt elnyomott ország (maga is szívesen nyomott el más nemzeteket), ennél fogva Oroszországban nem is volt meg az a hatalmas nemzeti tényező, amely egy táborba vonzotta az ország forradalmi erőit.” (I. V. Sztálin: Levél Csugunovnak. Művei, 9. k. Id. kiad., 217. o.) [\[vissza\]](#)

[259] Kommuniztyicscszkij Internacional v dokumentah (1919-1932). Moszkva, 1933. 675. o. – Trockij véleménye: „A Kommunista Internacionálnak az a kísérlete, hogy ma kényszerítse rá a keleti országokra a proletariátus és a parasztság demokratikus diktatúrájának történelmileg jó ideje meghaladott jelszavát, csak reakciós tartalmú lehet. Amilyen mértékben szembeállítják ezt a jelszót a proletárdiktatúra jelszavával, abban a mértékben járul hozzá politikailag a proletariátus feloldódásához és szétszóródásához a kispolgári tömegekben, s így kedvező feltételeket teremt a nemzeti

burzsoázia hegemóniája, tehát a demokratikus forradalom kudarca és összeomlása számára.” (L. D. Trockij: Mi a permanens forradalom? Id. kiad., 164. o.) [\[vissza\]](#)

[260] Vö. Programma Kommunisztjicszkovo Internacionala. Moszkva, 1928. 76. o. [\[vissza\]](#)

[261] Vö. A Kommunista Internacionálé története. Bp., 1979. 201-202., 221., 296. o. [\[vissza\]](#)

[262] Az elmondottakból látható, hogy Trockij aligha nevezhető Lenin tanítványának. A kérdésről lásd még a 7. függelékét. [\[vissza\]](#)

[263] Vö. I. V. Sztálin: Még egyszer a szociáldemokrata elhajlásról pártunkban. Előadói beszéd a Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottságának VII. kibővített plénumán. Művei, 9. k. Id. kiad., 58-39. o. [\[vissza\]](#)

[264] Ef 170. o. [\[vissza\]](#)

[265] Uo. 76., 144., 147., 150., 151. o. [\[vissza\]](#)

[266] A breszti béketárgyalásokon „a politikai demonstrációnak a következőképpen megfogalmazott gondolatára jutottam: a háborút megszüntetjük, a hadsereget leszereljük, de a békét nem írjuk alá.” (Lev Trockij: Életem. Bp., 1989. 325. o.) – Lenin véleménye: a „se háború, sem a békefeltételek aláírása” káros forradalmi frázis volt, „súlyos hiba”, amely az orosz forradalom „egyik legnagyobb válságához” vezetett. (Vö. A Központi Bizottság politikai beszámolója az OK(b)P VII. kongresszusán. LÖM 36. k. Id. kiad., 12., 13. o.) „Ha nem írjuk alá még a legszégyenletesebb békét is, minthogy nincs hadseregünk, az igenis kaland, és a nép jogosan fogja hibáztatni azt a hatalmat, amely ebben az esetben megtagadta a béke aláírását.” (Különös és szörnyűség. LÖM 36. k. Id. kiad., 408. o.) [\[vissza\]](#)

[267] Ef 206., 204., 207. o. [\[vissza\]](#)

[268] L. D. Trockij: Sztálin és a bolsevizmus. Lásd *A száműzött Trockij*. Bp., é. n. 178. o. [\[vissza\]](#)

[269] Ef 200. o. [\[vissza\]](#)

[270] L. D. Trockij: Újra meg újra a szovjet állam természetéről. Lásd *A száműzött...*

Id. kiad., 187. o.; Miért győzte le Sztálin az ellenzéket? Uo. 169. o. [\[vissza\]](#)

[271] L. D. Trockij: Újra meg újra ... Id. kiad., 190. o. [\[vissza\]](#)

[272] Ef 76. o. [\[vissza\]](#)

[273] L. D. Trockij: Miért győzte le... Id. kiad., 169. o. [\[vissza\]](#)

[274] L. D. Trockij: A szovjet rendszer problémái. Lásd A számúzott... Id. kiad., 151., 161. o. [\[vissza\]](#)

[275] Ef 183. o. [\[vissza\]](#)

[276] Vö. uo. 202., 88., 117. o. [\[vissza\]](#)

[277] Uo. 182. o. [\[vissza\]](#)

[278] L. D. Trockij: A szovjet rendszer problémái. Id. kiad., 134. o. [\[vissza\]](#)

[279] Ef 192., 193. o. [\[vissza\]](#)

[280] Vö. Ef 193. o. [\[vissza\]](#)

[281] Vö. uo. 194. o. [\[vissza\]](#)

[282] V. I. Lenin: Az OK(b)P X. kongresszusának eredeti határozattervezete a pártunkban jelentkező szindikalista és anarchista elhajlásról. LÖM 43. k. Id. kiad., 87. o. [\[vissza\]](#)

[283] Ef 78., 192. o. [\[vissza\]](#)

[284] V. I. Lenin: Az egységbontásról, melyet az egységről való kiabálással lepleznek. LÖM 25. k. Bp., 1970., 191., 192., 207., 193., 199. o. [\[vissza\]](#)

[285] V. I. Lenin: Az OK(b)P X. kongresszusának eredeti határozattervezete a

pártegységről. LÖM 45. k. Id. kiad., 80., 85-84., 85. o. [\[vissza\]](#)

[286] V. I. Lenin: Még egyszer a szakszervezetekről.... Id. kiad., 259. o. [\[vissza\]](#)

[287] „Poszlednyije novosztji”, 1985. sz., 1926. aug. 27. [\[vissza\]](#)

[288] Ef 208. o. [\[vissza\]](#)

[289] L. D. Trockij: Sztálinizmus és bolsevizmus. Lásd A száműzött... Id. kiad., 178. o. [\[vissza\]](#)

[290] Vö. L. D. Trockij: Újra meg újra ... Id. kiad., 187. o. [\[vissza\]](#)

[291] Uo. 191., 192., o. [\[vissza\]](#)

[292] Uo. 187. o. [\[vissza\]](#)

[293] Uo. 191. o. [\[vissza\]](#)

[294] Uo. 192-193. o. [\[vissza\]](#)

[295] Ezt a stratégiai elgondolást követte a spanyolországi trockista párt, a POUM, amely Andreu Nin katalán igazságügy-miniszternek, Trockij barátjának vezetésével 1937 nyarán felkelést robbantott ki Barcelonában, a Franco-fasisztákkal harcban álló kormánycsapatok hátában a kormány megbuktatására. [\[vissza\]](#)

[296] A „bürokratizmus” fogalmának trockista elkődösítésére és ennek objektív politikai tartalmára jellemző, hogy Trockij követői a bürokráciaellenes népforradalom dicsfényét fonták a kapitalizmus kelet-európai restaurációja köré. A restaurációt üdvözölve, az angol trockisták „Militant International Review” c. folyóiratának 1990. I. negyedévi száma a címdoldalon rajzot közölt, amelyen egy vörös ököl csapása alatt darabokra hullik a STALINISM szó; a rajz felirata: REVOLUTION! [\[vissza\]](#)

[297] L. Trockij: Szverh-Bordzsia v Kremlje. „Argumenti i fakti”, 1990. 42. sz. [\[vissza\]](#)

[298] Vö. Getty, id. mű, 119-121., 248. o. [\[vissza\]](#)

[299] Hitler azt ajánlotta, hogy egy esetleges német–francia háborúban Csehszlovákia maradjon semleges. [\[vissza\]](#)

[300] Churchill, id. mű, 89-90. o. [\[vissza\]](#)

[301] Vö. Getty, id. mű, 255. o., 84. jegyzet. [\[vissza\]](#)

[302] Davies, id. mű, 52-54. o. [\[vissza\]](#)

[303] Uo. 225. o. – Pritt angol koronaügyész, aki a Zinovjev-per tárgyalásain vett részt megfigyelőként 1936-ban, ezt írja: „Az összes újságíróknak, akikkel beszéltem, az volt a benyomásuk, ami az enyém: a vádlottak bűnösök. A külföldi megfigyelők, főleg diplomaták, szintén így gondolták... Egyikük azt mondta: »Persze, hogy bűnösök. De ezt propagandaokokból vitatnunk kell.«” (D. N. Pritt: From Right to Left. London, 1965. 110-111. o.) [\[vissza\]](#)

[304] Davies, id. mű, 225-227. o. [\[vissza\]](#)

[305] Feuchtwanger, id. mű, 100-107. o. [\[vissza\]](#)

[306] Uo. 109. o. [\[vissza\]](#)

[307] Davies, id. mű, 45. o. [\[vissza\]](#)

[308] Trockij önéletrajzának francia kiadásában olvasható: „Világosan megértettük, hogy ha azt akarjuk, hogy eszméink a fiatal munkásnemzedék eszmeivé váljanak, ezt nem diplomáciával és ravaszkodással, hanem csakis nyílt harccal érhetjük el, nem riadva vissza semmiféle gyakorlati következménytől.” (Ma vie, 610-611. o.) [\[vissza\]](#)

[309] „A sztálinizmus olyan fogalom, amelyet a kommunizmus ellenségei agyaltak ki és használnak fel széles körben a Szovjetunió és általában a szocializmus gyalázására.” (M. Gorbacsov nyilatkozata az „Humanité” 1986. febr. 4-i számában.) [\[vissza\]](#)

[310] „Pravda”, 1988. máj. 8. [\[vissza\]](#)

[311] Magyarországon a Marxista Egységplatformot – a restaurációs politika legkövetkezetesebb ellenfelét – be sem engedték a különböző platformok küldöttségeiből szervezett 1989-es pártkongresszusra, elhárítva a legkellemetlenebbnek

ígérkező akadályt a párt előre megtervezett önfeloszlatása elől. [\[vissza\]](#)

[312] Hogy ezek a követelések mennyire megegyeztek az imperializmus óhajaival, azt jól mutatják Brzezinski szavai: „... az Egyesült Államoknak, de a világpolitikai stabilitásnak is érdeke, hogy a kommunizmus, amennyire csak lehet, pluralisztikussá váljék, áttérjen a többpártrendszerre. Ebből a szempontból az eurokommunizmus mindenképpen pozitív fejlemény.” „A legjobb megoldás Európa számára természetesen egy olyan helyzet lenne, amelyben a NATO bizonyos országainak kormányaiban előreláthatólag helyet kapnának a kommunisták a Berlinguer és Carrillo által kifejtett eszmékkel és irányvétellel, a Varsói Szerződés országaiban pedig lennének olyan vezetők, mint Dubček.” („L’Espresso”, 1976. ápr. 2.; Magyarul: Válogatott beszédek és cikkek. Bp., é. n. 19. o.) Az általános elvet Brzezinski már egy régebbi nyilatkozatában megfogalmazta: „Igazi enyhülés akkor alakulhat ki, ha a keleti rendszerek fokozatosan olyan jelleget öltenek, amely megközelíti a szociáldemokráciát.” („Newsweek”, 1971. jan. 4.) [\[vissza\]](#)

[313] A Magyar Szocialista Munkáspárt önfelszámolója az 1989-es kongresszuson technikailag nehezen lett volna keresztülvihető, ha a jelen levő trockista küldöttek meg nem szavazzák, azzal az elgondolkoztató megokolással, hogy a „sztálinista” visszarendeződés másképp elkerülhetetlen lett volna. Magyarán: a főveszély a „sztálinizmus”, nem a tőkés restauráció. [\[vissza\]](#)

[314] V. I. Lenin: Még egyszer a szakszervezetekről... Id. kiad., 268. o. [\[vissza\]](#)

[315] Leninre hivatkozva, a magyar trockisták is ilyen típusú munkásállam mellett tesznek hitet. Idézünk erre vonatkozólag néhány mondatot Nagy Balázs előszavából Trockij: *Az elárult forradalom* c. könyvéhez. (Id. kiad., 8., n., 12. o.) „Kétségtelen, hogy az 1956-os magyar forradalmat átélte és annak tanulságait levonni akaró olvasó Trockijnek ezt a munkáját fogadja a legnagyobb érdeklődéssel. Nem túlzás azt állítani, hogy az októberi forradalomnak Lenin mellett legnagyobb szereplője – húsz esztendővel a magyar forradalom előtt! – megírta benne 1956 történetét... sőt annál többet!” „... a tulajdon valóban demokratikussá vált (államosított) jellegének megfelelő államhatalom csak a közvetlen demokráciáit! munkásállam lehet. Erre a Párizsi Kommün mutat példát. Nyomában Lenin is ilyen munkáshatalmat vázolt fel az Állam és forradalom c. könyvében, ami meg is valósult az októberi forradalom utáni első évek szovjetjei révén. Tegyük hozzá, hogy az ’56-os munkástanácsok szintén ennek a munkásállamnak az irányába mutattak.” „... a munkásosztály ösztönösen érzi, hogy az üzemek és vállalatok valójában az ő tulajdonát képezik. Ezért van az, hogy amint lehetősége van arra, hogy önállóan cselekedjen, a legnagyobb természetességgel veszi át az üzemek tulajdonát, mint ’56-ban tette.” [\[vissza\]](#)

[316] A Sztálinról szóló véleményekről összeállítást közlünk a 8. függelékben. [\[vissza\]](#)

[317] Az erkölcs lényegéről és az erkölcsi megítélésről lásd Rozsnyai Ervin: Kizökönt idő. Bp., 1994. 3-30. o. [\[vissza\]](#)

[318] „Aki féreggé lesz, ne panaszkodjék, ha rátaposnak.” (I. Kant: Metaphysik der Sitten. II. Tugendlehre. 12. §. Vö. Az erkölcsök metafizikája. Bp., 1991. 553. o.) [\[vissza\]](#)

[319] A termelőerők mindig társadalmiak, abban az értelemben, hogy csak olyan szervezeti formában létezhetnek, amely megteremti a kooperáció feltételeit, megőrzi és átörökíti a következő nemzedékekre a termelés eszközeit, a használatukhoz szükséges tudást és tapasztalatokat, történelmileg meghatározott módon egyesíti a termelőt a termelőeszközzel. Szorosabb értelemben a termelőerők csupán akkor válnak társadalmiakká, amikor *a)* az egyéni szerszámokat a gépi nagyipar létrejöttékor felváltják a csak közösségileg alkalmazható eszközök és berendezések; *b)* a természetes gazdálkodást meghaladva, az egyes tevékenységek a munkamegosztás részeként a társadalmi összmunkás tevékenységébe integrálódnak, nemcsak egy-egy gazdálkodó egységen belül, hanem az egységek, ágazatok, ágak között is. Ez a termelőerők technikai társadalmisulása. A gazdasági társadalmisulás a termelőeszközök személyes magántulajdonának átalakulása kollektív magántulajdonná (pl. részvénytársasággá), illetve valamilyen szintű közösségi tulajdonná. A közösségi tulajdon legmagasabb szintje a kommunizmus öngazgatáson alapuló ösztönös tulajdona, amely a tudományos terv szerint irányított népgazdaság (világgazdaság) egészét átfogja. [\[vissza\]](#)

[320] Ahol a termelés az egyes egyének önállóságán alapul, ott az általános termelésben való részesedést „az áruk cseréje, a csereérték, a pénz közvetíti”. Ahol a termelés alapzata a közösség, ott „az egyesnek a munkája eleve ... társadalmi munka”. Amit tehát a munkájával megvásárol, „az nem egy meghatározott különös termék, hanem meghatározott részesedés a közösségi termelésből. Az egyesnek ezért nem is kell semmiféle különös terméket kicserélnie. Terméke nem csereérték”, nem kell „először egy különös formára” (pénzre) „átváltani, hogy az egyes számára általános jelleget kapjon. A munka megosztása helyett, amely a csereérték cseréjében szükségszerűen létrejön, a munka olyan megszervezése megy végbe, melynek következménye az egyesnek a részesedése a közösségi fogyasztásban.” Így a részesedést „nem egymástól független munkák vagy munkatermékek cseréje közvetíti”, hanem a társadalmi – közösségi – feltételek összessége. (K. Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. MÉM 4.6/1. Id. kiad., 87. o.) [\[vissza\]](#)

[321] F. Engels: A kommunizmus alapelvei. Id. kiad., 356., 357., 358. o. [\[vissza\]](#)

[322] Vö. K. Marx-F. Engels: A Kommunista Párt kiáltványa. MÉM 4. k. Bp., 1959. 459., 460. o. [\[vissza\]](#)

[323] K. Marx-F. Engels: A német ideológia. Id. kiad., 35. 0. – A gondolatra Trockij is hivatkozik, lásd IV/1. Fej. [\[vissza\]](#)

[324] Vö. K. Marx: A polgárháború Franciaországban. MÉM 17. k. Bp., 1968. 309-313.

o. [\[vissza\]](#)

[325] Fejlett országoknak „eredeti felhalmozásra” nyilván nem lenne szükségük; a kevésbé fejlettek is más pályán haladhatnak, ha gazdaságilag erős baráti országok segítik őket. [\[vissza\]](#)

[326] A szocializmusba való átmenet fő tartalma az egyének többségének átalakulása közösségi lényé, aki a közösséghez mint sajátjához viszonyul. A magántulajdonosi szemlélet számára ez képtelenség, gyermeketeg utópia. De az ősi vadásztársadalmak embereinek, a forradalmak és az igazságos háborúk harcosainak, a sztrájkoló vagy egyszerűen a nagyüzemi rendhez szokott munkásoknak természetes életformájuk a közösségi lét. A munka társadalmi jellege, az emberek egymásra utaltsága szolidaritást kíván, és ha létezik „természetes” emberi tulajdonság, akkor éppen ez az. (A modern biológia egyáltalán nem igazolja, hogy az agresszió az ember alkati tulajdonsága volna; a pszichológia is egyre inkább elveti ezt a gondolatot, és kísérletek bizonyítják, hogy a környezet gyökeres módosulásai még az állatvilágban is felszámolhatnak változhatatlannak vélt agresszív tendenciákat.) Más lapra tartozik, hogy a magántulajdonból sarjadt konkurencia kiöli és az ellenkezőjébe fordítja át a legtermészetesebbet. Nem az tehát a kérdés, hogy a közösségi társadalom utópia-e vagy sem, hanem az, hogy miként lehet olyan viszonyokat teremteni, amelyek a magántulajdon alantas erkölceitől megfertőzött embereket visszavezetik a munka társadalmi jellegének megfelelő közösségi magatartáshoz. Mivel az embereket a viszonyok, a viszonyokat az emberek alakítják, látszólag hibás körbe kerültünk. Ezt csak a közösségi társadalom létrejöttében leginkább érdekelt osztály törheti át, egy tudatos élcsapat vezetésével. [\[vissza\]](#)

[327] Lásd II/3. fej. – A gondolat már Engelsnél megtalálható: „A Kommünnek mindjárt kezdettől be kellett látnia, hogy ... a munkásosztálynak, ha nem akarja éppen csak az imént meghódított uralmát megint elveszíteni, ... biztosítania kell magát saját képviselőivel és hivatalnokaival szemben oly módon, hogy ezeket kivétel nélkül, bármikor elmozdíthatóknak nyilvánítja.” (F. Engels: Bevezetés a „Polgárháború Franciaországban” 1891-es kiadásához. MÉM 17. k. Id. kiad., 576. o.) [\[vissza\]](#)

[328] Ennek a rendszernek a tömegek mozgósítására legközvetlenebbül alkalmas, mert legkönnyebben átlátható területe a szociális ügyintézés (lakáelosztás, üdülői beutalások, segélyek stb.) és a lakóhelyi önkormányzat. Utóbbi olyan elemi, bár korántsem egyszerűen megoldható dolgokat foglal magába, mint a kiskereskedelemnek, az egészségügyi ellátásnak, az építkezéseknek, a környezetvédelemnek az ellenőrzése, a betegekről és öregekről való gondoskodás, étkezők, varrodák, mosodák létesítése a helyi lakosság mindennapi életének megkönnyítésére stb. Maga a rendszer a párt és a tömegek kapcsolatán áll vagy bukik, aminthogy megfordítva, *a párt és a tömegek kapcsolata jórészt a szocialista öngazgatási és ellenőrzési formák kiépülésén áll vagy bukik.* – A 9. függelékben közöljük erről a kapcsolatról Mao Ce-tung néhány gondolatát. [\[vissza\]](#)

[329] A balti államok – „a peresztrojka fellegvárai”, ahogyan Jakovlev, Gorbacsov

alvezére nevezte őket – még ki sem szakadtak a Szovjetunióból, amikor a lett Demokratikus Szövetség és a Nemzeti Demokrata Párt elhatározta, hogy megünnepli a Lett Önkéntes SS-Légió megalakulásának évfordulóját, a „sztálinizmus” elleni harcban elesett 50000 lett fasiszta emlékét. A 20. észt SS-hadosztályt, amely pszkovi és belorusz parasztok lemészárlásával tűnt ki, szintén megünnepezték. A moszkvai Központi Televízió sem akart lemaradni az „új gondolkodás” terén: kamerái előtt a „nyíltság” és a „demokrácia” jegyében neonácik nyilatkozhattak nézeteikről és Hitler iránti csodálatukról. [\[vissza\]](#)

[330] A szükségszerűség és a véletlen dialektikájáról lásd Rozsnyai Ervin: Az igazság paradoxonjai. Bp., 1989. 39-49. o. [\[vissza\]](#)

[331] Hans Magnus Enzensberger (akire már hivatkoztunk a III/2. fejj. utolsó jegyzetében) az európai rendszerváltások előkészítőinek sorában Kádár Jánost is megemlíti. Kádár 1956 után „türelmesen és kitartóan ásta alá a kommunista párt egyeduralmát. Megjegyzendő, hogy ez a folyamat heves forrongások nélkül zajlott; visszaesések és öncsalások kísérték; taktikai manőverek és kompromisszumok lendítették előre. A magyar precedens nélkül a keleti tömb felbomlása nehezen indult volna el; ebben Kádár úttörő hatása vitathatatlan. Éppily kézenfekvő, hogy azok az erők, melyeknek elszabadulását segítette, túlnőttek rajta. A történelmi bontási vállalkozó tipikus sorsa, hogy munkájával mindig saját pozícióját is aláaknázza. Az általa kiváltott dinamika félredobja őt; megsemmisül a saját sikerében.” (Hans Magnus Enzensberger; A visszavonulás hősei, „Népszabadság”, 1990. jan. 13. 20. o.) [\[vissza\]](#)

[332] Vö. Bíró Ferenc: A gépipari vállalatok vezetésének egyes időszakos kérdései a szocialista országokban. Orsz. Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ, Bp., 1975. 41-48., 51., 63., 67., 162., 61., 88., 137., 142. o. [\[vissza\]](#)

[333] Kopátsy Sándor: Húsz év után. Bp., 1989. (A borító hátoldalának szövege.) [\[vissza\]](#)

[334] Még egyszer vissza kell térnünk az „objektív érdek” fogalmára, az „objektív” szó jelentésének elmosódottsága, viszonylagossága miatt. Egy példa megkönnyítheti a magyarázatot. Horst, munkanélküli berlini marós, a '30-as évek elején belép a nácipártba, mert nincs miből megélnie, és Hitlerék álláshoz juttatják. Ezzel a döntésével Horst saját közvetlen személyes érdekét követi, amely maga is objektív olyan értelemben, hogy mind a létfenntartás szükséglete, mind a kielégítéséhez fűződő érdek mintegy vele születik az egyénnel. A mód azonban, ahogyan Horst eljár, egybeesik a militarista pémet monopoltókéval azzal az érdekével, hogy hódító terveihez zsoldosokat toborozzon. Horst, a zsoldos, néhány év múlva megfagy a keleti fronton. Távlati érdeke, amelyet nem ismert fel, vagy nem vett figyelembe, nyilvánvalóan ellentétes volt a pillanatnyi érdekéhez szabott cselekvéssel, megfelelt viszont a munkásosztály általános távlati érdekeinek, amelyek az osztály általános létfeltételeiből következnek, és harcot követelnek a monopóliumok, a magántulajdon, a hódító háborúk ellen. Szükségesnek látszik itt. egy megjegyzés. A személyes és a csoportérdek egybeeshet az általános osztályérdekkel, de különbözhet is tőle, vagy

ellentétes lehet vele. A burzsoázia esetében a különbség csak *formális*, amennyiben mind a személyes, mind a csoportérdek éppúgy a polgári tulajdonhoz kötődik, mint az általános osztályérdek. A munkásosztály esetében a különbség *lényegi*: mivel az osztály általános érdeke minden gazdasági elkülönültség tudatos tömegcselekvéssel való felszámolásához kötődik, az általánostól eltérő személyes vagy csoportérdek gyakorlatilag olyan magatartásban nyilvánul meg, amely ösztönösségével a magántulajdont támogatja, és *tartalmát illetően kispolgári*. A náci párthoz csatlakozó Horst proletár létére kispolgári álláspontra helyezkedett. [\[vissza\]](#)

[335] „Az alávetett osztálynak viharos válságokat kell átélnie ahhoz, hogy igazi érdekeit felismerje, és cselekvéseit hozzájuk igazítsa; hogy vállalja a kockázatot, mert így még mindig kevesebbet kockáztat, mint ha nem vállalná. A forradalmi cselekvésnek akkor jön el az ideje, ha az általános, lényegi és távlati osztályérdek az elemi létfenntartás legközvetlenebb, legszemélyesebb érdekévé válik. Ezért az antagonisztikus osztálytársadalmakban a népek csak végszükségben választják a szabadságot, amikor nincs többé más választásuk.” (Rozsnyai Ervin: Történelem és fonák tudat. Bp., 1983. 59. o. – Az érdekrendszer objektív és szubjektív sajátosságainak összefonódásáról, valamint a történelmi alternatívákról lásd 110. 46-62., 106-127. o.) [\[vissza\]](#)

[336] Az objektív történelmi szükségszerűség alternatívákban – véletlenekben – jelenik meg, bennük és általuk léteznek. Maguk az alternatívák részint objektívek, részint szubjektívek (az objektív feltételekben, illetve a szubjektív döntéshozatalban rejlő ellentétes lehetőségek). [\[vissza\]](#)

[337] K. Marx: A tőke. I. könyv. MÉM 23. k. Bp., 1967. 589. o. [\[vissza\]](#)

[338] Előfordulhat, hogy válság idején a korábbi jobboldali-konzervatív kormány helyett szociáldemokrata színezetű kormányt juttatnak uralomra a választók, mert ettől várják sorsuk jobbra fordulását. Az a politika azonban, amely a válságot a kapitalizmus keretein belül kívánja kezelni, a terhek zömét szükségképpen a dolgozó tömegekre hárítja. Előbb-utóbb elveszti tehát a tömegek bizalmát, és kudarcával a fasizmus útját egyengeti. [\[vissza\]](#)

[339] Vö. Susan Strange: Casino Capitalism. Oxford-New York, 1986. 111., 115., 191., 114., 118., 119., 173. o. – Lásd továbbá a 10. függelékét. [\[vissza\]](#)

[340] Ernest Mandel szerint a konszernek részére folyósított hitelek, valamint a háztartásoknak nyújtott, tartós fogyasztási javak vásárlására szánt hitelek nagyobb részben felelősek az inflációért, mint a katonai kiadások, amit az bizonyít, hogy a magánadósságok az USA-ban 1930 óta meghaladják az államiakat. (Vö. E. Mandel: Der Spätkapitalismus. Id. kiad., 381-382. o.) [\[vissza\]](#)

[341] A csomópontválság fogalmáról lásd Rozsnyai Ervin: A történelem kelepcéi. Bp., 1994. 27. o. [\[vissza\]](#)

[342] Ugyanilyen hatású a tőkés országokban folyó privatizáció is. A „Financial Times” 1994. május 25-i száma hírt ad arról, hogy hat európai ország gazdasági kutatóintézetei (a párizsi BIPE, a müncheni IFO, a bolognai PROMETEIA, a rotterdami NÉV, a Cambridge Econometrics és a bécsi WIFO) „Európa 1998” címmel tanulmányt tettek közzé, amely szerint az Európai Unió és az EFTA (European Free Trade Association – Európai Szabadkereskedelmi Társulás) 19 országában a privatizációs programok következtében több mint 800000 munkahely megszűnése várható (illetve egy részük már meg is szűnt). Ha a körülmények kedvezőtlenek lesznek, ez a szám 1,1 millióra emelkedhet, viszont a privatizált vállalatok erős fellendülése esetén talán félmillióra csökkenthető. A munkahelyek nem egyszerre és azonnal fognak megszűnni, de elég rövid időn belül, tekintettel a konkurencia éleződésére minden szektorban és az államok megcsappant beavatkozási lehetőségeire. (A tanulmányt, amely előrejelzéseit a Thatcher-féle privatizációk hosszú távú hatásainak elemzésére alapozza, az Európa Parlamentbe való választások előestéjén kivonták a forgalomból.) [\[vissza\]](#)

[343] Marx: A tőke. Harmadik könyv. MÉM 25. köt. Bp., 1974. 253. o. – A tőke nem tőke, ha paragon hever; csak akkor tőke, ha szaporodik, értéktöbbletet hoz. A megnövelt tőkének tágabb tér kell a szaporodáshoz, mint az eredetinek, az újabb szaporulattal megnöveletnek még tágabb – ezért kell a tőkének állandóan terjeszkednie. Expanziós szükséglete annál nagyobb, minél nagyobbak a gazdaságos gyártás költségei. Tegyük fel – írja H. Magdoff észak-amerikai közgazdász, hogy az acél gazdaságos előállításához 100 000 t kapacitású berendezés szükséges. Ha a kereslet 150000 t-ra emelkedik, a gyáros választhat: vagy elszalasztja az alkalmat, vagy újabb 100 000 t-val növeli kapacitását. Az utóbbi esetben 30 000 t többletkapacitása lesz, és új piacok után kell néznie. (Harry Magdoff: The Age of Imperialism. U. S. Foreign Policy. New York-London, 1969. 23-24. o.) – A nemzetközi méretű abszolút elnyomóródról lásd Rozsnyai Ervin: A történelem kelepcei. Td. kiad., 89-90. o. [\[vissza\]](#)

[344] A részek racionalitását és az egész irracionálisát ösztönösen tükrözi a részleteket aprólékosan kidolgozó, de értelmetlen, összefüggéstelen összefüggésekbe komponáló szürrealista művészet. [\[vissza\]](#)

[345] Amíg a profitérdek uralkodik, a környezetrombolás problémái is csak halmozódni fognak, veszélyeztetve az emberi lét elemi feltételeit. Az évente elpusztuló erdők kiterjedése egyenlő az NSZK területével, és az őserdőknek, amelyek valaha háromszor akkora területet foglaltak el, mint Észak-Amerika, már csak az egynegyede létezik. A széndioxid-kibocsátás olyan mérvű, hogy szakértők szerint néhány évtizeden belül a tengerszint kb. másfél méteres emelkedése várható, ha pedig a nyugati autókonszernek előtt megnyílik a kínai piac, a légköri katasztrófa elkerülhetetlennek látszik. Az ipari eredetű károkozást tetézik azoknak a természeti elemeknek a rombolásai, amelyek technikailag már ma megfékezhetőek volnának, ha a társadalmi viszonyok ezt meg nem akadályoznák. Gondoljunk pl. arra, hogy a Szahara évente mintegy 200 km-rel terjeszkedik dél felé; hogy a világon jelenleg naponta 35 000 ember hal éhen, és olyan országokban, mint Etiópia, Szudán vagy Kenya, még az igen szűkös termésnek is 40-70 százaléka tönkremegy különböző természeti csapások, főleg az aszály miatt. [\[vissza\]](#)

[346] F. Engels: Az 1891-es szociáldemokrata programtervezet kritikájához. II. MÉM 22. k. Bp., 1970. 220. o. [\[vissza\]](#)

[347] Németországban a szociáldemokrata pártot és a befolyása alatt álló szakszervezeteket 1878-ban törvényen kívül helyezték. A rendelkezés – a „kivételes törvény” – 1890-ig volt érvényben. [\[vissza\]](#)

[348] Vö. V. I. Lenin; Mi a teendő? LÖM 6. k. Id. kiad., 45., 16., 52-, 19. o. [\[vissza\]](#)

[349] Vö. uo. 11., 141., 150., 57. o. [\[vissza\]](#)

[350] A polgári demokrácia lenini megítéléséről lásd a 11. függelék. [\[vissza\]](#)

[351] A történelmi átmeneti rendszerek lényege nem jellemezhető olyan fogalmakkal, mint a „bürokratizmus”, „despotizmus”, „diktatúra”, „bonapartizmus”. Ezek a fogalmak pusztán formaiak, és a legkülönbébb kormányzatokra alkalmazhatók. Bürokratikus kormányzat volt a rabszolgatartó Római Birodalomé, a feudális cári Oroszorszáégé, a polgárkirály Lajos Fülöpé. Diktátor volt a fasiszta Stroessner Paraguayban és a vörösinges republikánus Garibaldi a 19. század Olaszországában; despotikusán kormányzott az egyiptomi Középbirodalom fáraója és a francia Közjóléti Bizottság. Az üres formális fogalmak egy kalap alá veszik a legkülönbözőbb társadalmakat, és a megbuktatott „sztálinista” rendszerekre vonatkoztatva, ezeket ellenforradalmiaknak, megdöntésüket forradalomnak tüntetik fel. (Mellesleg: ha a trockizmusnak igaza van abban, hogy a „sztálini modell” bonapartista ellenforradalom volt, akkor nemcsak a Szovjetuniót megsemmisítő vodkaszagú moszkvai ellenforradalmat kell forradalomnak minősíteni, hanem a Napóleon utáni Bourbon-restaurációt is.) [\[vissza\]](#)

[352] Az átmeneti rendszernek ez a típusa nem azonos a kapitalizmus és a szocializmus közötti átmenettel. Átmenetinek azért nevezzük, mert nem áll szilárd osztálypillérek, ingadozik a „tiszta” kapitalizmus és az azt meghaladni szándékozó törekvések között. Többé-kevésbé ilyen társadalom volt a kelet-európai népi demokráciáké, fejlődésük kezdeti, koalíciós időszakában (1945-1947). [\[vissza\]](#)

[353] Kurt Gossweiler: Hintergründe des 17. Juni 1953 (Az 1953. júniusi 17-i események háttére) c. cikke alapján. („Marxistische Blätter”, 1993/3. sz- 77-83. o.) [\[vissza\]](#)

[354] Egy mellékes megjegyzés: a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában megjelent Világirodalmi Lexikon Danténak 11 és fél hasábot szentel, Balzacnak 9 és felet, Trockijnak tizenháromat. [\[vissza\]](#)

[355] Varga Jenő írja Sztálinról (akiről egyébként elítélően nyilatkozik): „Saját tapasztalatomból biztosan tudom, hogy Marx »Tőké«-jét és általában a klasszikusok műveit abszolút jól ismerte, sokat olvasott, és általában igen művelt ember volt.” (E. Varga: Der Konflikt... Id. hely, 169. o.) [\[vissza\]](#)

ISSN 1216 – 1861
ISBN 963 450 875 8

Felelős kiadó a szerző

Felelős szerkesztő Tabák András

960224 Tótfalusi Tannyomda, Budapest
Felelős vezető Nagy Lajos igazgató

Terjeszti a Könyvtárellátó Vállalat

**Megvásárolható az V. Honvéd u. 5., V. Mérleg utca 6., VI. Andrásy út 45.,
VII. Rákóczi út 14-16., XIII. Váci út 19., XIII. Szent István krt. 26.
szám alatti budapesti könyvesboltokban.**
